UDK 502+93/99+82/89(497.13) ISSN 0352-9509

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

RADOVI

ZAVODA ZA ZNANSTVENI RAD VARAŽDIN

6 – 7

RADOVI 6 – 7 STR. 1 – 272 VARAŽDIN, 1994.

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI
I UMJETNOSTI

RADOVI
ZAVODA ZA ZNANSTVENI RAD U VARAŽDINU

Knjiga 6 – 7

THE CROATIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

PAPERS

OF THE INSTITUTE FOR SCIENTIFIC RESEARCH WORK IN VARAŽDIN

6 – 7

VARAŽDIN 1994.

UDK 502+93/99+82/89(497.13) ISSN 0352-9509

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI
I UMJETNOSTI

RADOVI

ZAVODA ZA ZNANSTVENI RAD
VARAŽDIN

6 – 7

RADOVI 6 – 7 STR. 1 – 272 VARAŽDIN, 1994.

307/97.
HRVATSKA AKADEMIJA
ZNANOSTI I UMJETNOSTI
ZAVOD ZA ZNANSTVENI RAD
VARAŽDIN

Izdavački savjet – *Editorial board*

Dragutin Feletar (Koprivnica)
Mirko Marković (Zagreb)
Andre Mohorovičić, predsjednik (Zagreb)
Franjo Ruža (Varaždin)
Vladimir Stipetić (Zagreb)

Glavni urednik – *Editor in Chief*

Andre Mohorovičić

Urednički savjet – *Editor board*

Ivan Grabar (Varaždin)
Mirko Marković (Zagreb)
Franjo Ruža (Varaždin)
Vladimir Stipetić (Zagreb)

Tehnički urednik – *Technical editor*

Ivan Grabar

Lektor

Bosiljka Paska

Mišljenjem Ministarstva kulture i prosvjete Republike Hrvatske, Kl. oznaka 612–10/93–01–62 oslobođeno plaćanja osnovnog poreza na promet

Časopis se objavljuje novčanom potporom Ministarstva znanosti i tehnologije Republike Hrvatske

Tisak: TIVA – Varaždin

Naklada 300

UDK: 502+93/99+82/89(497.13) ISSN 0352-9509

SADRŽAJ

Contents – Inhalt

ANDRE MOHOROVIČIĆ
Barok u Varaždinu 9
Barock in Varaždin
Original Scientific Paper

MARIJA MIRKOVIĆ
Udio franjevaca u sazrijevanju varaždinskoga baroka 13
Anteil des Franziskaner an der Heranreifung des Barock in Varaždin
Original Scientific Paper

DORIS BARIČEVIĆ
Barokno kiparstvo kod varaždinskih franjevaca 27
Barockskulptur bei den Franziskanern in Varaždin
Original Scientific Paper

MIROSLAV KLEMM
Umjetnost štukatura u Varaždinu 37
Die Stuckaturkunst in Varaždin
Review

LJERKA ŠIMUNIĆ
Oltar sv. Lovre u kapeli varaždinskog Starog grada 43
Der Altar des Sankt Lorenz in der Kapelle der Varaždiner Burg
Review

LJERKA PERČI
Zidna slika u zapadnom krilu varaždinske tvrđave 51
Das Wandbild im westlichen Flügel der alten Burg in Varaždin
Review

DRAGUTIN FELETAR
Sakralno barokno graditeljstvo u općini Koprivnica, s posebnim osvrtom na župne crkve u Kuzmincu i Koprivničkom Ivancu 59
Barokische Sakralbau in der Gemeinde Koprivnica, mit Beispiel der Pfarrkirche in Kuzminec und Koprivnički Ivanec
Review

ALOJZ JEMBRIH
Nedelišćansko-Markiševska crkvena pjesmarica iz 1632. godine 79
Handschriftliche geistliche Gesangbuch aus Nedelišće (1632) gefunden in Markiševci
Review

Radovi 6–7 str. 1 – 272 Varaždin, 1994.

KATARINA BEDINA
Pomen jezuitskega glazbenog dela v preboju baročne miselnosti na Slovenskem 95
Die Bedeutung des Jesuitenmusikschaffens im Durchbruch der Barockdenkweisen in Slowenien
Review

MIROSLAV KURELAC
Ivan Kukuljević Sakcinski – Život i djelo 101
Ivan Kukuljević Sakcinski (Bassani de Sacci)
Original Scientific Paper

ALEKSANDRA KOLARIĆ
Ivan Kukuljević i narodna zahtijevanja 1848. godine 117
Ivan Kukuljević Sakcinski und Volksforderungen im Jahre 1848
Original Scientific Paper

VIDA PAVLIČEK
Varaždinske gradske zaklade krajem 19. i početkom 20. stoljeća 123
Städtische Stiftungen in Varaždin Ende des neunzehnten und Anfang des zwanzigsten Jahrhunderts
Original Scientific Paper

VID LONČARIĆ
Hrvatski sabori u Varaždinu (1526–1848) – Kronološki pregled 147
Die in Varaždin abgehaltenen Kroatischen Landtagssitzungen in der Zeit 1526–1848 – Chronologische Übersicht
Review

MIROSLAV ŽUGAJ, MILORAD BOJANIĆ, KRSTO KERO, MILIVOJ REĐEP
Proizvodnja sočivica u Županiji Varaždin na smjeni 19. u 20. stoljeće 161
Die Produktion der Hülsenfrüchte im Komitat Varaždin am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts
Original Scientific Paper

MILIVOJ REĐEP
»Zajednička zemljišta« u Hrvatskoj i Slavoniji na prijelazu 19. u 20. stoljeće s posebnim osvrtom na Varaždinsku županiju 189
Les terrains communs en Croate et Slavonie à la transition du XIXe an XXe siècle avec un regard spécial sur l'Arrondissement de Varaždin
Original Scientific Paper

IVAN LONČAR
Local connectedness of inverse limit 205
Lokalna povezanost inverznog limesa
Original Scientific Paper

GUSTAV PIASEK
Zdravstvo Varaždina do konca 19. stoljeća 213
Gesundheitswesen in der Stadt Varaždin bis zum Ende 19. Jhs.
Original Scientific Paper

RASPRAVE

PAPERS

R A D O V I
Zavoda za znanstveni rad
HAZU Varaždin

UDK: 624:7.034"15/17"
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

A N D R E M O H O R O V I Č I Ć
HAZU Zagreb

B A R O K U V A R A Ž D I N U

BAROCK IN VARAŽDIN

Die Entstehung zahlreicher barocken, künstlerischen Werke auf dem gesamten Gebiet des Hrvatsko Zagorje, besonders aber in der Stadt Varaždin, dessen Stadkern eine ganze Reihe von den eigenartigen Barockgebäuden aufweist, steht im direkten Zusammenhang mit den allgemeinen Ereignissen in den Bereichen der europeischen Politik, Sozialpolitik, Ideenerscheinung, Kultur und Kunst des 17. und 18. Jahrhunderts.

Bogata pojava baroknih umjetničkih ostvarenja na cjelokupnom tlu Hrvatskog zagorja, a zasebno u gradu Varaždinu, čije je urbano središte ispunjeno nizom izuzetnih baroknih zdanja, u najužoj je svezi s općim tokovima europskih političkih, društvenih, idejnih, kulturnih i umjetničkih zbivanja XVII. i XVIII. stoljeća.

U to doba Hrvatska je uključena u bitna europska povijesna kretanja koja obuhvaćaju jačanje feudalnog apsolutizma (s pratećom pojavom koncentracije moći i bogatog društvenog života ispunjenog baroknim kulturnim i umjetničkim okružjem) te usporedno učvršćenje društvenog i gospodarskog statusa građanskoga sloja u vitalnim gradskim središtima.

Međutim, posebne povijesne okolnosti u životu Hrvatske toga razdoblja očitovale su se u njezinom veoma teškom geopolitičkom graničnom položaju s trajnim opasnostima turskih pritisaka i prodora na hrvatski teritorij.

U navedenim se okolnostima hrvatski politički i gospodarski život u kontinentalnom dijelu Hrvatske suzuje na preostalo područje nazvano »reliquiae reliquiarum«, na kojem dolazi do bitnih povijesnih preobražaja u smjeru učvršćenja koncentracije i postupne homogenizacije svih društvenih slojeva u životu istaknutih urbanih središta, pa tako i grada Varaždina, u kojem se uz starosjedioce nastanjuju utjecajni feudalci, niže plemstvo, crkveni redovi i pučanstvo koje se dijelom povlači iz hrvatskih krajeva okupiranih po Turcima.

Na tom se području u promatranom vremenu očituje i jaka koncentracija gospodarski potencijalnog građanskog sloja, koji je proizvodnjom, naukovanjem, trgovinom i civilizacijskim odnosima povezan uz širok centralnoeuropski prostor. U takvom vitalnom ambijentu snažne crkvene ustanove bivaju nosiocem intenzivnog idejnog, znanstvenog, umjetničkog i kulturnog života, što se jasno očituje u širokom krugu od osnutka pavlinskog univerziteta u Lepoglavi do pojave istaknutih ličnosti

HRVATSKA AKADEMIJA
ZNANOSTI I UMJETNOSTI
ZAVOD ZA ZNANSTVENI RAD
VARAŽDIN

naše znanstvene, literarne, likovne i kulturne prošlosti kao što su A. Vramec, J. Habdelić, I. Belostenec, J. Križanić, I. Ranger, Stj. Glavač i mnogi drugi.

Navedena koncentracija životnog potencijala u gradu Varaždinu temelji se na njegovom položaju snažnog gravitacijskog središta širokog područja sjeverozapadne hrvatske regije, što se očitovalo od ranog srednjovjekovlja, kada kao prvo gradsko naselje u panonskoj Hrvatskoj 1209. godine dobiva status slobodnog kraljevskog grada, do baroknog doba, kada ponovno dolazi u fokus životnih zbivanja, postaje sjedištem zasjedanja Hrvatskoga sabora i u određenom razdoblju glavnim gradom Hrvatske.

U naznačenim povijesnim okolnostima očituje se u gradu Varaždinu osobita koncentracija društvenog, političkog, znanstvenog, kulturnog i umjetničkog života koji kulminira u razdoblju pune afirmacije baroknoga stila kao osebujne etape u dugotrajnom curriculumu cjelokupnog europskog kreativnog ciklusa.

Upravo je barokna umjetnost, naročito na području arhitekture, impresivna stilska etapa uključena u cjelovitu genezu europskog umjetničkog stvaralaštva, što najbolje dokazuju razigrani barokni arhitektonski oblici, nasljedno razvijeni iz stilskih uzora mirne renesansne harmonije kao svjesne evokacije idealnoga sklada logičnih oblika i proporcija nastalih u graditeljstvu helenske antike.

Repertoar razigranih baroknih arhitektonskih oblika nastao je izvorno na tlu antičke Helade u doba kada se – u okružju klasične starogrčke filozofske zamisli idealne harmonije – konstruktivna struktura megarona razvila do savršenstva peripterosa s logičnom oblikovnom interpretacijom statičke ravnoteže nosivih konstrukcija stijena, stupova s kapitelima, arhitrava, frizova, timpanona i pilastra, cjelovito prezentiranih usklađenom kompozicijom portika. Nakon medijevalnog otklona dostojanstvenog statičkog sklada antičke helenske arhitektonske kompozicije i pojave strukturalne dinamične gotičke skeletne konstrukcije, nova humanistička idejna snaga renesansnog razdoblja ponovno se vraća harmoniji klasičnih antičkih oblika u obnovljenoj kompoziciji mirnoga ritma i skladnih proporcija.

Harmonija lijepih odnosa klasičnih uzora sređena u jasnu kompoziciju horizontalnog ritma arkadura ili slojeve vertikalnih nizova etaža razvija se u vrijeme renesanse od iskonske jednostavne ljepote Brunelleschijeva Ospedale degli Innocenti preko punoga sklada Bramanteova Tempietta do kasnorenesansnoga finala u kojem se arhitektonski opus račva u tri osnovna smjera: manirizam, zatim povratak početnom klasičnom uzoru poveden Palladijem, te konačno pojavu zgusnutog dinamičnog koncepta potaknutu iskonskim skulptorskim nervom Michelangela koji inaugurira barok. Kada Bernini, Borromini ili Maderna konačno dovode kompoziciju zgusnute napetosti kasnorenesansnih oblika do grča, barokni koncept arhitekture, začet po njima u Rimu, postaje na prijelazu XVI. u XVII. stoljeće europskim stilom.

To je vrijeme u kojem se barokni impuls širi Europom. U svojoj kolijevci, gradu Rimu, barokno oblikovanje u arhitekturi ostaje vjerno svome renesansnom porijeklu (L. Bernini, F. Borromini, C. Maderna, G. Vignola), prošireno prema jugu Italije prelazi u hipertrofiju bogatih profilacija (G. Guarini), dok na sjeveru italskoga tla ostaje uz bogatu profilaciju smireno (B. Longhena, F. Juvara). Na tlu Francuske barokna je arhitektura jasno raščlanjena, ali i otmjeno sređena (L. Leveau, F. Mansart, J. Lemercier), dok u Španjolskoj razigrano buja kako u plošnoj tako i u reljefnoj varijanti (J. de Churriguerra). U, našoj zagorskoj regiji najbližim, alpskim zemljama barokna kompozicija poprima suptilno usmjerenje bogatih mekanih profilacija s dubokim plošnim reljefom (J. B. Fischer von Erlach, L. v. Hildebrandt, J. B. Neumann).

Na područje sjeverne Hrvatske djeluje utjecaj barokne koncepcije s alpskoga prostora, označen jasno raščlanjenom kompozicijom, jakim ritmom horizontala, istaknutom simetralnom osi, razigranim reljefom stupova, pilastra i vijenaca, mekanim plošnim profilacijama i plastičnim akcentima.

Realni urbani razvoj Varaždina – u tijeku kojega se na križištu jakih srednjovjekovnih cestovnih prometnica (pridravske i panonsko-mediteranske) podiže utvrđena gradska jezgra s pravilnim rasporedom uličnih tokova – doživljava u barokno doba nagli preobražaj u kojem se starije, pretežno drvene kuće, u nastalom prosperitetu zamjenjuju novim reprezentativnim palačama, kurijama, samostanskim kompleksima i građanskim zidanicama.

Sva se ta zbivanja odvijaju u vrijeme i u krugu europskih dinamičnih društvenih promjena, intenzivnog djelovanja europske stvaralačke misli i bujanja emotivnog naboja europskog duhovnog života. U suštini, proces u kojem se iz smirene renesanse razvila bujnost baroka, odraz je ukupne snage duha vremena sadržanog prvenstveno u prodoru čovjekove svijesti u otkrivanje analitičnog i suptilno infinitezimalnog ostvareno u znanstvenoj misli G. Bruna, G. Galileja, J. Keplera, P. Descartesa, W. Leibnitza, I. Newtona, I. Kanta ili G. W. F. Hegela, u psihološkom poniranju prisutnom u portretima D. Velazqueza ili H. v. R. Rembrandta, u sudbinskim sukobima tragedija W. Shakespearea, u varijacijama zvučnog glazbenog reda G. P. Palestrine, C. Monteverdija, A. Vivaldija, J. S. Bacha, G. F. Händela ili W. A. Mozarta, odnosno u zgusnutom grču mnogobrojnih baroknih arhitektonskih ostvarenja.

U spomenutoj atmosferi baroknog stvaralačkog dometa gravitacijsko područje Hrvatskoga zagorja sa središtem u Varaždinu bilo je kroz cijelo XVII. stoljeće rubnom jugoistočnom pograničnom zonom Europe prema turskom orijentu, a nakon protjerivanja Turaka i mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine u rubnu zonu uključeno je područje Slavonije i Srijema, pa se barokna izgradnja proširuje u XVIII. st. na obnovljena urbana područja Osijeka, Požege, Đakova, Vinkovaca, Vukovara, Našica, Slavonskog Broda i mnogih manjih gradića i naselja.

Iz ovoga prikaza je vidljivo da u povijesnim okolnostima XVII. i XVIII. stoljeća Varaždin predstavlja neobično važno gospodarsko, političko i kulturno središte uključeno u vitalna zbivanja europskoga prostora.

Mnogobrojne činjenice pokazuju izrazitu važnost uloge grada Varaždina u ukupnom slijedu povijesnih zbivanja na tlu sjeverne Hrvatske od vremena prve društvene i političke konsolidacije hrvatskoga puka, kada se na tom području povijesno afirmiranoga naselja podiže jezgra snažnog varaždinskog Starog grada s romaničkim i gotičkim stilskim obilježjem, kroz epohu gradnje utvrđene urbane jezgre u doba gotike, te razdoblja uspona vitaliteta urbanoga života i gradnje objekata s lijepim elementima renesansnih stilskih obilježja, rijetkih na sjevernohrvatskom području, do vremena konačnog punog zamaha urbanoga života obilježenog gradnjom jedinstvenoga niza istaknutih baroknih objekata izvedenih u svim varijantama od strogih početnih oblika do pune razigranosti kasnoga baroka i rokokoa te ponovno suzdržanog baroknog klasicizma.

Primljeno:
1992–4–10

R A D O V I
Zavoda za znanstveni rad
HAZU Varaždin

UDK: 7.034:2.713"15/17"
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

M A R I J A M I R K O V I Ć
Zagreb

U D I O F R A N J E V A C A U S A Z R I J E V A N J U V A R A Ž D I N S K O G A B A R O K A

ANTEIL DER FRANZISKANER AN DER HERANREIFUNG DES BAROCK IN VARAŽDIN

Der im 17. Jahrhundert barockisierte franziskanische Komplex, der möglicherweise in einigen Teilen der Bausubstanz noch seinen alten mittelalterlichen Kern bewahrt hat, stellt durch seine Lage in der Stadtmitte ein lebendiges Bindeglied zwischen dem mittelalterlichen und barocken Varaždin dar. Die barocken franziskanischen und Varasdiner Künstler und Handwerker, aber auch fremde Meister welche die Kirche ausstatteten, respektierten die ursprüngliche ikonologische Konzeption aus dem 17. Jahrhundert. Dieser Komplex zeugt noch heute von der Jahrhunderte andauernden Eingewobenheit der Franziskaner in das kulturelle Leben von Varaždin.

Uvod

Franjevci su jedina redovnička zajednica koja se u Varaždinu naselila još u srednjem vijeku i ostala trajno u njemu. Došavši u nj negdje oko 1240. preuzeli su stariju crkvu sv. Ivana Krstitelja smještenu sjeverno od negdašnjega središnjeg gradskog trga (Ilijanić-Kapustić, 1983:170). Na prostranoj zemljišnoj čestici uz nju izgradili su svoj samostan, a možda su samo prilagodili stariji objekt svojim potrebama, kako je to uostalom bilo uobičajeno u najranijem, strogom razdoblju franjevaštva. Do sada nisu pronađeni ni arhivski ni materijalni tragovi o pregradnjama toga prvotnog sklopa (do kojih je tijekom prva tri stoljeća sigurno dolazilo), no nekoliko očuvanih predmeta iz toga razdoblja svjedoči o vrsnoći umjetnina prikupljenih za franjevačku crkvu prije kraja 16. stoljeća.

Šesnaesto je stoljeće međutim bilo kobno za sve franjevce u Hrvatskoj. Istodobno s prodorom Turaka slabila je stega unutar inače strogoga reda, a potresi, požari i kužne bolesti ubrzali su osipanje članstva i propadanje pojedinih samostana.

Za varaždinske je franjevce bio presudan požar koji je izbio u gradu 27. svibnja 1582. (Barbarić 1990:105) u kome je sasvim sigurno postradao njihov samostan, a vjerojatno i lako zapaljivi dijelovi crkve. Bez obzira na tvrdnju da su franjevcima izgorjeli i samostan i crkva (Filić 1944:23), oštećenja na crkvi ipak nisu mogla biti prevelika. Naime, u očuvanim samostanskim spisima koji se odnose na taj požar, spominje se isključivo izgorjeli samostan (tako Klimpacher, str. 36: *Locus vacuus aut vix*

aliqua Monasterii manisisse rudera), a u oporukama građana i u gradskim zapisnicima, sredstva se isto tako namjenjuju isključivo za popravak (Barbarić 1990:124: *ad reparationem enim monasterii)* ili izgradnju samostana (Barbarić 1990:292: *ad aedificationem monasterii)*. O oštećenju crkve, ali i o vremenu njezina popravka može se zaključiti tek posredno na temelju bilješke u gradskom zapisniku o pohrani ili zalogu samostanskih dragocjenosti u gradskoj vijećnici od 1. svibnja 1583, vjerojatno od početka radova (dakle cijelu godinu nakon požara) pa do svibnja 1588. (Barbarić 1990:288, 357), kada se u popravljenoj crkvi moglo opet misiti, za što je misno suđe bilo neophodno potrebno.

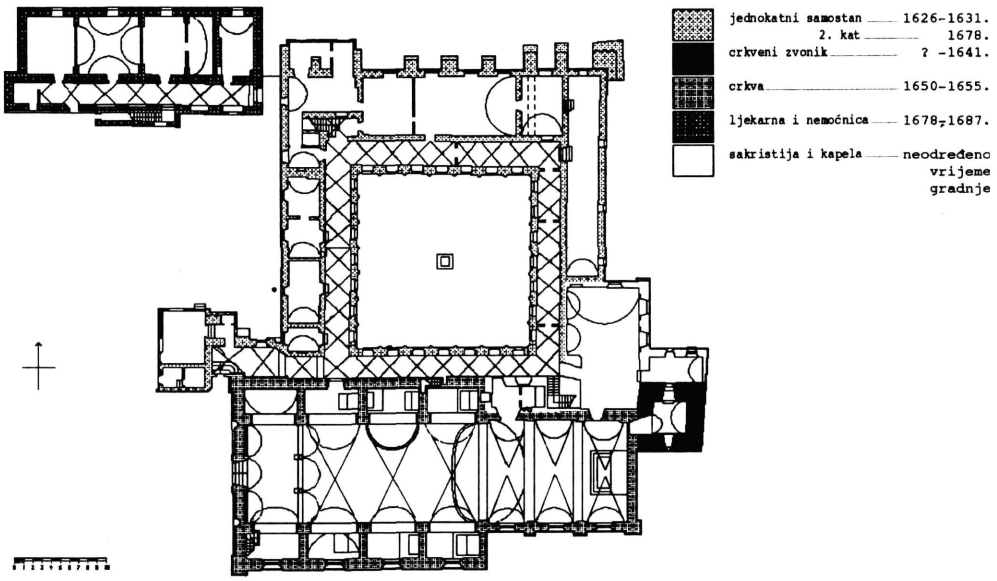
U obnovljenoj crkvi održavali su se obredi tijekom slijedećih šezdesetak godina, a u njoj su se ukapali i građani i odličnici (u crkvi je još očuvan nadgrobnik iz 1641.). To što su franjevci istodobno služili kao vojni kapelani u tvrđi (Cvekan 1978:116), odnosno pomagali gradskom župniku u župnoj crkvi sv. Nikole (Filić 1968:123), ne mora značiti da početkom 17. stoljeća nisu imali vlastite crkve, već je to mogao biti tek jedan od načina prikupljanja sredstava (koji franjevci i danas primjenjuju), prvenstveno očito za obnovu samostana.

Činjenica je dakle da su varaždinski franjevci početkom 17. stoljeća na svojoj staroj čestici u Varaždinu posjedovali srednjovjekovnu crkvu sv. Ivana Krstitelja, popravljenu krajem 16. stoljeća, uz koju su stajali dijelovi zvonika čiji se ostaci još nazire uz sjeverni zid svetišta. Svoju prvotnu zamisao, da uz obnovljeni dio staroga samostana podignu novi, očito nevelik samostan, izmijenili su na Ivanje 1626. na sastanku redovnika i uglednih građana s generalom Trautmannsdorfom u blagovaonici staroga samostana (Klimpacher). Tada je bilo predviđeno da se novi, prostraniji samostan ne gradi na mjestu staroga (*etiam campanas Loco movere, et Monasterium in alium locum movere debuerunt*, Klimpacher 10).

Barokizacija franjevačkoga samostanskog sklopa

Na temelju spominjanog dogovora iz 1626. izrađen je novi nacrt za izgradnju većeg samostana, očito smještena malo zapadnije od srednjovjekovnoga. Uz istočni rub franjevačke čestice probijena je naime prije 1587. (nakon požara?) nova uličica, tzv. *Mala gaza* (od njem. Gasse), a na njezinu je uglu tik do franjevaca podignuta Patačićeva kuća (Ilijanić-Kapustić 1983:182, karta na str. 184), pa na tom prostoru više nije bilo mjesta za obimniji građevinskih zahvat. Radovi kod podizanja novoga jednokatnog samostana, koji su trajali pet godina, povjereni su gradačkom zidaru Stefanu (*Master Stephan*, Klimpacher 8) i njegovim pomoćnicima.

Iz nejasne formulacije o dovršenju samostana i zvonika (*done Conventum hunc et turrem perficiam*, Klimpacher 15) može se zaključiti da je u doba izgradnje samostana bio možda već i novi zvonik u izgradnji. Brojka 1641, uklesana na zapadnom zidu zvonika, u visini crkvenog krova, označavala bi u tom slučaju godinu njegova dovršetka. Gotički toranj oslanjao se očigledno na svetište stare crkve (kao što je to bilo uobičajeno i u drugih gotičkih franjevačkih crkava po srednjovjekovnoj Slavoniji, npr. u Zagrebu, Požegi, Našicama). Kad bi bilo ispravno mišljenje da je gradnja novoga zvonika započela tek nakon što je samostan dovršen (Cvekan 1978:105), ostalo bi otvoreno pitanje zašto on nije suvislije uklopljen u novi samostanski sklop. Uzme li se pak u obzir pretpostavka da je zvonik 1626. već bio u izgradnji, uz ostatke onoga koji je pripadao starijem samostanskom sklopu, postao bi razumljivijim današnji nelogični prostorni međuodnos tih triju sastavnica ove samostanske cjeline. Značilo bi to da je do 1626. zvonik bio smisleno povezan sa starom crkvom i starim samostanom, a pomicanjem novoga samostana prema zapadu (pri čemu su zapadni dijelovi starijega sklopa mogli biti uklopljeni u novo istočno samostansko krilo)

1. Franjevački samostanski sklop, faze izgradnje

ostao je zvonik povezan sa crkvenim svetištem do njegova rušenja 1650. Otada je ta masivna građevina ostala osamljena, netipično povezana s ostala dva vitalna dijela ovoga impozantnog sklopa. Problem izgradnje zvonika svakako zahtijeva poseban dodatni studij.

Ova naslućena predbarokna jezgra predstavljala bi u urbanističkom, kulturnopovijesnom i umjetničkom pogledu, baš kao i u slučaju predbarokne gradske vijećnice i ostalih starih kamenih kuća u gradu (Ilijanić-Kapustić 1983:182–3), dragocjenu sponu između srednjovjekovnoga i baroknog Varaždina.

Iz ugovora koji je 16. X. 1650. sklopljen s gradačkim zidarskim majstorom Petrom Rabbom razabire se da je bilo predviđeno rušenje stare crkve čija će se korisna građa upotrijebiti za novogradnju (Cvekan 1978:44,68). Međutim, pri barokizaciji drugih franjevačkih crkava u nas (npr. u Požegi, Našicama, a da se o Zagrebu i ne govori), nigdje nisu do temelja rušeni zdravi, čvrsti i korisni stari zidovi, nego su oni bili korišteni za oblikovanje novih crkava. Stoga bi tek temeljita arhitektonska istraživanja mogla potvrditi da u Varaždinu stara zgrada nije porušena do temelja, nego da se u sklopu još uvijek skrivaju srednjovjekovni dijelovi, iako u tlorisu i građevnim oblicima današnje crkve doista nema vidljivih nagovještaja predbarokne arhitekture.

Današnja jednobrodna crkva, izgrađena između 1650. i 1655., ima ugrađene pobočne kapele u crkvenom brodu, a nad ulaznim crkvenim jarmom ugrađeno pjevalište. Crkva sama nije bila u kasnijim varaždinskim požarima teže oštećivana, osim što je oganj 6. travnja 1665. poharao neke od tada postojećih sedam oltara (Klimpacher 37). Možda je upravo taj požar prouzročio zatvaranje bifora na galerijama povrh pobočnih kapela. U sljedećih 20 godina uklonjene su štete na cijelom sklopu. Samostanu je 1678. nadograđen još jedan kat, no budući da temelji nisu podnijeli to novo opterećenje, sjeverni je samostanski zid morao biti poduprt glomaznim potpornjima

(Klimpacher 38). Između 1678.–1687. podignuta je zasebna zgrada za ljekarnu i nemoćnicu (*infirmaria;* Klimpacher 39, Cvekan 1978:143), a do 1689. definitvno je između svetišta, tornja i istočnoga samostanskog krila uređena sakristija (Cvekan 1978:97). Krajem 18. stoljeća (1793.) ugrađeni su i u prizemlju umjesto otvorenih lukova prema samostanskom kvadratu (unutarnjem dvorištu) zidovi s prozorima, ne bi li se i na taj način ojačala stabilnost zgrade (Klimpacher 42).

Krajem osamdesetih godina 17. stoljeća veliki je franjevački samostanski sklop poprimio svoj današnji oblik, a u 18. je stoljeću starija crkvena oprema postupno i veoma promišljeno zamjenjivana novom, oblikujući tako jedan od bisera varaždinskoga baroka koji je u doba svoga oblikovanja morao imati odjeka u sredini u kojoj je nastajao.

Kod reda koji je po vlastitim pravilima, unutarnjoj organizaciji i obliku pastoralnog djelovanja bio otvoren i usmjeren prema puku (a do dolaska isusovaca u Varaždin 1632. i jedini red u gradu), bio bi naime neshvatljiv izostanak bilo kakva utjecaja na opću kulturu ravan građana. Zato u proučavanju svakoga povijesnog razdoblja grada Varaždina i kulture njegova stanovništva treba uzeti u obzir i udio franjevaca u oblikovanju pojedinih kulturnih pojava. To napose vrijedi za barok u kome su, kako se vidjelo, i franjevci, kao uostalom i cijeli grad, doživjeli vlastiti preporod, što se uz ostalo poklopilo s preporodom franjevaštva u Hrvatskoj i odvajanjem hrvatske Kustodije sv. Ladislava od Ugarske provincije sv. Marije u samostalnu Provinciju sv. Ladislava u sjeverozapadnom dijelu Hrvatske.

Budući da je ovaj prilog zamišljen kao poticaj za sustavna kulturnopovijesna istraživanja na ovome samostanskom sklopu, ovom će prilikom biti tek pobrojeni oni elementi koji su djelovali na urbanističko oblikovanje varaždinske jezgre, te one vrijednosti arhitekture i opreme koji su s jedne strane odraz zrelosti sredine iz koje potječu darovatelji i neki od izvođača, a s druge umjetničkih potreba redovnika koji su u svojoj crkvi i samostanu uspješno spojili teologiju i estetiku. Poznavanje umjetnosti i umjetnika i izvan užega kulturnog kruga omogućilo im je da za svoje teološke zahtjeve u pogledu ikonoloških programa nađu u samome gradu ili u drugim snažnijim umjetničkim središtima umjetnike koji su bili u stanju taj program ostvariti suvremenim likovnim izrazom.

Udio franjevaca u urbanističkom oblikovanju baroknog Varaždina

Nakon što je franjevački sklop postradao u požaru krajem 16. stoljeća, redovnici su u prvoj fazi obnove relativno dobro uredili crkvu te je ona sve do sredine 17. stoljeća sačuvala svoj srednjovjekovni položaj u težištu trokuta koje tvore srednjovjekovna tvrđa, župna crkva i nešto mlađa gradska vijećnica. Istodobno je crkva kao ključni objekt sklopa uvjetovala položaj novoga samostana i zvonika podignutih u prvoj polovici 17. stoljeća.

U urbanističkom pogledu ta je stara srednjovjekovna crkva, nepoznatih dimenzija, ali gotovo sigurno okrenuta svetištem prema istoku, s novim samostanom (1626.–1631.) i novim zvonikom (1641.) predstavljala, kao i ranije, čvrstu organizacijsku točku na sjevernoj strani središnjega gradskog trga. Iako je u desetljeću nakon požara (a prije 1587.) (Barbarić 1990:472) istočnim rubom franjevačke parcele bila probijena nova ulica (spomenuta Mala gaza) prema tvrđi, te stajama nagrižen sjeverni rub njihova posjeda (Barbarić 1990:217), velika je samostanska cjelina očuvana, a izgradnjom nove crkve (1650.–1655.) i nemoćnice sklop je čak i znatno povećan, te je tako i u ovo novo doba zadržao istu, u urbanističkom pogledu značajnu, ulogu. Nova crkva očuvala je i nadalje približan položaj srendjovjekovne gotičke, pa tako i prostor trga ispred sebe, bez obzira na novoizgrađene uglovnice, a izlomljene linije tlo-

risa tih zgrada, uvučenost crkve i još dublje položena samostana daju tom starom trgu novu baroknu razigranost.

Zrcalnu sliku ovako oblikovana trga ostvarili su na istočnom produžetku iste prometne osovine isusovci koji su u Varaždin došli početkom tridesetih godina i svoj veliki sklop izgradili do 1690. (Lentić-Kugli 1987:23), dovršivši tako već u 17. stoljeću današnji trolisni izgled središnjih varaždinskih trgova.

Udio franjevaca u sazrijevanju barokne redovničke arhitekture

U Varaždinu je renesansa zajedno s požarom bila naprasno ugašena, ali novi se barokni duh i osjećaj za nova arhitektonska rješenja probijao tek postupno, s ponekom inovacijom na svakoj novogradnji podignutoj tijekom 17. stoljeća.

2. Pročelje franjevačke crkve sa zvonikom
Snimio: Janko Belaj

Kad su takvi novoizgrađeni objekti dijelovi veće cjeline, može se na njima pratiti kretanje od renesanse prema baroku, kao što se to uočava i na drugim sakralnim i profanim objektima 17. stoljeća na širem području sjeverozapadne Hrvatske. Varaždinski franjevački samostan, koji je susljedno izgrađivan tijekom pedesetak godina, uspješno je stopio individualnost pojedinih dijelova – samostana, zvonika, crkve i pomoćnih zgrada – u skladnu cjelinu na kojoj se pojedina rješenja oslanjaju doduše na tradicijska interpretiranja, ali djelomice u novom, baroknom duhu.

Izvorni jednokatni samostan svojom je kvadratičnom osnovom i zatvorenim volumenom očuvao renesansnu mjeru, a oslonac na taj stil naglašavaju ugaone bifore na inače jednostavnim vanjskim pročeljima. Unutrašnja su pročelja bila u prizemlju razigranija nizom otvorenih arkada čiji nam pravi oblik nije poznat, ali ga naslućujemo u polukružno zaobljenim prozorima kata. Mesnata zaobljenost zaglavnika na tim prozorima, te naglašenost baza i kapitela doprozornika, na novi način omekšavaju strogoću vodoravne i okomite razdiobe pročelja plitkim lezenama i tankim vijencima između katova. Nadogradnja kata u 17. stoljeću manje je narušila osnovni dojam nego zatvaranje prizemlja krajem 18. kad je oštrim oblicima prozora osiromašen sklad unutarnjeg dvorišta.

Crkveni zvonik, izdvojen iz sklopa, dovršen je istodobno s Albertalovim zvonikom uz zagrebačku katedralu 1641., ali je od njega vitkiji. Njegov volumen, iako gotovo bez otvora, naravno osim bifora posljednjega kata, vodoravnim je međukatnim vijencima i ugaonom rustikom te (upravo obnovljenom) dvobojnom obradom pročelja veoma olakšan, čime se odalečio od prvotne posve jasne gotičko-renesansne zamisli. Posljednje izgrađeno vanjsko krilo s nemoćnicom ima jednostavnu i nenametljivu vanjštinu.

Samostanska crkva, podignuta u trećoj građevinskoj fazi (1650.–1655.), i opet spaja tradicijsko i novo u crkvenoj arhitekturi sjeverozapadne Hrvatske. Vanjština te crkve očuvala je naime relativno skroman izgled franjevačke arhitekture, a njezina su pročelja jednostavnija od desetak godina starije (1641.–1645.) franjevačke crkve iste provincije u Krapini. Na glatkim crkvenim zidovima arhitektonska je dekoracija svedena na najmanju mjeru, jaki ugaoni pilastri ovijaju se oko bridova crkvenog broda, a nešto vitkije lezene protežu se pročeljem između prozora svetišta. Osim nezaobilaznih otvora za prozore i vrata, na glavnom su pročelju još samo tri niše za kipove. Prozorski su okviri veoma jednostavni, a sav je arhitektonski ukras usredotočen na glavni portal.

Unutarnji lučni okvir ulaza, koji ponavlja obogaćeni ures prozora u klaustru, uokviren je dvostrukim pilastrima, raskinutim krnjim zabatom s dva anđela i zaobljenim kruništem. Na tom se portalu prelamaju renesansa i manirizam, pa on stilski svakako tvori sponu između portala isusovačkih crkava u Zagrebu i Varaždinu; na njemu je nešto ležernije razrađena koncepcija starijega zagrebačkog, ali još nije dosegnuta suvremenost, »modernost«, novijega varaždinskog isusovačkog portala koji se od svih jedini doista može smatrati baroknim (Novak 1988:48).

Najbarokniji na pročelju varaždinske franjevačke crkve su kipovi sv. Franje Asiškoga, sv. Antuna Padovanskoga i sv. Ivana Krstitelja koje je, najvjerojatnije za restauracije crkve nakon požara 1665., izradio u duhu ranoga baroka subalpskoga područja varaždinski kipar Jakob Altenbach (Baričević 1982:122).

Međutim, graditelj ove crkve na barokni je način ovoj skromnoj vanjštini suprotstavio daleko bogatiju i razvedeniju strukturu njezine unutrašnjosti. U tome se varaždinska crkva posve uklapa u niz ranobaroknih crkava u Zagrebu, Varaždinu i Samoboru, čijom je susljednom izgradnjom sazrijevao novi tip hrvatske crkvene građevine, barokni po svojoj osnovnoj zamisli, a izrazito »domaći« po izuzetno prilagođenim dimenzijama i po odmjerenosti u upotrebi dekorativnih elemenata.

Tipološki je među njima najranija franjevačka crkva u Zagrebu. Kod nje su barokni elementi – ugrađene kapele s galerijama koje se prema središnjem brodu

otvaraju biforama – uklopljeni u tijelo stare gotičke crkve s dugim gotičkim korom. Susvodnice su tako duboko usječene u visoki bačvasti svod broda da oblikuju križni svod koji je skladno nastavljao ritam izvornoga gotičkog križnorebrastog svoda u svetištu (Mirković 1987.). Ostale tri novoizgrađene samostanske crkve tog niza (isusovačke sv. Katarine u Zagrebu, 1620.–1632. i sv. Marije u Varaždinu, 1642.–1646. te franjevačka sv. Ivana Krstitelja u Varaždinu, 1650.–1655.) naoko ponavljaju isti koncept koristeći se s istim elementima: jednobrodni prostor s ugrađenim kapelama (iznad kojih su galerije s pravokutnim biforama) i svetištem čija širina odgovara širini broda (između kapela). Sustavom nižih pilastara s pojasnicama nad kapelama i viših u brodu, te obilatijom (u Zagrebu) ili oskudnijom (u Varaždinu) uporabom štukature i zidnih slika, postignuto je barokno bogatstvo prostora. Posljednja u nizu, župna crkva sv. Anastazije u Samoboru (1671.–1675.), ima istovjetan tloris broda, ali je presvođena drugačije, a svetište se oslanja na tradiciju gotičkih 5/8 apsida, poput one očuvane u Zagrebu (Horvat 1975:290–91).

Svetišta triju spomenutih redovničkih crkvi također se međusobno razlikuju. Isusovačka su kvadratična, s po dva jarma, dok je u varaždinskoj franjevačkoj crkvi svetište s tri jarma tek nešto malo kraće od broda (odbije li se dubina ulaznog jarma s ugrađenim pjevalištem). Na taj način franjevačka crkva još uvijek čuva osnovni omjer propovjedničke dvoranske crkve, jer je i brod (bez kapela) sveden na širinu svetišta, pa je i dalje najnaglašenije kretanje kroz prostor od tamnoga ulaza pod pjevalištem prema svijetlom i optimističkom svetištu. Odmjereni ritam tog kretanja na-

3. Pogled na unutrašnjost franjevačke crkve
Snimio: Janko Belaj

glašavaju niži pilastri s pojasnicama uz ulaze u kapele, viši pilastri s jačim vijencima u brodu te svod s dubokim susvodnicama koje se zbog širine prostora u svetištu doduše ne spajaju, ali ipak otkrivaju svoj uzor u zagrebačkoj franjevačkoj crkvi. Napuštajući osnovne konture uske, duge i visoke gotičke crkve samo u jednoj dimenziji, u širini broda, autor ove crkve (Rabba?) krenuo je prema oblikovanju zrelobarokne propovjedničke crkve sastavljene od dva osnovna dijela, od svetišta i srednjeg broda, sa širim ali plićim kapelama u kojima će i oltari kasnije biti drugačije orijentirani. Potpuno sazrijevanje tog oblika u više izvedenica donijet će tek 18. stoljeće (kod franjevaca najkvalitetnije u Virovitici) (Mirković 1992.).

Isusovačke crkve u Zagrebu i Varaždinu, a preko njih i franjevačke, uobičajeno se tipološki vežu uz rimsku *Il Gesù*, iako je bilo uočeno da one reduciraju složenost i punoću novog isusovačkog tipa crkve jer izostavljaju kupolu (Ivančević 1986:148). No te crkve nemaju ni poprečni brod, manjkaju im dakle oba distinktivna elementa *il Gesù* arhitekture. Ovdje je zapravo na djelu izrazita srednjoeuropska ustrajnost na istim težnjama koje se mogu uočiti u ranobaroknim crkvama u austrijskom Podunavlju. Ondje je naime talijanski barok podlegao supstratnom sjevernjačkom gotičkom shvaćanju prostora, te su od baroka u 17. stoljeću bili prihvaćeni tek ukrasni elementi, dok su i dalje građene jednobrodne dvoranske crkve s dugim svetištima, visokih zidova, bez kupola. Bočne su im kapele uzidane u crkveni brod tako da su niže od njega, te zajedno s emporama ili galerijama, koje podupiru ili razdvajaju nizovi viših i nižih pilastara s kapitelima i vijencima, daju novi ritam i ugođaj cijelom prostoru (Grimschitz 1962:7). U Beču su među prvim crkvama tog tipa franjevačka (1603.–1611.), karmelićanska (1623.–24.), isusovačka (1627.–31.), a u Ljubljani isusovačka crkva sv. Jakoba (1613.–1615.), pa se i naše spominjane četiri redovničke crkve posve uklapaju u taj inače daleko raskošnije građeni niz. Hrvatske su crkve naime, uza sve spominjane novine, po svojim dimenzijama i opremom primjerene vlastitoj sredini i njezinim mjerilima.

Zrelost ikonografije prostora kao podloga za ikonološku poruku

U čestim varaždinskim požarima tijekom 17. stoljeća najčešće je stradavala drvena oprema crkava. Današnji manjak ranobaroknih umjetnina u našim crkvama doveo je do pomisli da je opremanje tih crkava trajalo dulje vrijeme (Horvat 1975:196). Tu tvrdnju međutim pobijaju onodobni vizitacijski zapisi i opisi crkava i njihova inventara iz kojih se npr. u slučaju varaždinske franjevačke crkve (Klarić, Klimpacher) saznaje da se u franjevačkoj crkvi u vrijeme njezina posvećenja 1657. nalazilo sedam oltara koji su međutim djelomice postradali već u požaru 1665. U slijedeća dva desetljeća crkvena je oprema obnovljena (Klimpacher 37), a istodobno je uređena i mala kapelica sv. Josipa, stisnuta između crkvenog svetišta i samostanskog hodnika. Štukatura koja pokriva zidove i svod te prostorije, i zidne slike iz života sv. Obitelji koje ih nadopunjavaju, ukazuju na stilsku pripadnost štajerskoj umjetnosti posljednje četvrtine 17. stoljeća (Mirković 1983:342).

Ovdje je do puna izražaja došla bitna težnja baroknih stvaralaca da se sve oblikovne komponente (arhitektura, kiparstvo, slikarstvo) objedine u estetsku, ali i u funkcionalnu i smislenu cjelinu, pri čemu se prvenstveno polazilo od toga da su pojedina motrišta uvjetovana liturgijski određenim položajem svećenstva i puka za obreda, no tu je uzeto u obzir i slobodno kretanje kroz prostor.

Najveću pažnju privlači liturgijski najvažnija točka u crkvi, veliki oltar sv. Ivana Krstitelja (postavili su ga štajerski majstori 1699.–1703.), koji je u doba svoga nastanka bio izuzetan po kompozicijskom rješenju. On naime zauzima cijelu širinu svetišta, a izvorno je bio opremljen s tri menze (Vrišer 1983:437).

Kada je zagrebački biskup Petar Petretić 1657. posvetio ovu crkvu, bili su u njoj osim staroga oltara sv. Ivana Krstitelja još oltari sv. Franje Asiškoga, sv. Antuna Padovanskoga i sv. Didaka na lijevoj, te sv. Ladislava, Blažene Djevice Marije i sv. Klare na desnoj strani crkve. Naknadno su dodani pod pjevalištem oltari sv. Križa i Žalosne Majke Božje te u svetištu sv. Ane.

Pobočni oltari, koji su tijekom prve polovice 18. stoljeća zamijenili starije, prislonjeni su uz uže pročelne zidove svake od šest kapela, za razliku od oltara sv. Ane u svetištu i dvaju kasnijih manjih oltarića pod pjevalištem koji su okrenuti prema središnjem prolazu.

Šest većih oltara u kapelama djelo su iste, najvjerojatnije samostanske stolarske radionice. Rađeni su susljedno jedan za drugim, ali po istoj osnovnoj shemi, a uporno ponavljanje istovjetnih oblikovnih elemenata na njima čine ih cjelinom koja daje ritam kretanju prema svetištu. Taj ritam naglašavaju napose istaknuti svrdlasti stupovi na oltarima koji pod utjecajem svjetla svojom valovitošću unose posebnu dinamiku u odmjereni crkveni prostor.

Ovako izvedena scenografija prostora podlijegala je u ikonografskom pogledu istim odrednicama koje su prisutne i u drugim franjevačkim crkvama. Njima se naglašavala pripadnost franjevačkom redu te isticalo štovanje Blažene Djevice Marije i oslanjanje na lokalnu povijest kako bi se iskazala vlastita uraslost u tlo zemlje, odnosno grada.

Vjernik je iz te ikonografije uz pomoć baroknog propovjednika mogao očitati ikonološku poruku. U varaždinskoj je crkvi elemente te »likovne propovijedi« sadržavala već crkvena oprema iz 1657., jer naknadne intervencije nisu bitno dirale u sadržaj i nisu izmijenile njezinu izvornu poruku.

U kasnijim obnovama oltara očuvani su isti titulari, pa i njihov raspored u crkvi, poremećen donekle tek u 19. stoljeću. Neki su oltari kasnije nadopunjavani likovima u međuvremenu kanoniziranih svetaca, ako su se oni svojom simbolikom uklapali u prvotno zamišljenu strukturu oltara. Tako se npr. već 1701. na glavnom oltaru nalaze likovi novokanoniziranih (1690.) franjevačkih svetaca sv. Ivana Kapistranskoga i sv. Paškala, a na oltar sv. Antuna Padovanskoga (izrađen oko 1738?) postavljen je lik sv. Ivana Nepomuka (kanoniziran 1729.), koji je bio poznat po svom propovjedničkom daru jednako kao i spomenuti istaknuti franjevci.

Raspored oltara u prostoru i njihova sadržajna povezanost upućuju na promišljeno programiranje. U prve dvije kapele do svetišta s jedne je strane osnivač reda, sv. Franjo, a njemu nasuprot osnivač zagrebačke biskupije sv. Ladislav, čije je ime ponijela sredinom 17. stoljeća uređena provincija. Idući par kapela posvećen je sv. Anti Padovanskom i Blaženoj Djevici Mariji, zaštitnici provincije iz koje je izrasla provincija sv. Ladislava, a oko njih su se okupljale dvije velike bratovštine (Cvekan 1978:114,115). Posljednja dva oltara, sv. Didaka i sv. Klare, tješitelja bolesnih i siromašnih, smislom su povezana uz dva pasionska oltarića pod pjevalištem.

Polazište za rekonstrukciju cijelog programa nađeno je u dva najstarija dijela opreme, u propovjedaonici i u oltaru sv. Ivana Krstitelja. Na dugačkoj ogradi propovjedaonice prikazan je Krist među svojim vjernim učenicima, a na kruništu su četiri najistaknutija franjevačka učitelja, i to sam sv. Franjo Asiški te sv. Antun Padovanski, sv. Bernardin Sienski i sv. Bonaventura, sve vrsni navjestitelji Riječi Božje. Jaganjac Božji na otvorenoj knjizi i zapis *Vinea Domini Seraphica* tumače da je Krist okružen apostolima kao mladicama, a četiri franjevca na kruništu (i ostali raspoređeni po crkvi) serafske su mladice toga istog trsa. Oni su novovjeki apostoli i promicatelji štovanja Euharistije (vino s trsa). Program glavnoga oltara na zavijeni je barokni način također usredotočen na Euharistiju. Oltarna je pala (tri puta mijenjana) posvećena sv. Ivanu Krstitelju, a prikazuje Isusovo krštenje na Jordanu. Uza nj su kipovi njegovih (ali i Marijinih) roditelja, u atici je skulptorski prikaz susreta Marije s Elizabetom, a postrance su slike Marije i arkanđela Gabrijela. Asocijacijama na na-

vještenje Isusova rođenja, na Elizabetin pozdrav Mariji (*blagoslovljen plod utrobe Tvoje)* i Ivanovu izjavu o Isusu *(Evo jaganjac Božji)* nedvosmisleno se otkriva Isus kao idejno središte programa. U nj se smisleno uklapa promicatelj štovanja Imena Isusova sv. Ivan Kapistranski i promicatelj štovanja Euharistije sv. Paškal, a kao prostorni kontrapunkt i sv. Didak i sv. Klara s dna crkve, koje obično slikaju sa simbolima sv. Euharistije.

Ovako raščlanjen, program se posjetitelju postupno razotkrivao hodom kroz crkvu. Prvi oltari s kojima se posjetitelj susreće još u polumraku ulaznoga dijela pod pjevalištem (sv. Križa i Žalosne Majke Božje) posvećeni su Isusovoj muci i Marijinoj sućuti. Na njih se nadovezuju oltari zaštitnika bolesnih i siromašnih (sv. Didaka i sv. Klare). Ova četiri oltara utjeha su potrebitim moliteljima, oni ih smiruju pripremajući na daljnji korak u crkvi. Taj ih korak vodi k uobičajenim okupljalištima, k oltarima bratovština (Majke Božje Škapularske i sv. Ante Padovanskoga) koji se nalaze u središtu crkve, gdje je propovjedaonica s koje se navješćuje Radosna vijest. Osnivači Reda (sv. Franjo) i mjesne crkve (sv. Ladislav) dalje će povesti vjernički puk prema čelu crkve, prema glavnome oltaru (sv. Ivana, a zapravo posvećen Spasitelju), gdje se u svetohraništu nalazi Presveto, ono radi čega se uopće i dolazi u crkvu.

Ovo prožimanje franjevačke ikonografije s općom pokazuje s koliko su vještine tvorci programa i njihovi realizatori koristili mogućnosti simboličkog izražavanja (računajući na teološko znanje suvremenika) za izricanje baroknih ikonoloških poruka.

Programsko i vizualno oblikovanje ovoga prostora postupno je sazrijevalo tijekom 17. stoljeća, a baroknu je zrelost doseglo već u drugom desetljeću 18. (dakle još prije postavljanja današnjih oltara). Tada su naime, oko 1716., štukaturama, a nešto kasnije i zidnim slikama urešene obje središnje bočne kapele. Bez ikakvih građevinskih zahvata, samo naglašenim ukrasom spomenutih kapela uz uočljivu propovjedaonicu, u tom je izrazto longitudinalnom prostoru usred crkvenog broda dobivena centripetalna točka, pa se kretanje od ulaza prema svetištu ovdje načas zaustavlja. Franjevačka je crkva, ovako opremljena, nadmašila sva druga barokna rješenja u varaždinskim crkvama, no danas se nažalost toj vrsti stvaralačkih dostignuća još uvijek ne poklanja dovoljna pažnja.

Iako su franjevci posvećivali uređenju crkve izuzetnu pažnju, nisu zanemarili ni druge prostorije. U pobočnoj zgradi ostvario je 1750. pavlinski slikar Ivan Krstitelj Ranger po dimenzijama malenu, ali sadržajno složenu zidnu sliku koja prekriva plitki svod negdašnje samostanske ljekarne, otvorene i za građanstvo. Veličajući Blaženu Djevicu Mariju kao Nebesku Mudrost, slikar je ujedno veličao i ljudsku mudrost, a preko nje i ljekarništvo, ali istodobno je upozoravao da sve čovjekovo znanje i spoznaja ovise o Bogu. Tu složenu misao ilustrirao je alegorijama četiriju prapočela, vode, ognja, zraka i zemlje, koristeći se grčkom mitologijom (što isključuje mogućnost da je ova prostorija sredinom 18. stoljeća mogla biti korištena u sakralne svrhe) i prizorima iz života starozavjetnih proroka Jone, Danijela, Ilije i Ezekijela, smjestivši u dno kompozicije predstavnike četiriju tada poznatih kontinenata koji se kao svi puci svijeta klanjaju Bogorodici kao Nebeskoj Mudrosti koja je od iskona i traje do vijeka (Sir 24:9) (Mirković 1975a, 1992).

Zajedničke samostanke prostorije – blagovaonica i studentske, odnosno studijske prostorije – bile su urešene slikama svetaca, franjevačkih teologa i klasičnih filozofa te alegorijama godišnjih doba, ali i portretima istaknutih državnika (Eugen Savojski, Franjo Nádasdy) i crkvenih dostojanstvenika (Cvekan 1978:131–140). Iako su neke od tih predmeta darovali varaždinski građani, a neki su opet bili dopremljeni iz samostana koji su u doba Josipa II. bili ukinuti (Ormož, Remetinec), najveći dio te franjevačke zbirke djelo je franjevačke braće laika i lokalnih slikara koji su istodobno radili za sve spomenute samostane. Stoga ova djela, premda heterogena podrijetla, ipak čine stilski homogenu cjelinu.

Umjetnici i njihovi dometi

Barokni ikonografski programi mogli su biti zamisao ili teologa ili likovnog stvaraoca dobro upoznata sa suvremenom teološkom misli (no najčešće su oba usko sudjelovala), ali na provedbi jednoga programa zauzeto su radili brojni umjetnici i obrtnici, ponekad, kao što se to ovdje vidi, tijekom duljeg razdoblja. Prostorno i stilsko jedinstvo mogli su postići samo tijesno surađujući (ako su radili istodobno) ili dosljedno poštujući ono što su ostvarili njihovi prethodnici.

Na takvom samozatajnom odnosu oblikovan je i franjevački varaždinski sklop. Na njegovu su stvaranju franjevci okupili, uz vlastite snage, gradačke graditelje (majstore Stephana i Petera Rabbu, Cvekan 1978:44), štajerske štukatere (J. A. Quadria st. za kapelu sv. Josipa, a njegova sina J. A. Quadria ml. za rad u crkvi, Cvekan 1978:83) i mariborske stolare (H. Schulza i M. Simona) i kipare (F. K. Reissa i J. Waltza, Vrišer 1983:438). Veliku oltarnu sliku i četiri manje izradio je bečki slikar Bernard Weiteren (Klimpacher 38), a slike sv. Paškala i sv. Ivana Kapistranskoga s popratnim krajolicima, uložene nad pobočnim menzama glavnoga oltara, izradio je i potpisao 1701. I. G. Zirky (iz Bratislave?). Cijeli je oltar, koji je izvorno bio crn s pozlatom (Vrišer 1983:438), nešto kasnije (1715.) pozlatila i obojila ekipa zagrebačkoga slikara Joakima S(c)hidta (Cvekan 1978:76,77). Varaždinski kipar Altenbach uresio je kamenim kipovima crkveno pročelje krajem 17. stoljeća (Baričević 1982:122), a u to je doba za franjevce veoma zauzeto slikao i domaći slikar (štajerskog podrijetla) Ivan Đuro Miller. On je 1705.–6. izradio slike dvanaestorice apostola za crkvu (izgubljeno), a vjernu kopiju Marije Pötsch iz bečke crkve sv. Stjepana za samostanski oratorij. Njegov stil pokazuje i niz slika u samostanu: alegorije godišnjih doba, portreti franjevačkih teologa i klasičnih mislilaca (Mirković 1989.).

O novim oltarima iz 18. stoljeća nema podataka, stolarski je dio veoma vjerojatno rad vlastitih stolara (koji se češće spominju oko 1660., 1680., pa od 1713. nadalje –uvijek u vrijeme nastanka pojedinih dijelova opreme, Matricula . . .) s kojima nisu trebale biti sklapane pogodbe, nisu im isplaćivani troškovi, pa je njihov rad najčešće ostao anoniman.

Neki kipovi s tih oltara najvjerojatnije su djela domaćih umjetika (iako o tome nema arhivskih zapisa), a za njihovo pozlaćivanje i bojenje oltara najvjerojatnije je bila angažirana ptujska slikarska radionica A. F. Pachmayera (Mirković 1975.b). Nema podatka ni o radu Ivana Krstitelja Rangera, ali njegov je stil tako prepoznatljiv da ne može biti dvojbe o njemu kao autoru slika u ljekarni. Nedostaju isto tako podaci o većem angažiranju gradskih slikara koji su tijekom 18. stoljeća živjeli u Varaždinu (Kugli-Lentić 1966., 1977.), a od relativno brojne braće laika umjetničkih zanimanja u okvirima provincije sv. Ladislava (Cvekan 1971.) zabilježen je u Varaždinu samo petogodišnji boravak slikara Engelberta Männhoffera (1735.–1739.), ali nije poznata njegova djelatnost (Matricula . . .). Josip Litohorski, koji je kao skulptor registriran u Ormožu 1742.–45., izgleda da je napustio to zanimanje jer je za boravka u Varaždinu 1746. zabilježen kao – kuhar! (Matricula . . .)

Budući da je svoj današnji izgled ta crkva dobila upravo sredinom 18. stoljeća, njezina oprema i njezini autori svojom kvalitetom zahtijevaju da ih izvučemo iz anonimnosti. Homogenost prostora, pa i dosta srodnosti s nekim rješenjima u drugim franjevačkim crkvama iste provincije (koje su preživjele reforme Josipa II) ukazuju da su na njihovu oblikovanju djelovali isti umjetnici. Neki od njih svakako su bili izučeni, a češće tek priučeni franjevački laici, ali zahvaljujući povremenom angažiranju kvalitetnih slikara i kipara školovanih u jačim štajerskim i tirolskim radionicama, i lokalnih umjetnika (iz Varaždina i Zagreba, ali i Ormoža i Ptuja) osvježavan je njihov rad stilskim novinama koje su sprečavale pojavu stilske retardacije.

To uraštanje pojedinih djela različite kvalitete u homogenu cjelinu, u kojoj svako novo rješenje poštuje zatečene likovne i teološke koncepcije, doseglo je u varaž-

dinskoj crkvi puninu koja se održala sve dotle dok je njezina ikonološka poruka bila razumljiva. Tek je 19. stoljeće unijelo neke manje promjene (oltar sv. Ladislava postao je oltarom sv. Barbare, a sv. Didak je ustupio mjesto sv. Ladislavu) koje nisu bitno poremetile cjelovitost poruke izrečene prije 300 godina.

SAŽETAK

Barokizacija franjevačkoga sklopa u Varaždinu tijekom 17. stoljeća tekla je usporedno s obnovom franjevaštva u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Svojim smještajem između župne crkve i tvrđave samostanski je sklop suoblikovao varaždinsku povijesnu jezgru u njezinu današnjem baroknom izdanju. Položajem, a možda i u dijelovima građevne supstance, on čuva staru predbaroknu jezgru i time čini sponu između srednjovjekovnoga i baroknog Varaždina. Crkva je u unutrašnjosti u cijelosti očuvala ikonološki program iz sredine 17. stoljeća, premda su pojedini dijelovi obnavljani u 18. Za franjevce su radili dijelom vlastiti franjevački umjetnici i obrtnici, a dijelom majstori iz Varaždina i okolnih, pa i udaljenih umjetničkih središta (Zagreb, Ptuj, Maribor, Graz, Beč). Kroz povijest djelovanje varaždinskoga franjevačkog kolegija, njegova samostana i crkve, vidi se uraslost franjevaca u kulturni život Varaždina.

ANTEIL DER FRANZISKANER AN DER HERANREIFUNG DES BAROCK IN VARAŽDIN
(Zusammenfassung)

Die Barockisierung des franziskanischen Komplexes in Varaždin wickelte sich während des 17. Jahrhunderts gleichzeitig mit der Erneuerung des Franziskanertums in Nordkroatien ab. Durch seine Lage in der Stadt zwischen der Stadtpfarrkirche und der Burg wirkte dieser Komplex auf die Formierung des geschichtlichen Kerns von Varaždin in seiner heutigen barocken Form. Seine Lage, und vielleicht Teile der Bausubstanz bewahren teilweise noch den vorbarocken Baukern und somit bildet dieser Komplex eine wichtige Verbindung zwischen dem mittelalterlichen und barocken Varaždin.

Die franziskanische Johanneskirche bewahrte zur Gänze in ihrem Inneren das ikonologische Programm aus der Mitte des 17. Jahrhunderts, obwohl einige Teile der Einrichtung im 18. Jahrhundert erneuert oder hinzugefügt wurden. Für die Franziskaner arbeiteten teils eigene franziskanische Künstler und Handwerker, teils bürgerliche Meister aus Varaždin oder anderen, auch entfernterern künstlerischen Zentren (Zagreb, Ptuj, Maribor, Graz, Wien).

Durch die Geschichte und das Wirken des franziskanischen Kollegiums in Varaždin, sowie seines Kloster- und Kirchengebäudes, wird die starke Hineingewobenheit der Franziskaner ins kulturelle Leben von Varaždin in der Barockzeit ersichtlich.

LITERATURA I IZVORI

* * * *MATRICULA OFFICIORUM provinciae sancti Ladislai regis,* za godine 1654. do 1786. (indeks po imenima i godinama). Franjevački provincijalni arhiv, Zagreb.

BARBARIĆ, Josip (ur.): *Zapisnici poglavarstva slobodnog i kraljevskog grada Varaždina.* Sv. I. 1578–1589. Historijski arhiv Varaždin, 1990.

BARIČEVIĆ, Doris: Varaždinski kipar Ivan Jakob Altenbach. U: *Peristil* 25/1982, 107–131.
CVEKAN, Paškal: Braća slikari i kipari franjevačke provincije sv. Ladislava u Slavoniji u 18. st. U: *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 1971–6, str. 11–14.
– *Djelovanje franjevaca u Varaždinu.* Varaždin 1978.
FILIĆ, Krešimir: *Franjevci u Varaždinu.* Varaždin 1944.
– *Varaždinski mesarski ceh.* Varaždin 1968.
GRIMSCHITZ, Bruno: Die Baukunst. U: Grimschitz, Feuchtmüller, Mrazek: *Barock in Österreich.* Wien 1962, 5–23.
HORVAT, Anđela: *Između gotike i baroka.* Zagreb 1975.
– Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj. U: Horvat, Matejčić, Prijatelj: *Barok u Hrvatskoj.* Zagreb 1982, 3–381.
ILIJANIĆ, Mira – KAPUSTIĆ, Slavko: Prilog istraživanju stanovništva i urbanog razvoja Varaždina do zaključno 16. stoljeća. U: *Varaždinski zbornik 1181–1981.* Varaždin 1983, 169–190.
IVANČEVIĆ, Radovan: *Umjetničko blago Hrvatske.* Jugoslavenska revija, Motovun 1986.
KLARIĆ, Maksimilijan: *Piae aemulationis inatamentum . . .*, rkp., Samostanski arhiv u Varaždinu.
KLIMPACHER, Eugen: *Pro Memoria . . .* (1796–7), rkp., Samostanski arhiv u Varaždinu.
LENTIĆ – KUGLI, Ivy: Prilozi za istraživanja varaždinskih pictora u 18. st. U: *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 1969–3, 3–12.
– Građa za proučavanje varaždinskih »pictora« u 18. st. U: *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 1977–2, 36–48.
– Prilog istraživanju dokumentacije o pavlinskom (bivšem isusovačkom) sakralno samostanskom kompleksu u Varaždinu. U: Lentić-Kugli, Novak, Baričević, Ivančević: *Isusovačka crkva i samostan u Varaždinu.* Zagreb 1988, 3–26.
MIRKOVIĆ, Marija: Barokni program Rangerove stropne slike u franjevačkom samostanu u Varaždinu. U: *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin.* V/1975a, 97–106.
– Neki novi podaci o ptujskim baroknim slikarima i njihovom djelovanju u Hrvatskoj. U: *Ptujski zbornik* IV. Maribor 1975b, 305–315.
– Umjetnička strujanja u baroknom slikarstvu Varaždina. U: *Varaždinski zbornik 1181–1981.* Varaždin 1983, 339–348.
– Zagrebačka franjevačka crkva na Kaptolu i njezino kulturnohistorijsko značenje. U: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 13/1987, 115–135.
– Nove spoznaje o ranobaroknom slikaru Ivanu Đuri Milleru. U: *Godišnjak gradskoga muzeja Varaždin* VIII/1989, 23–38.
– Franjevci i likovna umjetnost u kontinentalnom dijelu Hrvatske. U: *Franjevci Hrvatske provincije sv. Ćirila i Metoda.* Zagreb 1992, 95–148.
NOVAK, Silvije: Pročelja crkve Sv. Marije u Varaždinu. U: Lentić-Kugli, Novak, Baričević, Ivančević: *Isusovačka crkva i samostan u Varaždinu.* Zagreb 1988, 27–58.
VRIŠER, Sergej: Vezi med baročnimi kiparji Štajerske in Varaždinom. U: *Varaždinski zbornik 1181–1981,* 437–440.

Primljeno: 1992. 5–20

R A D O V I
Zavoda za znanstveni rad
HAZU Varaždin

UDK: 7.034:73:2.713"15/17"
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

D O R I S B A R I Č E V I Ć
Zagreb

B A R O K N O K I P A R S T V O K O D V A R A Ž D I N S K I H F R A N J E V A C A

BAROCKSKULPTUR BEI DEN FRANZISKANERN IN VARAŽDIN

Die Franziskanerkirche des Hl. Johannes des Täufers in Varaždin hat eine reiche barocke Innenausstattung. Zu Statuen aus Stein gesellen sich zahlreiche Holzskulpturen aus der Zeit von der Mitte des 17. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts. Die chronologische Übersicht und stilistische Analyse der steinernen Statuen der Fassade und des Klosterhofs, sowie der vielen Altäre und der grossen Kanzel mit ihrem Figurenschmuck weist darauf hin, dass hier eine Reihe guter barocker Bildhauer am Werk gewesen ist, unter denen neben einheimischen, grösstenteils Varaždiner Bildhauern, auch herausragende Bildhauer aus Maribor und der österreichischen Steiermark, wahrscheinlich aus Graz, vertreten sind. Dank dieser Werke ist die Franziskanerkirche nicht nur eines der wertvollsten barocken Kunstdenkmäler Varaždins, sie ist auch ein gutes Beispiel jener für die Stadt Varaždin, aber auch für ganz Nordwestkroatien charakteristischen harmonischen Verbindung einheimischer barocker Bildhauerkunst und steirischer Einflüsse, die zusammen jenes spezifische Erscheinungsbild ergeben, das die barocke Bildhauerei Kroatiens eng mit der Kunst der Alpenländer verbindet.

U baroknom kiparstvu sjeverozapadne Hrvatske veliku su ulogu odigrali redovi, s jedne strane svojim uskim vezama s umjetnički visokorazvijenim zemljama u našem neposrednom susjedstvu, a s druge strane nizom dobrih kipara koji su kao redovnici-laici ili svjetovni kipari u službi reda ostvarili brojna djela za crkve i samostane. Sve to vrijedi u osobitoj mjeri za naše franjevce u čijim su crkvama skupljena mnoga kiparska djela koja svojom umjetničkom kvalitetom pripadaju vrhunskim ostvarenjima baroknog stila u našim krajevima. Među njima varaždinska franjevačka crkva Sv. Ivana Krstitelja prednjači brojnošću i ljepotom svojih kipova u drvu i kamenu s posebnim akcentom na domaćim majstorima koji množinom svojih djela predstavljaju onu tipologiju i stil koje smatramo varaždinskim specifikumom u prvoj pol. 18. stoljeća. Štoviše, ta crkva može ovdje stajati reprezentativno za širi kompleks baroknog kiparstva Varaždina i prostrane sfere njegovog utjecaja. Ona, naime, kao temelj proučavanja pruža ne samo djela u drvu i kamenu od sredine 17. do sredine 18. stoljeća nego je i uzor za onaj za hrvatsko barokno kiparstvo tako karakterističan skladni spoj djela domaćih kipara i vrhunskih stranih majstora, koji se međusobno nadopunjuju i zajednički ostvaruju onaj specifični ugođaj koji naš barok povezuje s okružjem srednje Evrope.

Budući da je historijat baroknog inventara franjevačke crkve s datumom nastanka i donatorima već poznat zahvaljujući istraživanjima K. Filića i P. Cvekana[1], težište ovog priloga je na stilskoj analizi kiparstva i na zapažanjima i pretpostavkama o kiparima kojima izvori ne spominju imena. Poštujući čim više kronologiju nastanka kipova, započet ćemo ovaj pregled s dva kamena anđela koja u labilnom stavu klize kosinama raskinutog vijenca zabata nad glavnim portalom. Nastali su vjerojatno istovremeno s tim portalom i njegovim klesanim okvirom između 1650. i 1657. godine. Graditelj crkve bio je majstor zidar Petar Rabba iz Graza, pa možemo pretpostaviti da su iz tog grada snažne umjetničke i obrtničke tradicije bili i klesar portala, pa i kipar kamenih anđela. U tom slučaju radilo se po svoj prilici o jednom od brojnih gornjotalijanskih kipara koji u 17. stoljeću dominiraju kiparstvom cijele austrijske Štajerske i njezinog glavnog grada Graza[2]. Među brojčano malom skupinom kamene plastike iz vremena oko sredine 17. st. ovi anđeli svojom ljepotom i kvalitetom zavređuju posebno istaknuto mjesto.

Propovjedaonica, apostol

Nešto kasnije, godine 1669., franjevci su u središte samostanskog klaustra postavili kameni stup s kipom Bogorodice na koju se odnosio još postojeći zapis na stupu AD HONOREM DEIPARAE ERECTA 1669. Sudeći po nazivu »Deipara« – tj. Bogorodica – radilo se o kipu Marije s djetetom Isusom, koja se u 17. stoljeću najčešće prikazivala na dva načina, sjedeći na pristolju s djetetom u krilu, ili stojeći na oblacima ili polumjesecu s djetetom na jednoj ruci. Varaždinski je kip još vidio hrvatski povjesničar Ivan Kukuljević kada je 1891. godine pribilježio gore citirani natpis[3]. Danas ga više nema, a sudbina mu je nepoznata, a na stupu s anđeoskim kapitelom iz vremena nastanka stoji sada kameni kip sv. Franje Asiškog. Znatna oštećenja površine kamena otežavaju stilsku atribuciju, ali se čini da se radi o djelu varaždinskog kipara 17. stoljeća Ivana Jakoba Altenbacha[4]. Taj najveći varaždinski kipar tog vremena bio je visoko cijenjen umjetnik i tražen na širokom području sjeverne Hrvatske sve do Zagreba. Altenbach je bio kipar u drvu i kamenu, što je rjeđa pojava među našim baroknim majstorima. U samom Varaždinu i široj okolici nažalost nije sačuvan nijedan Altenbachov drveni oltar i tragovi njegove djelatnosti u toj tehnici su ri-

Oltar Sv. Ane – Sv. Agata

jetki. Najznačajniji sačuvani ansambl su četiri pokrajnja oltara u isusovačkoj crkvi Sv. Katarine u Zagrebu za koje postoji zanimljiva arhivska građa[5]. Na temelju tih arhivskih dokumentiranih djela Altenbachu se mogu pripisati razmjerno brojni kameni kipovi. Među njima ljepotom i kvalitetom ističu se veliki kameni kipovi sv. Franje i sv. Antuna Padovanskog, kao i sv. Ivana Krstitelja u nišama fasade varaždinske franjevačke crkve. Nalazimo ih i u široj i užoj okolici grada, kao npr. Žalosna Gospa u Biškupcu, Nebeska kraljica u Čakovcu, Žalosna Marija u Jalžabetu, ali i kipovi u Lepoglavi, Križevcima, Gradecu, Sv. Ivanu Zelini i drugdje. Altenbachovi visoko kvalitetni kipovi na razmeđi manirizma i baroka svjedoče o njegovoj pripadnosti višim slojevima suvremenog alpskog kiparskog kruga.

O inventaru ranijeg 17. stoljeća, koji je sav izgorio u požaru 1665. godine, nije poznato ništa osim patrocinija, tj. poznato je kojim su svecima bili posvećeni ti davno nestali oltari. Nakon skoro dvadesetgodišnje obnove crkve započelo je njezino postepeno uređenje novim crkvenim namještajem. Čini se da je kao prva postavljena propovjedaonica danas najveća i najreprezentativnija iz 17. st. u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.[6] Nastala je poslije 1670. godine pomoću legata varaždinskog trgovca Krištofa Neustettera kao remek-djelo manirističkog stila u našim prostorima ne samo oblicima svoje arhitektonske konstrukcije s uglatom govornicom i vosokim krovićem te bogato raščlanjenim plohama, nego prvenstveno pozlaćenom i posrebrenom ornamentikom hrskavice koja buja prekrivajući sve njezine dijelove. Kipovi apostola između stupića s vinovom lozom na govornici i podestu, kao i brojni kipovi krovića sputana stava i izraza, tipični su predstavnici manirističkog shvaćanja plastike kao nenaglašenog dijela cjeline. Ako tim kipovima tražimo tipološke srodnike ili stilske paralele, naći ćemo ih najprije u plastici nešto mlađe propovjedaonice u pavlinskom Olimju, što bi značilo da u Varaždinu ne možemo isključiti djelovanje nekog možda pavlinskog kipara 17. stoljeća.

O kvaliteti oltara tog vremena kojima se davno zameo trag danas ipak još svjedoče dvije prekrasne svetice (oko 66 cm) smještene na atici oltara sv. Ane koji je prislonjen na lijevi zid svetišta. Pravilna ljepota lica i šumeći nabori koji u vijugama okružuju krhka tijela izraz su kasnog manirizma u slijedu vrhunskih kipara alpske regije. Kao mogući uzor dolazi u obzir štajerski kipar Bartolomej Bluemberger svojim djelima iz ranije faze kada je bio kipar u Eibiswaldu na granici austrijske Štajerske,[7] a poznata su mu i djela za Sloveniju.[8]

Sam oltar sv. Ane, impozantan i dekorativan, doima se kao konglomerat raznih dijelova oltarne arhitekture iz prve pol. 18. st. s proizvoljno apliciranim ornamentalnim detaljima raznih stilskih faza. Od njegovih velikih kipova ističe se kvalitetom sv. Zaharija s dvorogom kapom židovskog svećenika koji tipološki podsjeća na kipove glavnog oltara svojom nesumnjivo dobrom kvalitetom.

Veličanstveni retabl glavnog oltara svojom bogatom raščlambom i slikovitim dubinskim perspektivama izrađen je prema nacrtu franjevca Kristofora Zettla rodom iz Münchena. Stolarske je radove izveo neki mariborski stolar, možda Herman Sulz ili Matija Simon koji u to vrijeme rade dijelove namještaja za franjevačku crkvu. Radovi na oltaru tekli su od 1698.–1702. godine, a tek 1715. obojio ga je i pozlatio zajedno s kipovima zagrebački slikar Joakim Shidt. Samostanski izvori napominju da je kipove rezbario i postavio na oltar jedan mariborski kipar, ne navodeći mu ime. Najbolji poznavalac mariborske barokne plastike, dr. Sergej Vrišer, došao je do zaključka da se radi o kiparu Franji Kristofu Reissu.[9] On iz Leibnitza dolazi u Maribor gdje djeluje između 1692.–1711. g. kao jedan od najistaknutijih kipara tog grada koji se već sasvim oslobodio tradicije 17. st. ostvarujući svetačke likove koji su već tumači psihičkog raspoloženja u duhu baroka. Tako i brojne kipove varaždinskog oltara, koji svojim golemim dimenzijama u njegovu opusu zauzima posebno mjesto, odlikuje formalna ljepota i efektno drapirana odjeća, koja se mekano slijeva niz tijela i slikovito mreška i vijuga. Karakteristični za Reissa su osobito

kipovi susreta Marije i Elizabete u središtu atike svojim živim međusobnim komuniciranjem, a i veliki anđeli na segmentnim lukovima gređa koji su svojom gracilnom ženstvenošću tipični za osobni stil tog umjetnika. Podatak P. Cvekana da je za svećenička sjedišta u svetištu, koja su bila djelo mariborskog stolara Matije Simona, neki neimenovani mariborski kipar 1704/05. godine rezbario šest anđela gotovo se sigurno također odnosi na Reissa pa je tim više za žaljenje da se ti kipovi nisu sačuvali.[10]

Proteklo je zatim tridesetak godina dok se u franjevačkoj crkvi ponovno pojavio jedan strani kipar, i to oltarom sv. Antuna Padovanskog u srednjoj pokrajnjoj kapeli s lijeve strane lađe. Postavljen je 1739. godine darovima dobročinitelja i zauzimanjem lektora teologije o. Kajetana Zangerera. Njegovi kipovi sv. Ivana Nepomuka i sv. Franje Ksaverskog do tordiranih stupova[11] kao i Marija s djetetom i veliki anđeli na gređu atike već na prvi pogled odaju majstora visokog likovnog dometa i stilskih karakteristika koje vode najvjerojatnije u Graz, umjetničko središte kojem je sjeverozapadna Hrvatska tendirala u vrijeme baroka. Isti je kipar postavio i kip Marije Škapularske na istoimeni oltar na desnoj strani lađe. Neke značajke, poput reza lica

Glavni oltar – Sv. Pavao

s teškim očnim kapcima i specifičnim oblikom usana, ili način na koji su vješto rezbareni čipkasti rubovi misnica ljevkasto zalelujani i izvrnuti imaju svoje paralele na kipovima glavnog oltara župne crkve u Malečniku blizu Maribora, dokumentiranom djelu gradačkog kipara Ivana Matije Leitnera.[12] Rodom iz Bavarske taj je kipar djelovao u Grazu između 1723. i 1763. godine, ali uvijek u sjeni jačih konkurenata, Josipa Schokotnika i Filipa Jakoba Strauba.[13] Naručitelji su cijenili njegov smisao za dramatične efekte plastike u drvu i kamenu, što mu je očito pribavilo i narudžbe na širem području slovenske Štajerske, pa vjerojatno i u crkvi varaždinskih franjevaca.

Svi ostali pokrajnji oltari franjevačke crkve, njih pet, nastali su između 1725. i 1748. godine i identične su konstrukcije, dok svi njihovi brojni kipovi potječu od istog kipara ili radionice. Radi se tu o većoj skupini djela domaćih majstora, posebno jednog kipara koji na svoj specifičan način predstavlja varaždinsko kiparstvo prve pol. 18. stoljeća. Uvjetovano dimenzijama pokrajnjih kapela arhitektura svih tih retabla je uska i visoka, s efektno raščlanjenim atikama i mnoštvom vješto rezbarenih ornamentalnih i dekorativnih ukrasa. Svi se kipovi odlikuju jednakim, lako pre-

Oltar Sv. Antuna – Sv. Ivan Nepomuk

poznatljivim značajkama u kojima najvjerojatnije prepoznajemo stil rezbarenja varaždinskog kipara Ivana Adama Rosembergera. Zaključujemo to na temelju tipološke sličnosti s kamenim kipom sv. Ivana Nepomuka (sada u lapidariju Gradskog muzeja) što ga je taj kipar isklesao oko 1715. godine po narudžbi gradske općine za južni most preko grabišta, pa je na račun toga 1719. g. dobio pravo građanstva.[14] Premda dosta oštećen, taj kameni kip pruža još dovoljno stilskih podataka da se komparacijom mogu ustanoviti sličnosti s drvenom plastikom na pokrajnjim oltarima crkve Sv. Ivana Krstitelja. Svi ti sveci i svetice, redovnici i redovnice, kraljevi i mučenici odlikuju se ritmiziranim pokretima vitkih tijela uskih ramena i dugačkih udova, s diskretnim baroknim patosom koji je naglašen pregibom u struku i izražajnom gestikom finih tankih ruku. Kostimi su obogaćeni nizom vješto rezbarenih i maštovitih ukrasnih detalja, s akcentuiranom kadencom slojevito na boku drapiranih nabora, ispod kojih istaknuta noga nateže tkaninu. Kipovi te varaždinske radionice zastupljeni su na pet bočna oltara franjevačke crkve u Varaždinu u širokom dijapazonu ikonografskih likova koje uza svu raznolikost, uvjetovanu načinom odijevanja, pove-

Oltar Sv. Barbare – Sv. Katarina

zuju ne samo gore istaknute opće karakteristike nego i srodne odlike crta lica ovalna oblika s oštro modeliranim visoko položenim jagodicama, ukošenim očima pod visokim lukom obrva, ravnim na vrhu zašiljenim nosom i širokim, srcoliko rezanim usnicama. Kosa i brada obrađeni su u tankim okruglim pramenovima, koji slobodno padaju na mršava ramena. Kada ikonografija uvjetuje djelomično obnaženo tijelo, kao što je to slučaj s kipom sv. Sebastijana na konzoli pred svetištem, primjetno je da je kipar u svom nastojanju oblikovanja realističnih anatomskih forma imao znatne teškoće, ali su te i poneke druge slabosti tog kiparstva uspješno nadoknađene ekspresivnošću izraza. To varaždinsko kiparstvo, koje je dalo biljeg ne samo crkvama i kapelama samog grada (npr. glavni oltari u kapelama Sv. Vida i Sv. Florijana ili bočni oltar Sv. Ignacija u crkvi Sv. Marije) nego i šire okolice (glavni oltar župne crkve i dvorske kapele u Klenovniku, te mnogi drugi) nije se sasvim oslobodilo obilježja pokrajinske umjetnosti, ali se u svojim najboljim djelima – kipovima Ivana Adama Rosembergera – na bočnim oltarima franjevačke crkve približava tokovima alpskog i subalpskog kiparstva na višoj razini kvalitete. O tome je najbolje svjedočio restaurirani kip sv. Katarine s oltara sv. Barbare koji je profinjenom i plemenitom ljepotom predstavljao varaždinsko kiparstvo na izložbi »1000 godina hrvatske skulpture« (Zagreb, 1991).[15] Rosembergerov tip svetačke figure nasljeđivao se u lokalnoj tradiciji do sredine 18. stoljeća u mnogim varijantama, sve do razine pučkog rezbarstva. Formulacije skulpture koja ima svoje izvorište u Varaždinu doživjela je veliku ekspanziju u Međimurju, Podravini, sjeverni dio Hrvatskog zagorja i šire, što svjedoči o velikoj popularnosti varaždinskih kipara tog smjera u prvoj polovini 18. stoljeća, kako samog I. A. Rosembergera tako i njegovih suvremenika i sljedbenika.

SAŽETAK

Franjevačka crkva Sv. Ivana Krstitelja u Varaždinu jedan je od najvrijednijih umjetničkih spomenika tog grada, zahvaljujući u velikoj mjeri brojnim kamenim i drvenim kipovima nastalim od sredine 17. do sredine 18. stoljeća. Posebna vrijednost tog baroknog kiparstva kod varaždinskih franjevaca leži u tome, da veliki dio tih baroknih kipova potječe od domaćih varaždinskih kipara i nosi stilska obilježja vrlo specifična za barokno kiparstvo prve polovice 18. stoljeća u tom gradu. Uz domaće majstore dijelove kipovima ukrašenog crkvenog namještaja izrađivali su i strani kipari iz Maribora i austrijske Štajerske, vjerojatno iz Graza.

Od djela 17. stoljeća treba u prvom redu istaknuti kamenu plastiku portala i fasade kao i samostanskog klaustra. Iz pedesetih godina 17. st. potječu dva kamena anđela na portalu crkve, koji najvjerojatnije potječu od jednog ranobaroknog kipara austrijske Štajerske, dok kipovi u nišama fasade – sv. Franjo, sv. Antun i sv. Ivan Krstitelj – kao i kip sv. Franje Asiškog na stupu usred klaustra – potječu od istaknutog varaždinskog kipara Ivana Jakoba Altenbacha, koji u posljednjoj četvrtini 17. st. razvija svoju razgranatu djelatnost kao jedan od najboljih domaćih kipara tog vremena u sjevernoj Hrvatskoj. Od crkvenog namještaja 17. stoljeća sačuvana je samo velika reprezentativna propovjedaonica iz vremena oko 1670. godine, koja oblicima svoje arhitektonske konstrukcije i gustom hrskavičnom ornamentikom predstavlja tipično djelo manirizma. Njezini brojni kipovi imaju srodnosti s plastikom propovjedaonice u crkvi pavlinskog samostana u Olimju, što možda upućuje na pavlinskog kipara. Također iz 17. st. sačuvale su se dvije svetice, sada smještene na atici znatno mlađeg oltara sv. Ane. Njihov stav, tip lica i tok nabora sasvim očito derivira iz štajerskog kiparstva naglašenih manirističkih značajki po uzoru na kipara Bartolomeja Bluembergera.

Veličanstveni glavni oltar nastao 1698–1702. godine nastao je sa svoje tri menze i golemim dvokatnim retablom po nacrtu franjevca Kristofora Zettla, a polikromirao i pozlatio ga je zagrebački slikar Joakim Shidt. Njegovi brojni izvanredno kvalitetni kipovi potječu od jednog mariborskog kipara i to, prema mišljenju S. Vrišera, od Franje Kristofa Reissa, koji između 1692–1711. g. djeluje u Mariboru kao vodeći kipar grada. Također stranog kipara, vjerojatno jednog od značajnijih kipara Graza, naslućujemo kao majstora pobočnog oltara sv. Antuna Padovanskog iz 1739. godine. Njegovi kipovi, posebno sv. Franjo Ksaverski i sv. Ivan Nepomuk odaju kipara velike likovne kulture i zanatskog znanja. Pripisati mu možemo i kip Marije Škapularske na istoimenom oltaru na suprotnoj strani crkvene lađe.

Svi ostali pokrajnji oltari franjevačke crkve, njih pet iz vremena od 1725. do 1748. godine skoro su identične konstrukcije i ornamentike, a i kipovi imaju srodne crte i očito potječu iz iste kiparske radionice. Njihove lako prepoznatljive specifične osobine tipične su za varaždinsko kiparstvo prve polovine 18. st. koje taj svoj stilski biljeg zahvaljuje uglavnom domaćem kiparu Ivanu Adamu Rosembergeru. To specifično varaždinsko kiparstvo koje prodire daleko izvan granica samog grada priključuje se tokovima alpskog kiparstva na višoj razini kvalitete.

BAROCKSKULPTUR BEI DEN FRANZISKANERN IN VARAŽDIN

(Zusammenfassung)

Die Franziskanerkirche des Hl. Johannes des Täufers in Varaždin ist eines der wertvollsten Kunstdenkmäler dieser Stadt. Sie verdankt das unter anderem besonders ihren zahlreichen barocken Statuen aus Stein und Holz, entstanden von der Mitte des 17. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts. Die besondere Bedeutung dieser Bildhauerwerke liegt darin, das sie zu einem grossen Teil von einheimischen Bildhauern stammen und Merkmale aufweisen, die für die barocken Bildhauer Varaždins in der ersten Hälfte des 18. Jhs. typisch sind. Neben einheimischen Meistern wirkten auch Bildhauer aus Maribor und der österreichischen Steiermark, wahrscheinlich aus Graz, an der Vollendung der Inneneinrichtung mit.

Von den Werken des 17. Jahrhunderts sind die Statuen des Kirchenportals und der Fassade, sowie des Klosterhofes bemerkenswert. Die beiden steinernen Engel auf dem Gebälk des Portals stammen aus der Zeit um 1650 und sind wahrscheinlich Werke eines der frühbarocken oberitalienischen Bildhauers der Steiermark. Die Statuen in den Nischen der Fassade dagegen, Franz von Assisi und Antonius von Padua sowie Johannes der Täufer, zu denen sich auch noch die Statue des hl. Franziskus im Klosterhof gesellt, stammen von dem Varaždiner Bildhauer Johann Jakob Altenbach, der im letzten Viertel des 17. Jahrhunderts als einer der bedeutendsten Bildhauer Nordwestkroatiens eine ausgedehnte Tätigkeit entwickelte. Von der Kircheneinrichtung des 17. Jahrhunderts ist nur noch die grosse Kanzel erhalten, die um 1670 entstanden ist und deren architektonische Konstruktion und das üppige Knorpelornament sie als typisches Werk des Manierismus ausweisen. Ihre zahlreichen Figuren haben verwandte Züge mit der Plastik der Kanzel in der Paulinerkirche in Olimje, so dass man den Einfluss der Plastik dieses Ordens nicht ausschliessen kann. Ebenfalls aus dem 17. Jh. stammen zwei schöne weibliche Heilige auf dem Altar der Hl. Anna, die offensichtlich von der steirirschen Kunst des ausgehenden 17. Jahrhunderts inspiriert sind und durch ihre manieristischen Züge an die Werke von Bartholomäus Bluemberger erinnern.

Der monumentale Hauptaltar ist 1698–1702 entstanden, nach einem Entwurf des Franziskaners Christophorus Zettl, und wurde erst 1715 von dem Zagrebe Maler Joachim Shidt gefasst und vergoldet. Seine zahlreichen vorzüglichen Figuren

stammen von einem Bildhauer aus Maribor, nach Ansicht von S. Vrišer von Franz Christoph Reiss, der zwischen 1692–1711 der führende Bildhauer von Maribor war. Ebenfalls von einem fremden Bildhauer, wahrscheinlich einem der bedeutenderen Grazer Meister, stammt der Seitenaltar des Hl. Antonius von Padua aus dem Jahr 1739. Seine Statuen, besonders Franz Xaver und Johannes v. Nepomuk weisen auf einen Bildhauer von solidem handwerklichen Können und gewählter Formensprache hin. Demselben Bildhauer kann man auch die Statue der Rosenkranzmadonna auf dem gegenüberliegenden Seitenaltar zuschreiben.

Alle anderen Seitenaltäre der Franziskanerkirche, fünf an der Zahl, entstanden zwischen 1725 und 1748, sind fast identisch gestaltet und passen sich hoch und schmal den Seitenkapellen an. Auch die Figuren weisen mit gewissen Abweichungen fast die gleichen Merkmale auf und stammen offensichtlich aus derselben Bildhauerwerkstatt. Ihre spezifischen Kennzeichen sind typisch für Varaždiner Bildhauerwerke der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts und sind vom Stil des einheimischen Bildhauers Johannes Adam Rosemberger geprägt. Diese typischen Merkmale der Varaždiner Bildhauerei erfahren eine grosse Ausbreitung, weit über die Grenzen der Stadt und ihrer Umgebung hinaus, und sind in der Tradition der alpenländischen barocken Bildhauerkunst verwurzelt.

LITERATURA

1. K. FILIĆ, Franjevci u Varaždinu. Varaždin 1944.
   P. CVEKAN, Djelovanje franjevaca u Varaždinu. Varaždin 1978.
2. R. KOHLBACH, Steirische Bildhauer. Graz 1956.
3. I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Nadpisi sredovječni i novovjeki u Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb 1891.
4. D. BARIČEVIĆ, Varaždinski kipar Ivan Jakob Altenbach. Peristil br. 25, Zagreb 1982.
5. Z. HERKOV, Građa za povijest umjetnosti. Iz spisa zagrebačkih isusovaca iz XVII. stoljeća. Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, X, 1–2, Zagreb 1962.
6. D. BARIČEVIĆ, Propovjedaonice 17. st. u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. (magistarska radnja, rukopis) Zagreb 1965.
7. R. KOHLBACH, o. c., poglavlje Eibiswald
8. S. VRIŠER, Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem. Maribor 1963.
9. S. VRIŠER, Vezi med baročnimi kiparji Štajerske in Varaždina. Varaždinski zbornik 1181–1981, Varaždin 1983.
10. P. CVEKAN, o.c., str. 93.–94.
11. Zbog visoke umjetničke kvalitete restaurirani je kip sv. Franje Ksaverskog bio izložen na izložbi »1000 godina hrvatske skulpture« – usp. katalog izložbe, str. 93.
12. S. VRIŠER, Baročno kiparstvo . . . ., str. 50. i 173.
    S. VRIŠER, Mariborski baročni kiparji. Zbornik za umetnostno zgodovino, N. V. IV, Ljubljana 1957.
13. R. KOHLBACH, o.c., str. 192.–193, poglavlje Johann Mathias Leitner.
14. K. FILIĆ, Stari svetački spomenici grada Varaždina. Hrvatsko jedinstvo, br. 27, 1944.
    I. LENTIĆ–KUGLI, Nekoliko podataka o varaždinskim kiparima 18. stoljeća. Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, g. XVIII., br. 4, Zagreb 1969.
15. Katalog izložbe »1000 godina hrvatske skulpture«, Zagreb, 1991.

Primljeno: 1992. 2–18

R A D O V I
Zavoda za znanstveni rad
HAZU Varaždin

UDK: 7.034:624"15/17"
Pregledni članak
Review

M I R O S L A V K L E M M
Gradski muzej
Varaždin

U M J E T N O S T Š T U K A T U R A U V A R A Ž D I N U

DIE STUCKATURKUNST IN VARAŽDIN

Der Autor traegt bis jetzt die bekannte Tatsachen ueber die sehr wertvollen Beispiele der Stuckdekorationen, die Kirchen - und Klosterinnenraeume des Franziskaner - und Jesuitenordens in Varaždin verzieren vor. Zwei Kapellen der Franziskanerkirche des Hl. Johannes d. Taeufers hat der bekannte marburger Stukkator Anton Ioseoh Quadrio geschmueckt. Ihm werden auch die Dekorationen in der Jesuitenkirche und Jesuitenkloster in Varaždin zugeschrieben.

U razdoblju baroka, tijekom 17. i 18. stoljeća, ukrašene su štukaturama neke značajne župne i redovničke crkve, dvorske kapele i samostani u sjevernoj Hrvatskoj. Najljepše štuko dekoracije krase kapelu sv. Franje u franjevačkom samostanu i crkvu sv. Katarine u Zagrebu, kapelu sv. Trojstva nekadašnje pavlinske crkve u Lepoglavi, kapelu sv. Antuna nekadašnje franjevačke crkve u Remetincu i kapelu sv. Trojstva u dvorcu Klenovnik. Zanimljive štukature izvedene su i u brojnim drugim crkvenim građevinama. Najkvalitetniji primjeri te značajne vrste primijenjene umjetnosti ures su nekih franjevačkih i isusovačkih građevina u Varaždinu.

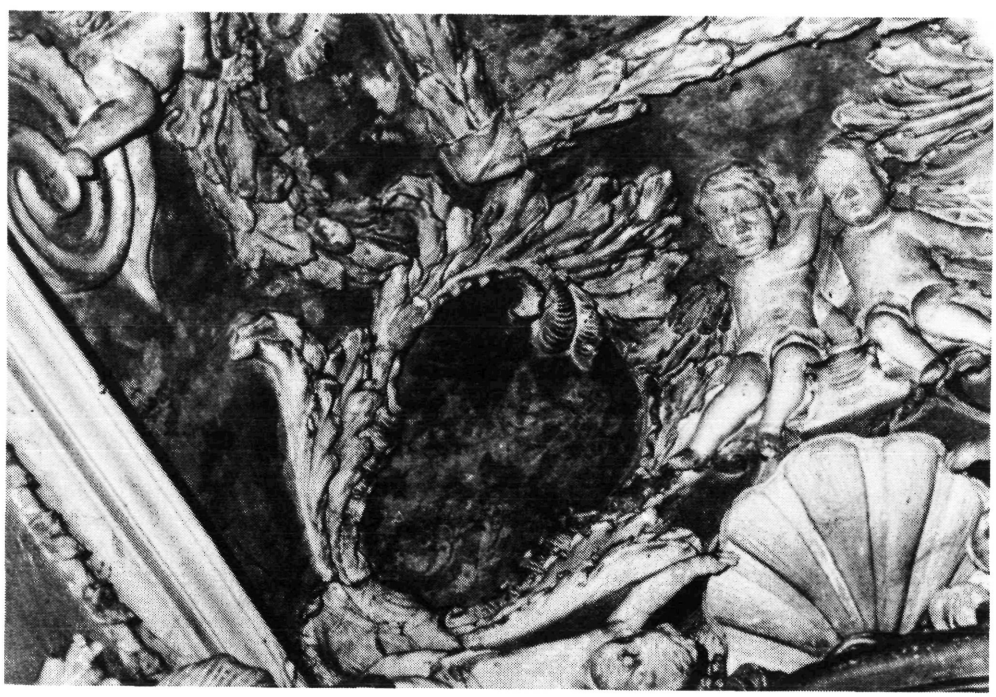
Oblicima i vrsnoćom izrade ti ukrasi nimalo ne zaostaju za sličnim djelima u austrijskoj i slovenskoj Štajerskoj i drugim austrijskim i njemačkim pokrajinama, a radili su ih umjetnici veoma sličnog ili istog likovnog obrazovanja. Među njima je najpoznatiji štajerski štukater Anton Ioseph Quadrio čiji je najljepši rad na našem tlu predivni ukras crkve sv. Katarine u Zagrebu (Jiroušek 1936., 17.). Zajedno sa suradnicima on je ukrasio nekoliko crkava u sjevernoj Hrvatskoj, pa i u samom Varaždinu.

Unutar varaždinskog franjevačkog i isusovačkog kompleksa štukaturama je ukrašeno pet crkvenih kapela i dva stubišta. Najstarije štukature, nastale vjerojatno u osmom desetljeću 17. stoljeća (Cvekan 1978., 89.) krase kapelu sv. Josipa u franjevačkoj crkvi sv. Ivana Krstitelja, monumentalnoj građevini sa središnjim brodom i bočnim kapelama sagrađenoj u današnjem obliku u vremenu od 1650. do 1657. godine. U toj su kapeli u štuku izvedeni arhitektonski elementi oltara s plastičkim likovima sv. Joakima i sv. Ane i središnji i bočni dijelovi svoda na kojima grupa anđelčića pridržava vijence lišća i voća uz oslikane prizore. Kapela sv. Antuna Padovanskog (Cvekan 1978., 79.) u istoj crkvi ima reljefni prikaz s vegetabilnim viticama, raskriljenim orlovima i anđelima na vanjskom zidu te vegetabilnim oblicima koji okružuju

medaljone sa slikanim prizorima na bočnim zidovima i svodu kapele. Na suprotnoj strani crkve smještena kapela Majke Božje Škapularske (Cvekan 1978., 86.) urešena je biljnim viticama i vijencima lišća koji uokviruju oslikane medaljone i prozor crkve. Na njenom vanjskom zidu su reljefni anđeli i kerubini koji drže medaljon unutar prepleta vinove loze. Štukature u ove dvije kapele izradio je 1717. godine štajerski štukater Anton Ioseph Quadrio, o čemu svjedoči sačuvani izvorni ugovor koji se čuva u franjevačkom samostanu.

U varaždinskoj crkvi Uznesenja Marijinog, monumentalnoj isusovačkoj građevini, građenoj od 1642. do 1656. godine (Vanino 1969., 469.), štukaturama su ukrašene kapele sv. Franje Ksaverskog i sv. Križa. Kapela sv. Franje Ksaverskog urešena je štukom 1710. godine. Njene zidove i svod prekrivaju plitko gliptirani medaljoni sa scenama iz svečevog života, te vegetabilni i figuralni ukrasi. Kapelu sv. Križa rese štukature izrađene 1764. godine s reljefnim prikazima anđela sa simbolima Kristove muke te prepletenim biljnim viticama i rokajima.

Stubište drugog kata nekadašnjeg isusovačkog kolegija u Varaždinu, građenog od 1679. do 1691. godine, ukrašeno je u drugom desetljeću 18. stoljeća veoma kvalitetnim štukaturama (Klemm, 1989., 33.). Bočne zidove i svodove rese isprepleteni biljni ornamenti i medaljoni s reljefnim prikazima scena iz Starog zavjeta. Stubište drugog kata nekadašnjeg isusovačkog konvikta, tzv. Zakmardijevog sjemeništa, građenog od 1668. do 1672. godine, ukrašavaju isprepletene biljne vitice i maleni oltarić s ovalnim medaljonom.

1. Kapela sv. Josipa, osamdesete godine 17. stoljeća, neutvrđeni majstor, detalj svoda

2. Kapela Majke Božje Škapularske, 1717. godine, Anton Ioseph Quadrio, detalj svoda

Štuko dekoracije u spomenutim franjevačkim i isusovačkim građevinama u Varaždinu kvalitetne su i ne zaostaju za istovremeno nastalim radovima u pokrajinama srednjoevropskog kulturnog kruga. Izvedene su s dobrim osjećajem za oblikovanje volumena i fino modeliranje detalja upotrebom uobičajenih morfoloških elemenata korištenih u to vrijeme i u drugim evropskim zemljama.

Sačuvani arhivski dokumenti u franjevačkom samostanu u Varaždinu (Cvekan 1978., 82.) potvrđuju da je dvije kapele u crkvi sv. Ivana Krstitelja ukrasio štajerski štukater Anton Ioseph Quadrio. Taj izuzetni umjetnik, porijeklom Talijan, čije se ime u pisanim dokumentima, navodi i kao Antonio Giuseppe Quadrio, djelovao je krajem 17. i do trećeg desetljeća 18. stoljeća u austrijskoj i slovenskoj štajerskoj i u Hrvatskoj gdje su sačuvani njegovi signirani radovi. Quadrio je član brojne obitelji porijeklom iz sjeverne Italije koji su se baveći raznim umjetničkim zanimanjima najprije doselili u Milano, da bi se kasnije razišli u susjedne austrijske zemlje, slovenske zemlje, Istru i njemačke pokrajine gdje su se postepeno naturalizirali i umjetnički djelovali (Jiroušek, 1936., 17.). Anton Ioseph Quadrio spominje se u austrijskoj Štajerskoj kao suradnik Iosepha Serenia i Hieronima Rossia kod radova na mauzoleju Ferdinanda II. u Grazu u vremenu od 1687. do 1689. godine (Thieme i Becker 1933., 489.). Na našim prostorima radio je 1693. godine na ukrašavanju blagovaonice minoritskog samostana u Ptuju zajedno s Peterom Betinijem (P. L. Pečko 1861., 244.). Godine 1713. Anton Ioseph Quadrio se spominje u mariborskim matičnim knjigama kao otac Franje Ksavera Quadria (Vrišer 1957., 120.), te 1720. godine prilikom rođenja drugog sina Giovania Carla uz ime Ane Marije s kojom se iste godine oženio u obližnjim Rušama.

Djelovanje Antona Iosepha Quadria u sjevernoj Hrvatskoj potvrđeno je signiranim radovima u isusovačkoj crkvi sv. Katarine u Zagrebu (Jiroušek 1936., 17.) i kapeli sv. Trojstva nekadašnje pavlinske crkve u Lepoglavi (Szabo 1919., 20.). Njegov rad na ukrašavanju dviju kapela u varaždinskoj franjevačkoj crkvi sv. Ivana Krstitelja svjedoči sačuvani izvorni ugovor s njegovim potpisom u kojem je uglavljeno da će Quadrio za svoj rad dobiti 154 forinte (Cvekan 1978., 82.). Prema stilskim i formalnim odlikama za sada mu se još nedovoljno arhivski dokumentirano pripisuju štukature u kapelici svetih Triju Kraljeva u Kominu, knjižnici nekadašnjeg pavlinskog samostana u Lepoglavi, kapeli sv. Antuna u Cerju Tužnom i nekadašnjoj crkvi sv. Marije u Mariji Bistrici (Noršić, 1949.,).

Unatoč tome što to arhivskim dokumentima, još nije potvrđeno vrlo je vjerojatno da je štukature u crkvi Uznesenja Marijinog (Noršić 1949., 23.) i na stubištu varaždinskog isusovačkog kolegija radio Anton Ioseph Quadrio. Prostorna rasprostranjenost Quardijevih radova u sjevernoj Hrvatskoj, signirani radovi u zagrebačkoj i lepoglavskoj crkvi i sačuvani ugovori o radu u varaždinskoj franjevačkoj crkvi govore tome u prilog. Formalne odlike i kvaliteta izvedbe štukatura u kapeli sv. Franje Ksaverskog varaždinske isusovačke crkve pokazuju da su one rad vrsnog umjetnika vještog u slaganju kompozicije unutar prostora građevine s finim osjećajem za volumene i sitne detalje. Logična je pretpostavka, temeljena na visokoj kvaliteti radova, da su isusovci osvjedočeni sjajnim Quadrijevim radovima u drugim njima poznatim objektima i znajući ga kao priznatog umjetnika tražili da baš on ukrasi njihov crkveni kompleks u Varaždinu. Za to je potrebno još pronaći i arhivske dokumente koji to nedvojbeno dokazuju i za koje se nadamo da još neotkriveni leže u arhivima.

3. Stubište isusovačkog kolegija, prva četvrtina 18. stoljeća, vjerojatno Anton Ioseph Quadrio, detalj zida

Klemm M.: Umjetnost štukatura u Varaždinu, Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin, br. 6 – 7, 1994., str. 37 – 42

SAŽETAK

Autor piše o kvalitetnim štukaturama 17. i 18. stoljeća koje krase crkve i samostane sjeverozapadne Hrvatske, a koje nimalo ne zaostaju za djelima poznatih štukatera u slovenskoj i austrijskoj Štajerskoj. Navodi radove u kapelama sv. Antuna Padovanskog i Majke Božje Škapularske koje je 1716. godine u varaždinskoj franjevačkoj crkvi radio štajerski štukater Anton Ioseph Quadrio što potvrđuju sačuvani ugovori. Smatra da je vrlo vjerojatno da je isti autor nekoliko godina prije ukrasio štukaturama kapelu sv. Franje Ksaverskog u isusovačkoj crkvi Uznesenja Marijinog i stubište isusovačkog kolegija, jer stilske i formalne karakteristike i visoka kvaliteta upućuju na njegove radove u mnogim crkvama sjeverne Hrvatske.

DIE STUCKATURKUNST IN VARAŽDIN
(Zusammenfassung)

Der Autor traegt bis jetzt bekannte Tatsachen ueber die sehr wertvollen Beispiele der Stuckdekorationen, die die Kirchen – und Klosterinnenraeume des Franziskaner- und Jesuitenordens in Varaždin verzieren, vor.

Die Kapelle des Hl. Joseph in der Franziskanerkirche des Hl. Johannes d. Taeufers hat in 80. Jahren des 17. Jh. ein bis heute nicht ermittelte Meister mit figuralen und vegetabilischen Formen geschmueckt. In derselben Kirche hat der bekannte marburger Stukkator Anton Joseph Quadrio im Jahre 1717. die Kapellen des Hl. Antonius von Padua und der Gottesmutter von Scapulier verziert. Das bezeugt der erhaltene Vertrag.

In der Jesuitenkirche der Hl. Mariae Himmelfahrt wurde im Jahre 1710. die Kapelle des Hl. Franz Xaver mit den vegetabilischen Formen und figuralen Szenen aus dem Leben des Heiligen dekoriert. Mit den vegetabilischen Ornamenten und Symbolen aus der Leidensgeschichte des Jesu Christi wurde 1764. die Kapelle des Hl. Kreuzes ausgeschmueckt.

Mit sehr schoenen Stukkaturen einer Reihe der vegetabilischen Verflechtungen, die die Szenen aus dem Alten Testament umranden, ist der Treppenraum des Jesuitenkollegiums in zwanzigen Jahren des 18. Jh. geschmueckt. Genauso sind die Dekorationen des Treppenraums des benachbarten Jesuitenseminars aus derselben Zeit interessant.

Die bedeutenden Arbeiten von Anton Joseph Quadrio in Nordkroatien, seine signierten Arbeiten in der Jesuitenkirche der Hl. Katharina in Zagreb und in der Kirche der Hl. Mariae Himmelfahrt des Eremitenordens von Hl. Paulus in Lepoglava, seine Arbeiten in Franziskanerkirche in Varaždin und besonders die formale Aehnlichkeit der Dekoration im varaždiner Jesuiten-Gebaeudekomplex sprechen dafuer, dass der Autor der Stuckarbeiten in der Kapelle des Hl. Franz Xaver und im Treppenraum des Jesuitenkollegiums und -seminars Quadrio sein koennte.

LITERATURA / IZVORI

CVEKAN PAŠKAL (1978) Djelovanje franjevaca u Varaždinu, Varaždin
DEDEKIND ANEDORE (1975) Judenburger Stukkaturen, Berichte des Museumsvereins Judenburg, Judenburg
FILIĆ KREŠIMIR (1936) Povijest varaždinske gimnazije, Varaždinska gimnazija 1636 – 1936, Varaždin
HAGENBARTH HANS (1986) Die Confraternität zum Hl. Franz von Paula und der Bau der Welschen Kirche, Die Welsche Kirche am Gries (Hrsg. Franz Robert Pergler)
JIROUŠEK ŽELJKO (1936) Dekoracija unutrašnjosti crkve S. Katarine u Zagrebu, Jutarnji list, Zagreb
KLARIĆ MAKSIMILIJAN (1698) rukopis Piae aemulationis incitamentum u franjevačkom samostanu u Varaždinu
KLEMM MIROSLAV (1989) Štuko dekoracije stubišta sjevernog krila nekadašnjeg isusovačkog kolegija u Varaždinu, Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin 8, Varaždin
NORŠIĆ VJEKOSLAV (1949) Povijest župe Marija Bistrica, tipkopis u župnom uredu Marija Bistrica
PEČKO L. (1861) Geschichte des Minoritenklosters und von Pfare st. Peter und Paul zu Pettau, rukopis, Zgodovinski arhiv Ptuj
SZABO GJURO (1919) Spomenici kotara Ivanec, Zagreb
VANINO MIROSLAV (1969) Isusovci i hrvatski narod I., Zagreb
VRIŠER SERGEJ (1957) Mariborski baročni kiparji, Zbornik za umetnostno zgodovino, letnik IV., Ljubljana

Primljeno: 1992. 2–15

R A D O V I
Zavoda za znanstveni rad
HAZU Varaždin

UDK: 726:7.034"15/17"
Pregledni članak
Review

L J E R K A Š I M U N I Ć
Gradski muzej
Varaždin

O L T A R S V . L O V R E U K A P E L I V A R A Ž D I N S K O G S T A R O G G R A D A

DER ALTAR DES SANKT LORENZ IN DER KAPELLE DER VARAŽDINER BURG

Der Altar des Sankt Lorenz befindet sich in der Hofkapelle der Renaissancefestung in der Varaždiner Burg. Der Auftraggeber des Altars ist einer von den ersten Besitzern der alten Festung aus der Familie Erdödy, wahrscheinlich der kroatische Banus Toma Bakač Erdödy. Ein Beweis dafür ist das Erdödy-Wappen aus dem Jahr 1617 auf dem Altaraufsatz.

Oltar sv. Lovre nalazi se u istoimenoj kapeli varaždinske gotičko-renesansne tvrđave Stari grad, u kojoj su od 1925. godine smještene kulturnopovijesne zbirke Gradskog muzeja Varaždin. Oltar je nedavno restauriran u Restauratorskom zavodu u Zagrebu i ponovno vraćen u kapelu gdje čini dio stalnog postava Muzeja.

S obzirom da je riječ o autentičnom dijelu inventara Starog grada, izravno u svezi s njegovim vlasnicima, plemićkom obitelji Erdödy kao naručiocima oltara, smatramo opravdanim posvetiti mu nekoliko redaka teksta. Mislimo, također, da je iznimno zanimljiv za izučavanje jer predstavlja najstariji retabl 17. stoljeća u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i stoji na početku razvojne linije. Koliko nam je poznato ima vrlo malo sličnih oltara iz prve polovice 17. stoljeća, a ovaj varaždinski svakako spada u najreprezentativnije.

Kapelica s istoimenim oltarom posvećena je sv. Lovri. Stoga je i oltar imao taj patrocinij s likom sveca na oltarnoj pali.

Kapelica je smještena u sjeveroistočnom dijelu tvrđave. Profesor Filić[1] je držao da je prostor kapele sa sakristijom bio krajem 16. stoljeća prigrađen sjeveroistočnoj obrambenoj kuli. Smatrao je da je i ranija gotička kula imala kapelu, odakle su u 16. stoljeću izvađeni originalni gotički kameni doprozornici i ugrađeni u novi prostor. Ova prigradnja vjerojatno se zbila ubrzo po ulasku u starogradski posjed hrvatskog bana Tome Bakača Erdödya. O tome svjedoče dvije kamene ploče pronađene u dvorištu Starog grada. Na većoj ploči, izvedeni u reljefu, nalaze se grbovi obitelji Ungnad i Erdödy i godina 1591. Manja ploča nosi posvetni tekst iz kojeg saznajemo da je 1584. godine Toma Bakač Erdödy postao vlasnik tvrđave oženivši se kćerkom dotadašnjeg vlasnika Krste Ungnada. Od tog vremena pa do 1925. godine članovi obitelji Erdödy vlasnici su varaždinskog feudalnog dobra, kapetani grada Varaždina i župani Varaždinske županije.

Do dvorske kapele sv. Lovre dolazi se sjevernim renesansnim hodnikom. Sastoji se iz dva dijela, prvog s oltarom i korom namijenjenog bogoslužju i drugog polukružnog, odvojenog od prvog omanjim otvorom koji je služio kao sakristija.

Sama kapelica djeluje skromno. Prostoru se nastojala podariti određena monumentalnost visokim gotičkim svodom i prozorima, te crnom bojom istaknutim rebrima i doprozornicima. Jednostavna korska ograda oslikana je motivom preuzetim s drvene balustrade renesansne galerije kojom se ulazi u prostor kora.

O samom oltaru kao i ostalom inventaru kapelice nema mnogo podataka. Najstariji i zasad jedini poznati izvor su kanonske vizitacije zagrebačkih kanonika iz 1649.[2.] 1771.[3.] 1784. i 1808.[4.] godine. Kanonik Ivan Brašić[2.] prilikom svog posjeta Varaždinu 1649. g. uz ostale crkve i kapele spominje i onu u Starom gradu, koja ima oltar s posvećenom menzom, ukrašenim oltarnikom i tri stolnjaka. Od ostalog inventara navodi samo zvončić, dva svijećnjaka i svjetiljku na ulje, dok sve ostalo potrebno za bogoslužje donose sa sobom franjevci koji služe svetu misu.

1. Oltar sv. Lovre iz 1617. godine u kapelici varaždinske tvrđave

Vizitator iz 1771. godine, Nikola Turčić,[3] smatra da se unatoč činjenici da se u dvorskoj kapeli Erdödy sveta misa služi dvaput godišnje i da joj uz domaće plemstvo prisustvuje i narod, ipak radi samo o oratoriju, a ne pravoj kapeli, jer nema zvona na tornju, a ni izlaz na glavnu cestu. Od inventara spominje kalež i dvije kazule, uz napomenu da nema nikakvih prihoda.

Prilikom vizitacije 1808. godine kanonik Stjepan Šoštarac[4] zabilježio je o kapeli sv. Lovre najviše podataka. Navodi da je kapelica srednje veličine, da ima svod, dok joj je pod potaracan ciglom. Na sjevernoj strani ima kor za domaću obitelj Erdödy. Oltar sv. Lovre ukrašen je »već ostarjelom slikom«. Svake godine na Lovrinčevo, 10. kolovoza, svečanu misu služi varaždinski župnik. Na poziv Erdödya obično služi i večernjice 9. i 10. kolovoza.

U vizitacijama se spominje da je kapela bila posvećena. Kanonik Brašić već spominje biskupski križ na menzi. Danas on nije sačuvan, ali se na zidovima kapele nalazi nekoliko posvetnih križeva izvedenih u istoj tehnici kao i ostala zidna dekoracija. Uz posvetni križ, lijevo od ulaza ubilježena je i godina – 1654. vjerojatno godina posvećenja.

Oltar svetog Lovre je drven, postavljen na teškom kamenom postolju sastavljenom od dvije stube sa supedanejem, stipesom i menzom. U menzi je četvrtasta udubina, vjerojatno raniji selpurchum za čuvanje moći svetaca.

Pripada tipu arhitektonskih oltara koji u renesansi zamjenjuju gotičke krilne oltare. Na oltaru je vidljiva renesansna koncepcija s primjesama manirizma u proporcijama i nekim detaljima. Oltar je zadržao krila, što je još renesansno obilježje, dok manirističke oltari dobivaju trodijelni oblik s bočnim stranama. U našem slučaju krila su se zadržala i imaju vrlo karakterističan oblik za vrijeme kad je oltar nastao – početak 17. stoljeća. Istina, krila su još dosta skromna, možemo reći samo djelomično razvijena, s vanjskim, valovitim obrisima kakva se mogu sresti u 17. stoljeću. Ali je na varaždinskom oltaru sv. Lovre izostala rezbarena ornamentika koja bi pratila ta krila, a koja je karakteristična upravo za to vrijeme. Međutim, restauracijom oltara ponovno je na vidjelo izašla naslikana ornamentika koja je pratila rubove tih krila i koja je jednako važna za stil tog vremena.

Arhitektonska kompozicija oltara je jednostavna. Oltarna se stijena razvija u širinu i visinu bez dubinskog otklona. Određeni plasticitet daju joj visoki stupovi retabla i atike koji stoje na prizmatičnim obratima predele ostavljajući dosta prostora za sliku u jednostavnom okviru. Uz vanjske rubove retabla tek su naznačena oltarna krila u obliku jednostavnih voluta. Nedostatak rezbarene ornamentike u nastavku ovih valovitih obrisa na izvjestan je način zamijenjen naslikanom ornamentikom, uglavnom vegetabilnom s oblicima plošnog, renesansnog akantusa.

Predela se svojom bazom oslanja na menzu, dok su bočni, izbočeni obrati poslužili kao baze za pozlaćene stupove dorskih kapitela. Iza stupova se naziru plitke niše u obliku renesansnih portala obrubljene »kamenim kvadrima«, odnosno motivom dijamantnog kamena koji se još ponegdje pojavljuje na oltaru.

Predela je ukrašena prizorom »Veronikinog rupca« na lijevom i Erdödyjevog grba na desnom obratu, dok je u njenoj sredini kružna kompozicija »Raspeća«. Za nas je izuzetno zanimljiva prisutnost grba plemićke obitelji Erdödy. Unutar ovalnog štita prikazana je polovica kotača iz kojeg izrasta jelen. Iznad štita je zlatna kruna sa crnim, raskriljenim, okrunjenim orlom, a povrh nje ispisana je latinska deviza »IN DEO VICI« (U Bogu sam pobijedio«). Erdödyjev grb, raskriljeni orao i poznata uzrečica jedino se mogu dovesti u vezu s Tomom Bakačem Erdödyjem, hrvatskim banom, sjajnim vojskovođom kršćanske vojske i pobjednikom kod Siska. Toma Erdödy prvi je od svoje obitelji vlasnik varaždinskog posjeda, kapetan je grada Varaždina i 1607. godine postaje veliki župan Županije varaždinske te će tu čast njegovi potomci obnašati do 1848. godine. Jedino je tako snažna i u hrvatskim okvirima značajna osoba mogla biti naručilac oltara koji je tada smjestila u tek za to uređenu kapelu. Za

2. Grb Tome Erdödya na oltaru sv. Lovre u kapelici varaždinske tvrđave

buduća pokoljenja Toma Erdödy ostavlja spomenutu latinsku devizu koja ne znači samo njegov doprinos u pobjedi kod Siska već u svojoj krajnjoj jednostavnosti govori o pobjedi kršćanstva nad islamom, odnosno o prekretnici u ratu s Turcima.

U toj nas konstataciji učvršćuje godina, 1617., pronađena prilikom restauracije na obratima atike oltara.

Centralno mjesto retabla zauzima pala s motivom Bogorodice s Djetetom i svecima. Arhitrav retabla ukrašen je dekorativnim frizom cvjetova ruža i tulipana među lišćem i krilatom glavicom anđela u sredini. Bočni dijelovi retabla sa stupovima završavaju oniskim pilastrima koji nose po jednu plošnu vazu na postolju sa svake strane. Atika ponavlja arhitektonske elemente retabla i završava zabatom s tri posrebrene vaze na krajevima. Između stupova s jonskim kapitelima smještena je slika s prikazom Boga Oca među anđelima. Godina nastanka oltara upisana je na obratima iznad kapitela kolumna atike – 16 na lijevoj i 17 na desnoj strani. Arhitrav atike ukrašen je stiliziranim vegetabilnim ukrasom. Unutar zabata smješten je Kristov mo-

nogram, izveden u pozlati kao i ostala dekoracija. Na vrhu i krajevima zabata postavljene su tri posrebrene vaze, sastavljene po dvije polukugle na bazama s tri kupolasta završetka.

Oltarom dominira velika oltarna slika (ulje na drvu) Bogorodice s Djetetom u naručju na prijestolju i svecima u podnožju. Međusobni odnos likova podsjeća nas na »sacra conversazione« (sveti razgovor), čest motiv na renesansnim oltarnim palama.

Na visokom prijestolju s raskošnim baldahinom čije krajeve pridržava po jedan anđeo sa svake strane sjedi Marija s Kristom u naručju. Iznad njene glave s aureolom, na pozadini naslona trona prikazan je Duh Sveti u obliku golubice. Na zaslonu optočenom draguljima ispisan je tekst: »VITA ET LUX HOMVNVM« koji u prijevodu glasi: »život i svjetlo ljudima«. Tekst se odnosi na Krista koji je svojim rođenjem donio život i svjetlo ljudima. Marija, u sivoplavom plaštu, pridržavajući Isusa, svojim položajem ruku i tijela daje tek blagi nagovještaj pokreta u posve još statičnoj shemi kompozicije. Naznaku pokreta pojačavaju dijagonalno usmjerena tijela anđela koji jednom rukom pridržavaju nabore draperije, a u drugoj podignutoj ruci nose upaljene svjetiljke. Drugi par anđela uz tron maše zlatnim kadionicama u suprotnom smjeru. Debeljuškasta tijela anđela upućuju na već posve manirističku ugođaj. Prijestolje čini osnovnu os kompozicije. Smješteno je na povisokom podestu s dvije duboke stepenice. U njegovu podnožju stoje sveti Lovro i papa Grgur I. S lijeva tronu, u poluprofilu, prikazan je sveti Lovro mučenik, kao mladić s atributima svojeg mučeništva. Odjeven je u đakonsku odjeću, bijelu albu i crvenu dalmatiku. Lijevom rukom pritišće na prsa vrećicu sa zlatnicima. Prema legendi, đakoni su u prvim stoljećima kršćanstva upravljali materijalnim dobrima Crkve, čuvali crkveno posuđe i knjige. Lovro je kao đakon podijelio crkvene dragocjenosti sirotinji te ga je stoga rimski legat osudio na smrt, bio je živ ispečen na roštilju. Desnom rukom Lovro pridržava roštilj i knjigu. Njegovu pripadnost đakonskom redu pokazuje specifičan način šišanja kose. Dok je sveti Lovro pogleda punog pobožnosti okrenut prema Mariji s Isusom, sveti Grgur Veliki položajem tijela usmjeren je prema gledatelju. Prikazan je kao starac sijede brade, ozbiljnog pogleda, odjeven u bijelu albu, crvenu dalmatiku i žutozeleni, zlatom i dijamantima optočeni pluvijal. Na glavi nosi papinski tijaru – trostruku krunu s križem na vrhu. Papa Grgur I jedan je od četiriju crkvenih otaca latinske Crkve. Poznat je kao Grgur Veliki. Godine 590. bio je izabran za papu. Kao plodan duhovni pisac imao je velik utjecaj na crkvene poslove onog vremena. Knjiga koju pruža Lovri znak je njegove učenosti, a štap s dvostrukim križem na vrhu veza je uz njegovu pojavu u umjetnosti.

Cjelokupna slika djelo je osrednje umjetničke kvalitete. Nepoznati majstor očito se poslužio tradicionalnom shemom oltarnih pala. Na licima svetaca nedostaje osnovne psihološke napetosti. Organizacija prostora također je skromnih kvaliteta, unatoč pokušaju stvaranja dubine. Ipak, svježi kolorit, s manirističkim primjesama u kompoziciji slike, naročito u oblikovanju i rasporedu anđela daje joj određenu vrijednost u okviru provincijalne umjetnosti sjeverne Hrvatske.

Među ostalim oslikanim dijelovima oltara ističe se mala kompozicija »Raspeća« na predeli s izvanrednom kromatikom i čvrstom strukturom likova. Sivožućkasto tijelo Kristovo naglašene muskulature, te izvijena tijela Marije u bijelom i svetog Ivana u zelenoj haljini i crvenom plaštu u sumorno naznačenom pejzažu odskaču od shematiziranih likova velike oltarne pale.

Na atici je među stupovima ostavljen prostor za oveliku sliku s prizorom »Boga Oca u slavi« među anđelima. Bog Otac prikazan je kao sijedi, bradati starac zaogrnut crvenim plaštom kako sjedi među oblacima podignutih ruku. U lijevoj ruci drži globus s križem na vrhu. Okružen je sa šest malih, krilatih anđeoskih glavica. Možda je ovaj prizor na atici najbliži nagovještaju novih strujanja u našem provincijalnom slikarstvu.

Oltar svetog Lovre u dvorskoj kapeli varaždinskog Starog grada pripada našim najranijim oltarima 17. stoljeća. Sličnih oltara u Hrvatskoj je malo sačuvano, a ovaj varaždinski je najstariji na području sjeverne Hrvatske. Svakako su tu prisutni austrijsko slovenski kulturni utjecaji. Ime majstora je nepoznato, kao i kod mnogih sličnih radova iz tog vremena. Možemo pretpostaviti da je riječ o majstoru ličiocu, slikaru cimera koji se znao nositi i sa složenijim narudžbama, u ovom slučaju oltarnim slikarstvom. Doduše, tu je još uvijek prisutno slikanje po tradicionalnim shemama, ikonografski posve određeno i jasno i bez prevelike kreativnosti. Čini se da je u pitanju obrtnik, polikromator, osposobljen za rad na dasci.

Unatoč svemu, oltar svetog Lovre je djelo fundusa Kulturno-povijesnog odjela, Gradskog muzeja Varaždin, čiji je naručilac bio prvi član iz plemićke obitelji Erdödy koja je u posjedu Starog grada bila puna tri stoljeća i koja je u Varaždinu ostavila svoj trag.

SAŽETAK

U sjeveroistočnom dijelu varaždinske tvrđave Stari grad smještena je dvorska kapelica sv. Lovre s istoimenim oltarom.

Riječ je o autentičnom dijelu inventara Starog grada iz 1617. godine, vezanog uz naručioca, obitelj Erdödy, vlasnike Starog grada.

Jedini izvor o oltaru su Kanonske vizitacije varaždinskog arhiđakonata koje se nalaze u Dijacezanskom arhivu u Zagrebu.

Oltar sv. Lovre je drven. Pripada tipu arhitektonskih oltara, ali bez baroknog plasticiteta. Prisutni su još utjecaji kasne gotike, ali i maniristički elementi u još izrazito renesansnoj koncepciji. Sastavljen je od kamene menze, drvenog retabla s velikom oltarnom slikom i atike s prizorom Boga Oca u slavi. Na pali je prikazana Bogorodica s Djetetom i svecima, patronom Svetim Lovrom i papom Grgurom I.

DER ALTAR DES SANKT LORENZ IN DER KAPELLE DER VARAŽDINER BURG
Zusammenfassung

Im nordöstlichen Teil der Varaždiner Festung befindet sich die Hofkapelle des Sankt Lorenz mit dem gleichnamigen Altar. Es handelt sich um authentischen Teil des Inventars der Burg aus dem Jahr 1617 im Zusammenhang mit dem Auftraggeber – Familie Erdödy als Besitzer der Burg. Die einzige Quelle über den Altar sind die Kanonvisitationen des Varaždiner Archidiakonats, die sich im Dijacezanski arhiv in Zagreb befinden.

Der Altar des Sankt Lorenz ist aus Holz gemacht. Er gehört zum Typ der baukünstlerischen Altäre, aber ohne barocker Verspieltheit. Anwesend ist auch der Einfluß der Spätgotik aber auch manieristische Elemente in ausgeprägter Renaissancekonzeption. Er besteht aus der steinernen Mensa, dem hölzernen Retabel mit großem Altarbild und der Attika mit Gottvater unter den Engeln. Auf dem Altarbild ist die Gottesmutter mit den Heiligen, Sankt Lorenz und der Papst Gregorius I dargestellt.

L I T E R A T U R A :

1. Anđela Horvat, Radmila Matejčić, Kruno Prijatelj, »Barok u Hrvatskoj« Zagreb, 1982.
2. Enciklopedija likovnih umjetnosti, Zagreb, 1966.
3. Krešimir Filić, »Varaždinski muzej«, Varaždin, 1943.
4. »Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva« Zagreb, 1979.

BILJEŠKE

1. Krešimir Filić, »Varaždinski muzej«, Varaždin, 1943. str. 44., 45.
2. Arhiv prvostolnog kaptola zagrebačkog, Zagreb, Kanonske vizitacije varaždinskog arhiđakonata 1649. godina
3. Arhiv prvostolnog kaptola zagrebačkog, Zagreb, Kanonske vizitacije varaždinskog arhiđakonata 1771. g.
4. Arhiv prvostolnog kaptola zagrebačkog, Zagreb, Kanonske vizitacije varaždinskog arhiđakonata 1808. g.

Primljeno: 1992–7–20

R A D O V I
Zavoda za znanstveni rad
HAZU Varaždin

UDK: 75:7.034"15/17"
Pregledni članak
Review

L J E R K A P E R Č I
Poljoprivredna i veterinarska
škola »Arboretum Opeka«
Vinica

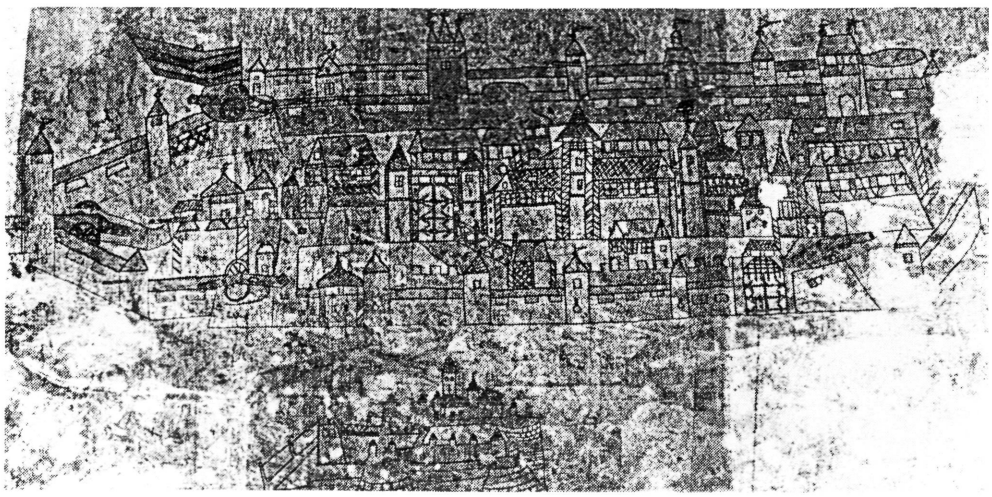
Z I D N A S L I K A U Z A P A D N O M K R I L U V A R A Ž D I N S K E T V R Đ A V E

DAS WANDBILD IM WESTLICHEN FLÜGEL DER ALTEN BURG IN VARAŽDIN

Aufgrund der Analyse der erhaltenen historischen Quellen ergibt sich die Deutung der Entdeckung eines Wandbileds in der alten varasdiner Burg im Jahre 1984.

Tijekom opsežnih radova od jeseni 1983. do ljeta 1989. godine provedeni su restauratorski i konzervatorski radovi na varaždinskoj feudalnoj utvrdi zvanoj Stari grad. Do sada je o obnovi tog gotičko-renesansnog objekta objavljeno nekoliko kraćih pismenih radova. Autori su pisali o provedenim restauratorskim i konzervatorskim rješenjima i njihovoj kvaliteti.[1] Usput su spomenuli i neka otkrića do kojih je došlo tijekom istraživanja. Jedno od njih je i veoma zanimljiva zidna slika u zapadnom krilu tvrđave.[2] Prilikom istraživanja u prostoriji na prvom katu pod slojevima bjelila nađena su dva likovna prikaza utvrđenog grada. Veći prikaz ugreben je u žbuku na visini od 1.90 m, a manji 1.60 m od sadašnjeg poda.[3] Plohe gornjeg crteža ispunjene su blijedim bojama, a donji je gotovo monokroman.[4] U prvom planu većeg prikaza nepoznati je crtač naslikao obrambene zidove utvrđenog grada s kruništima i kružnim kulama, te bastionima na kojima su topovi. Na desnoj strani su visoka ulazna vrata okovana željezom, a na lijevom krilu su mala vratašca za prolaz pješaka ili glasnika.[5] Nad njima visi okomita rešetka od drvenih stupaca za trenutno zatvaranje prolaza. U srednjem dijelu prikaza vidljiv je još jedan obrambeni zid do čijih glavnih okovanih vratiju vodi most s ogradom. Uz vrata su dvije četvrtaste kule. Desno od vratiju je trokatna kamena kula s visokim četvrtastim šiljatim krovom. Iza tih zidova su gradska kuća s veoma prepoznatljivim građevinskim dijelovima, prozorima sa šprljcima, crijepovima na krovovima, balustradama. U stražnjem planu crteža ponovo je prikazan vanjski obrambeni zid s natkrivenim kulama i bočnim bastionima s topovima.

Cijeli crtež nacrtan je s mnoštvom pojedinačnih detalja. Tu su pravilno raspoređena kruništa, drveni krovovi na vrhu zidova, ukrasne kugle na vrhovima krovišta, brojne strijelnice. Posebnu pozornost crtač je dao slikanju topova na gradskim bastionima. Njih je nesrazmjerno preuveličao, a jednako tako posebno je istaknuo za-

Sl. 1. Zidna slika utvrđenog grada i pod njom skica manje utvrde u varaždinskoj tvrđi (iscrtani obrisi).

stavu uz top na stražnjem bastionu gradskih zidina. U detaljima topova, znakovima i oblicima utvrđenog grada nalazi se pohranjeni motiv neutvrđenog crtača i poruka o mogućem vremenu nastanka zidne slike.

U stručnoj literaturi poznat je niz zidnih slika i crteža, ali nam do sad nije poznat ni jedan primjer koji bi bio u izravnoj vezi s ovim varaždinskim.[6] Raspoloživa arhivska građa o pregradnji tvrđave prije polovice 16. stoljeća koju je poduzeo njen tadašnji vlasnik i kapetan za Štajersku Ivan Ungnad, te obilje podataka o naoružanju i posadama Slavonske granice čije je sjedište bilo u Varaždinu, dopuštaju pretpostavku da je crtač, koji je naslikao spomenuti utvrđeni grad, imao pred sobom stvarnu sliku grada u kojem se nalazio, a to je Varaždin.

Polazni skup činjenica za mišljenje da je na zidnoj slici najvjerovatnije prikaz Varaždina moguće je provjeriti na dva sačuvana plana grada iz 16. i 17. stoljeća. Prvi je u godini 1578. nacrtao D. Specklin[7] prema planu iz 1568. godine. Uočena odstupanja[8] koja su vjerovatno nastala zbog precrtavanja, bitno ne dovode u pitanje prikaz situacije na sjevernoj strani gdje se dotiču grad i tvrđava. Nasipi i opkopi između njih povezani su mostovima. Ima ih četiri. Unutar vlastitih bedema tvrđava je razgranati objekt s tri polukružne kule i unutarnjim dvorištima. Ispred tvrđe nastavlja se sjeverni bedem u smjeru istoka. Gradske su zidine zaštićene bedemom do kojeg se dolazi dugim mostom preko jarka. Bedem završava uz istočni gradski zid iza kule. Iza bedema i unutrašnjeg jarka mostom se dolazi do sjevernih gradskih vrata. Cijeli je grad utvrđen. Uz ugaone postoje u plaštu gradskog zida i polukružne kule. Od južnih se vrata mostom dolazi na vanjski rub obrambenog jarka.

Plan P. C. Donata[9] iz 1672. godine je vrlo značajan iz više razloga, te služi i za provjeru pojedinosti kod D. Specklina. Kako je Donato načinio plan novih bedema slobodnog kraljevskog grada i riješio ih tako da je predvidio da se isti trebaju podići u čitavoj dužini sjevernog gradskog zida, istovremeno je morao predvidjeti uklanjanje cijelog kompleksa feudalne tvrđe. Zato on tadašnju stvarnu situaciju oko tvrđe u tlocrtu crta točkastom linijom. Vidljivo je da su ti detalji postojećih bedema u njegovo doba svojom formom i razvedenošću tlocrta jednaki onima na Specklinovom planu obrambenog sustava iz 1568. godine.

Pojedinačnim se uspoređivanjem oblika sjevernog i zapadnog bedema varaždinske tvrđe vidi da se nisu promijenili tijekom sto godina. Obrisi su sjevernih bedema u oba autora identični. Zadržali su istu formu u svim pojedinostima. Prokop za proticanje vode smješten je na istom mjestu između vanjskog i unutrašnjeg sjevernog jarka. Tlocrt tvrđe kod Specklina ukazuje na razvedenost i postojanje više krila. Kod Donata je zabilježeno postojanje tvrđavskog krila na zapadnoj strani u produžetku prema jugu. Da su krila postojala, potvrđuju nedavni nalazi pojedinačnih iskopavanja. Otvaranjem sondi[10] u smjeru juga u produžetku spoja sadašnje zapadne i južne fasade tvrđe otkriveno je nekoliko tragova temelja porušenih zidova koji mogu biti upravo ostaci tih dijelova tvrđave sa Specklinovog i Donatovog plana.

Ostaci otvora za grede u visini sadašnjeg prvog kata s vanjske strane južne fasade restauriranog renesansnog wasserburga pokazuju da je feudalna tvrđa u smjeru juga bila građevinski složenija. Ovoj tvrdnji u prilog ide i činjenica da su se podizala vrata[11] na kraju manjeg uzdužnog dvorišta koje je orijentirano u smjeru istok zapad. Koliko su dugo ona bila u upotrebi, nije moguće reći, kao ni vrijeme njihovog zazidavanja. Na Specklinovom su planu četiri mosta između bedema uokolo feudalne tvrđe, te još tri preko jarka za prijelaz do grada. Crtač[12] je mogao prikazati jedan od tih mostova, pa je lako moguće da je most s ogradom i dvojnim vratima ispred njega prikaz stvarne situacije koju je zabilježio Specklin na svome planu iz 1568. godine.[13]

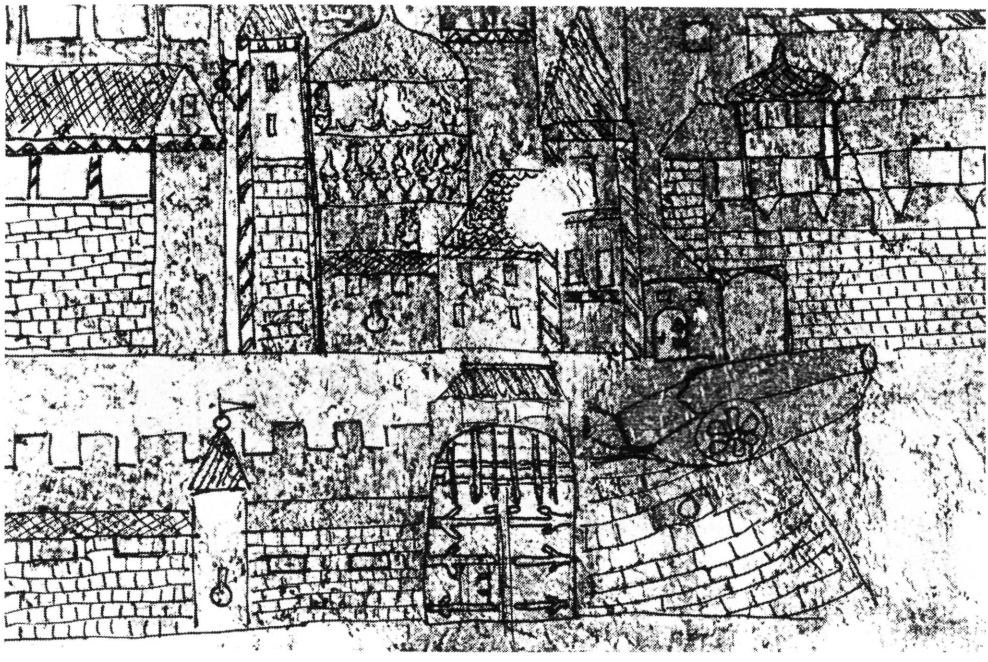
Neutvrđeni je crtač bilježio koliko važna toliko i upadljiva zdanja. Redao ih je jedne uz druge usmjeravajući pažnju na pojedinačne znakove grada. Ravna i prazna površina zida je mjesto prikazivanja crtačeve stvarne zbilje.

Uz izvedene zaključke prema Specklinu odnosno Donatu smatramo da je u pisanim dokumentima iz vremena gradnje gradskih zidina dovoljno činjenica koje idu u prilog mišljenju da se radi o varaždinskoj veduti.

Razmatrajući pojedinosti u prvom i trećem redu slike vide se gradske zidine koje su od kamena, a na vrhu imaju kruništa ili natkrivene hodnike. Na kulama i bastionima jasno se raspoznaju materijali: kamen, žbuka, drvene grede, šindra. U izvještajima voditelja građevinskih radova Pankracija Jagerspergera[14] za obavljene radove i utrošen novac tijekom tri godine navodi on opise pojedinačnih poslova. Za zidare, klesare, drvo, letve i vapno izdaje 111 forinti u 1516. godini. Slijedeće radove izradio je majstor klesar Michael: 32 klaftra kruništa, a načinjena je i nadstrešnica u dužini od 103 klaftra. U trećoj je 1518. godini sazidano 46 klaftri zida, izgrađeno je 42 klaftra zidnog hodnika. Spominje on i jedanaest stotina vozova kamena i visinu zida koja je negdje bila tri, a ponegdje četiri klaftra. Jagerspergerovo izvješće je pismeni dokaz o izgledu varaždinskih gradskih zidina iz drugog desetljeća 16. stoljeća.

Kako je povijest pregradnje same tvrđave u renesansi wasserburg temeljito obrađena[15] i zna se da je završena oko 1563. godine[16], moguće se vrijeme nastanka ove zidne slike, a i manje skice pod njom, stavlja u drugu polovicu 16. stoljeća. Iz brojnih je arhivalija štajerskih staleža iz 16. stoljeća poznat način organiziranja Slavonske granice. Oružje za posade na granici dopremalo se i pohranjivalo u Varaždinu. U sačuvanim inventarima oružja iz varaždinske oružarne iz druge polovice 16. stoljeća popisani su teški topovi prema vrstama.[17] Izdvajaju se falkaune[18] iz roda »schlange«, feldschlange, polukartaune i kartaune.

Teški topovi na lafetama postavljeni na isturenim bastionima utvrđenog grada *dio su crtačeve svakodnevne zbilje. Prijeteće cijevi potpuni su prodor slike objektivne* stvarnosti ratnika koji obitavaju iza tih zidina. Stoga tvorca zidne slike treba tražiti među članovima ondašnje posade varaždinske tvrđave. Traganje za osloncem u pojedinostima vodi k osobi. Crtač je sebe poistovjetio s topovskim cijevima, one su njegovo kôdirano ime. Crtačevi prividno nesputani snovi o nepobjedivosti u stvarnosti su pretvoreni u iskazivanje spremnosti da se odbiju neprijateljski nasrtaji i odoli njegovoj opsadi.

Sl. 2. Dio gradskih utvrda s vratima i podignutom rešetkom (iscrtani detalji).

Ide li se tragom prijenosa, crtač je pretvorio pojedinosti iz svoje zbilje u slikovne predodžbe herojskih simbola snage, moći nepobjedivosti. Vijoreća zastava[19] uz top je imaginarno poistovjećivanje vlastite želje za predstavljanje sebe kao pobjednika. Vrijeme u kojem je živio i posao kojim se bavio tražio je od njega da u dokolici potanko razmišlja o zakonima akcije.[20] U vrijeme iščekivanja napada i osjećaja ugroženosti zbog blizine neprijatelja crtač je svoje samopouzdanje iskazivao crtanjem realističkog prikaza utvrđenog grada s isturenim topovskim cijevima na njegovim kamenim zidinama.

Tko je bio crtač utvrđenog grada na zidu varaždinske utvrde? Tko je mogao tako dobro zapažati obrise grada, okove na vratima, puškarnice, drvene ograde uz kruništa na vrhu zidina, oblike topova i njihovih postolja na platoima bastiona? Da bismo shvatili nastanak zidne slike,[21] ograničili smo se na arhivske izvore koji su pouzdani i iscrpni. U zapisnicima poglavarstva grada Varaždina iz druge polovice 16. stoljeća[22] sačuvano je obilje podataka o utvrđivanju grada i njegovoj obrani,[23], utvrđivanju granice[24], o općoj situaciji kako je prosuđuju varaždinski građani.[25] Među njima se spominju Christoforus condam Herman, bombardarius te Joannis condam Rodenstok similiter bombardarii,[26] Martini Fabricii, archibusitae, Francisci literati, familiaris domini generalis capitanei Confinorum Sclavonicorum, Petar Puskadia.[27]

Vojna posada u tvrđavi varaždinskoj spominje se u više navrata. Govori se o običnim vojnicima plaćenicima,[28] ali i o osobama na različitim vojnim funkcijama. To su Christophoro Klingenstein, magistro excubiarum Arcis Varasdiensis, Paulus literatus Lethniei, rationista Arcis Varasdiensis, Wolfgango Strogh, iurato assessori sedis iudicirriae bellicae, Philippi Trolliusch, magistri vigiliarum in Arce Varasdien-

si, Germanici, Augustin Unterfelsch iste funkcije, Jacobo Klingenstain, posebno opisan kao hrabri vojnik, i magistro excubiarum in Arce Varasdiensi, te Luca Doctor, militi stipendario in Arce Varasdiensi.[29)]

Neočekivano otkriće iz 1984. godine dovelo nas je na trag oslikane prošlosti. Na zidu Starog grada vrlo je vjerojatno prikazana veduta Varaždina. U drugoj polovici 16. stoljeća crtač je uobličio svoj neposredni doživljaj utvrđenog i naoružanog renesansnog grada iscrtavajući njegove zidine, mostove, tornjeve i topove.

Nije moguće reći da li je među svim ovim spomenutim vojnim plaćenicima, stražarima, topnicima ili zapovjednicima iz zapisnika varaždinskog gradskog poglavarstva i osoba koja je izradila zidnu sliku. Ako prihavatimo misao da se crtač poistovjetio s topovskim cijevima, te da su one njegovo kôdirano ime, onda ga je uvjetno moguće nazvati Ivan Juraj Topnik ili Hans Georg Puxmaister.

SAŽETAK

Pišući o otkriću zidne slike u Starom gradu iz 1984. godine autorica analizira sačuvanu povijesnu građu o Slavonskoj granici iz 16. i 17. stoljeća i arhivske izvore o gradnji gradskih zidina na početku 16. stoljeća. Ona tumači prikaz utvrđenog grada, njegove dijelove i njihovo značenje. U radu su predstavljeni rezultati komparativne analize planova D. Specklina i P. C. Donata s prikazom zidne slike grada neutvrđenog crtača. Iznosi se vrlo vjerojatna mogućnost da je prikaz utvrđenog grada slika Varaždina na prijelazu 16. u 17. stoljeće.

Kako su u motivu utvrđenog grada sadržane mnoge pojedinosti vezane uz obranu i zaštitu Slavonske granice, analizira se mogući identitet crtača zidne slike. Iznosi se teza da je crtač zidne slike vjerojatno član vojne posade u varaždinskoj tvrđavi. Iz zapisnika poglavarstva grada Varaždina s kraja 16. stoljeća poznati su mnogi članovi posade iz tvrđave. Stoga se crtač zidne slike utvrđenog grada imenuje s dva moguća imena Ivan Juraj Topnik ili Hans Georg Puxmeister.

DAS WANDBILD IM WESTLICHEN FLÜGEL DER ALTEN BURG IN VARAŽDIN
(Zusammenfassung)

Aufgrund der Analyse der erhaltenen historischen Quellen über die Slawonische Grenze im 16. und 17. Jahrhundert und der arhivalischen Unterlagen über die Bauarbeiten an der varasdiener Stadtmauer Anfang des 16. Jahrhundert ergibt sich die Deutung der Entdeckung eines Wandbildes in der alten feudalen Burg im Jahre 1984. Man beschreibt das Wandbild das dem Inhalt nach eine ummauerte Stadt darstellt. Unter dem Bild sieht man noch eine eingeritze Silhouette einiger Gebäude.

In der Arbeit werden die Resultate der komparativen Analyse zweier varasdiener Stadtpläne mit der Darstellung der ummauerten Stadt eines unbekannten Zeichners dargestellt. Die Autorin trägt vor dass das Wandbild aus der alten Burg ein Bild der Stadt Varaždin um die Jahrhundertwende des 16. auf 17. Jahrhundert sein sollte. Da im Motiv der ummauerten Stadt viele Details der Vertaidigung und des Schutze der Grenze erhalten sind, analysiert man die mögliche Identität des Zeichners des Wandbildes. Man stellt die These auf, dass es sich hier warscheinlich um ein Mitglied der Militärtruppe aus der varasdiner Burg handelt. Man könnte ihn also mit einem der zwei folgenden Namen nennen: Ivan Juraj Topnik oder Hans Georg Puxmeister.

LITERATURA I IZVORI

CELLARIUM A. (1656.) Arhitectura Militaris, Amsterdam, editio secunda
HEROUT, J. (1981.) Staleti kolem nas, Prag
FUČIĆ, B. (1982.) Glagoljski natpisi, Zagreb
EBNER, L. (1827.) Historisch statistisch topographische Beschreibung der königl. Freystadt Varasdin, Varaždin
ERIKSON, E. H. (1974.) Dimension of a New Identity, New York
ILIJANIĆ, M. (1961.) Prilog istraživanju renesansne pregradnje varaždinske tvrđe u 16. stoljeću, Godišnjak GMV 1, Varaždin
ILIJANIĆ, M. (1963/4) Prilog historijskoj urbanističkoj dokumentaciji Varaždina od postanka do 16. stoljeća, Peristil 6–7, Zagreb
ILIJANIĆ, M. (1981.) Der Baumeister Dominico de Lalio und sein Kreis an der Windischen Grenze, Siedlung Macht und Wirtschaft, Festschrift Fritz Posch zum 70. Geburtstag Graz
KLEMM, M. (1981.) Prilog istraživanju oružja na Slavonskoj granici, Godišnjak GMV 6, Varaždin
KLEMM, M. (1984.) Planovi i vedute Varaždina od 14. do 19. stoljeća, katalog, Varaždin
KLEMM, M. (1990.) Nakon obnove varaždinske starogradske tvrđave, Informatica museologica, Zagreb
MUMFORD, L. (1968.) Grad u historiji, Zagreb
PERČI, LJ. (1986.) Popis građana Varaždina iz 1520. godine, u Radovi JAZU 1, Varaždin, 267.–276.
PERČI, LJ. (1989.) Prilog poznavanju izgradnje varaždinskih gradskih utvrda u prvoj četvrtini 16. stoljeća, Muzejski vjesnik 12, Bjelovar
PERČI, LJ. (1992.) Prilog poznavanju Specklinove knjige »Arhitektura utvrda /kako se u naše vrijeme mogu graditi/ u gradovima« iz 1608. godine, Muzejski vjesnik 15, Kutina
SAČIĆ, D. (1989.) Obnova Gradskog muzeja Varaždin, Informatica Museologica 1/2, Zagreb
SPECKLIN, D. (1608.) Architectura von Vestungen/ . . . ., Strassburg
TOMIČIĆ, J. (1985.) Šezdeset godina Gradskog muzeja Varaždin, GMV 7, Varaždin
Zapisnici poglavarstva grada Varaždina, 1587.–1589., svezak I, Varaždin 1990.
Zapisnici poglavarstva grada Varaždina, 1592.–1596., svezak II, Varaždin 1991.
Zapisnici poglavarstva grada Varaždina, 1597.–1602., svezak III, Varaždin 1992.
ŽIŽEK, S. (1976.) Znak označitelj pismo, Prilog materijalističkoj teoriji označiteljske prakse, Beograd

ZABILJEŠKE

1. Vidi radove Tomičić (1985.), Klemm (1987.), Sačić (1989.), Klemm (1990.)
2. Vidi Tomičić (1985., 23) navodi interesantnu slikariju
3. Sliku je otkrio i zaštitio restaurator Jakob Mirković, dimenzije su 1.95 m široka, 0.65 m visoka
4. Skica je 0.52 m široka, 0.29 m visoka, naziru se tek tragovi boje u porama ugrebenih linija. Na gornjem prikazu osnovne boje su za zidne bijela i siva, zgrade su bijele, krovišta crvena, ostale pojedinosti su crveno-smeđe, žute i zelene
5. Cellarium (1656., 220.) točno opisuje da se mala vrata prave u jednom krilu vrata, da ih ponegdje zovu i poštanskim vratašcima, da se koriste po noći ili u nevolji, kada pristigne glasnik ili pošta, jer otvaranje velikih vratiju može često biti opasno. Dalje navodi cellarium da vratašca moraju imati jake okove, te da su tako urezana da se nogom visoko prekoračuju.
6. Za ostale sustavno obrađene planove, slike, crteže i grafike grada Varaždina vidi Klemm (1984.)
7. D. Specklin, Prikaz dvora i utvrda, GLA, Karlsruhe, Hfk. Bd. XVIII
8. Objašnjenje Klemm (1984., 2.)
9. P. C. Donato, Plan Varaždina, HGM, Beč, IV 24 159/2
10. Iskapanja su vođena pred završetak radova obnavljanja tvrđavskog kompleksa koji je dovršen u ljeto 1989. godine
11. Vidi Klemm (1990.)

12. Iako je čitav prikaz rađen bez perspektive, na lijevoj strani izlomljenom linijom vanjskog zida dočarava se dubina prostora, a lijevo od mosta nacrtana su dva zida koja pokazuju da su postojali obruči oko središnjih zdanja.
13. Na planu M. Stiera iz 1657. godine jasno se vidi suhi jarak uz južni zid tvrđave i most preko njega (GLA, Karlsruhe, Hfk. Bd. XII)
14. Staatsarchiv Nürnberg, Bradenburger Literalien Nr. 1119 Prod. 1
15. Vidi Ilijanić (1961.) (1963/4)
16. Vidi Ilijanić (1981.)
17. Vidi Klemm (1981.)
18. Ta je topovska cijev skinuta s tavana gotičke kule Starog grada tek u ljeto 1989. godine. Duljina cijevi je 1.85 m kalibar 8.5 cm, vidi Klemm (1981., 41.)
19. Dosadašnja istraživanja o zastavi i eventualno atribuiranje na temelju upotrijebljenih boja do sada nisu dala određene rezultate
20. Vidi Erikson (1974, 64)
21. Za manji donji monokromni obris utvrde nema dovoljno pojedinosti, da li je to radna skica prema kojoj je nastajala gornja zidna slika ili pokušaj crtanja zdanja iz drugog ugla, ne može se reći, svakako donji prikaz je iz istog vremena kao i gornja slika
22. Zapisnik I, II, III
23. Svake godine po izboru gradskog suca između građana birani su gradski kapetani i vođe četa po kvartovima, I/69, I/515, II/304, II/384, II/507, II/634, u jednoj parnici I/245 spominju se bedemi i Ztara graba, na drugom se mjestu II/245 spominju građanske dužnosti među kojima je i dovoz hrastova za gradske potrebe.
24. Prikuplja se novac za utvrđivanje granice i plaćanje vojske koja će biti na granici dok car bude odlučivao o ratu i miru II/200.
25. Jedan građanin razmišlja o situaciji i između ostalog navodi kako bi nadvojvode Ferdinand i Karlo trebali u vojnim pohodima osvojiti turske utvrde uzduž Drave I/147, u zapisniku je također zabilježeno da su nakon neuspjele opsade Kaniže 1601. godine u vijećnici ležali ranjeni Talijani i Španjolci III/517.
26. Béllosztènësz, Gazophylacium, bombardarius koi velike puske ili bombarde napravlya, II/70.
27. III/503, III/530, II/81 isti Puskadija je primio obveznicu na 43 ugarske forinte
28. II/391 iz sudskog procesa saznajemo da je njemački vojnik Profoz mačem ubio Rudolfa Kobena štajerskog plaćenika i zbog toga bio osuđen na smrt, III/592, uz Philippa Trolliuscha zapovjednika straže, Nijemca spominje se i Heyret Pryeff ut vocant Germani.
29. Redom spomenute osobe spominju se u predmetima III/61, 62, 279 te II/272, 631, 598.

Primljeno 1992. 2–15.

R A D O V I
Zavoda za znanstveni rad
HAZU Varaždin

UDK: 726:7.034"15/17"
Pregledni članak
Review

D R A G U T I N F E L E T A R
Geografski odjel PMF
Zagreb

S A K R A L N O B A R O K N O G R A D I T E L J S T V O U O P Ć I N I K O P R I V N I C A , S P O S E B N I M O S V R T O M N A Ž U P N E C R K V E U K U Z M I N C U I K O P R I V N I Č K O M I V A N C U

BAROCKISCHE SAKRALBAU IN DER GEMEINDE KOPRIVNICA, MIT BEISPIEL DER PFARRKIRCHE IN KUZMINEC UND KOPRIVNIČKI IVANEC

In dem Artickel werden allgemeine historische und geographische Bedingungen barockische Sakralbau in dem Drautalgebiet Koprivnička Podravina analysiert. Die Entwicklung und Bedeutung der barockischen Pfarrkirchen in Kuzminec (um 1765) und Koprivnički Ivanec (1742) sind besonders dargestellt. Mit ihrer Wandmalerei von Anton Lerchinger gehören diese Kirchen zu den wertvollsten sakralischen Denkmäler in Podravina.

1. Opći pregled sakralnog baroknog graditeljstva u koprivničkoj Podravini

Razvoj baroknog sakralnog graditeljstva u koprivničkoj Podravni sadrži neke specifičnosti u odnosu na intenzitet i vrijeme pojavljivanja baroka u drugim dijelovima sjeverne Hrvatske, prvenstveno u odnosu na varaždinski kraj i Međimurje. Naime, graditeljske sveze između gotike i baroka u ovom dijelu Podravine i danas su slabo vidljive i labave, a i inauguracija baroka kroz zidane građevine dogodila se ovdje nešto kasnije nego u zapadnoj Hrvatskoj. Kako je zapisala Anđela Horvat, »polaganije nego u drugim krajevima Hrvatske probijao se ovdje barokni stil, ponajviše putom crkvene umjetnosti«.[1)]

Na vrijeme, intenzitet i kvalitativnu razinu baroka u koprivničkoj Podravini utjecalo je nekoliko bitnih značajki: specifični povijesni okvir, geografsko-smještajne osobine, tradicijski graditeljski tijek i slično.[2)] U genezi podravskoga baroka u određenom smislu nedostaje onaj intenzivni građevinski prijelaz iz gotičkoga kasnoga srednjega vijeka. Radi se o tome da se poradi geografsko-pedoloških i floristićkih uvjeta, kao i graditeljske tradicije, »u ovom dijelu Podravine zadugo gradilo na tradicionalni način drvenom građom«.[3)] Prema tomu, barokizacija podravskih sakralnih objekata u 17. st. i pogotovu u 18. stoljeću odvijala se u posve drugačijim uvjetima nego li primjerice u varaždinskom kraju, Zagorju i Međimurju. U tim zapadnohrvatskim krajevima opstojale su stamene zidane (i kamene) gotičke crkve, čije gotičke stilske oznake kasnija barokizacija ipak nije mogla izbrisati sve do dana današnjega.

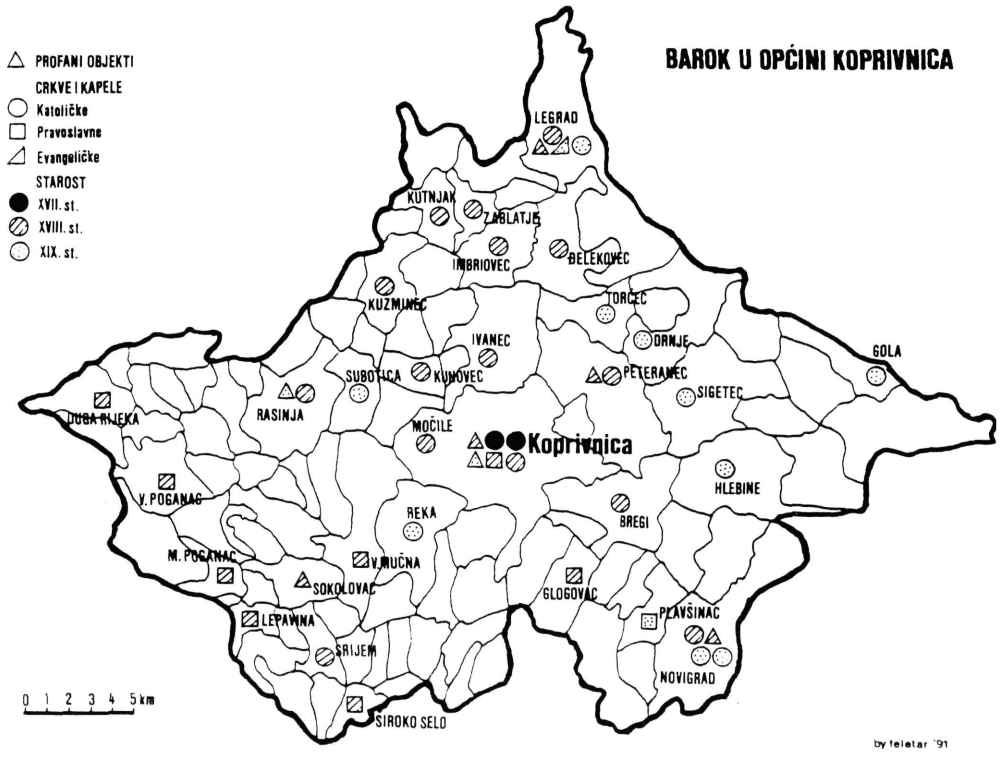
Međutim, zbog toga što su gotovo sve ranije sakralne građevine bile drvene, toga logičnoga prijelaza iz gotike u barok, dakle takvoga građevinskoga kontinuiteta u koprivničkoj Podravini uglavnom nema.[4)]

Dakle, prijelaz iz gotike u rani barok u sakralnom graditeljstvu koprivničke Podravine predstavlja ujedno i određenu među u izboru osnovnog graditeljskog materijala za podizanje ovih objekata: drvo je zamijenila cigla i donekle kamen. Dakako, ta se smjena odvijala kroz dulje vremensko razdoblje, a bila je popraćena izrazito nepovoljnim povijesnim prilikama jer je Podravina od sredine 16. do kraja 17. stoljeća dijelom postala ničija zemlja i dijelom Vojna krajina na granici prema Osmanskom carstvu (Virovitica je bila pod Turcima od 1552. do 1684., a Nagykanizsa od 1600. do 1690. godine).[5)] Na tom razmeđu gotike i baroka u Podravini valja spomenuti i prisustvo renesansnog graditeljstva, ali gotovo izričito u profanoj sferi: od prekrasnog renesansnog Ernuštovog kamenog grba iz Đurđevca do velebne kasnorenesansne nizinske fortifikacije - tvrđave u Koprivnici iz sredine 17. stoljeća.[6)]

Uz tradicijsko drveno graditeljstvo, upravo ovaj nepovoljni povijesni okvir (stalnu ratnu prijetnju s istoka), koji je uvjetovao opću devastaciju Podravine i fizički nestanak mnogih starih rimokatoličkih župa, bitno je utjecao na razmjerno kasniji početak i razvoj zidanog baroknog sakralnog graditeljstva u koprivničkom kraju. Za razliku od varaždinskog kraja i Međimurja, u vrijeme ranijeg baroka, dakle polovicom 17. stoljeća, u cijeloj koprivničkoj općini izgrađene su tek dvije crkve (i to obje u gradu Koprivnici), dok sve ostale barokne sakralne građevine svojim postankom potječu iz 18. i početka 19. stoljeća. Zbog nepovoljnih političko-gospodarskih prilika, pa i drugih razloga, ovdje zamah baroknoga graditeljstva kasni za gotovo pola stoljeća, u odnosu na najzapadnije hrvatske krajeve.

Sveze baroka i gotike, koje su još danas vidljive ili se naslućuju, na području koprivničke Podravine tek su simbolične. Tako, primjerice, od gotičke crkve Blažene Djevice Marije u Koprivnici, najvjerojatnije iz 15. stoljeća, ostalo je tek nekoliko kamenih artefakata koji se čuvaju u lapidariju Muzeja grada Koprivnice, a na kasnogotičko graditeljstvo još podsjeća dio starog oltara Sv. Nikole iz 1575. i zvono na zvoniku istoimene koprivničke župne crkve iz 1587. godine.[7)] Zapravo, cjelokupni pačetvorinasti tlocrt svetišta i lađe župne crkve Sv. Nikole u Koprivnici ukazuje na neobičnost i starost ove građevine.[8)] Na kontinuitet kulturno-povijesnoga razvoja i graditeljstva između gotike i baroka upućuju još neke sakralne građevine, ali koje su kasnije najvećim dijelom izgrađene u baroku. To se svakako odnosi na zdepaste crkvene zvonike župnih crkvi u Kuzmincu i Koprivničkom Ivancu, koji su znatno stariji od ostalih dijelova ovih građevina; potom na svetište župne crkve Sv. Križa u Rasinji, gdje su sačuvani vanjski stepenasti kontrafori;[9)] tu je zatim dio temelja kapele Sv. Klare u Novigradu Podravskom,[10)] pa zvono na zvoniku župne crkve u Sigecu iz 1510. godine,[11)] itd. Međutim, usprkos ovim »natruhama« sveza gotike i baroka, za cijelu koprivničku Podravinu to je očito premalo, pogotovo ukoliko se usporedi s pravim bogatstvom ostataka gotike u Međimurju, varaždinskom kraju i Zagorju.

Usprkos relativnom kasnijem početku i zamahu, barok i na području koprivničke Podravine ostaje osnovni građevinski stil većine danas postojećih sakralnih objekata. Dakako, to se prvenstveno odnosi na župne rimokatoličke ili parohijalne pravoslavne crkve i na važnije kapele, te na manji broj pilova i raspela. U svjetlu statistike, barokno graditeljstvo u općini Koprivnica (koja danas broji 60.000 stanovnika u 98 naselja) prezentirano je 37 značajnijih sakralnih građevina (crkvi i kapela). O toga broja, 27 građevina pripada rimokatoličkoj konfesiji, jedna evangeličkoj, te 9 pravoslavnoj. Što se tiče starosti, samo dvije barokne crkve izgrađene su u 17. stoljeću, zatim najviše u 18. vijeku - njih 23, te preostalih 12 u prvoj polovici 19. stoljeća. Od spomenutih 37 najvažnijih baroknih sakralnih građevina u općini Koprivnica najviše je dakako župnih crkvi - njih 25, a ostalo se odnosi na kapele.

Prostorni raspored najvažnijih baroknih crkvi i kapela na području općine Koprivnica

Prostorni raspored ovih građevina u uskoj je povezanosti s razvojem naseljenosti ovog dijela Podravine, odnosno u svezi fizičkogeografskih i prometnih osobina ovoga kraja, te u zavisnosti s teritorijalnim prostiranjem Vojne krajine (odnosno s naseljavanjem vlaško-srpskog pučanstva). Najstarije barokne crkve u koprivničkoj Podravini građene su na području civilne Hrvatske, i to u najznačajnijim naseljima, uglavnom na kontaktnoj zoni terasa između tercijarno-pleistocenih pobrđa Bilogore i Kalnika, te niskog holocenog dravskog poloja na sjeveru. U selima na Bilogori i Kalniku i pravoslavno stanovništvo gradi crkve dobrim dijelom u drugoj polovici 18. stoljeća, dok velika sela u nizini Drave, koja su bila u sastavu Vojne krajine, dobivaju svoje crkve uglavnom tek u prvoj polovici 19. stoljeća, pa neka i kasnije.[12)]

U doba turskih opasnosti s istoka, dakle u 16. i većem dijelu 17. stoljeća, u podravskim selima dominirala je drvena sakralna arhitektura, a stare crkvene župe istočno od Koprivnice praktički su bile devastirane. U tim uvjetima, uz izgradnju velebne renesansne protivturske utvrde, Koprivnica postaje najvažnije vojno i gospodarsko središte, uz začetke snažnog obrtničko-trgovačkog suburbiuma.[13)] U takvom okruženju očito je gotovo jedino Koprivnica u ovom dijelu Podravine imala tu gospodarsku i demografsku snagu da gradi nove zidane crkve u baroknom stilu. Stoga je razumljivo da sredinom i u drugoj polovici 17. stoljeća nastaju dvije vrijedne gradske barokne crkve: župna crkva Sv. Nikole (uglavnom dovršena 1657. godine) i kom-

pleks Franjevačkoga samostana s crkvom Sv. Antuna (uglavnom dovršena 1685. godine). To su dvije najstarije barokne sakralne građevine u koprivničkoj Podravini, koje u kulturno-umjetničkom pogledu vjerojatno ne predstavljaju raritetne vrijednosti, ali su u prodoru baroka, pa i zidanog graditeljstva u cjelini, u ovom kraju odigrale ključnu ulogu. Neposredno na ove dvije crkve nadovezuje se još jedno izuzetno vrijedno barokno zdanje na području tadašnje koprivničke rimokatoličke župe: to je proštenišna crkva (tada kapela) Blažene Djevice Marije u Močilama, najvećim dijelom izgrađena već 1700. godine.[14] Sve ove tri građevine nastale za podravske povijesne prilike u ranom i srednjem baroku, pomalo su tlocrtno specifične, ali su definitivno inaugurirale barok kao dominantu graditeljstva toga doba i u ovom kraju, odbacivši uz to drvo kao osnovni građevinski materijal.

Prestankom turskih opasnosti, te općim gospodarskim i političkim mijenama, barokno graditeljstvo dobiva pravi zamah i potpunu dominaciju i u koprivničkoj Podravini tijekom 18. stoljeća, pogotvo u njegovoj drugoj polovici. U to doba ovaj kraj i demografski bubri (polovicom 18. stoljeća sadašnje područje općine Koprivnica već broji više od 35.000 žitelja), stvara se definitivni raster naselja i njihova centraliteta, grade se makadamske ceste, a uz uznapredovalo poljodjelstvo brže se razvija obrtništvo i trgovina. U Koprivnici se gradi značajan broj baroknih profanih javnih i građanskih kuća, gradske crkve dobivaju nacifrani unutrašnji inventar kasnoga baroka, prigrađuju se pobočne kapele, a u rasteru grada nastaje nekoliko baroknih kapelica (među kojima je najznačajnija ona u Grantulama, nastala već 1737. godine).[15]

Dakako, barokni sakralni građevinski polet ubrzo se proširio i u seoske župe u koprivničkoj Podravini, pa i u one s vlaško-srpskim žiteljstvom. Praktički u svim župnim središtima već su postojale drvene crkve (ili u kombinaciji s pleterom i ciglom), pa je dobrim dijelom zavisilo o dotrajalosti (i veličine lađe, s obzirom na rast stanovništva), te o inicijativi dobrotvora, mještana i župnika, kada će se rušiti stara i graditi nova crkva – ali sada zidana i u baroknom slogu. Tako već u prvoj polovici 18. stoljeća nastaju barokne rimokatoličke župne crkve u Imbriovcu (1723.) i Koprivničkom Ivancu (1724.), a na starijim temeljima zida se i vrijedna kapela (koja je jedno vrijeme zamjenjivala župnu crkvu) Sv. Klare u Novigradu Podravskom (1745.–1747.). Već ove građevine, prvenstveno po svojem tlocrtu i građevinskoj kompoziciji, u potpunosti odgovaraju stilu koji je barok donio u naše podneblje: to su mahom jednobrodne građevine (s izduženom lađom) i zaobljenim svetištem na vrhu, te s vertikalom zvonika na dnu lađe, uz kor.[16]

Slični hod imalo je i barokno graditeljstvo u pravoslavnim parohijama na Bilogori i Kalniku, ali su ovdje u pravilu crkve znatno manjega opsega (tlocrta), uz dakako prilagođeni unutrašnji raspored i inventar istočnom crkvenom obredu (uz dominantnu ulogu ikonostasa). U zavisnosti od vremena doseljavanja, manastiri i crkve niču ovdje razmjerno rano, ali one najstarije nisu očuvane do danas. Manastir u Lepavini osnovan je još u drugoj polovici 16. stoljeća (1555.), ali današnja manastirska crkva izgrađena je uglavnom od 1734. do 1745. godine. Uglavnom u to doba nastaju još dvije barokne parohijalne crkve: u Velikom Mučnoj (1740.) i u Velikom Pogancu (1722.–1751.).[17]

U drugoj polovici 18. stoljeća barokne zidane crkve i kapele, pa dijelom i pilovi i raspela, grade se i u koprivničkoj Podravini u velikom broju. Bio je to logičan slijed događaja, kada i već ranije izgrađene barokne crkve dobivaju novi barokni inventar i druge kasnobarokne sadržaje (zidne slikarije, ikonostase, vrijedne pokretne spomenike i drugo). Velike rimokatoličke župe u nizini Drave (uglavnom izvan Vojne krajine) upravo tada grade svoje župne crkve: Legrad (1769.), Đelekovec (1789.), Koprivnički Bregi (1790.–1799.), Kuzminec (1765.), Peteranec (1773.), te Rasinja (1790.), dok nastaje i niz vrijednih kapela: u gradu Koprivnici, ali i one u Zablatju, Srijemu, Kutnjaku (1763.), Kunovcu (1688., odnosno 1899.) i drugdje. Po stilskim oznakama i gabaritima ove građevine slijede sve najvažnije oznake kasnoga baroka u nas.[18]

Dakako, ovaj zamah baroknoga sakralnoga graditeljstva vrijedi i dijelom za pravoslavne parohijalne i filijalne crkve: parohijalna crkva izvan tvrđave u Koprivnici izgrađena je 1793., a vrlo vrijedne filijalne crkve nastale su u Dugoj Rijeci (1760.), Glogovcu (1760.), Širokom Selu (1770.) i Malom Pogancu (1777.).[19] Ove crkve tada dobivaju i vrijedne ikonostase.

S obzirom na povijesne i geografske specifičnosti, pa i u svezi sa zakašnjenjem početka barokne izgradnje, u koprivničkoj Podravini zamah baroka nije jenjao krajem 18. stoljeća – on se nastavlja još pedesetak godina. Dakako, tada su već nastupila druga vremena, a iz srednje Europe strujali su drugačiji stilski utjecaji. Stoga je razumljivo da niz u osnovi baroknih sakralnih građevina, nastalih u prvoj polovici 19. stoljeća, ima i značajnih natruha postbaroknih stilova (prvenstveno historicizma, odnosno neoklasicizma). To se osobito opaža na kompoziciji nosača bolti u lađama nekih crkvi, u oblikovanju prozora i okoprozorskih ukrasa, i slično.

Upravo u to doba kasnoga baroka, koji je već na rubu prema postbaroknim stilovima, župne crkve grade velike rimokatoličke župe uz Dravu, koje su bile u sastavu Vojne krajine istočno i sjeveroistočno od Koprivnice (ta su sela najkasnije revitalizirana nakon prestanka turske opasnosti). U to vrijeme nastaju župne crkve u Novigradu Podravskom (1830.), u Drnju (1839.–1846.), u Sigecu (1805.–1812.), u Hlebinama (1842.) i u Reki kraj Koprivnice (1836.), dok je izgrađeno i nekoliko velikih kapela, poput one u Torčecu (1840.–1842.), Subotici Podravskoj (1864.), Majke Božje u Legradu (1840.), Sv. Tri Kralja u Novigradu Podravskom (1866.) i druge. Dovršena je i značajna parohijalna pravoslavna crkva u Plavšincu (1848., za koju D. Kašić tvrdi da je podignuta još 1750.), a u Legradu pripadnici evangeličke općine grade svoju župnu crkvu i kasnije župni dvor (crkva je sagrađena 1841. godine).[20]

Ovim sakralnim građevinama zaokruženo je dvostoljetno razdoblje dominacije baroka na prostoru koprivničke Podravine. S obzirom na broj građevina, njihove građevinske, povijesne i umjetničke vrijednosti, upravo je barok taj povijesni stil koji i danas predstavlja najznačajnije vrijednosti baštine i svrstava i Podravinu u itinerar srednjoeuropske kulture.

2. Župna crkva Sv. Kuzme i Damjana u Kuzmincu

Uz koprivničke gradske crkve, te onu u Legradu, upravo župne crkve u Kuzmincu i Koprivničkom Ivancu ponajbolji su reprezentanti vrijednosti stvaralaštva baroka u koprivničkoj Podravini. Ove dvije župne crkve, koje možemo ubrojiti među najvrednije kulturno-povijesne spomenike Podravine, veže nekoliko zajedničkih karakteristika: kontinuitet izgradnje na tim lokalitetima od srednjeg vijeka do danas, gotovo isto vrijeme nastanka sadašnjih crkvi, te iluzionističke zidne slikarije koje su očito ponikle iz iste slikarske škole (ili majstora).

Izuzetno vrijedan barokni ambijent, što ga još danas čine u Kuzmincu zdanja župne crkve Sv. Kuzme i Damjana i kurija župnoga dvora, podsjeća na dugu povijest ovoga lokaliteta, a i konfiguracija terena na kojem se objekti nalaze očito ukazuje na postojanje srednjovjekovnih opkopa i nekadašnjeg kuzminečkog utvrđenog kaštela (kastruma).[21] Iako nažalost dosad ovdje nisu obavljena nužna arheološka istraživanja, ipak iz arhivske i druge građe o povijesti ovoga značajnoga srednjovjekovnoga lokaliteta doznajemo nešto više, dok je arhivska i arheološka istraživanja o Kuzmincu nužno tek nastaviti.

Kuzminec se od kasnoga srednjega vijeka ubrajao u sustav malih plemićkih posjeda, kakvih je u ovom dijelu Podravine bilo nekoliko (Lhonka, Sv. Petar, Gorica, Kutnjak, Imbriovec, Kunovec, Veliki Otok, Kapela, Koprivnički Ivanec i drugi) – tek kasnije, mahom u 18. stoljeću, ovi mali plemićki posjedi najvećim su dijelom ujedi-

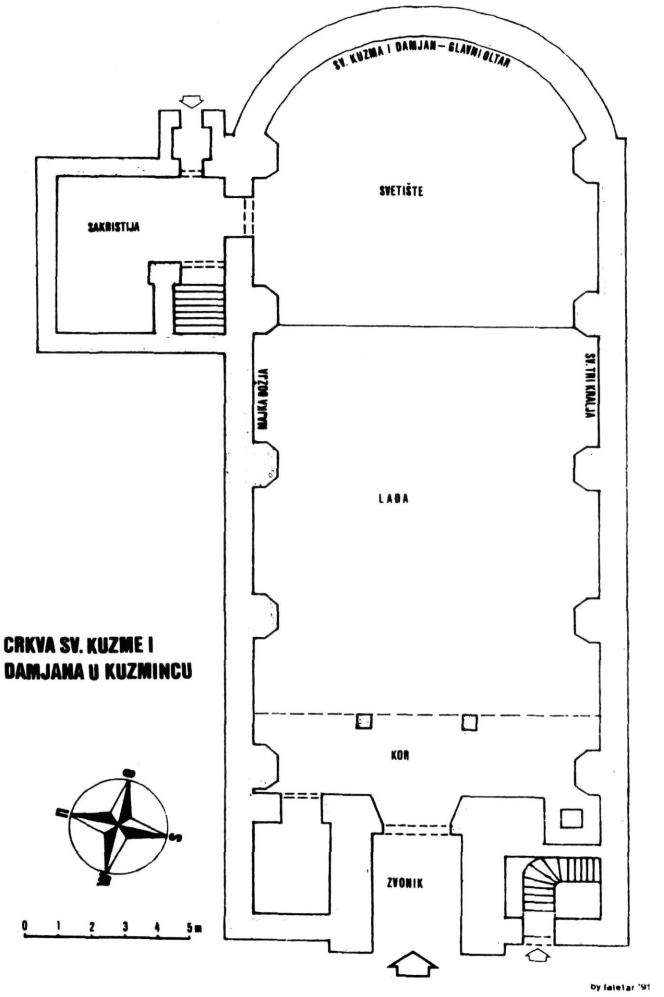
Mikrolokacijski položaj župne crkve u središtu Kuzminca

njeni u velika vlastelinstva sa sjedištem u Rasinji (Inkey), Ludbregu (Batthyany) i Velikom Bukovcu (Drašković).[22] Uz sjedišta plemićkih imanja nastaju mali utvrđeni castrumi, uz koje se kasnije šire i naselja kmetova, a ponegdje i suburbiumi s trgovačko-obrtničkim funkcijama. I u Kuzmincu je u kasnom srednjem vijeku očito nastao takav kaštel: bila je to tipična nizinska fortifikacija gotovo okrugla oblika, sa zemljanim nasipom (bedemom) i opkopom punim vode.

Tada je ovdje bio znatno zamočvareniji teren nego danas, što je kaštelu davalo dodatno strateško značenje. Unutar bedema nalazile su se sve do 18. stoljeća uglavnom drvene građevine – sjedište plemića i župna crkva oko koje je bilo i groblje.[23] A. Horvat navodi da se crkva u Kuzmincu 1659. godine, koja je tada bila drvena, nalazila unutar kastruma (kaštela) opkoljenog bedemima i opkopima.[24] Zemljani bedemi, iako im je davno prestala strateška važnost, poživjeli su sve do kraja 18. stoljeća: angažiranjem župljana dao ih je zaravnati tek župnik Mihovil Kovačić, koji je ovdje

službovao od 1893. do 1914. godine. U to je doba preseljeno i groblje, a oko crkve je zasađen voćnjak.[25] Usprkos ovim radovima, konfiguracija terena oko crkve u Kuzmincu još i danas vjerodostojno ocrtava pružanje opkopa oko nekadašnjeg kaštela.

Uz kasnije propale rimokatoličke župe u susjednoj Gorici (Hergorcia) i Subotici Podravskoj (Savaria), župa u Kuzmincu spominje se već u prvom poznatom popisu župa Zagrebačke biskupije iz 1334. godine – Ecclesiae sanctorum Cosmae et Damiani.[26] I popis župa Zagrebačke biskupije iz 1501. godine nabraja opstojanje župa u Kuzmincu, Rasinji, Gorici i Subotici Podravskoj. Međutim, nakon prve provale Turaka u ove krajeve (1532.), dobar dio okolnih župa je propao, a ostala je djelovati ona u Kuzmincu proširivši svoj teritorij. U okviru kaštela (castruma) očito je u doba gotike izgrađena župna crkva, ali je ona bila drvene građe, možda zidana od kamena u svojim temeljima i donjem dijelu zvonika. Dotrajalost i popravak ove crkve u nekoliko se navrata spominje tijekom 16. i 17. stoljeća.[27]

Osnovni tlocrt barokne župne crkve u Kuzmincu

U svezi s gradnjom i opremanjem sadašnje barokne župne crkve Sv. Kuzme i Damjana u Kuzmincu, koja je nastala na istom mjestu unutar kaštela, ima još niz nedovoljno istraženih i prema tomu nejasnih elemenata: teško je utvrditi točnu godinu završetka izgradnje i godinu nastanka zidnih slikarija, pa i njihova autora. Arhivska građa jasno upućuje da je barokna župna crkva u Kuzmincu izgrađena »po collatoru župe grofu Antonu Erdödyju«, koja plemićka obitelj je postala vlasnikom kuzminečkog imanja od 1754. godine. Dokumentacija kuzminečke župe, pak, ukazuje da je crkva građena u vrijeme župnika Josipa Čunčića (Joseph Chunchich), koji je ovdje službovao od 1759. do 1789. godine.[28] Ovim podacima valja dodati još i to da je vlastelinska ciglana u Rasinji 1760. godine »pro domo Parochiali Kuzminicensis« prodala 38.800 komada cigle, pa je slijedećih godina izgrađen župni dvor u Kuzmincu (radove je vodio Talijan Valentin).[29] Sve to upućuje na zaključak da je barokna župna crkva u Kuzmincu izgrađena između 1760. i 1765., a u cijelosti dovršena najkasnije do 1787. godine, kada jedan dokument zasigurno potvrđuje postojanje znamenitih kuzminečkih zidnih slikarija (freski).[30]

U to doba nastale su i iluzionističke zidne slikarije, koje pokrivaju zidove i u lađi i u svetištu. F. Brdarić je u župskoj spomenici zapisao da je »crkvu dao oslikati Stjepan Šenny sa suprugom Katarinom, između 1770. i 1784. godine. Katarina (rođena Končer) bila je kćerka plemićkoga suca u Varaždinu. Slike je slikao jedan nepoznati redovnik«.[1] U opremanju crkve očito su materijalnu pomoć pružili i sami župljani, a ponajviše i dobrotvor župe grof Erdödy, pa i tadašnji vlasnik velikog rasinjskog ima-

nja grof Ivan Gaiszrugh, te Zagrebačka biskupija i drugi. Dodatna istraživanja ukazuju da je autor kuzminečkih zidnih slikarija najvjerojatnije slavni barokni majstor Jožef Anton Lerchinger ili barem netko iz njedara znamenite pavlinske lepoglavske slikarske škole Ivana Rangera. Za to ima više indicija.

Po stilu slikanja, koloritu, kompoziciji, obliku figura i ukrasa, te sadržaja biljnih boja, kuzminečku crkvu oslikao je vrsni majstor baroknog slikarstva koji je bio ili član znamenite Rangerove škole ili pod njegovim neposrednim utjecajem. U župnoj spomenici kuzminečkoj netko je na stranici 38. dopisao: »Bio je to Nikola Bollo, koji je oslikao i crkve u Koprivničkom Ivancu i Velikom Bukovcu i kapelu u Velikom Bukovcu.[32] Ime Nikole Bolla zasad je manje poznato u našoj povijesti umjetnosti, a nije niti posve jasno tko je oslikao velikobukovečku crkvu, pa bi životni put ovoga slikara, koji je vjerojatno bio Pavlin iz lepoglavskog samostana, trebalo još istražiti. Veća je vjerojatnost da je autor kuzminečkih freski upravo Anton Lerchinger, koji je, kao što je poznato, bio pod velikim utjecajem Rangerova slikarstva (uz slijed bavarskoga iluzionističkog slikarstva koje je propagirao Lerchinger).

Pišući o Lerchingeru, dr. A. Cevc izrijekom tvrdi da je ovaj majstor oslikao crkve u Koprivničkom Ivancu i Kuzmincu. Ova se tvrdnja može potkrijepiti i činjenicom što je Lerchinger oslikavao crkve po narudžbi nekih hrvatskih plemića, a među njima i Gaisrucka (Gaiszrugh). Poznato je da je u doba oslikavanja crkve u Kuzmincu upravo Gaisruck bio vlasnikom vlastelinstva u Rasinji, te je osiguravao građevinski materijal i imao utjecaja na gradnju ove crkve.[33] Analizom arhivske građe, a pogoto-

vo načina slikanja u kuzminečkoj crkvi, A. Horvat također tvrdi da ove freske »svakako pripadaju načinu slikanja Antona Lerchingera«.[34] Postojanje ovih vrijednih ilucionističkih zidnih slikarija zasigurno se spominje 1787. godine, a prema raspoloživoj dokumentaciji može se pretpostaviti da su nastale između 1770. i 1775. godine.

Župna crkva Sv. Kuzme i Damjana u Kuzmincu jednostavna je jednobrodna sakralna građevina, na vrhu sa zaobljenim svetištem koje nije posebnim suženjem ili proširenjem odvojeno od lađe. Na dnu je kor na koji se ulazi izvana stepenicama smještenim pokraj zvonika. Vertikala zvonika, koji još na donjem dijelu nosi puškarnice i upozorava na svoju obrambenu funkciju u vrijeme postojanja kuzminečkog kaštela, nalazi se na pročelju crkve gledajući prema središtu mjesta. U dnu lađe, ispod kora, nalazi se i posebno istaknuta na svojem postolju – vrijedna barokna krstionica. Uz svetište na sjeveroistočnom dijelu crkve prizidana je sakristija, koja ima posebni ulaz u smjeru župnog dvora. Iz sakristije stepenicama se ulazi u posebnu galeriju na prvom katu, koja gleda na svetište (oltar) – ovdje su na svetu misu dolazili članovi plemićke obitelji koja je bila vlasnik kuzminečkog imanja (ili kakvi visoki uzvanici). Gabariti crkve prilagođeni su već uhodanoj shemi baroknoga graditeljstva, odnosno potrebama crkve u odnosu na veličinu župe (broja stanovnika): crkva je duga 29 i široka 12 metara (vanjske mjere), dakle u odnosu 1 prema 2,5. Veliku baroknu boltu u lađi i svetištu podupire pet poprečnih pojačanih držača u zidu, koji cijeloj arhitekturi daju određenu monumentalnost i razbijaju prostor na manje cjeline.[35]

Osobitu vrijednost kuzminečkoj crkvi daju, dakako, iluzionističke zidne slikarije. »I dok su u nekim drugim podravskim crkvama oslikana uglavnom samo svetišta, u Kuzmincu je čitava barokna crkva, od poda pa do stropa i po svodovima, u svetištu i lađi, oslikana iluzionističkim kasnobarokno-klasicističkim slikarijama« – zapisala je A. Horvat.[36] Ove freske znalački i monumentalno podupiru unutrašnju arhitekturu građevine. Dapače, adekvatnim sadržajima ove zidne slikarije imaginativno rješavaju postavu glavnog i pobočnih oltara. U svetištu i uglavnom na svodovima lađe barokni je majstor nizom velikih prizora prikazao niz scena iz života mučenika Sv. Kuzme i Sv. Damjana, poznatih maloazijskih liječnika blizanaca, koji su bili pogubljeni zbog širenja kršćanstva 303. godine u vrijeme rimskoga cara Dioklecijana. U središnjem dijelu svoda lađe nalaze se i četiri medaljona s likovima evanđelista, a cjelokupne kompozicije slikarija prate uobičajeni kasnobarokni ukrasi i druga, mahom vrlo imaginativna, likovna rješenja, koji daju dojam i intime i monumentalnosti istovremeno.

Glavni oltar također je uglavnom riješen kompozicijom zidnih slikarija, sa središnjom slikom Sv. Kuzme i Damjana. Ova zidna slikarija već je više od jednoga stoljeća »prekrivena« slikom na platnu Sv. Kuzme i Damjana, koju je nabavio (od zasad nepoznatog majstora) kuzminečki župnik Pavao Draganec, koji je ovdje službovao između 1862. do 1869. godine.[37] I glavni likovi na dva pobočna oltara naslikani su na zidu, pa su i ovdje drveni dijelovi oltara niski (oltar tipa tabernakul) i u funkciji sadržaja zidnih slikarija. Na lijevom pobočnom oltaru naslikana je zidna slikarija Majke Božje, a iznad nje je Sv. Josip sa Isusom, dok se na niskom oltaru nalaze drveni kipovi Sv. Fabijana (lijevo) i Sv. Sebastijana (desno). Desni pobočni oltar slično je riješen: na zidu je iluzionistička slika Sv. Tri Kralja, a iznad i lik Sv. Vida (pa je na Vidovo i prošćenje u Kuzmincu). Na niskom oltaru su i drveni kipovi Srca Isusovog i Srca Marijinog.

Svoj današnji izgled kuzminečka crkva definitivno je zadobila potkraj 19. stoljeća. Od 1850. godine vlasnicima kuzminečkog imanja postaju rasinjski vlastelini Inkey, koji otada postaju i dobrotvori župe i njezine crkve, a Kuzminec u novoj upravno-administrativnoj podjeli postaje od 1870. godine i općinsko središte. Zahvaljujući tim promjenama, župna crkva, kapele u ostalim naseljima župe, te pilovi i raspela, valjano se i marljivo održavaju. Tako su, među ostalim, 1877. nabavljene i montirane današnje crkvene orgulje,[38] a potkraj stoljeća cijela je crkva i temeljito restaurirana, dok su zaravnati i okolni bedemi kaštela. Ovi su radovi najvećim dijelom obavljeni za vrijeme župnikovanja Mihovila Kovačića (1893.–1914.), a najvjerojatnije u 1894. godini, jer se ova datacija nalazi utisnuta na vrhu portala na ulasku iz crkvene lađe u podnožje kora prema izlazu iz crkve podno zvonika.[39] Bila je to i ponešto zakašnjela reakcija na razorno djelovanje potresa iz 1880. godine. Konačno, od 1914. do 1916. godine zagrebačka firma Koch-Marinković na svim je prozorima postavila secesijske vitraje (nepoznatog autora), koji su zanatski solidno izvedeni, a predstavljaju prizore iz Isusova života. U vrijeme župnikovanja Lava pl. Rubellija (1914.–1932.), osim spomenutih vitraja, župne građevine, a osobito crkva, bile su primjerno održavane: obnovljeni su tada svi oltari i dio freski, a osobito župni dvor sa svojim sunčanim satom (1931.).[40]

Nakon drugog svjetskog rata na održavanju kuzminečke crkve učinjeno je malo, a i župa je naglom depopulacijom i starenjem pučanstva sve manje materijalno sposobna da održi ovaj vrijedni spomenik. Uz minimalna ulaganja 1950. su popravljene orgulje i crkveni sat, a 1956. elektrificirana je crkva i župni dvor.[41] Kroz gotovo 50 godina i ovaj vrijedni spomenik naše kulture i povijesti ostao je u zapećku interesa društva, gotovo planski izložen propadanju. Tek u posljednje dvije godine, prvenstveno nastojanjem župnika Josipa Peroša, mještana Kuzminca i općine Koprivnica, prikupljaju se neophodna sredstva za temeljitiju rekonstrukciju, a već je izvršen i

popravak većeg dijela krovišta crkve (1990.–1991.). Međutim, najveći dio radova tek treba obaviti, pogotovo na krovištu i u rješavanju vlage u zidovima, te na obnovi poprilično oštećenih slikarija – za to Kuzminec treba neophodnu stručnu i materijalnu pomoć šire zajednice.

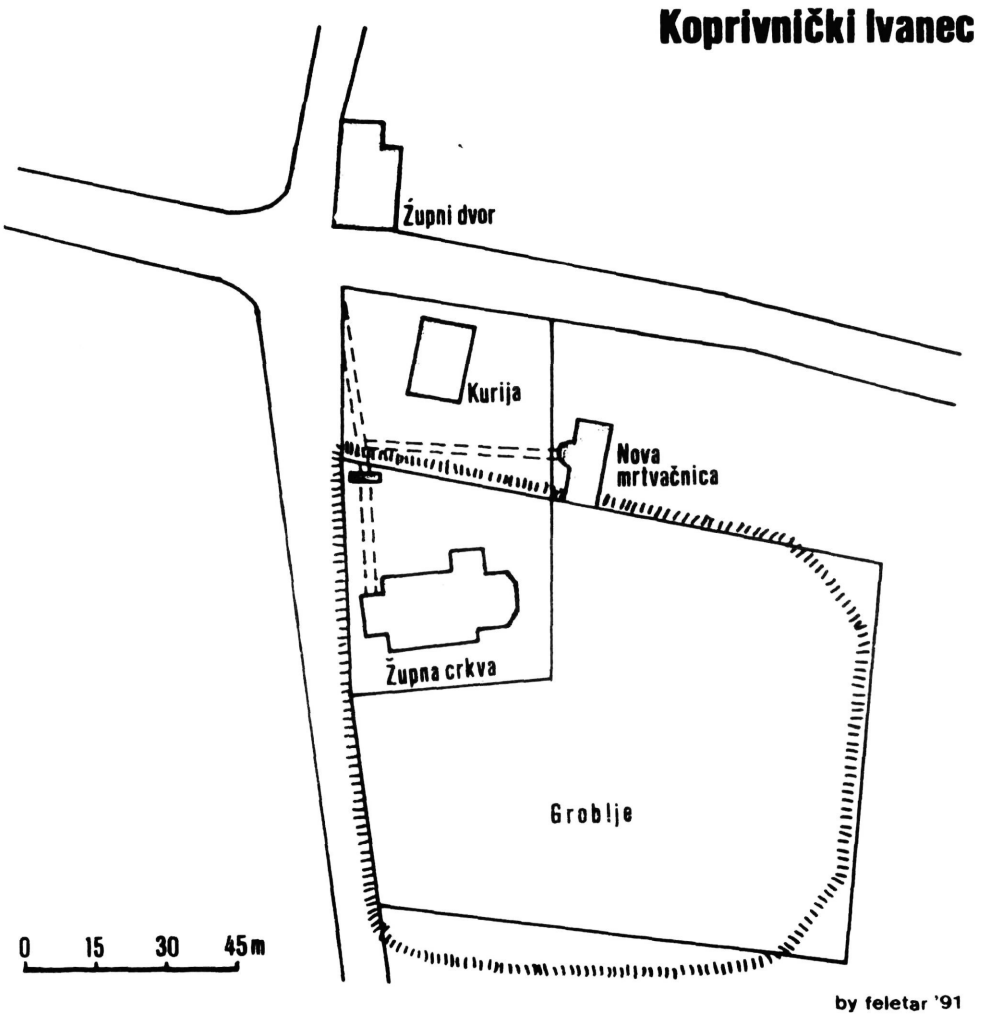
3. Župna crkva Sv. Ivana Krstitelja u Koprivničkom Ivancu

I župna crkva Sv. Ivana Krstitelja u Koprivničkom Ivancu, nekoliko kilometara sjeverozapadno od Koprivnice, pripada među najvrednije spomenike baroka u Podravini, a kao što smo već naglasili ima i neke razvojno-graditeljske istovjetne karakteristike sa župnom crkvom u Kuzmincu. U Koprivničkom Ivancu građevinski sakralni kontinuitet također se može pratiti od kasnoga srednjega vijeka. U mikrolokacijskom pogledu, ivanečka župna crkva ne nalazi se u močvarnom strateškom okruženju, već je bila u nekoliko navrata od 15. stoljeća do danas građena i popravljana na ponešto uzdignutoj točki: nekoliko metara iznad ostalog terena, na jednoj pleistoceno-holocenoj eolskoj pješčano-lesolikoj gredi. U kasnom srednjem vijeku vjerojatno su ovu pješčanu nabrežinu opkoljavale močvare ili čak opkop, a može se pretpostaviti da su opstojali niži zemljani bedemi. Postojanje kaštela na ovom lokalitetu nije dokazano, ali je tu zasigurno bila župna crkva sa cintorom u kojem se nalazilo groblje.[42] I Koprivnički Ivanec, s okolnim zaseocima, bio je jedno vrijeme zaseban manji plemićki posjed ili je pak pripadao pod jurisdikciju uprave Vojne krajine u Koprivnici, odnosno kasnije izravno pod Zagrebačku biskupiju i dio pod neke okolne plemićke posjede.

Župa je u Koprivničkom Ivancu opstojala i ranije, ali se zasigurno spominje 1334. godine – Ecclesiae beati Johannis de Cerovicha, pa potom u 1501. – Demetris plebanus sancti Johannis in Cherenycza. Računa se da su osnovatelji i dobročinitelji ove župe bili vlastelini Erdödy. U 15. i 16. stoljeću na ovom se lokalitetu spominje postojanje drvene (gotičke) župne crkve, koja je sredinom 17. stoljeća već potpuno dovršena.[43] Nastojanjem župe i vlasti Vojne krajine iz Koprivnice, kamo je i Ivanec pripadao, značajne su promjene uslijedile krajem 17. stoljeća. Stara je crkva bila posve dotrajala, pa je ona 1688. godine srušena, a na njezinom mjestu izgrađena je nova župna crkva također uglavnom drvena.[44] U znamenitom urbaru, koji je sastavio u odnosu na obveze kmetova župe prema crkvi župnik Juraj Đuričić 1733. godine, temeljitije se opisuje i ivanečka nova župna crkva: to je drvena prostrana građevina, s osobito lijepo izrađenim drvenim tabulatom nad lađom; ipak cjelokupni temelji su od kamena, a i crkveni toranj je od zidana materijala sve do visine crkvene lađe (gornji dio zvonika je bio drven). I župni dvor je tada bio sagrađen od drveta. S obzirom na kasnije navode, te s obzirom na zdepasti izgled donjeg dijela ivanečkoga zvonika s probijenim starinskim strijelnicama, vrlo je vjerojatno da je ovaj dio zvonika izgrađen još daleke 1688. godine i do danas služi svojoj svrsi.[45]

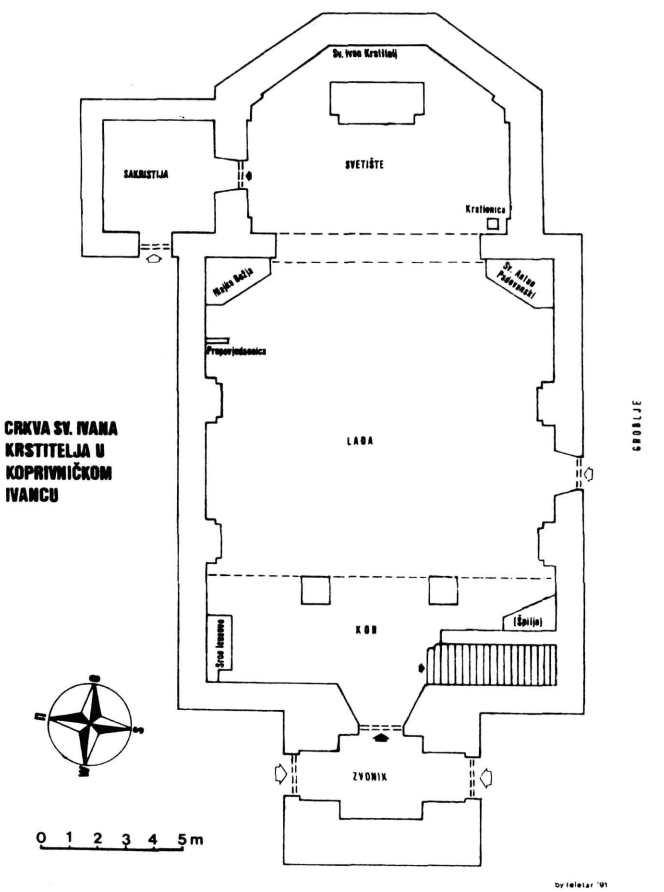
Na temeljima stare drvene ivanečke crkve, u vrijeme procvata baroka i u ovom dijelu Podravine, sredinom 18. stoljeća ovdje je izgrađena nova, današnja župna crkva. Na ulazu u podnožju zvonika postavljena je (kasnije) mala ploča od mramora, koja upućuje na godinu izgradnje: »Biskup Gjuro Branjug – župnik Michael Mikšić, 17anno42. errecta«. Crkva je, dakle, uglavnom dovršena 1742. godine u vrijeme kada je ovdje župnikom bio Mihajlo Mikšić (službovao u Ivancu od 1736. do 1753.), a u kanonskoj vizitaciji iz 1742. godine piše i ovo: »ecclesiae et subsidio Parochiarum sat elegantis formae anno 1742. errecta«.[46] U župnoj spomenici jasno se navodi da se novoizgrađena crkva naslanjala na stari zvonik, koji je ranije ovdje sagrađen.[47] Oko crkve i groblja bio je izgrađen idilični barokni cinktor, ali je rastom broja stanovnika župe groblje trebalo biti prošireno 1792., te se opravdano pretpostavlja da je tada

veći dio cinktora srušen. Zvanično je novoizgrađenu crkvu posvetio biskup Maksimilijan Vrhovac tek 1805. godine (župnik je tada u Ivancu bio Ljudevit Frigan).[48] No, još i tada barokna ivanečka crkva imala je drveni tabulat (svod) nad lađom, a sadašnju veliku boltu dao je sagraditi župnik Adam Žuvić, inače znameniti graditelj orgulja, početkom 19. stoljeća (on je ovdje bio župnikom od 1806. do 1836. godine). Konačno, bakreni (gornji) dio baroknog tornja postavljen je 1844. godine.[49] Kasnobarokna kurija župnoga dvora izgrađena je 1824. godine, oko crkve još se uvijek nalazi mjesno groblje, a od naznaka staroga cinktora ostao je do danas tek usamljeni nadsvođeni zidani portal.

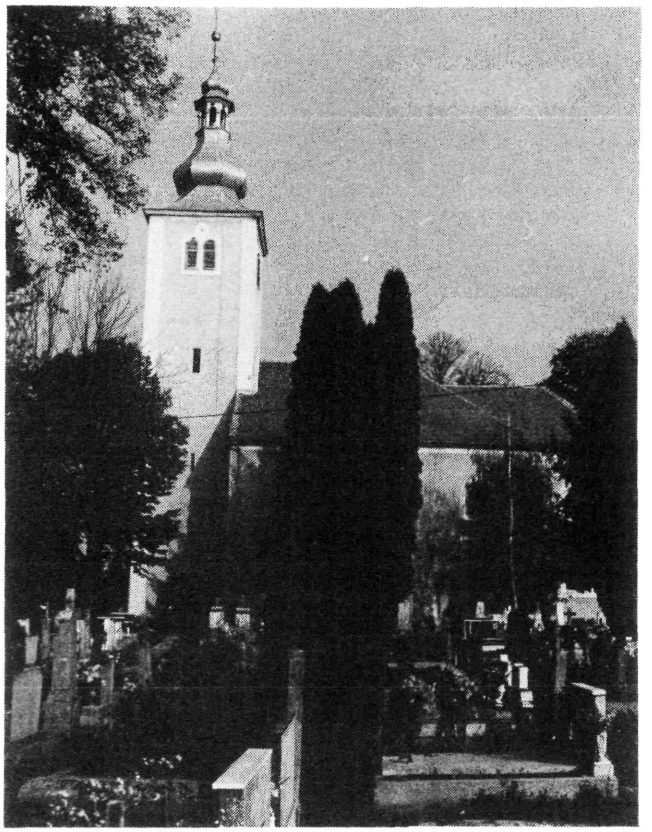

Mikrolokacijski položaj župne crkve u središtu Koprivničkog Ivanca

Barokna crkva Sv. Ivana Krstitelja u Koprivničkom Ivancu jednostavna je jednobrodna građevina, s prostranom izduženom lađom, koja se nastavlja na vrhu u nešto suženo poligonalno svetište. Arhitektonska kompozicija tipična je baroknom graditeljstvu u ovim krajevima u 18. stoljeću, pa tako i dimenzije crkve: građevina je duga 31 i široka 14 metara (vanjske mjere). Sakristija je prizidana sa sjeverozapadne strane svetišta, a zdepasti zvonik nalazi se na dnu crkve, na pročelju prema glavnoj ulici. U desnoj strani svetišta nalazi se visoka barokna krstionica, s kamenim postoljem i drvenim gornjim dijelom koji završava s kipom Sv. Ivana Krstitelja. Suženi prijelaz lađe prema svetištu gotovo liči trijumfalnom luku, a golemu svodnu boltu lađe drže i dva zdepasta boltana stupna pojačanja u zidu. Kor je poduprijet s dva stupa, a u sebi nosi orgulje, koje je 1915. izradio graditelj Josip Brandl iz Maribora (tu su do tada bile stare, izuzetno vrijedne orgulje, koje je izradio župnik Adam Žuvić 1829. godine).[50] Na kor se ulazi stepenicama s unutrašnjeg podnožja. Glavni je ulaz u crkvu ispod zdepastoga zvonika, koji se nastavlja na lađu prema glavnoj ulici. Kroz zvonik ulazi se i na okolno groblje, a tu je na desnom zidu uzidana i ovelika

Osnovni tlocrt barokne župne crkve u Koprivničkom Ivancu

mramorna ploča s pregledom povijesti župe i crkve (sastavio je i dao uzidati župnik Franjo Brdarić). U crkvu se može još ući i iz sakristije, te izravno na vrata u središtu lađe, od groblja s jugoistočne strane.

Posebna vrijednost ivanečke crkve jesu iluzionističke zidne slikarije, kojima je oslikano svetište. U župnoj spomenici o nastanku freski jednostavno piše: »U sanctuariju budu, u vrijeme izgradnje crkve, naslikane fresco slike od nepoznatoga umjetnika«.[51] I ovdje, poput crkve u Kuzmincu, radi se o izuzetno vrijednim i imaginativnim kasnobaroknim iluzionističkim zidnim slikarijama, rađenim u tehnici el secco. No, u ivanečkoj crkvi oslikano je samo svetište, iako nije isključeno da je bio oslikan i dio lađe, ali su freske kasnije propale ili su premazane novijim naslagama vapna i boja. Najnovija istraživanja (1991.) ukazuju i na takvu mogućnost, iako zbog nedostatka novca istraživanja i eventualna restauracija moraju biti odgođeni za bolja vremena.

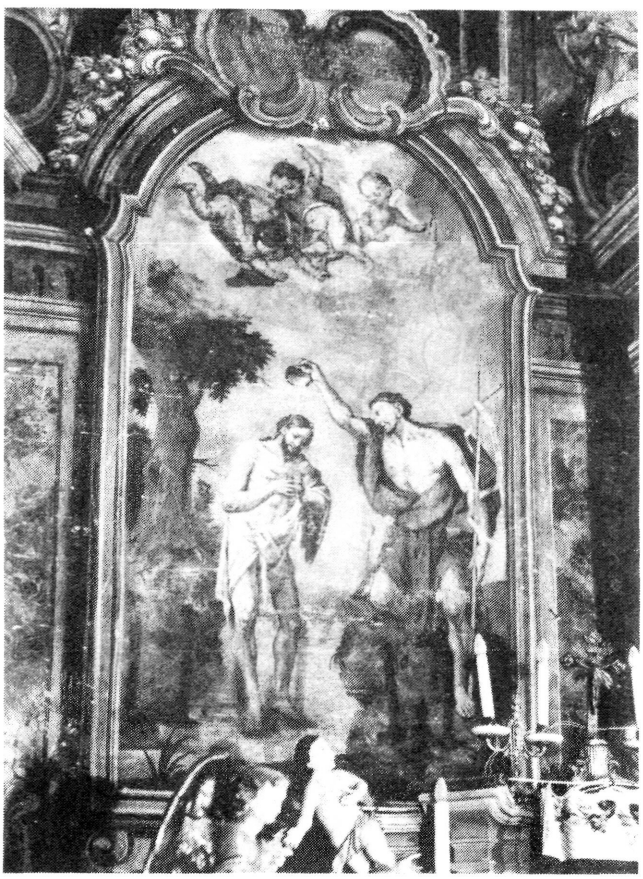
Prema dosadašnjim saznanjima nije posve jasno kada su točno nastale ivanečke iluzionističke zidne slikarije i tko ih je naslikao. Pravu dilemu izazvala je natuknica u župnoj spomenici rkt. župe u Kuzmincu da je i crkvu u Koprivničkom Ivancu oslikao polovicom 18. stoljeća pavlinski redovnik Nikola Bollo, sljedbenik znamenitog

Ivana Rangera.[52] Međutim, istraživači života i rada znamenitog slikara Antona Lerchingera izrijekom tvrde da je upravo on autor ivanečkih freski, te da je svetište ove crkve on oslikao 1768. godine.[53] Držimo ovo tumačenje mogućim, iako bi bilo neophodno temeljitije ispitati i životopis Nikole Bolla. Analiza svih elemenata zidnih slikarija u svetištu župne crkve u Koprivničkom Ivancu doista upućuje na majstora Lerchingera, ali također i na Rangerovu slikarsku lepoglavsku školu – što je također logično jer je Lerchinger bio pod Rangerovim utjecajem (ali je to bio i pater Bollo).

Zidne iluzionističke slikarije u prezbiteriju ivanečke crkve upravo skladno rješavaju ukupnu arhitektonsku i likovnu cjelinu glavnoga oltara. Na freskama je prikazana apoteoza Sv. Ivana Krstitelja: na ovećim slikovnim plohama prikazani su detalji iz života ovoga sveca, od rođenja do središnje slike koja prikazuje susret Isusa i Sv. Ivana u svetoj rijeci Jordan, te do smrti ovog mučenika. Na ove zidne slikarije nadovezuje se vrlo skladni glavni oltar kasnobaroknog obilježja iz početka 19. stoljeća. Sve to zajedno dobar je primjer oltara tipa tabernakul kasnobarokno-klasicističkog obilježja, s velikim na zidu naslikanim iluzionističkim retablom i palom, dekoriranim rokoko ukrasima. Ovako urešeno svetište pravi je biser kasnoga baroka u nas i skladno se uklapa u cijeli prostor crkve. [54]

I ostali unutrašnji inventar crkve dosta je vrijedan, a potječe uglavnom iz kasnobaroknog razdoblja. Uz već spomenutu krstionicu iz 18. stoljeća, umjetnički su vrijedna jednokrilna drvena vrata, koja dijele svetište i sakristiju – to je bolji obrtnički rad s kasnobaroknim oznakama. Dva pobočna kasnobarokna oltara nalaze se na vrhu lađe, u kutovima na prijelazu u svetište, a radili su ih najvjerojatnije tirolski majstori na prijelazu 18. u 19. stoljeće. Središnji drveni kip na lijevom pobočnom oltaru posvećen je Majci Božjoj Sviječnoj, a tu su još i kipovi Sv. Terezije i Sv. Katarine. Na desnom pobočnom oltaru dominira kip Sv. Antuna Padovanskoga, uz kipove Sv. Ivana Nepomuka i Sv. Petra Apostola. Od ovih pobočnih oltara u kulturno-povijesnom i umjetničkom smislu znatno je vrednija nacifrana rokoko propovjedaonica, koja je nastala poslije 1783. godine. To je pravi primjer uspješnog kasnobaroknog kiparstva, s natruhama klasicističkih dekorativnih elemenata, te s ponešto rustičnom plastikom – pogotovo u donjem dijelu propovjedaonice. Lijevo i desno od glavnoga ulaza u crkvu, ispod kora, nalaze se još dva omanja pobočna oltara: Presve-

tog Srca Isusovog tirolske provenijencije, a kreće se u okvirima raznih stilova historicizma (s kipovima Isusa, Sv. Sebastijana i Sv. Lovre), te novopostavljena tzv. »špilja« – s kipom Majke Božje Lurdske (1958.).[55]

Nakon drugoga svjetskog rata i ivanečka crkva bila je uglavnom prepuštena zubu vremena, a tek u novije vrijeme, prvenstveno nastojanjem agilnih župljana i vlč. župnika Vjekoslava Britveca, pristupilo se obnovi najnužnijeg. Tako je, primjerice, crkva 1976. i 1977. godine ponovno ožbukana izvana, a promijenjeni su i žljebovi. Nešto ranije, 1971. godine, izvedena je suvremenija elektrifikacija crkve, a izvršeno je i bojenje unutrašnjih zidova, dok je tek 1988. godine prekrito krovište uz zamjenu većeg dijela biber-crijepa. Najznačajniji zahvati su upravo u tijeku: riješeno je pitanje zidne vlage s unutrašnje strane i izvršena obnova zidova lađe i dijela svetišta, te zamijenjen dotrajali pod adekvatnom mramornom podlogom. Ovi radovi izvedeni su uglavnom 1990. i 1991. godine, a nastavit će se i saniranjem vlage izvana i uređenjem vanjskih zidova. U 1991. godini nedaleko crkve stavljena je pod krov i nova mrtvačnica, suvremeno koncipirana ali sa starinskim »štihom«, tako da se skladno uklapa u barokni ambijent okoliša (projekt d.i.a. Zlatka Filipovića). No, najvažnijem problemu u restauraciji ivanečke crkve – obnovi zidnih slikarija u svetištu – koje su dobrano oštećene (a dio stropa s freskama je zbog vlage otpao) – tek se treba pristupiti.[56]

SAŽETAK

Područje koprivničke Podravine gotovo nema do danas očuvanih spomenika iz gotičke stilske epohe, ali zato ovdje imamo pravo obilje baroka. Više je razloga takvom stanju, a najvažnija je smjena građevinskog materijala, jer tek od baroka u Podravini se obilnije koristi cigla i crijep. U članku su razrađeni svi važniji faktori razvoja baroka u Podravini, a dat je i pregled sakralnih baroknih objekata u svim naseljima na području općine Koprivnica – od koprivničkih crkvi iz polovice 17. do sakralnih objekata izgrađenih u podravskim selima do sredine 19. stoljeća.

Barokna župna crkva Sv. Kuzme i Damjana u Kuzmincu pripada među najvrednije spomenike kulture u ovom dijelu Hrvatske. Dat je povijesni slijed gradnje crkve, a također je dokumentirano utvrđeno da je (najvjerojatnije) slikar zidnih slikarija, koje obuhvaćaju cijelu unutrašnjost crkve, majstor Anton Lerchinger (oko 1765. godine). Župna crkva Sv. Ivana Krstitelja u Koprivničkom Ivancu nešto je starija (1742.), a znamenita je također po zidnim slikarijama, ali ovdje jedino u svetištu crkve. Računa se da je i ove slikarije oslikao majstor Anton Lerchinger (1768. godine). Slikarije po stilu pripadaju širem značenju znamenite slikarske škole Ivana Rangera iz Lepoglave.

BAROCKISCHE SAKRALBAU IN DER GEMEINDE KOPRIVNICA, MIT BEISPIEL DER PFARRKIRCHE IN KUZMINEC UND KOPRIVNIČKI IVANEC
Zusammenfassung

Drautalgebiet Koprivnička Podravina hat heute nur wenige Denkmäler aus der gotischen Epoche. In Gegenteil gibt es hier viele barokische Denkmäler. Erst mit der Barockzeit werden Backsteine und Dachziegel benutzt im dieser Gebiet. In diesem Artickel spricht man über den wichtigsten Faktoren der Barockentwicklung in Podravina. Es wird auch eine Übersicht von allen Barockkirchen in der Gemeinde Koprivnica dargestellt – von der Läufe der 17 bis der Hälfte der 19 Jahrhunderts.

Barokische Pfarrkirche Heiliger Kuzma und Damiani in der Siedlung Kuzminec ist ein der wertvollsten Denkmäler in diesem Teil Kroatiens. In dieser Kirche bedecken die Barockwandmalerei ganze Kirchewände – in dem Schiff der Kirche und in Heiligtum. Diese Wandmalereien hat der berühmte barokische Maler Anton Lerchinger gemalt (um 1765). Pfarrkirche Heiliger Jochan der Täufer in der Siedlung Koprivnički Ivanec ist ein wenig älter (1742). Dort hat der Meister Anton Lerchinger nur den Heiligtum gemalt (1768). Die Wandmalereien in Kuzminec und Koprivnički Ivanec gehören der berühmten barokischer Malschule von Ivan Ranger aus Lepoglava.

B I L J E Š K E

1) F. BRDARIĆ: Arhiđakonat komarnički 1334.–1934., u knjizi Blaža Magjera »Časti i dobru zavičaja«, Zagreb 1937.; A. HORVAT: O baroku u srednjoj Podravini, Podravski zbornik 3, Koprivnica 1977., str. 226.
2) D. FELETAR: Geografski položaj i geomorfološko-pedološka osnovica naseljenosti Podravine do kraja srednjega vijeka, Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-bilogorskoj regiji, Zagreb 1990., str. 11.–18.
3) A. HORVAT, o.c., str. 226.
4) A. HORVAT: Između gotike i baroka, Zagreb 1975., str. 78.
5) D. FELETAR: Podravina I, Koprivnica 1989.; R. HORVAT: Poviest sl. i kr. grada Koprivnice, Zagreb 1944.
6) M. KRUHEK: Tvrđava u Koprivnici – povijesni i tipološki razvoj, Koprivnica – grad i spomenici, Zagreb 1986., str. 25.–32.
7) L. BROZOVIĆ: Građa za povijest Koprivnice, Koprivnica 1978, str. 68; A. HORVAT: Osvrt na urbanizam Koprivnice, Bulletin Odjela VII. JAZU 2–3, Zagreb 1960., str. 96.–103.
8) T. ĐURIĆ, D. FELETAR: Stari gradovi, dvorci i crkve sjeverozapadne Hrvatske, Koprivnica 1991.
9) D. FELETAR: Stara rasinjska zdanja, Podravski zbornik 2, Koprivnica 1976.
10) B. MAGJER: Časti i dobru zavičaja (Novigrad Podravski), Zagreb 1937.
11) F. BRDARIĆ: Komarnički arhiđakonat . . ., o.c.
12) D. KAŠIĆ: Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1988.
13) M. PLANIĆ-LONČARIĆ: Izgradnja grada Koprivnice do sredine 19. stoljeća, Koprivnica – grad i spomenici, Zagreb 1986., str. 33.–54.
14) P. CVEKAN: Koprivnica i Franjevci, Koprivnica 1989; P. CVEKAN: Slavna Majka Močilska, Koprivnica–Močile 1988; T. ĐURIĆ, D. FELETAR: Stari gradovi, dvorci i crkve sjeverozapadne Hrvatske, Koprivnica 1991.
15) R. HORVAT: Koprivničke crkve i kapele – Kronika grada Koprivnice, Hrvatska prošlost 4, Zagreb 1943.
16) Prema župnim spomenicima Imbriovca, K. Ivanca i Novigrada Podravskog; A. HORVAT: O baroku u srednjoj Podravini, o.c., str. 220.–226.
17) D. KAŠIĆ: Srbi i pravoslavlje u Slavoniji i sjevernoj Hrvatskoj, Zagreb 1967; Stanje sakralnih objekata Eparhije zagrebačke, Glasnik SPC, Zagreb 10. 10. 1982.
18) Župne spomenice spomenutih župa; R. HORVAT: Župe u hrvatskoj Podravini, Hrvatska prošlost 2, Zagreb 1941; Šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji, Zagreb 1971.
19) Prema radovima Dušana Kašića
20) Prema spomenicama spomenutih župa, te prema radovima A. HORVAT, R. HORVATA, D. KAŠIĆA i D. FELETARA.
21) T. ĐURIĆ, D. FELETAR, o.c., str. 207.–208.
22) D. FELETAR: Podravina, o.c., str. 44.–61.
23) F. BRDARIĆ: Arhiđakonat komarnički . . ., o.c.
24) A. HORVAT: Kuzminec, Likovna enciklopedija Jugoslavije, knjiga II, Zagreb 1987, str. 165.
25) Liber memorabilium (župna spomenica) u Kuzmincu započeta je 1870. godine, ali se temeljito vodi tek od 1932. godine. Međutim, Franjo Brdarić, međuratni župnik u K. Ivancu, i u ovoj je spomenici ostavio opširan pregled povijesti Kuzminca i okolice. Podaci o zaravnavanju zemljanih bedema oko kuzminečkoga kaštela iznijeti su na 43. stranici ove spomenice, arhiv rkt. župe Kuzminec.

26) F. BRDARIĆ (pa i J. BUTORAC) jasno smješta župu Sv. Kuzme i Damjana iz 1334. godine upravo u Kuzminec, iako o tome ima i drugih mišljenja (primjerice, Šematizam Zagrebačke biskupije spominje župu u Kuzmincu tek od 1660. godine – Parochia errecta a. 1660); Liber memorabilium, o.c., str. 4.
27) Pogotovo se to spominje iz prijelaza 17. u 18. stoljeće, kada je vlasnikom plemićkog imanja u Kuzmincu bio Ivan barun Makar. Liber memorabilium, o.c., str. 32.
28) U župnoj spomenici (str. 39.) jasno piše da je Josip Čurčić »doživio gradnju nove crkve«.
29) Liber memorabilium, o.c., str. 70.
30) A. HORVAT, o.c., str. 165.
31) Liber memorabilium, o.c., str. 38.
32) Liber memorabilium, o.c., str. 38; Tko je dopisao ovu rečenicu o Nikoli Bollu, danas je teško utvrditi (rukopis očito nije Franje Brdarića), a nema ni navedenog izvora za ovu tvrdnju
33) A. CEVC: Jožef Anton Lerchinger, Likovna enciklopedija Jugoslavije, knjiga 2, Zagreb 1987., str. 186.–187. Lerchinger je živio između oko 1720., a umro je poslije 1792. godine
34) A. HORVAT: O baroku u srednjoj Podravini, o.c., str. 220.–226.
35) Prema mjerenjima i uvodu, što ga je obavio autor ljeti 1991.
36) A. HORVAT; o.c., str. 218.–226.
37) Liber memorabilium, o.c., str. 42. Nešto ranije, za župnikovanja Nikole Šillabara (1846.–1862.), na zvoniku je stavljena bakrena kapa
38) Godina 1877. zapisana je na pločici prikucanoj na orguljama. Liber memorabilium, o.c., str. 38. i 51.
39) Liber memorabilium, o.c., str. 43.
40) Liber memorabilium, o.c., str. 43.–44.
41) Liber memorabilium, o.c., str. 82. i 92.
42) Liber memorabilium (župna spomenica) u rkt. župi Koprivnički Ivanec posebno je bogata jer je ovdje župnikom bio vlč. Franjo Brdarić (od 1917. do 1941. godine) koji je temeljito zapisivao sve što se zbilo, a uz to napisao je i opširnu povijest župe. Liber memorabilium, str. 11., arhiva rkt. župe Koprivnički Ivanec; D. FELETAR: Podravina I, o.c., str. 50.–55.
43) F. BRDARIĆ: Arhiđakonat komarnički . . ., o.c.; Liber memorabilium, o.c., str. 11.–17.; A. HORVAT navodi da je na ovom lokalitetu postojala kamena (?) srednjovjekovna crkva, koju su razorili Turci (Tatari) 1603. godine. Likovna enciklopedija Jugoslavije, knjiga 2, Zagreb 1987, str. 91.
44) Liber memorabilium, o.c., str. 17. Zapisano je da je iz građe ove stare župne crkve i dijela kamena iz njezinih temelja izgrađena 1688. godine kapela Sv. Barbare u Kunovcu. No, ta je kapela bila u 19. stoljeću vrlo trošna, te je na njezinim temeljima 1899. izgrađena sadašnja kunovečka kapela. Liber memorabilium, o.c., str. 79.
45) Liber memorabilium, o.c., str. 17.–19.
46) Visitationes archidiakonatus de Camarcha 1741. i 1742., Nadbiskupski arhiv Zagreb; Liber memorabilium, o.c., str. 23.
47) Liber memorabilium, o.c., str. 25.
48) Liber memorabilium, o.c., str. 35.
49) Liber memorabilium, o.c., str. 77. i 237.
50) Liber memorabilium, o.c., str. 37.
51) Liber memorabilium, o.c., str. 25.
52) Za ovim navodom poveli su se i neki autori. D. FELETAR: Podravina I, o.c., str. 234.–235.
53) A. CEVC, o.c., str. 186.–187.
54) A. HORVAT: O baroku u srednjoj Podravini, o.c., str. 217.–227.
55) Prema podacima iz župne spomenice, podacima vlč. ivanečkog g. V. Britveca, te prema uvodu autora u stanje stvari – ljeti 1991.
56) Prema podacima vlč. V. Britveca, Crkvenog odbora Koprivnički Ivanec i Odbora za zaštitu kulturno-povijesne baštine općine Koprivnica.

Primljeno: 1992. 6–12

R A D O V I
Zavoda za znanstveni rad
HAZU Varaždin

UDK: 245:7.034"15/17"
Pregledni članak
Review

A L O J Z J E M B R I H
Filozofska fakulteta
Ljubljana

N E D E L I Š Ć A N S K O - M A R K I Š E V S K A C R K V E N A P J E S M A R I C A I Z 1 6 3 2. G O D I N E

HANDSCHRIFTLICHE GEISTLICHE GESANGBUCH AUS NEDELIŠĆE (1632) GEFUNDEN IN MARKIŠEVCI

Im Mittelpunkt des Interesses der philologischen Forschungen der Kroatistik war bis jetzt das sogenannte Liederbuch von Prekmurje (Prekomurska pjesmarica) bzw. Martjanska pesmarica. Die Handschrift des Sammelbandes befindet sich in der Univ. Bibl. in Maribor, Sign. MS 56.

Die handschriftliche geistliche Lieder aus dem Jahre 1632 aus Nedelišće–Markiševci sind noch nicht bearbeitet.

U inventaru rukopisnih crkvenih pjesmarica koje su se upotrebljavale u Prekmurju posebno mjesto pripada onoj koju je Vilko Novak svojedobno nazvao »Márkiševska pesmarica« (*V. Novak*, 1973/73, 213) pronađena »v Márkiševcih (kamor je prišla menda iz Puconec) tik Martijánec«.[1]

Tu pjesmaricu mi ćemo nazvati Nedelišćansko-Markiševska crkvena pjesmarica iz 1632. godine. Zbog čega tako, pokazat ćemo u daljem izlaganju.

Da se zaista radi o crkvenoj pjesmarici svjedoči njezin sadržaj koji ćemo ovdje detaljno opisati.[2] Tekst pjesmarice počinje na strani 20a (na kopiji,[3] koju smo konzultirali, tekst na toj str. dosta je nečitljiv) kao nastavak određene pjesme čiji naslov nije moguće saznati. Prema sadržaju preostalog teksta zaključiti je da se radi o pjesmi o sudnjem danu i čovjeku. Pjesma završava na str. 38a riječima: »Oh Bogh vzemi k szebi veto peszem, /z lubeznoszti ko szmo ti szpeivali/, proszimo te zvelicsi nam Dusse, /dai v Nebeszi Sitek vekivecsni. Amen./ Dvei sztou i dva versussa.«

Dakle pjesma sadrži 202 verza (stiha) kako je to zabilježio pisac (prepisivač), pjesnik. Potom slijedi »Drüga Popevka (38b–39a) koja počinje: »Vszak chlovik poszlu-/sai ino dobro razmei, / koteri od Boga pomocs / sche imeti. Nei ga Boga / pomocsi ni obrambe.«

Iza te pjesme počinje nova i to s uputom: »Nedela perva poszdna. Mat. 4 / Na noto: Ki sze hocse zvelicsati« (39a–40b). Sadržaj pjesme je iskušavanje Isusa u pustinji. Slijedi »Drüga na Noto: Potrebno ie znati . . .« (40b–42b). U toj pjesmi riječ je o ženi Kananajki i njezinoj vjeri. Zatim slijedi opet »Drüga na noto: Goszpodin B.(og) vszako« (42a–42b). Iza te pjesme dolazi »Drüga na Czvetno Nedelo« (42b–43a) te

opet »Drüga na Czvetno Nedelo« (43b–44a). Slijedi novi tekst pjesme bez upute i naslova (44a–45b). Početak glasi: »Ti gresni chlovik szpomeni / sze ti sztvega Sztvoritela, ino / ne bodi nezahvalen ti sznye– / gove milosche.«

Potom slijedi »Peszen na veliki Petek« (45b–47a), zatim »Drüga na noto: Nasse trudne sznel« (47a–48b). Početni stihovi te pjesme glase: »Kak k hladnoi friskoi zden–/ csini seden Jelen zdihava, / g Bogu tak selei ma Dus– / sa, i na nyega zdihava, ino k tebi moi Boise, seja moia Dussicza, / vallyon pred tvoie oblicze, gda szi / doidem oh zivi Bosie.«

Na to slijedi pjesma »Na Ruszalszko Nedelo od vecsera« (51a–52bšč. Riječ je o pjesmi namijenjenoj pjevanju (čitanju) na blagdan Duhova (Pfingsten). Našu pažnju privlači naziv »rusalska nedela«, naziv koji je uobičajen i danas u Prekmurju u obliku »risâli(ja)« (binkošti), *Ramovš,* 1935, bilježi »r!sâl!.«

U hrvatskokajkavskim lekcionarima za blagdan Duhova spomenuti naziv ne postoji. Tako naprimjer u Vramčevoj *Postilli*[4] (1586): »Na den szvetoga Duha ali pentecosten« (I, 129); Nikola Krajačević-Sartorius, Szveti Evangeliomi (1651), »Nedelya Szvetoga Duha, kaa sze imenuje Trojácska« (82): Szveti Evangeliumi (1730) »Nedelya Szvetoga Duha, koia sze imenuje Trojacka« (73); Szveti Evangeliumi (1778) »Nedelya Szvetoga Duha, koja sze imenuje Trojachka« (101); Chtejenya y Evangeliumi (1831) »Nedelya Trojachka« (117); Čtejenja i Evangeliumi (1874) »Nedelja Trojačka, ili svetoga Duha« (162).

Dakle tiskane kajkavske knjige koje su i u Prekmurju upotrebljavane[5] nemaju »rusalsku nedelu«.[6]

Iza navedene pjesme, rusalske nedele, slijedi »Drüga na noto: Potrebno je znati« (53a–54a). Zatim »Nedela perva po sz. Troisztvi. Luc. 16. Od Bogacza i od Lazara« (54a–59b), zatim »Nedela drüga po sz. Troisztvi« (59b–63b), potom »Nedela Tretya po sz. Troisztvi« (63b–68b). Ta pjesma ima za sadržaj pripovijest o rasipnom sinu i njegovu povratku ocu.

Nakon te pjesme slijede četiri bez posebnog naslova i obuhvaćaju stranice 68b–74b.[7] Poslije njih slijedi »Nedela szedma po sz. Troisztvi« (74b–76b), potom »Nedela deveta po sz. Troisztvi« (76b–79a), zatim »Nedela deszeta po sz. Troisztvi« (79a–82a). Slijedi »Nedela XX po sz. Troisztvi« (82a–84a), zatim »Nedela XXII. po sz Troisztvi« (84b–90a). Nakon navedenih nedjelja slijedi novi ciklus različitih pjesama s naslovima: »Peszen od Sodoma Gomorhe« (90a–96a); »Peszen od Noë Patriarcha« (96a–100a).

Ta je pjesma od posebne važnosti za datiranje (čitava rukopisa). Naime u posljednjoj strofi prepisivač, pjesnik zapisuje: »Od Christussevoga, na szveit porod–/ienya, da sze ie piszalo, iezero i / seszt szto / Inôber toga, trideszet i drugo, pesz–/en ie szpravlenya, Boguvi na diko. / Hvala bodi Bogu, Oczu nebeszkomu i Szinu nyegovomu, vekvekoma. / Amen.«

Na temelju ovog datiranja mogli bismo reći da su pjesme napisane 1632. godine, jer autor je upotrijebio kratku množinu: »pêsen je spravlenja« dakle Gpl. pêsen + glag. imenica Gsg spravlenja.[8] Ukoliko bi »szpravlenya« netko želio čitati kao »spravlena«, onda bi se spomenuta godina 1632. mogla odnositi samo na tu pjesmu. Naime moramo uzeti u obzir rimu u riječima: *porodienya* i *szpravlenya* Gsg. Nakon te opće datacije u pjesmi od *Noë Patriarcha* slijedi »Drüga na noto. Goszpon B. Sz. M.« (100b–105a). Kao moto toj pjesmi glasi: »Steri godi chlovik sztoji / da ne szpadne nai sze / boi, to ie ki pobosno si–/ve, nai merka, da ne pregressi.«

Potom slijedi pjesma bez posebnog naslova (105a–106a) a počinje: »Jaz znam eden czvetek / Leipi, ki sze ie dopadnol / meni, on ie memu szer–/czu dragi i prietni, med szei–/mi drugimi czvetki.«[9]

Ovdje nam se nameće odmah jedna poredba sa sličnom pjesmom u Duševnim pesnama (1611) Grgura Mekinića-Pythiraeusa gradišćanskohrvatskog pisca, pjesnika.[10] Uspoređujući čitavu pjesmu Nedelišćansko-Markiševske pjesmarice

(1632) s tekstom slične pjesme u Mekinića, zaključiti nam je da su Mekinićeve pjesmarice mogle biti poznate našem prepisivaču, pjesniku.[11] (Ovdje ćemo priložiti obadvije pjesme u suvremenom prijepisú). Iza te pjesme slijedi tekst pjesme opet bez naslova (106a–107b): »Szina Boga visnyega / Goszpodna Jesussa, opol / nochi vlovisse ...« U pjesmi je riječ o Isusovom uhićenju i raspeću. Slijedi pjesma bez naslova (107b–110b) koja počinje: »Dva devet deszet leit / Jesus minochi pocsne / k temnomu szveitu kri–/csati, i Apostole k szebi zbirati.«[11a]

Nakon te pjesme slijede tri s latinskim natpisom: »Lamentatio Adami expulsi e Parad...« (110b–114a); »Consolatio Angelica, quâ Angelus alloquitur Adamum« (114b–115b); »Ad consolationem Angelicam magnô Cum gaudio respondent« (115b–117a).

Slijedi opet novi ciklus pjesama: »Peszem od Bogacza« (117b–119a); »Na Szvetoga Pavla preobernenya Den. Actor 9. I. 20 Cap.« (123a–129b). I ta je pjesma od posebne važnosti za naša jezična razmatranja čitave ove rukopisne pjesmarice. Posljednja strofa glasi: »Veta peszen szpravlena ie zdai / verse, i Szvetoga piszma vun–/ka vzeta ie, v Nedelischi pon–/delek pervo posztni, Mei–/szecza je den oszmi. / Amen.«

Kao što vidimo pjesma je napisana u *Nedelišću* kraj Čakovca (Međimurje).[12] Zanimljivo, autor navodi da je to bio dan ponedjeljak prvoposni »meiseca den osmi«. Po svoj prilici bilo je to negdje prije Uskrsa 1632. godine, vjerojatno 8. ožujka. Upravo ta bilješka u vezi s Nedelišćem potakla nas je da rukopisnu pjesmaricu imenujemo i nedelišćanskom.

Iza spomenute pjesme dolazi pjesma: »Peszen od Marie M(a)gdalene« (130a–134a...). Na str. 143a završava čitljiv dio rukopisa na kopiji i zadnji stih pjesme glasi: »Prekleczi pak z leve sztrani, / ki sztoite, vi na szveiti kri–/vi Saffarje bili szte, na vek–/vecsni plamen od mene poi–/dete, tam za vasse hudo na–/veke gorite.«

V. Novak spominje da je ta pjesma »sorodna istoimenski (pjesmi, A. J.) v starejši martjanski pesmarici« (*Novak*, 1973/74, 213). Osim toga prema Novakovom uspoređivanju pjesama u Martjanskoj (prekmurskoj) pjesmarici s pjesmama u ovoj našoj pjesmarici, proizlazi da Nedelišćansko-Markiševska pjesmarica sadrži 17 pjesama kakve nalazimo u starijoj martjanskoj pjesmarici.[13]

Na temelju takve konstatacije mogli bismo pitati jesu li onda pjesme u Nedelišćansko-Markiševskoj pjesmarici, koje se podudaraju s pjesmama u Martjanskoj rukopisnoj pjesmarici, prijepis ili prerada? Na to pitanje trebala bi odgovoriti detaljnija jezična analiza.

Kao što rekosmo, prilažemo usporedno dvije po sadržaju iste pjesme, jedna je iz Mekinićevih Duševnih pesan (1611) a druga iz ovdje spominjane rukopisne Nedelišćansko-Markiševske pjesmarice. Najprije tekst u originalnoj grafiji a potom u prijepisu u suvremenoj grafiji.

Od Vechere goſzpodinoue.

Alia ad notam.

Bogu preporuchilſz amſze, &c.

ZNam ia czuetak prelip kruto, ki miy vgodan nezmerno: liubimga u moiem ſzerczi, czuetak dragi, zmed vſzega czuettia nailipſiſi.

Ta czuetie pak ta rich Boſia, ku nam Bog ſzam da iz neba: Szuitinam chrez reſzna vrata, oudi ſzada, kaſuch radoſzt vechna ſitka.

Chriſtuſie putt, vrata ſzuitloſzt, i ſztina inaſz vſzih ſiuoti ki ſze za ſzue grihe ſaluie, proſzi miloſchie, ńma po veri proſchienie.

On ſzam veli, hodte kmeni, vi vſzi kiſzte obteſchiani: ia chiu po vaſz ſzerdacz ſellń, verui, te meni, vaſſe betege zutachiti.

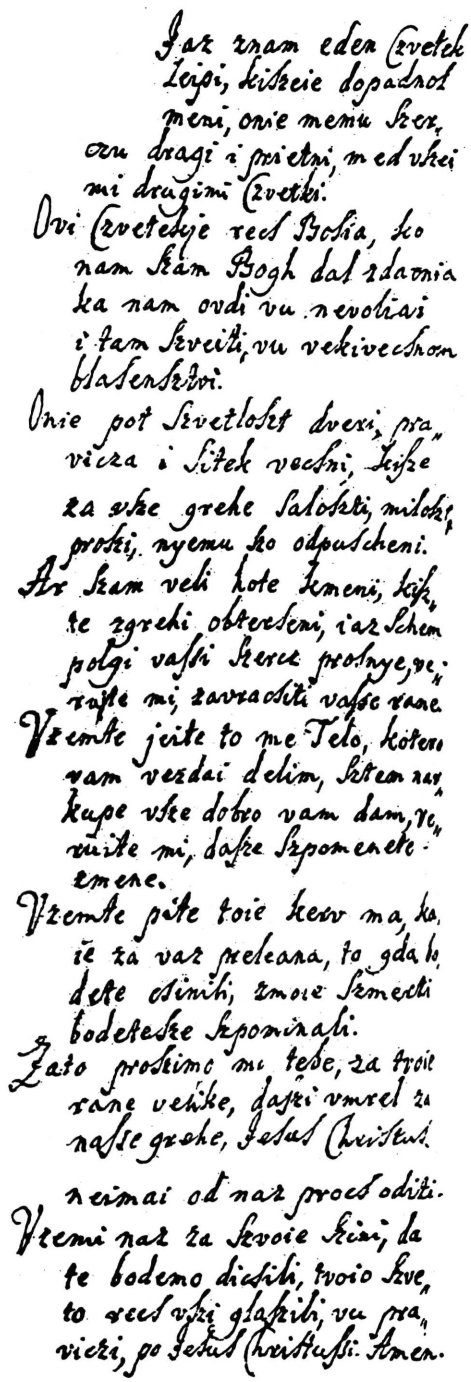
Zamte ńte toi me telo, koie vam daiu ia volino; i ſztim naukup vſze me dobro, verui tuerdo, zmeneſze ſzpominai guſzto.

Zamte pite, toi keru moia, kabu zauaſz proliſzana: kai plachia za vaſſe grihe, to chinite, na moie ſzpomenutie.

Ieſus proſzimo mi tebe, zauoli tue ſzmerti i muke: kad ſzi ti ſzam umetl zanaſz, goſzpon leſus, od naſz ti neodſztupi.

Pri minaſz ti za tuu diczu, da te dichimo mi ſzpomniu: tuu rich ſzpoznamo pred liudi, vſzim ka haſzni po Ieſuſi Chriſtuſsi, Amen.

Grgur Mekinić, Duševne pesne (1611, 45b–46a)

Jaz znam eden Cvetek
Lepi, kiszeie dopadnol
meni, onie memu Szer,
cu dragi i prietni, med vsei
mi dragimi Cvetki.
Ovi Cvetetsije reesi Bolia, ko
nam Kam Bogh dal zdavnia
za nam ovdi vu nevolsai
i tam Szveiti, vu vekivecsnom
blasenstvi.
Onie pot Szvetlost dvesi, pra
vicza i Sitek vecsni, kisze
za vske grehe Salostki, milosti
proski, nyemu ko odpuscheni.
Ar Szam veli kote Szmeni, kisi
te zgrehi obtersseni, iaz Szkem
polgi vassi Szerce prostnye, ve
rujte mi, zavracsiti vasse rane
Vzemte jiite to me Telo, koteru
vam vezdai delim, Szkem nas
kupe vske dobro vam dam, ve
rujte mi, daszte Szpomenete
emene.
Vzemte pite toie kerv ma, ko
ie za vas preleana, to gda ko
dekte osinili, zmoie Szmerti
bodeteske Szpominali.
Zato proszimo mi tebe, za troie
rane velike, daszi vmrel za
nasse grehe, Jesus Christus
neimai od nas proces oditi.
Vzemi nas za Szvoie Szini, da
te bodemo dicsili, tvoio Szve
to reesi vszi glasili, vu sra
vicsi, po Jesus Christussi. Amen.

Grgur Mekinić, duševne pesne, 1611, 45b–46a

Znam ja cvetek prelip kruto, ki mi j'vgodan nezmerno, ljubin ga u mojem serci, cvetak dragi, zmed vsega cvetja najlipšiši.

Ta cvet je pak ta rič Božja, ku nam Bog sam da iz neba: Sviti nam črez tesna vrata, ovdi sada, kažuč radost večna žitka.

Krištuš je put, vrata svitlost, istina i nas vsih život: ki se za sve grihe žaluje, prosi milošće, ima po veri prošćenje.

On sam veli, hodte k meni, vi vsi ki ste obtešćani: ja ću po vas serdac želji, verujte meni, vaše betege zvračiti.

Zamte ijte to j' me telo, koje vam daju ja voljno: i s tim navkup vse me dobro, veruj tverdo, z mene se spominaj gusto.

Zamte pite, to j' kerv moja, ka bu za vas prollijana: j' plaća za vaše grihe, to činite, na moje spomenutje.

Ježuš prosimo mi tebe, za volj tve smerti i muke: kad si ti sam umerl za nas, gospon Ježuš, od nas ti ne odstupi.

Primi nas ti za tvu dicu, da te dičimo mi s pomnju: tvu rič spoznamo pred ljudi, vsim ka hasni po Ježušu Krištuši. Amen.

Nedelišćansko-Markiševska pjesmarica, 1632, 105a–106a

Jaz znam eden cvetek
leipi, ki se je dopadnol
meni, on je memu sercu dragi i prietni, med vsemi drugimi cvetki.

Ovi cvetek je reč Božja, ko
nam sam Bog dal zdavnja,
ka nam ovdi vu nevoljaj
i tam sveiti, vu vekivečnom
blaženstvi.

On je pot svetlost dveri, pravica i žitek večni, ki se za vse grehe žalosti, milost prosi, njemu su odpuščeni.

Ar sam veli hote k meni, ki ste z grehi obteršeni, jaz ščem plgi vaši serc prošnje, verujte mi, zavračiti vaše rane.

Vzemte jejte to me Telo, kotero vam vezdaj delim, s tem navkupe vse dobro vam dam, verujte mi, da se spomenete z mene.

Vzemete pite to je kerv ma, ka je za vas preleana, to gda bodete činili, z moje smerti bodete se spominali.

Zato prosimo tebe, za tvoje rane velike, da si vmrel za naše grehe, Ježuš Krištuš ne imaj od nas proč oditi.

Vzemi nas za svoje sini, da te bodemo dičili, tvojo sveto reč vsi glasili, vu pravici, po Ježuši Krištuši. Amen.

1.

Od Christussevoga, na Szvecit porod
ienya, dasrcie piszalo, iezero i
Sesst Szto.
Szober Boga, tridesset i drugo, pesz
enie Szpravlenya Boguvi na diko.
Hvala bodi Bogu, Ocsu Nebeszkomu i
Szinu nyegovomu, vekvekoma.
Amen.

2.

Peta peszen Szpravlenaie zdai
verse, i Szvetoga piszmaru
ka vzetaie, vNedelisseki pon
delek pervo poszlszni, Mei
Szrczaje den oszmi.
Amen.

Nedelišćansko-Markiševska crkvena pjesmarica

1. Zapis o nastanku pjesama godina 1632. u pjesmi »Peszem od Noë Patriarcha«, 100a.
2. Zapis o mjestu nastanka dotične pjesme »v Nedelišči« u pjesmi: »Na Szvetoga Pavla preobernenya den«, 129b.

Jembrih A.: Nedelišćansko-Markiševska crkvena pjesmarica iz 1632. godine, Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin, br. 6 – 7, 1994., str. 79 – 93

O jeziku Nedelišćansko-Markiševske crkvene rukopisne pjesmarice

S obzirom na jezik te pjesmarice V. Novak je, općenito, spomenuo: »márkiševska nima toliko prekmurskih glasovnih in oblikovnih posebnosti, kakršne najdemo že (ne sicer dosledno) v starejši martjanski« pjesmarici (*Novak*, 1973/74, 215).

Budući da znamo kulturno-povijesni kontekst u kojem su hrvatskokajkavske knjige upotrebljavane u Prekmurju (v. *Novak*, 1989; *Jembrih*, 1989, 1992) a znamo godinu i mjesto nastanka rukopisa crkvene pjesmarice: *1632. u Nedelišću*, jezik pjesama Nedelišćansko-Markiševske pjesmarice najbolji je primjer međujezičnih dodira i prožimanja. Iako je jezik pjesmarice pretežit s hrvatskokajkavskim obilježjima, ipak nalazimo govornih obilježja prekmurskog tadašnjeg dijalekta. Osim toga u leksici pjesmarice nalazimo istu onakvu leksiku kakvu ima i Antun Vramec (1538–1588) u svojoj Postilli (1586). Od glagolskih vremena u pjesmarici nalazimo obilje aorista i imperfekata. Zastupljenost tih oblika opravdava se činjenicom što su pjesme građene prema biblijskim tekstovima, a upravo biblijski tekstovi bogati su aoristima i imperfektima. Dovoljno je pogledati tekstove Evanđelja u Vramčevoj Postilli. K tome treba imati na umu da je Vramčev tekst evanđelja identičan s tekstom evanđelja u Lekcionaru Bernardina Splićanina (1495) koji tekst počiva opet na tekstu glagoljaških prijevoda. To pak govori da je glagoljaška jezična tradicija našla svoje mjesto i u jeziku Antuna Vramca, a njegova Postilla, kao što je poznato, upotrebljavana je i u Prekmurju (v. *Jembrih*, 1989, 1992).

Govoriti o jeziku Nedelišćansko-Markiševske pjesmarice znači prije svega dobro poznavati prekmurske i međimurske govore koje bi onda trebalo usporediti s jezikom u pjesmarici. Zato bi od velike koristi bilo da se objavi tekst čitave pjesmarice, t.j. sve što nam je od teksta ostalo. Mislim da jezikoslovcu ne koriste poopćene konstatacije, iako one mogu temeljiti i na činjenici, ipak su nedostatne za pravu jezičnu sliku koja bi trebala proizlaziti iz teksta samoga. Naprimjer V. Novak: »/ . . ./ Označeno zgodovinsko in cerkveno-kulturno ozadje dovolj pojasnjuje prihod kajkavskih cerkvenopesemskih besedil v današnje Prekmurje in tudi njih spreminjanje na domači narečni podlagi, tvorbo novih besedil in vsaj tristoletno izročilo v prepisovanju ter dopolnjevanju najstarejših pesmaric v tako velikom številu – ter prevzem njih besedil v knjige – katerih izročilo še danes živi« (*Novak*, 1989, 110).

Ne želeći polemizirati, čini mi se uputnim ako navedem dio razmišljanja, s jezičnog gledišta, o jeziku starije Prekmurske pjesmarice (martjanske) Zvonimira Bartolića.

»/ . . ./ Kada je riječ o jeziku, barem što se tiče starije Prekomurske pjesmarice, može se reći da jezik te pjesmarice u osnovi pripada međimurskim govorima, koji, kako to ističe i Zvonar analizirajući Pjesmu od Sigeta, još nisu bili tako jasno podijeljeni na gornje, srednje i donje. On (Zvonar, A. J.) završni, sufiksalni 1 (to nije sufiks, A. J.) kod glagolskih pridjeva radnih pripisuje karakteristici donjomeđimurskih govora: *pisal, obečal, prijel, dal,* a pojavu diftonga *ei, leipi, reiči, teilo* (tijelo) itd. pripisuje zapadnim govorima Međimurja / . . ./. Ipak se može reći, da su svi ti elementi – a tu se može spomenuti i diftong *ou (stou, toužila)* – prisutni u sjeverozapadnom području Međimurja« (*Bartolić*, 1980, 240–241). Bartolić navodi kako Ivo Zvonar lokativ na *–i* pripisuje utjecaju čakavskog narječja. »/ . . ./ Za lokativ ne bismo mogli reći da je čakavske provenijencije, barem ne isključivo *(v Čakovom Turni, v tabori, v orsagi, v duhi, v gradi)* već je to karakteristika koju susrećemo i kod drugih, i kasnijih, pisaca rodom iz Međimurja, recimo kod Ivana Šimunića *(Služba Marialska)* rodom iz Nedelišća, a kao što je poznato, susrećemo ga i kod Vramca. Ovdje je važno istaći da je taj lokativ živ i danas u najzapadnijim dijelovima Međimurja: *v Čakovci, vu Varaždini* (Štrigova i okolica)« *(Bartolić*, 1980, 241).

Moramo međutim napomenuti da taj »najzapadniji« dio Međimurja Ivo Zvonar uvrštava u »gornje Međimurje«[13a] te kaže: »/ . . ./ gornje se područje vrlo jasno razlikuje od srednjeg i od donjeg po vidljivom utjecaju slovenskog jezika koji se očituje u fonetici, morfologiji, sintaksi i leksiku« (*Zvonar*, 1980, 257).

Fonetska obilježja u Nedelišćansko-Markiševski pjesmarici

Ovdje nabrojeni dijelovi cjelina ispisanih iz pojedinih pjesama imaju za cilj pokazati ona jezična obilježja za koja bi se moglo reći da su piščeve jezične prilagodbe živom prekmurskom govoru.

ü

Mertvi ludje svoj prajh pograbijo,/
svoje čonte gori spravijo, i/*düšice* vu
nja se pustijo.// Odnot zgora vse *Düše*
do–/neso, od Angelov v tela se pu–/stijo,
i z pekla se *Düše* vun pri–/neso . . . (22a,4–11)

Poglej i to ar zmožna Boga sin ki je/
vseh serc Rihtar ino *grüntar* (23a, 3–4)

Gospon Jezuš itako tam začne, vti–/stom
gümni pšenico mlatiti,/vsakoga šče terdno
opitati,/ste pravice cepmi *vküp* sterti. (23b,9–12)

Mo pravico neste vi lubili, nad/nevolnim
milošče nej meli, mo–/je reči vse ste ta
zavergli,/nej bojali, neste me *lübili.* (32b,4–7)

Gospon Jezuš več ne bode terpel,/na nji
morgüvanje šče včiniti,/ da nje hoče vse
na pekel ver–/či (35a,14–16)

O blaženi vi mojega oče, hodite/vi vezdaj z menom
na *vküp* ne/beskoga Orsaga *Üroki* i *üroč/ni*
sinkove bodite. (36b,13–16)

Odgovori pisano jest, ne žive člo–/vik samim *krühom* (39b,11–12)

Kakvi dobrot, Vrag od me/ne vterno, *čüješ* da
me nagoga, v sramoto pripela,/želeim ne slišati
Božja glasa *čüti* . . . (112a,5–9)

ar se *vüpam* k tebi/ vadlujem greha me (114,9–10)
Lüdomorci s Kainom ne zginite (129b,1)

ö

v pravoj *vöri* svoje/ vsej nas ti zderži (42a,14–15)
Vsako *vöro*, voda povekašava/la se, i Barka
od zemle, zdig–/nola se beše. (98a,19–21)

Sedmoga meiseca, *vötrovje*/postaše, vse so
henjale,/te globoke vode. (98b,9–10)

Šesto *vöro* Jezuša med lotri/raspeše (106b,7)

ar na den/slednji, tako pridem jaz vu/Diko,
moje *vöre* najma... (116b, 2–3)

Marta je paki že kerščenica/bila, ar se od
Kristuša *vöre*/navčila (132b,4–5)

K Magdaleni dojde skoro ta Mar–/cela, ktero
je med *dvöma* mla–/dencoma najšla (133a,12–13)

da bi/Magdaleno na *vöro* povernol (133b,4–5)

Kada henja Marta veta govo/riti, zače Magdalena
vu ser/cu misliti, Marti nje/besedam počne *vöruvati*[14]
i s takvim razumom pred go/voriti (136b–137a,14–4).

U tekstu Nedelišćansko-Markiševske pjesmarice prevladava veznik (pogodbeni) *či* (ako): ne maram *či* zdaj vmerjem tem hitrej k Jezuši pridem (116,16–17; Žalost jest ovdi *či* jedna hiža prehitro se vužge (119b,9–10)[15]

Što se grafije u Nedelišćansko-Markiševskoj pjesmarici tiče ona je mađarske provenijencije kakvu nalazimo kasnije i u Krajačevićevim Svetim Evangeliomima (1651): cz = c, ch, cs = č, đ = gy, di i = j, ny = nj, sz,z = s,ss,s = š, s = ž. Slogotvorno ŗ uvijek je pisano sa *e / er*.

Jezik pjesmarice o kojoj je ovdje riječ, bit će zanimljiv kako poznavateljima prekmurskih govora tako i znalcima međimurskih govora tek onda kada se njezin tekst u cjelosti objavi.

SAŽETAK

Spomenuta pjesmarica, kao cjelina, jedna je od najstarijih koja je pronađena na tlu Prekmurja (danas u privatnom vlasništvu u Ptuju). U slovenistici i kroatistici u središtu pažnje i filoloških istraživanja bila je tzv. »Prekmurska pjesmarica« (sintagmom se služe hrvatski filolozi) odnosno »Martjanska pemarica« kako je nazivaju slovenisti (V. Novak), prema mjestu pronalaska, Martjanci.

Nedelišćansko-Markiševska crkvena rukopisna pjesmarica iz 1632. još uvijek nije u detalje filološki proučena. Autor ovoga priloga razmatra njezin sadržaj pri čemu dolazi do konstatacije da je autor pjesmarice poznavao, a možda i koristio Mekinićeve Duševne pesne (1609, 1611).

Sadržaj pjesmarice pokazuje da su pjesme u njoj građene na biblijskom tekstovnom predlošku te su raspoređene po nedjeljama (samo nekim u godini) i crkvenim većim blagdanima. Riječ je dakle o protestantskoj crkvenoj pjesmarici. Strofa jedne

Jembrih A.: Nedelišćansko-Markiševska crkvena pjesmarica iz 1632. godine, Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin, br. 6 – 7, 1994., str. 79 – 93

pjesme sadrži mjesto u kojem je pjesma nastala: »Veta pesen spravlena je ... v Nedelišči«. Isto tako jednom strofom napisana je i godina nastanka pjesama 1632.

Glede jezika u pjesmarici pretežu hrvatskokajkavska jezična obilježja s izrazitim fonetskim, morfološkim i leksičkim obilježjima prekmurskog odnosno zapadno međimurskog govora. Uočljiva je leksika i iz Vramčeve Postille (1586).

HANDSCHRIFTLICHE GEISTLICHE GESANGBUCH AUS NEDELIŠĆE (1632) GEFUNDEN IN MARKIŠEVCI

Zusammenfassung

Die vorliegenden Geistliche Lieder gehören zu den älteren, die in Prekmurje gefunden wurden. (Sie befinden sich heute in Privatbesitz bei Ptuj, Steirmark, Slovenien).

Im Mittelpunkt des Interesses der philologischen Forschungen der Kroatistik lag das sogenannte Liederbuch von Prekmurje *(Prekomurska pjesmarica)* – dieses Syntagmas bedienen sich die Kroatisten in Kroatien. Bei den Slovenen ist es als »*Martjanska pesmarica*« (< Martjánci) nach dem Ort, wo es geschrieben wurde (bzw. abgeschrieben) bekannt. Das Werk befindet sich in der Univ. Bibl. in Maribor, Sign. MS 56.

Die handschriftliche geistliche Lieder aus dem Jahre 1632 aus Nedelišće–Markiševci sind in philologischem Sinne (in Detail) noch nicht bearbeitet. Der Autor dieses Aufsatzes versucht nur einzige Aspekte philologisch zu beleuchten: Inhaltsangabe, eine vichtige Paralelle mit einem Lied aus den »Geistlicher Liedern« *(Duševne pesne)* aus dem Jahre 1611 von *Gregor Mekinić* (burgenländischer Geistliche und Schriftsteller, †1617), Standort und Entstehungsjahr des Textes sowie einige sprachliche Merkmale.

Der Inhalt des Gesangbuches macht deutlich, daß sämtlichen Liedern biblische Texte als Vorlage dienten. Der Hauptinhalt dieser Gesangbuches sind liturgische Lieder für kirchliche Feiertage und Sonntage, und sind nach Sonntagen (nur nach einigen bestimmten) und nur nach größeren kirchlichen Feiertagen geordnet.

Auf Grund dieser Einteilung läßt sich feststellen, daß es sich hier um ein evangelisches Kirchengesange handelt.

Zwei Strophen in zwei, dem Inhalt nach unterschiedlichen, Liedern weisen auf das Jahr und den Ort der Entstehung hin. Im Lied, das vom »*Patriarchen Noah*« handelt, findet man das Entstehungsjahr des Liedes: »Im Jahre 1632 nach Christi Geburt war es, als diese Lieder geschrieben wurden«. Im Lied »*Am Tag der Bekehrung des Paulus*« heißt es in der letzten Strophe: »Dieses Liedet wurde (...) in Nedelišće geschrieben«.

In den Lieder des Gesangbuches überwiegen die kroatisch-kajkavischen sprachmerkmale mit deutlichen phonetischen, morphologischen und leksikalischen Charakteristiken der Sprache von Prekmurje. Auf leksikalischer Ebene sind auch Ähnlichkeiten mit der »*Postille*« (1586) von *Anthonius Vramec* (1538–1588) ersichtlich.

Für eine detailierte sprachliche Bearbeitung der »Geistliche Lieder aus Nedelišće–Markiševci« wäre es von großen Vorteil, ihren gesammten Text, d.h. das, was von diesem Text erhalten geblieben ist, zu veröffentlichen.

LITERATURA

BARBARIĆ, Št. 1966: *Oris književnoga razvoja severovzhodne Slovenije do sredine 19. stoletja,* Panonski zbornik, gl. urednik Franc Zadravec, Murska Sobota.

BARBARIĆ, Št. 1973: *Stara prekmurska književnost ob vzhodnoštajerski in kajkavski Hrvatski,* Študije o jeziku in slovstvu, Murska Sobota.

BARTOLIĆ, Zv. 1971: *Hrvatski kajkavski govori Međimurja, Popevka zemlji – hrvatsko kajkavsko pjesništvo Međimuraca i Nemeđimuraca o Međimurju,* Čakovec.

BARTOLIĆ, Zv. 1980: *Hrvatski književni i neknjiževni tekstovi na tlu Međimurja do 1918,* Sjevernohrvatske teme, knj. I, Čakovec.

BARTOLIĆ, Zv. 1989: *Dijalekatska osnovica prekomurskih pjesmarica (s posebnim osvrtom na stariju pjesmaricu),* Sjevernohrvatske teme, knj. IV, Čakovec.

BUTURAC, J. – IVANDIJA, A. 1973: *Povijest katoličke crkve među Hrvatima,* Zagreb.

FANCEV, F. 1936: *Tragovima hrvatske poezije 16. vijeka,* Ljetopis JAZU, knj. 48, Zagreb, 165–203.

FANCEV, F. 1939: *Hrvatska kajkavska poezija prošlih vjekova,* Ljetopis JAZU, knj. 51, Zagreb, 86–105.

FEKONJA, A. 1890: *Ant. Vramcza Predechtva in Postila,* Ljubljanski zvon X, Ljubljana.

FUČAK, J. 1975: *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara,* Zagreb.

ILEŠIĆ, F. 1905: *Hrvatski utjecaji u starim istočno-štajerskim tekstovima,* Rad JAZU, knj. 162, Zagreb.

JEMBRIH, A. 1981: *Život i djelo Antuna Vramca,* Čakovec.

JEMBRIH, A. 1989: *Rukopisni umetak u Vramčevoj Postilli (1586),* Slavistična revija, br. 1–3, Ljubljana, 295–308.

JEMBRIH, A. 1990: *Hrvatski filološki aspekti,* izd. »Revija« – Osijek, Čakovec.

JEMBRIH, A. 1991: *Hrvatsko-slovenske književno-jezične veze,* Čakovec.

JURANČIĆ, J. 1973: *Nekaj značilnosti panonske leksike,* Študije o jeziku in slovstvu, Murska Sobota.

KANONSKE VIZITACIJE 1660: *Arhiđakonat Bekšin, br. 70/1a,* Kaptolski arhiv, Zagreb.

KEKEZ, J. 1986: *Prožimanje usmene i pisane kajkavske književnosti starijih razdbolja,* KAJ, BR. 2, Zagreb, 29–58.

KOVAČIČ, F. 1922: *Matija Slavič,* Prekmurje, ČZN XVII, Maribor.

KOVAČIČ, F. 1926: *Slovenska Štajerska in Prekmurje,* Ljubljana.

LONČARIĆ, M. 1990: *Kaj nekad i danas,* Zagreb.

NOVAK, V. 1936: *Izbor prekmurske književnosti,* Celje.

NOVAK, V. 1976: *Izbor prekmurskega slovstva,* Ljubljana.

NOVAK, V. 1973/74: *Prekmurske rokopisne pesmarice,* Jezik in slovstvo 6–7, Ljubljana.

NOVAK, V. 1985: *Stare prekmurske-kajkavske povezave v cerkveno pesmi,* Traditiones, SAZU, 14, Ljubljana.

NOVAK, V. 1981/82: *Madžarski viri Martjanske pesmarice* I, Jezik in slovstvo XXVII, 4 Ljubljana.

NOVAK, V. 1988: *Prekmurska martjanska pesmarica I,* Kaj III–V, Zagreb.

NOVAK, V. 1972: *Kajkavske prvine v prekmurski knjigi 18. stoletja,* Slavistična revija 1. 20, 98–103, Ljubljana.

NOVAK, V. 1988: *Slovar stare knjižne prekmurščine,* poskusni snopič, SAZU, Ljubljana, 3–73.

NOVAK, V. 1989: *Prekmurske rokopisne pesmarice od 16. do sredine 18. stoletja,* Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, knj. 9. Ljubljana.

OBLAK, V. 1896: *Nešto o međimurskom narječju,* Zbornik za narodni život i običaje JAZU, knj. 1, Zagreb.

OROŽEN, M. 1974: *O vzhodnoslovenskem knjižnem jeziku,* Zbornik Štefana Küzmiča, Murska Sobota.

OROŽEN, M. 1974: *Dajnko – slovničar in dijaletolog,* Študije o jeziku in slovstvu, Murska Sobota.

OROŽEN, M. 1982: *Slovenački književni jezik i njegove varijante u 19. veku,* Naučni sastanak u Vukove dane, knj. 8, Beograd.

OROŽEN, M. 1987: *Kreljev jezikovni koncept,* XXIII. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, zbornik predavanj, Ljubljana.

OROŽEN, M. 1986: *Vprašanja prekmurskega knjižnega jezika (ob osrednjeslovenskem in kajkavskem hrvaškem),* Jezik in slovstvo XXX, št. 6, Ljubljana.

OROŽEN, M. 1973: *Jezikovno knjižno izročilo prekmurskih in štajerskih pisateljev,* Časopis za zgodovinu in narodopisje, 9, Maribor, 127–137.

OROŽEN, M. 1988: *Stari obredni jezik v Prekmurju in Porabju,* Nemzetközi Szlaviszttikai napok, III, Szombathely.
PETROV-SLODNJAK, M. 1978: Zu den ungarischen Lehnwörtern in der regionalen Schriftsprache des Prekmurje im 18. und 19. Jahrhundert, Studia Slavica Hungarica XXIV, 3–4, Budapest.
PUTANEC, V. 1982: *Jezik »Dekretuma« (1574) Ivana Pergošića,* u: Hrvatski dijalektološki zbornik, HAZU, knj. 6. Zagreb.
RAMOVŠ, F. 1935: *Historična gramatika, VII Dialekti,* Prekmurski dialekt, Ljubljana.
RIGLER, J. 1968: *Jezikovnokulturna orientacija Štajercev v starejših obdobjih,* Svet med Muro in Dravo, ured. Viktor Vrbnjak, Maribor.
RIGLER, J. 1974: *Smeri glasovnega razvoja v panonskih govorih,* Študije o jeziku in slovstvu; Murska Sobota.
RIGLER, J. 1963: *Pregled osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu,* Slavistična revija XIV. Ljubljana.
ŠKAFAR, I. 1979: *Prekmurski del beksinskega arhidiakonata do leta 1400,* Croatica christiana periodica, III, Zagreb 9–50.
ŠKAFAR, I. 1978: *Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919,* Ljubljana.
ŠOJAT, O. 1977: *Prekomurska pjesmarica I (1593?),* Hrvatski kajkavski pisci, 15/I, Pet stoljeća hrvatske književnosti, Matica hrvatska, Zagreb, 199–207.
ŠOJAT, O. 1973: *Prekomurska pjesmarica I,* Forum, br. 7–8, Zagreb.
ŠOJAT, O. 1975: *Izbor iz starije hrvatskokajkavske književnosti,* KAJ, br. 9–10, Zagreb.
VRAMEC, A. 1586: *Postilla na vse leto po nedelne dni / . . ./,* Varaždin, Pretisak 1990.
VRATUŠA, A. 1974: *Jezik »Nouvoga zakona« in »Svéti evagyeliomov«,* Zbornik Štefana Küzmiča, Murska Sobota.
ZELKO, I. 1970: *Protestantska uprava v Prekmurju od konca XVI. stoletja do leta 1781,* Bogoslovni vestnik, Ljubljana.
ZELKO, I. 1973: *Gradivo za zgodovino reformacije v Prekmurju,* ČZN, Maribor.
ZELKO, I. 1978: *Zgodovinski pregled cerkvene uprave u Prekmurju,* Zbornik ob 750-letnici Mariborske Škofije 1228–1978, Maribor, 103–119.
ZELKO, I. 1982: *Historična topografija Slovenije I, Prekmurje do leta 1500,* Murska Sobota.
ZVONAR, I. 1980: *Usmena narodna lirika na tlu Međimurja,* u knjizi ZVONAR, I./HRANJEC, Stj., *Usmena narodna književnost na tlu Međimurja,* knj. 1, Čakovec 1980, 7–278.

RUKOPISNE PJESMARICE U ARHIVU HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI U ZAGREBU

Bedeković Ignac, Pjesmarica (oko 1720), sign. IIa 23.
Popevke horvatske popisane 1780, sign. VII–12.
Popevke horvatske prepisane leta 1796, sign. VII–10.
Pjesme kajkavske 18. st., sign. Ib. 16.
Zbirka kajkavskih popijevki iz 18. st., sign. Ia 98.
Crkvena pjesmarica, 18–19. st., sign. VIII–165.
Knjižica kajkavskih pjesama iz Kukuljevićeve ostavštine, sign. XV–23/cI γ 25.

N a p o m e n e

1 Vilko Novak neumorni istraživač prekmurske književnosti zapisuje: »Denes imamo v razvidu okoli 80 prekmurskih rokopisnih pesmaric« (*Novak,* 1976,36).
2 Uglavnom su to »pripovedne pesmi« z obširno delno apokrifno obravnavanimi svetopisemski motivi« (*Novak,* 1989,114). Novak je mišljenja da je »večina pesmi prirejena za liturgično rabo in se nanaša na praznike cerkvenega leta; druge pa so nabožne z biblično ali apokrifno vsebino in se snovanje avtorjev v njih dokaj svobodno uveljavalja, tako da imamo lahko marsikaj v njih že za svetovno pesništvo« (*Novak,* 1973/74,213–214).
3 Dobrotom gospodina Jakoba Emeršiča iz Ptuja dobio sam kopije pjesmarice, pa mu se i ovom prilikom najljepše zahvaljujem.

4 Usp. pretisak Vramčeve Postille (1586) u izdanju JAZU, Zagreb 1990. Za pretisak priredio A. Jembrih.
5 Usp. N o v a k , 1973/73; 1976; 1988; 1989; Z e l k o , 1978, 112–113; J e m b r i h , 1989; 1992.
6 Usp. Franz M i k l o s i c h , *Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen,* Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe, Bd. 24, Wien 1876, 25–26. U hrvatskim rječnicima slijedimo ove natuknice: Ardelio Della Bella, *Dizionario italiano, latino, illyrico* (. . .), Venezia 1728, = *Pentecoste,* solennità pricipale della Chiesa. *Pentecostes,* stis, f. *Rusàglje-gljaa,* f. pl. Ivan Belostenec, *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum* (. . .), Zagreb 1740, = *Pentecoste,* es. f. dies 50 à Paschate. *Trojachki dën, duhovo, trojaki.*
Andrija Jambrešić, Lexicon Latinum interpretatione, illyrica, germanica, et hungarica, Zagreb 1742, = *Pentecoste,* es f. Latinè Quinquagesima. (intellige dies) petdeszeti dan od vuzma, *Trojaki, Duhovi.* Der 50 Tag nach Ostern. e. Pfingsten.
F. Iveković–I. Broz, *Rječnik hrvatskoga jezika,* Zagreb 1901, = *dühovi, duhóvâ* m. pl. (u vojv.) Pfingsten, pentecoste, cf. trojice. Rj. vidi *rusalje* (273). Pod natuknicom *rusalje,* n. (u Dubr.) vidi *duhovi, trojice,* Rj. vidi i *rusalji* – nastavak došav od tuđe osnove: *rùsâlje* (rosalia).
7 U pjesmi koja počinje na str. 71a »Poszluhni vszak chlovik Bosie zapovedi . . .« u petoj strofi nailazimo na potvrdu da je Nedelišćansko-Markiševska pjesmarica zaista mogla biti određena za evangeličku zajednicu u Prekmurju: »Taki godi szveti poszluhni/kar veli, ino kai te-/vuchi Predikator pravi, csi / g Bosiemu sztolu seles pravo / priti. Oslanjamo se na riječ »*Predikator*« koji je uobičajeni naziv za svećenika u evangeličkoj crkvi. Usp. Franc Š e b j a n i č , *Der Protestantismus bei den pannonischen Slowennen im Zeitraum vom 16. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts,* Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 1971, Bd. 3, Eisenstadt 1973, 55–65.
8 V. Novak pak misli: »Ta datacija se sicer utegne nanašati le na Pesem od Noe Patriarcha, za katero je vpisana« (N o v a k , 1989. 111).
9 U četvrtom dijelu martjanske rukopisne pjesmarice I. također se nalazi ista pjesma (Novak, 1989, 113).
10 Vidi pretisak Mekinićevih pjesmarica; za pretisak i pogovor napisao Alojz Jembrih, Zagreb 1990. vidi tamo navedenu literaturu u vezi s Mekinićevim pjesmaricama.
11 Kod Mekinića je ta pjesma uvrštena u ciklus »Od večere gospodinove« kao »Alia ad notam Bogu preporučil sam se . . .« Uostalom Mekinić u posveti *Duševnih pesan* Nikoli Zrinskom izričito spominje: »ja ove moje druge knjige pesan *Hervatom i Slovincem* ka hasnom i prudnom užanju (. . .) van i na svitlo daju« (v. pretisak).
11a U ovoj strofi autor je vjerojatno pogrešno zapisao: »*Dva devet deszet leit*« umjesto *Dva deszet devet leit.*
12 U Nedelišću je Ivan Pergošić 1574, u tiskari Rudolfa Hoffhaltera, kojega je Nikola Zrinski pozvao iz Gornje Lendave, tiskao feudalni zbornik zakona »Dekretum . . .« O jeziku te knjige V. P u t a n e c , 1982, 269–277).
13 Usp. N o v a k , 1973/74, 213.
13a Čitavu pjesmaricu pisala je jedna ruka s lijepo čitljivim kurzivnim pismom (v. faksimil priložene pjesme ovdje). Nedelišćansko-Markiševska pjesmarica sadrži 37 pjesama uključujući nepotpunu početnu i posljednju pjesmu. Budući da rukopisu pjesmarice nedostaje više listova, pretpostaviti je da je u njoj bilo i više od 37 pjesama.
14 U vezi s ö, ü v. R a m o v š , 1935, 183–193).
15 Usp. Z v o n a r – H r a n j e c , 1980, 257.

Primljeno: 1992. 11–12

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
HAZU Varaždin

UDK: 78:7.034
Pregledni članak
Review

KATARINA BEDINA
Filozofska fakulteta
Ljubljana

POMEN JEZUITSKEGA GLAZBENOG DELA V PREBOJU BAROČNE MISELNOSTI NA SLOVENSKEM

DIE BEDEUTUNG DES JESUITENMUSIKSCHAFFENS IM DURCHBRUCH DER BAROCKDENKWEISEN IN SLOWENIEN

Auf dem Boden des heutigen Sloweniens hat eine lange, mehr als anderthalb Jahrhunderte dauernde – und fruchtbare Barockepoche gegeben. Der vorliegende Beitrag soll Wichtigkeit des Jezuitenschaffentums auf dem Musikgebiete hervorstreichen, um die tieferen Wurzeln des schnellen Wachstums der typisch barocken Denkweisen und Stilistik in slowenischen Ländern aufzuzeigen. Die Grunthese stellt die Ideologie der Gegenreformation vor, die eine ausschlaggebende Rolle gespielt hat.

Načela tridentinskega koncila s temeljnim geslom »ecclesia militans – ecclesia triumphans« – so slovenske dežele razmeroma hitro desegle, ob koncu šestnajstega stoletja. Strogi jezuitski red je imel v tem času že do konca rafinirano, tudi preizkušeno metodo dela. Njen najbolj značilen izhodiščni žarek je bil univerzalno poenoten način delovanja (izvršitev cilja od posameznosti do celote) na vseh koncih katoliške oziroma rekatolizirane Evrope. Kakor drugje, je imela Družba Jezusova v slovenskih provincah močno priviligiran položaj pod zaščito centralne oblasti v politično-moralnem in materialnem pomenu. Iz ohranjenega gradiva,[1] predvsem iz listin graškega nadvojvode Ferdinanda, razberemo široko mrežo med seboj povezanih jamstev, s katerimi je bil zaščiten préboj jezuitske miselnosti na slovenskih tleh. Denar za njihovo delo se je zbiral neposredno iz državne blagajne in v visokih vsotah od kazni in glob tako imenovanega »desetega pfeniga«, to je davka od rojakov, ki niso hoteli sprejeti katoliške vere in so bili morali zapustiti slovenske domove. Pred kaznijo, za zgled, niso ušli niti (v zaporu) umrli »krivoverci«, saj so jo nasilno izterjali od njihovih dedičev. Ohranjene listine se nanašajo še na druge oblike jezuitskih finančnih in posestniških ekskluzivnih privilegijev. Vse so izražene v ukazovalni, zastrahujoči dikciji: »zabičujem«, »brez pomislekov in obotavljanja«, »nemudoma in nekompromisno naj se izvrši«, ipd.

Jezuiti spričo tega niso mogli biti sprejeti na Slovenskem kot dobrodošli, razen v vrhnjem (oportunističnem) sloju prokatoliškega klera, pa še tu z mnogimi izjemami. Razmerje se tudi v poznejšem času, ko je pojenjalo ideološko nasilje, ni bistveno

spremenilo in je trajalo do konca njihovega delovanja v zadnji tretjini 18. stoletja. Zaveznika niso imeli v nobeni od deželnih ustanov, tudi v sorodno mislečih ne (za zgled, pri kapucinih). Nadosebna avtoritarnost, izključno stališče o ničevosti vsega pozemeljskega sta venomer dajala občutek tuje in hladne preračunljivosti ter strah vzbujajočo oblastniško moč.

Leta 1597 so jezuiti z naglimi koraki zasedli Ljubljano, nato Gorico (1615), Trst (1619) in kasneje, predvsem zaradi manj goste protestantske naseljenosti in zaradi bližine jezuitskega Fedinandeuma v Gradcu, še v Mariboru (1761). Nič manj pomembna se ne zdi v današnjih očeh skoraj polstoletna predzgodovina, ki je utrla zmagovit jezuitski pohod na slovenska tla in v vseh drugih deželah avtroogrske monarhije. V njej sta odigrala pomembno vlogo dva visoka ljubljanska cerkvena dostojanstvenika. Urban Textor se je, kot spovednik cesarja Ferdinanda I., najprej odzval karizmi Ignacija Loyole (več let se je z njim dopisoval in skrbel za aktualne metodične napotke). Druga osebnost je bil ljubljanski škof Janez Tavčar, namestnik in spovednik graškega nadvojvode, obenem predhodnik Tomaža Hrena, kateremu so jezuiti padli na začetek njegovega lastnega boja proti luteranstvu.

Prvo dejanje jezuitskega prodora na Slovenskem so izvršili z organizacijo šolstva po znamenitem kodeksu Ratio studiorum,[2] ki je imel triplastni cilj: versko vzgojo, humanistično izobrazbo in preoblikovanje celotnega idejno-kulturnega okolja v deželi. Prej kot v enem letu je šola opozorila javnost s prvo šolsko igro (Darovanje Izaka). Sočasno so v Ljubljani začeli graditi monumentalno zgradbo za kolegij v baročnem slogu. Dokončali so jo leta 1616, medtem so se v šolskem letu 1604/05 že postavili s popolno latinsko gimnazijo – na tleh namreč, kjer je bilo težko izbrisati spomin na zgledno višino protestantskega šolstva. Tu se ne dotikam vse do danes nerazčiščene polemike o slovenski nacionalni in kulturni škodi, ki da jo je bila povzročila zamenjava materinega jezika v šolstvu z latinščino, ker imamo v ospredju glasbo.[3] Nov (v primeri s prejšnjim šolstvom) je bil izbor učencev. Šolati so se mogli samo sposobnejši, tisti, ki so bili predestinirani za bodoče izobraženstvo, preostalemu ljudstvu pa je, po mnenju jezuitov, izobrazba škodovala, jih navajala k uporništvu.

Število dijakov na jezuitski gimnaziji se je gibalo v več kod poldrugem stoletju med petsto in sedemsto (v letu 1714 jih je bilo več kot devetsto). Te visoke številke zajemajo učence iz širokega podeželskega zaledja ljubljanske regije, saj je Ljubljana kot središče dežele Kranjske štela takrat, vštevši predmestje, sedem tisoč prebivalcev. Socialna struktura učencev je bila potemtakem razpeta med vse socialne sloje in na široko območje jezuitskega vpliva. Za dijake plemiškega porekla je bila predpisana šolnina, bili pa so ves čas v absolutni manjšini (do petih odstotkov). Od drugih, večinoma revnih, pod določenimi pogoji štipendiranih gojencev, so se statusno razlikovali zgolj po višji, na tri range razdeljeni oskrbi v kolegiju. Pri nas se je ta del imenoval Collegium Carolinum Nobilium.[4]

Glasbeni pouk je bil obvezen za vse učence, vendar z razlikami. Skupno je bilo učenje figuralnega petja (stylus floridus, druge oblike koloriranja niso bile dovoljene, posebno v cerkvi ne), trikrat na teden učenje kontrapunkta, igranje enega ali več instrumentov, občasno sodelovanje pri slavnostnih prireditvah v cerkvi in drugje. Štipendisti so se morali poleg tega že za študija oddolževati za brezplačno šolanje. Teologi in logiki so, denimo, vsak dan pred kosilom prepisovali note. Glasbeniki so imeli v okviru Glasbenega seminarja mnoge obveznosti zunaj šolskega programa. Nobena od jezuitskih prireditev in slavnosti se ni zgodila brez njihovega sodelovanja. S petjem in igranjem so se ob javnih proslavah uspešno postavljali ob bok poklicnim glasbenikom, posebej najetim trobentačem, kadar je jezuitsko vodstvo hotelo pokazati bleščavo svojega prestiža. Ob tem je vodstvo z znanim, pretanjenim poznavanjem psihologije dela spremljalo kakovost glasbenega napredovanja pri učencih in je najboljše med njimi spodbujalo s premijami in različnimi pohvalami.

Glasbeni seminar je ljubljanski kolegij zasnoval leta 1600. V povprečju je štel trideset učencev, nosili so vzdevek »titulus musice«. Za njih je mogoče reči, da so igrali od jutra do večera. Vsak med njimi je igral več inštrumentov, peli so v cerkvenem obredju, čeprav je imel kor jezuitske cerkve tudi stalne pevce. Seminar je vodil »prefectus musicae« z namestnikom, ki so ga pogosto izbrali med talenti iz višjih letnikov. Prefekt je moral biti po pravilu profesionalni glasbenik in podkovan v teoriji glasbe. Seminaristi, ki so absolvirali šolanje na kolegiju, so bili usposobljeni v osnovah komponiranja. Popoldanski čas je bil rezerviran za vežbanje inštrumentov. Prvotni inštrumentarij v seminarju, sestavljen iz regala, portativa, lutnje, štirih pozavn, treh clarinov, se je sredi 17. stoletja razširil z drugimi godali in rogom, v začetku 18. stoletja še z oboo in fagotom. V cerkvenem glasbenem obredju so bile kajpak orgle osrednji inštrument v skrbi stalnega organista in njegovega pomočnika.

S takšnim glasbenim zaledjem so mogli jezuiti neodvisno razvijati sistem kulta v umetnosti po meri (pravovernega) baročnega človeka. Sijaj in prvaštvo tega elitnega reda tudi v slovenskem območju nista imeli tekmeca. V prvem obdobju, do smrti škofa Tomaža Hrena (1628), so imeli tekmeca v stolni kapeli in magično zapeljivih procesijah, ki so prestopile prag stolnice in javnosti z živimi slikami predstavljale svetopisemske zgodbe v maniri baročne pompoznosti z besedo, glasbo in likovno simboliko. Stolnice jezuiti seveda uradno niso smeli šteti za tekmico, bila pa je ves čas trn v peti jezuitskih prvaških ambicij. Na kakšen način se je ta trn razrešil, ne vemo natančno. Po letu 1630 je raven glasbenega dela v stolnici vsekakor začela jenjavati, za jezuite pa je značilo, da so bili skoraj dvesto let v stalnem vzponu. Znali so se prilagoditi času in spremenjenim okliščinam s pretehtanimi modifikacija delovanja, ne da bi spreminjali trikotno povezan vpliv na javno življenje: med ideologijo, glasbo in gledališčem. Glasbo so jezuiti zunaj cerkvenega obredja najtesneje povezovali z gledališčem. Za interne vzgojne potrebe so prirejali igre v kolegiju, eno takšnih smo prej omenili (Izakovo žrtvovanje). Z njimi so učence navajali na samozavest pri nastopanju, učeno retoriko s hemiološko nabreklostjo in na povezovanje besedne z glasbeno dikcijo do združenega izraznega učinka. V velikem avditoriju so imeli sodobno opremljen oder s potrebnimi gledališkimi pritiklinami (kostimi, razsvetljavo, opremo za posebne efekte ipd.). Igrali so dramska, pogosto komična besedila s prišpičenim zasmehom in nujno moralistično poanto. Besedila so izvirala iz tujih in domačih moči, ponavadi učiteljskih. Tematika je imela vedno močno poudarjeno simboliko, ki je ponujala neštete možnosti baročnega okraševanja, okretno odrsko virtuoznost, sklenila pa se je z bujno apoteozo. Glasba je krepila vidni učinek z interludiji in postludijem. Vtisa o glasbi sicer ni mogoče dovolj dobro rekonstruirati po sekundarnih (opisnih) virih,[5] sodobni kronisti pa so jo omenjali z zanosom, prav takšnim, kot je veljal redkim baletnim točkam od leta 1709 naprej, ki so bile popolna novost v naših krajih.

Javni prezentaciji je jezuitski kolegij namenjal predstavitve pasijonov in svečanih procesij. V Hrenovem času so že poskrbeli za to, da so s teatrskim razkošjem presegli vse oblike prej znanih duhovnih dram na Slovenskem.[6] Uvedli so španski način predstavljanja (prvič leta 1600 s telovsko procesijo), s pravim pomičnim gledališčem. Bogato in kontrastno scenarijo so pomikali po središču mesta z vozovi. Na njih so se bleščali prizori jezuitske mladeži; glasbeniki so ustvarjali senzibilen zvočni prostor z »nevidno glasbo« (igrali in peli ao za zagrnjeno zaveso). Odrski gib, maske, zvočni volumen, vse je bilo podrejeno iluziji »resnice« in naturalističnemu »videnju« ideje. Po mnenju današnjih poznavalcev gledališke preteklosti bi bile ljubljanske jezuitske procesije ter igranje pasijovov častno dejanje kjerkoli drugje v večjih mestih po Evropi. Navedimo še zgled, ki je kronista popeljal v natančnejši popis. Šlo je za procesijo v čast beatifikacije Ignacija Loyole leta 1620. Na dvanajstih pomičnih odrih so jezuitski gojenci predstavljali podobe iz življenja njihovega svetnika. Kronista je ganila neizmerna množica ljudi, ki naj bi se ne bili mogli nagledati dragocenih oblačil, perzijskih preprog, plesočih dečkov, angelov in muz.

Procesije so jezuiti opustili, brž ko so zaznali popolno zmagoslavje katoliške ideje. Gledališkega razkošja njihove vrste si ni mogel privoščiti noben drugi red. Največji problem so bili nešolani nastopajoči, ki niso vzdržali nujno potrebne discipline ob nastopu – ali pa so se tako drastično vživeli v vloge hudiča in zlih duhov, da so pozneje na svojo pest strašili ljudi po privatnih domovih. Vsemu navkljub se procesije na Slovenskem še dolgo niso razkrojile. V baroku je jezuitski vzorec sprožil vsesplošno posnemanje, zlasti umetelno izraženo prepričljivost dogajanja. S tem je spodbudno vplival na glasbeno in gledališko domišljijo med vsemi plastmi prebivalstva in na lokalne ustvarjalne moči (Škofjeloški pasijon).

Pomen jezuitskega kolegija se je pokazal še v drugih, perspektivno pomembnejših območjih baročne kulture. Več generacij deželnih piskačev in trobentačev je zraslo v Seminarju, duhovniki so zlasti na podeželje prenašali duha baročne umetnosti ter potrebo po izobrazbi in kulturi. Nekateri gojenci, ki so nadaljevali študij na tujem, ali tisti, ki so na tujem začeli šolanje pri jezuitih (največ v Rimu, na Dunaju in v Gradcu), so se uveljavili v različnih poklicih. Med glasbeniki poznamo nekaj imen,[7] omenimo le Janeza Krstnika Dolarja, skladatelja in vodjo glasbene kapele v cerkvi Am Hof na Dunaju. V dobi evropskega visokega baroka so okoliščine toliko dozorele, da se je mogel izobraževalni sistem, njegova kakovost v Ljubljani, v polnem sijaju odraziti v domači ustvarjalnosti. Ustanovitev Accademiae Operosorum (1693) in Accademiae Philharmonicorum Labacensis (1701) gotovo nista bili sad jezuitskega dela, toda vsi člani prve in naslednjih generacij v obeh akademijah so se šolali pri jezuitih. Ustvarili so dragoceno slovensko baročno dediščino v znanosti, historiografiji, glasbi in drugih umetnostnih zvrsteh. Akademija filharmonikov, vzdrževala je zbor in orkester, je v resnici postavila glasbeno življenje domače prestolnice ob raven sodobnih tujih, glasbeno živahnih provinc. – Napeti odnosi med jezuiti kot izrazito ideološko ustanovo in domačim življem, o čemer smo uvodoma govorili, se tudi vse do konca jezuitske dobe niso prav polegli. Nobena od obeh častitljivih plemiških akademij v Ljubljani namreč ni pritegnila k sodelovanju kakšnega »dejavnega« jezuita.

POVZETEK

Slovenske dežele je začel zasedati jezuitski red s koncem 16. stoletja (v Ljubljani 1597), zmagovit pohod na teh tleh pa je utrla že predzgodovina s strani dveh ljubljanskih dostojanstvenikov, Urbana Textorja in Janeza Tavčarja, predhodnikov Škofa Tomaža Hrena, ki je dejansko izpeljal rekatolizacijo slovenskega prebivalstva.

Jezuitska miselnost se je na Slovenskem uveljavila po univerzalni, povsod veljavni metodi: preoblikovali so celotno kulturno okolje s strogo katoliško versko vzgojo in latinskim izobraževanjem v kolegijih. Glasbeni seminar je začel delovati leta 1600, sicer je bil glasbeni pouk obvezen za vse učence. Dijaki plemiškega rodu (ti so plačevali šolnino) so imeli le boljšo oskrbo, drugi so se morali oddolževati za brezplačno šolanje med študijsko dobo in pozneje. Glasbeni Seminar je obiskovalo povprečno po trideset učencev letno. Imeli so mnoge obveznosti zunaj školskega programa, predvsem na prireditvah za javnost, to je v kolegijskem gledališču in ob predstavljanju bibličnih zgodb na »španski« način s pomičnim (pouličnim) gledališčem ter ob slavnostnih procesijah. Odrski gib, učena retorika, maska, igranje in petje (to je bilo zagrnjeno za zaveso), vse je bilo podrejeno iluziji »resnice« in naturaličnemu »videnju« ideje. Sodobni kronistični zapisi pričajo o razkošni opremi jezuitskega gledališča, ki je zasenčilo vse dotlej znane oblike duhovnega gledališča na Slovenskem, sprožilo pa je nešteta posnemanja v mestih (Škofjeloški pasijon) in na podeželju, kar je širilo baročnega duha in spodbujalo domačo ustvarjalno fantazijo. Ka-

kovost jezuitske izobrazbe je na Slovenskem ustvarila pomembno baročno dediščino v znanosti in umetnosti, četudi se napeti odnosi med jezuiti kot ustanovo in domačim življem niso nikoli prav vnesli. Poznejši plemiški akademiji v Ljubljani (Accademiae Operosorum, ustanovljena 1693 in Accademiae Philharmonicorum Labacensis, ustanovljena 1701) sta se osnovali iz vrst nekdanjih jezuitskih gojencev, vendar sta se sodelovanju z »dejavnimi« jezuiti vseskozi upirali.

O P O M B E :

1 Izčrpen seznam gradiva in nahajališč je priobčen v: Katalog razstave ob petstoletnici Ignacijevega rojstva v Ljubljani, Ljubljana 1990.
2 Podrobnejša analiza jezuitskega šolskega reda v: Bernhard Dühr, Die Studienordnung der Gesellschaft Jesu, Freiburg i. Br. 1896.
3 S tem vprašanjem se v novejšem času ukvarja prispevek Franceta M. Dolinarja pod naslovom Pomen jezuitskega reda v verskem in kulturnem življenju na Slovenskem, v: Obdobja 9, Ljubljana 1989.
4 Gl. Viktor Steska, »Collegium Carolinium Nobilium« v Ljubljani, v: Izvestja muzejskega društva za Kranjsko XV, Ljubljana 1905.
5 Historia collegii labacensis Societatis Jesu, rokopis, ki ga hrani Arhiv Slovenije v Ljubljani.
6 Prim. Niko Kuret, Versko (duhovno) gledališče na Slovenskem v obdobju baroka v: Obdobja 9, Ljubljana 1989, 395–415.
7 Pri. Primož Kuret, Slovenski glasbeniki v graškem Ferdinandeju, Muzikološki zbornik I, Ljubljana 1965, 21–37 ter Hans H. Federhofer, Musikpflege und Musiker am Grazer Habsburghof der Erzherzöge Karl und Ferdinand von Innenösterreich (1564–1619), Mainz 1967.

Primljeno: 1993–11–5

R A D O V I
Zavoda za znanstveni rad
HAZU Varaždin

UDK: 930.22
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

M I R O S L A V K U R E L A C
Zavod za povijesne i društvene
znanosti-odsjek za povijesne znanosti
HAZU Zagreb

Povodom 175. obljetnice rođenja i 150. obljetnice njegova govora u Hrvatskom saboru 2. svibnja 1843. godine

I V A N K U K U L J E V I Ć S A K C I N S K I – Ž I V O T I D J E L O

IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI (BASSANI DE SACCI)

In der Abhandlung spricht man über das Leben und Werk von Ivan Kukuljević Sakcinski (Varaždin, 29. 5. 1816 – Puhakovec, 1. 8. 1889), eine bedeutende Person des öffentlichen Lebens in Kroatien, Verfechter der kroatischen nationalen Bewegung, Kämpfer für die kroatische staatliche Selbständigket, Historiker, Wissenschaftler, Schriftsteller und Politiker. Kukuljević setzte sich für die Anwesenheit und regelmäßige Anwendung der kroatischen Sprache in der Literatur ein, in den Schulen, in der Wissenschaft, im politischen und staatlichen Leben, für die Bewertung des historischen Erbes des kroatischen Volkes, alles mit dem Ziel der Bestimmung und Affirmation seiner nationalen Identität. Er war der Anhäger und Gleichgesinnter von Ljudevit Gaj, Josip Juraj Strossmayer, Mitarbeiter von Ban Josip Jelačić und Ban Ivan Mažuranić. Als Politiker hat er sich durch seine hervorragenden Reden in Varaždiner und Zagreber Gespanschaft und im kroatischen Landtag hervorgetan. Er war das Mitglied der zeitweiligen kroatischen Regierung (des Direktoriums) unmittelbar vor 1848, Mitglied des Banalrates zur Zeit des Banus Josip Jelačić, Mitglied der Banalkonferenz und Banalstatthalter.

Rođen u pitomom, slikovitom Hrvatskom zagorju, u Varaždinu 29. svibnja 1816. godine, na pragu romantičnog 19. stoljeća, Kukuljević je u sebi nosio sve karakteristike rodnoga kraja i burnog vremena, punog velikih promjena; svu dramatiku raščinjene domovine i gorku sudbinu tuđim silama podvrgnutog, nekad slavnog kraljevstva i naroda hrvatskog, za čiju se narodnu svijest i samosvojnost, jednako kao i za državnu samostalnost, pun ljubavi i zanosa borio čitava života. Borio se i zalagao na kulturnom, političkom, pa i vojnom polju, i to na raznim područjima javnog djelovanja.

Bio je književnik – pjesnik, pisac drama, novela, putopisa, – povjesničar, sakupljač povijesne građe, povijesnih izvora, arhivar, izdavač povijesnih dokumenata, biograf, arheolog, povjesničar umjetnosti, povjesničar književnosti, bibliograf, sakupljač rijetkih knjiga i rukopisa, bibliofil.

Nadasve pak bio je politik, ideolog nacionalnog preporoda hrvatskog naroda i neumorni javni djelatnik, utemeljitelj ne samo brojnih znanstvenih disciplina već i brojnih ustanova od presudne važnosti za ravnopravni razvoj jednog malog, sa svih strana pritješnjenog naroda, u Europi devetnaestog stoljeća, u kojoj su se događale značajne društvene, gospodarske i političke promjene, u kojoj se budila i narastala nacionalna svijest, kao i apetiti tzv. velikih naroda na račun malih.

Besprimjernom, gotovo neshvatljivom energijom i upornošću, ali i smislom za realno, stavio je Kukuljević u fokus svoga interesa i djelovanja: borbu za narodni, hrvatski jezik – za njegovu prisutnost u književnosti, znanosti i političkom, državnom životu – kao i borbu za povijesnu baštinu, njeno otkrivanje, osvješćivanje i vrednovanje; a sve u cilju utvrđivanja i afirmacije nacionalnog identiteta hrvatskog naroda. – Sva u duhu vremena kod Kukuljevića upotrijebljena »ilirska« terminologija, romantični oslon na slavensko stablo naroda i južnoslavenski u davninu ukopani narodni korijen, u rodnoj grudi, u maniri autoktonizma, sve je to zapravo bilo traženje i isticanje Hrvatske – i to cjelovite, njegove Hrvatske – kroz »ilirsku priču«.[1] Na kraju, naime, svih Kukuljevićevih napornih, katkada bezizglednih životnih putovanja i probijanja kroz Scile i Haribde teške hrvatske stvarnosti njegova vremena, Hrvatska je bila ta prva i zadnja misao, ta inspiracija, ta jedina ljubav, koja je ležala u Kukuljevićevu srcu do kraja života.[2]

Ideološki i politički sljedbenik Ljudevita Gaja, s kojim se upoznao u Beču 1837. godine, Kukuljević postaje, nakon zabrane ilirskog imena i Gajeva povlačenja, prvi čovjek »ilirske«, tada »Narodne stranke«. Već 1842. g. utvrdio je svoj politički program (tada sadržan u njegovim političkim člancima) koji glasi: – Potrebno je uvesti hrvatski jezik u javni život i obrazovati samostalnu hrvatsku vladu »Consilium« – »Savjetništvo« odjelito od Mađarskog. – Potrebno je prosvjećivanje »ilirskog« naroda, te zaštita konstitucije, prava i narodnosti hrvatske.[3]

Kukuljević je 2. svibnja 1843. g. održao u Hrvatskom saboru znameniti govor koji ga je proslavio. Usprkos stoljetnoj praksi, da se saborski govori drže na latinskom jeziku, mladi Kukuljević izrekao je u Saboru prvi politički govor na hrvatskom jeziku. U tom govoru založio se za uvođenje narodnog jezika u javni život! Govor Ivana Kukuljevića smatra se prekretnicom ne samo u hrvatskoj političkoj povijesti 19. stoljeća već uopće u povijesti hrvatskoga naroda, u povijesti razvoja njegove nacionalne svijesti.[4] Isti zahtjev ponovio je Kukuljević u Saboru 1847. godine. Tada je njegov prijedlog prihvaćen i donijet je saborski zaključak o uvođenju narodnog jezika kao diplomatičnog u javni život, u škole i državne službe u Hrvatskoj. Sabor je Kukuljeviću povjerio sabiranje i priređivanje za tisak dokumenata važnih za državopravnu povijest hrvatskoga naroda sa svrhom njihova objavljivanja, a radi dokazivanja njegovih starodrevnih povijesnih prava.[5]

Burna, revolucionarna 1848. godina, zatekla je Hrvatsku bez vlade i banskog namjesnika. Kukuljevića su u tom času čekale velike dužnosti i opsežan politički angažman. Nakon govora u Saboru i usvajanja njegovih prijedloga, glede jezika i Savjetništva – Consilium-a, porasao mu je ugled, postao je obljubljen. – Kukuljevićevim govorom održanim 17. ožujka 1848. g. na skupštini Zagrebačkog magistrata (sazvanoj na temelju poziva »svim sjedinjenim staležima«) može se reći da je započeo četrdesetosmaški pokret u Hrvatskoj. Nadahnut znamenitim vremenom Kukuljević je tom prilikom naglasio da predstoji *»položenje temelja na kojem se ima sagraditi duhovno-materijalna i politička bolja budućnost svih državah i narodah svieta«*. Istovremeno je upozorio da bi se mogle stvari koje se nas tiču odvijati bez nas, pa je zatražio da

se odmah sazove Državni sabor »Kraljevinah Dalmacije, Hervatske *i Slavonije, kamo spadaju najprije sva pitanja našega života*« jer »*tamo su spadala i nĕgda i spadati moraju uvĕk!*«[6]

Kako Sabor nije bio na okupu, 20. ožujka predložen je od grupe »68 bečkih Slavjana« Kukuljević uz Lj. Gaja i A. Vranyczanyja za člana »Provizornog vladajućeg odbora«, tj. privremene vlade tzv. triumvirata – »Directoriuma«. Grupa narodnjaka (Janko Drašković, Kukuljević, Gaj i drugi) sastavili su tada tekst »Zahtijevanja naroda hrvatskoga« (ili »Narodna zahtijevanja«) u 30 točaka. Kukuljević je ova zahtijevanja pročitao u Narodnom domu u Zagrebu, pred sakupljenim rodoljubima.[7] Jedan od prvih zahtjeva bio je da se grof Josip Jelačić izabere za bana! Uskoro zatim (26. III.) Kukuljević je u sastavu posebnog poslanstva pošao u Beč da uruči vladaru ova »Zahtijevanja naroda hrvatskoga«. Po povratku iz Beča Kukuljević je 20. travnja 1848. objavio jedan od najvažnijih programatskih tekstova hrvatske Četrdesetosme, pod naslovom: »Kakva treba da bude uobće politika naša?[8] Na prvom mjestu »u odnosu prema čôvĕčanstvu« Kukuljević se založio za načela »*slobode, jednakosti i bratinstva*«, *tako naprama pojedinim ljudem, kao i naprama pojedinim malim i velikim narodom!*«. Što se tiče odnosa prema zajedničkoj »državi«, Kukuljević se založio za savez sa svim stanovnicima Ugarske, ali uz uvjet »*potpune slobode i jednakosti sviuh narodah na zemlji ugarskoj stanujućih, dakle sviuh jezikah u istoj zemlji vladajućih*«. Hrvatska treba da prema »*posebnom historičkom gledištu*« ima »*svoje osobno upravljanje za svoje nutarnje poslove*« i *svoj osobiti (posebni) narodni sabor*« kao predstavničko tijelo za sve zemlje koje Hrvatskoj po pravu pripadaju. Kod toga Kukuljević ističe zahtjev za teritorijalnom cjelokupnošću, a kraj toga i to da se »što brže« u obliku »slobodnog saveza« priključe Hrvatskoj Slovenske zemlje. Sve te »države« – uključiv Dalmaciju – zadržale bi »privlašćeno posebno unutarnje upravljanje neoskvernjeno«. S Hrvatskom bi ih vezali samo »obćeniti sabor i banska čast«. – Kukuljević je također, prema primjeru Nijemaca, predlagao da i »Slavjani sklope savez slavjanski« i da se sastane jedan Sabor slavjanski, što se i ostvarilo kad je sazvan »Slavenski kongres« u Pragu 31. svibnja 1848. g.[9]

Kad je ban Josip Jelačić imenovao 27. travnja 1848. g. Bansko vijeće, Kukuljeviću je povjerio »Odsjek za obranu domovine« i »Odsjek prosvjete i sveštenstva«. Predviđajući potrebu zajedničke obrane od mađarskih presizanja Kukuljeviću je povjereno poslanstvo koje će poći k patrijarhu Josifu Rajačiću u Srijemske Karlovce i u Beograd knezu Aleksandru Karađorđeviću, što je on obavio. Usprkos pozivu koji je car uputio banu Jelačiću da odmah dođe k njemu u Innsbruck, zahvaljujući Kukuljevićevu zalaganju i diplomatskom smislu, Jelačić je taj odlazak odgodio. Tako je omogućeno pravovremeno otvorenje Sabora i banova svečana instalacija koja se održala 5. i 6. lipnja 1848. g. u Zagrebu.

Na prvom zasjedanju novoizabranog Hrvatskog sabora, na prvom narodnom (građanskom) saboru u povijesti Hrvatske, nakon banove uvodne riječi, izrekao je Ivan Kukuljević značajan programatski govor.

Kukuljević je iznio važan zahtjev za legalizaciju stvarnog osamostaljenja Hrvatske. Osamostaljenje je vidio ostvareno u osobi bana i njegovih naredaba s time da vladar ne dopusti mađarskim funkcionerima – palatinu i ministrima – »*da se u naše poslove miešaju*«. Ističući samostalnost Hrvatske i ugroženost te samostalnosti zbog miješanja ugarskih vlasti, Kukuljević je kao predstojnik »Odsjeka za obranu domovine« naglasio »da će se ona« svakim sredstvom, pa i britkom sabljom i junačkom desnicom od svakoga se jarma osloboditi«. Sabor je 1. VII. 1848. zaključio »da se oboružanje puka i dalje nastavi«.[10]

U svojim saborskim govorima Kukuljević se nadalje zalagao da se Hrvatska neposredno pridruži Austriji ili da ostvari potpunu neovisnost i od Austrije i od Ugarske. Sabor je donio zakonski članak o teritorijalnom jedinstvu hrvatskih zemalja,

istaknuvši težnju za bližim savezom Hrvatske sa Slovenijom i Vojvodinom. Obnovljena monarhija zamišljena je, prema Kukuljevićevom prijedlogu, kao federacija s nekim samo zajedničkim poslovima i parlamentom.

U međuvremenu povećala se opasnost od oružanog sukoba pa je ban Jelačić odaslao Kukuljevića maršalu Radetzkom u Milano radi novaca i oružja. Kukuljević je uspješno obavio taj posao dopremivši 2000 pušaka za »narodne straže« i 100.000 forinti. – Nedugo zatim (7. IX. 1848) ban Jelačić je navijestio peštanskoj vladi rat. Razvoj političkih i vojnih događaja u Austriji išao je međutim prema restauraciji staroga stanja, – apsolutizma. Položaj austrijskih Slavena, koji su spašavali Austriju, braneći se od snaga koje, iako deklarirane kao revolucionarne, nisu štovale ideju jednakosti, slobode i bratstva, ponovno se našao u starim tokovima. Kukuljević je taj i takav razvoj događaja predviđao i na to upozoravao. Rastjerivanje »Slavenskog kongresa« u Pragu, raspuštanje Austrijskog parlamenta u Beču, mnoge represivne mjere i postupci protiv slobode štampe, doveli su do toga da je već 1849. g. reakcija ostvarila konačnu pobjedu. Kukuljević je digao glas upozoravajući: »Pozor Slaveni – vi ste znali krivu slobodu utamaniti, pazite da vam se ne uništi prava sloboda!«[11]

Slutnje Kukuljevićeve uskoro su se ispunile. Hrvati su dobili za nagradu ono što su drugi dobili za kaznu. 7. ožujka 1849. g. proglašen je oktroirani ustav. Kukuljević se tom ustavu oštro usprotivio. U vezi s time pisao je banu Jelačiću: »Ako smo danas načela oktroiranog ustava posve primili ... odrekli smo se političke sile našega sabora, odrekli smo se starinske one vlasti, koju smo uviek sa svim pravom za naše bane, kao podkraljeve zahtievali ...«[12]

Hrvatsko bansko vijeće je 6. rujna, pod pritiskom, a uz obećanja o nacionalnoj ravnopravnosti, prihvatilo oktroirani ustav. Kukuljević je u tom času boravio u Pešti, gdje je kao zemaljski arhivar preuzimao arhivalije.[13] Po povratku napustio je Kukuljević svoj položaj u Banskom vijeću, odrekao se aktivnog političkog i državničkog angažmana, te se sav posvetio književnosti i znanosti.

Razočaran, upravo deprimiran zbog ovakva razvoja političkih događaja Kukuljević je 5. svibnja 1849. g. pisao svojoj ženi: »Meni je politika preko mjere dosadila. Ja se najradije bavim literaturom, – tu živim sam za sebe u novom krasnom svietu i sretan sam, dok se u njegovom krugu nalazim; jer u istinu nema se sad čovjek čemu radovati«.[14]

Kukuljevićeva utjeha bila je u spoznavanju prošlosti hrvatskoga naroda, u njegovoj neumrloj kulturnoj baštini, u njegovoj nekad slavnoj državnoj tradiciji. U zadnji čas, prije donošenja i primjene oktroiranog ustava, uspio je Kukuljević 1850. g. osnovati »Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine«, koje je u doba apsolutizma okupljalo hrvatske intelektualce. Počeo je izdavati prvi u nas znanstveni časopis »Arkiv za povjesnicu jugoslavensku«. U tom časopisu, kojemu je bio urednik, a često i glavni pisac priloga, objavio je brojne svoje povijesne rasprave i napose povijesnu građu. Poticao je na istraživanja i na prikupljanje povijesnih izvora, rodoljube po čitavoj Hrvatskoj pa i izvan nje, naročito u slavenskom svijetu. Sakupljao i objavljivao podatke o narodnom životu i običajima, s terena, na temelju pomno izrađene ankete koju je razaslao čitateljima. Od 1850. do 1874. g. objavio je 12 svezaka ovog časopisa.

Istovremeno je Kukuljević od 1851. do 1859. g. obavljao funkciju potpredsjednika »Matice ilirske« a od 1874. do 1889. bio je predsjednik »Matice Hrvatske«.[15] U »Društvu za jugoslavensku povjesnicu i starine« razvijao je Kukuljević znatnu kulturnu i književnu djelatnost. Kad je 1854. g. počeo izlaziti znanstveni časopis »Književnik«, Kukuljević je u njemu marljivo surađivao i pripremao zajedno s Franjom Račkim temelje buduće znanstvene akademije. Predradnje su već bile učinjene u »Društvu« i »Arkivu«. Franjo Rački ukazao je na važnost Kukuljevićeva rada u naročito teškim prilikama ovim riječima: »Hrvatski mu je narod dužan zahvalnost za trud oko obrađivanja njegove prošlosti tim više, što ga je ovim putem bodrio u duhu kada mu je tuđinština stala poplaviti sav javni život. Najveća pako zasluga za taj us-

pjeh ide neumornoga mu predsjednika Ivana Kukuljevića, prvoga i glavnoga pokretača u toj grani znanosti od 1855 – 1866 . . .[16]

Potpomognut moralno, intelektualno i financijski, pri čemu su velike zasluge imali J. J. Strossmayer, Franjo Rački i Antun Mažuranić, Kukuljević se dao na objavljivanje sabrane povijesne građe u zbornicima i zbirkama izvora. Svoju zamisao o objavljivanju izvora u skupinama objavio je prvo u nacrtu zvanom »Conspectus« a zatim se dao na izdavanje.[17] Tako je priredio i objavio seriju »Monumenta historica Slavorum meridionalium«, I. Acta Croatica (Zagreb 1863.). To su dokumenti pisani hrvatskim jezikom, glagoljskim, ćirilskim i latinskim pismom; zatim je izdao znamenitu zbirku pod naslovom »Jura Regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae« I–III, Zagreb 1861.–1862., koja sadrži osnovne dokumente za povijest hrvatskog državnog prava od najstarijih vremena do suvremenog doba. Pojedinačne isprave – diplome Kukuljević je objavio u zbirci »Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae,« vol. I, Listine (503–1102.g.); vol. II, Listine (1102–1199. g.) Zagreb 1874., 1875. Nastavak ove zbirke zamislio je Kukuljević kao izdavanje kratkih sadržaja – regesta pojedinih isprava za razdoblje 1200. – 1299. g. Izašli su ovi sažeci pod naslovom: »Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII« u Akademijinim »Starinama«. Objavio je i dragocjenu zbirku epigrafskih spomenika pod naslovom: »Nadpisi sredovječni i novovjeki na crkvah javnih i privatnih zgradah u Hrvatskoj i Slavoniji«, (Zagreb 1891).

Kukuljevićev rad na proučavanju prošlosti hrvatskog naroda nije bio bijeg od stvarnosti. On je smatrao i isticao da »na historičkom temelju (treba) pobudjivati narod za narodnu svojinu, i upoznati ga sama sobom, te učiti po razjašnjenju prošastnosti kako mu valja raditi u buduće . . .«[18] Kukuljević je bio svjestan da Hrvati u ono vrijeme nisu imali, kao drugi europski narodi, dobru kritički napisanu povjesnicu. Nije se mirio s nekritički, na osnovu legendi i strane literature pisanim djelima – kao što su djela Pribojevića, Orbina, Mrnavića, Ratkaja, Vitezovića, Šveara i drugih – već se zalagao za kritičku historiografiju koja se temelji na kritički izdanim i kritički upotrijebljenim povijesnim izvorima. »Za svaku povjestnicu treba prije svega imati zbirku dobrijeh izvornikah«, pisao je Kukuljević. Stoga je postavio za cilj: povijesnom društvu istraživanje, otkrivanje, sakupljanje i čuvanje starinah i stvarih, koje se na život i historiu našega naroda protežu«. Smatrao je da treba iznijeti na »vidělo«, tj. objaviti izvore da ih se sačuva od propasti, da se time »položi temelj kritičkomu obradjivanju historie našega naroda«.[19] Valja naglasiti da je Kukuljević mnogim svojim djelima, bilo da se radi o izdavanju izvora ili o povijesnim studijama, knjigama i raspravama, položio temelje moderne historiografije u Hrvata 19. stoljeća. Pri tom je, prema mišljenju Kukuljevića, poznavanje prošlosti služilo da se čvršće ukorijeni narodnost i obogati narodnu svijest. Iako u mnogim povijesnim disciplinama samouk, radu je pristupao ozbiljno, kritički i znanstveno. Bio je uzor Franji Račkomu u njegovoj ranoj fazi, pa i Tadiji Smičiklasu, a J. J. Strossmayer novčano je potpomagao izdanja njegovih djela i služio se njima citirajući ih u svojim govorima u Saboru.

Kukuljević je obavljao brojna istraživanja u arhivima i bibliotekama u zemlji i inozemstvu. 1848. g. bio je postavljen za arhivara Zemaljskog arhiva Hrvatske – zapravo Državnog arhiva. Na čelu Arhiva bio je do 1861. g. Kroz to vrijeme kraj svih drugih djelatnosti radio je na sistematskom sređivanju arhivalija, a izradio je i pravila arhivske službe. Svoja iskustva obogatio je posjetima arhivima i knjižnicama u Dalmaciji (Zadru, Šibeniku, Trogiru, Splitu, Dubrovniku), Italiji (Napulj, Rim, Venecija), Austriji (Beč, Graz i dr.), Mađarska (Budimpešta). Obavio je niz znanstvenih putovanja i o njima podnio opširne izvještaje u kojima je opisao arhivske fondove i donio popise pojedinih za hrvatsku povijest važnih rukopisa. Za svog boravka u Budimpešti posvetio se našim arhivalijama koje je car Josip II odnio iz domovine, te ih je Kukuljević povratio u Zemaljski državni arhiv u Zagrebu.[20]

Kukuljevićevi povijesni radovi ne obrađuju i ne odnose se samo na politička zbivanja i njihovu faktografiju. Kompleksno i u cjelini zahvaća Kukuljević povijesne događaje, interesira ga pravna povijest, ekonomski i društveni odnosi, državne i crkvene strukture, narodni običaji, svakodnevni život, duhovna gibanja, znanstvena i kulturna događanja. Kukuljević ima širok interdisciplinarni pristup prošlosti, istražuje i piše u neku ruku povijest civilizacije i kulture. Pripremao je opsežnu monografiju pod radnim naslovom: »Povijesni opis Hrvatske, Slavonije i Srijema, sa svimi gradovi, manastiri, crkvami, starinami i ostalimi znamenitostimi.« Objavio je u tom smislu pojedinačne povijesne studije većeg ili manjeg obima: – Događaji Medvedgrada, – Grad Varaždin, – Grad Senj, – Historijski nacrt opatije Topusko, – Zrin grad, – Trsat grad, – Povijesni podaci o gradovima: Samoboru, Ozlju, Trakošćanu, Brinju, Krapini, Kalnik gradu i drugo.

Dio svojih povijesnih radova posvetio je Kukuljević značajnim razdobljima hrvatske povijesti. Tako su izašle njegove studije: – Panonija Rimska, – Razvoj službe božje u Hrvata od Ćirila i Metoda do novijega doba, – Borba Hrvata s Tatari i Mongli, – Prvovjenčani kraljevi Bugara, Hrvata i Srba; obrađen je napose kralj Tomislav i njegova kruna. Borba Hrvata u tridesetgodišnjem ratu, – Književnici u Hrvatah s ove strane Velebita u XVIII. stoljeću, – Die legitimen und historischen Rechte Croatiens und der Ausgleich mit Ungarn/. Povijesni nacrt hrvatskoga povijesnoga prava – jedini cjeloviti nacrt hrvatskoga povijesnoga prava/. Hrvati za nasljednog rata, Priorat Vranski sa templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj.[21]

U svojim povijesnim studijama Kukuljević naročito ističe ulogu znamenitih »slavnih« ličnosti za povijesni razvoj. On smatra da su sposobni i nadareni pojedinci pokretači značajnih etapa povijesnog razvoja i stoga ističe: »u slavnim ljudima valja tražiti slavu našega naroda, ne u puku (narodu).[22] Kukuljević je zadojen tom mišlju napisao preko stotinu životopisa. Pisane monografijski one obuhvaćaju pojedine, česte svjetske događaje, epohu i suvremenike obrađenih pojedinih ličnosti. Objavio je životopise: Marka Marulića, Pavla Skalića, Julija Klovića, s dragocijenim podacima, do tada nepoznatim, ne samo o tim ličnostima već i o povijesnim prilikama i uopće o prilikama u kojima su djelovali ovi istaknuti pojedinci. Interesirali su ga i ugledni hrvatski plemićki rodovi i njihova povijest, tako je na primjer pisao o rodu Oršića i porodici Draškovića, o rodu Zrinskih i rodu Frankopana.

U tom duhu napisao je i objavio, kako sam kaže, »niz životopisa« pod naslovom »Glasoviti Hrvati prošlih vjekova«. U uvodu te knjige izložio je Kukuljević svoje osnovne povijesne poglede, te idejne i političke, patriotske stavove, kao i glavni motiv njegova povijesna rada, a to je ljubav prema domovini Hrvatskoj.

»Pribrao sam«, piše Kukuljević u predgovoru, »ovdje u jedno njekoliko životopisa glasovitih Hrvata prošlih vjekova, pak kao što sam pred mnogo godina, mislim ne bez koristi, a s velikim svojim trudom, mnoge ovakove životopise, kao prilog za hrvatsku političku i književnu poviest, priobćio hrvatskomu svietu, tako priobćujem evo i ove životopise, putem naše »Matice Hrvatske«, da se naš sviet ugleda i u ove svoje glasovite muževe, te poprimi sve njihove vrline, a ujedno da se uzmogne uz njihova sjajna djela i otačbeničkim ponosom zanieti, te ih slieditи u njihovih uzornih činih«. ...»Da je u nas bivalo boljih prilika, mnogi od ovih muževa, kojim sam u ovoj knjizi, u koliko sam gradje pribrao, bar u glavnih crtah orisao život, bio bi možda i više na korist svoje domovine djelovao i uradio, te se ne bi širom dalekoga svieta potucao i tudju slavu novimi lovor-vienci kitio; al kad toga nije bilo, neka budu ovi naši njekadanji velikani bar poticalo našoj današnjoj mladeži, da ona i bolje prilike stvori u svojoj domovini i nastojanje posveti li na korist i probit svojoj ljubljenoj Hrvatskoj!«[23]

U knjizi »Glasoviti Hrvati prošlih vjekova« objavio je Kukuljević slijedeće studije: – Ivan Česmički nazvan Janus Pannonius; – Stjepan Brodarić; – Antun Vrančić; – Mehmed Sokolović; – Stjepan Konzul Istrijanin; – Dinko Zavorović; – Juraj Habdelić; – Porodica Draškovića; – Ivan Ivanišević; – Rugjer Josip Bošković.

U svoja povijesna istraživanja uključio je Kukuljević i povijest književnosti i povijest umjetnosti. Objavio je zbirke: »Pjesnici hrvatski XV. vijeka, (Zagreb 1856) - »Pjesnici hrvatski XVI. vijeka, (Zagreb 1858.); a Jugoslavenska akademija u seriju »Stari pisci hrvatski« uključila je kao prvu knjigu Kukuljevićevo izdanje: »Pjesme Marka Marulića« (Zagreb 1869.).

Kukuljević je u uvodu pod naslovom »Marko Marulić i njegova doba« izložio i ovdje svoje principe izdavanja književnih djela, naglašujući potrebu da se ne objavljuju samo tekstovi pjesnika već da se sagleda pojedini književnik u kontekstu vremena u kojem je živio i djelovao. Kukuljević ističe: »Ako hoćemo da prosudimo valjano djelovanje budi kojega znamenitoga čovjeka, treba da poznajemo prije svega dobu, u kojoj je živio; javno i duševno stanje domovine njegove, što je na njega uticalo; i znamenite suvremenike koji ga okružavahu. – Ako tko, to zaslužuje doista Marko Marulić, kao otac umjetnoga pjesničtva u Hrvatah, da se oko njegove slike takav okvir ovije, iz kojega će proviriti svakolika doba života njegova.«[24]

Kukuljević se prihvatio ove, kako sam kaže, »teške zadaće« te je u uvodu prikazao opće političke, gospodarske i pravno-povijesne prilike u Hrvatskoj, a napose u primorskim gradovima i na jadranskim otocima. Detaljnu razradu dao je u posebnim poglavljima: – Grad Spljet, – Skupno duševno stanje i književnost u Hrvatah; – Hrvatski tiskari XV. i početkom XVI. vieka; – Pregled književnosti naroda hrvatskoga u svihkolikih granah u Marulićevo doba; – Latinski bogoslovci; – Hrvatski bogoslovci; – Mudroslovci; – Pisci o matematici i zviezdoslovju; – Slovničari i jezikoslovci; – Latinski historici; – Hrvatski historici; – Zemljopisci; – Prirodoslovci; – Pravoslovci; – Pisci o medicini i trgovini; – Pjesnici latinski; – Pjesnici hrvatski. Nakon toga napisao je Kukuljević »Život Marulićev« i dao podatke o njegovim djelima.[25]

Književna djela samog Ivana Kukuljevića pripadaju većinom prvoj polovici 19. stoljeća, dobu »ilirskog« narodnog pokreta. Kraj ljubavnih pjesama prvog razdoblja javljaju se rano: domovinske, rodoljubne pjesme i pjesme povijesnog sadržaja. Tome valja dodati i Kukuljevićeve »Pripovijesti«. Ove radove objavio je u četiri knjige pod naslovom »Različita djela«. (Knjiga prva: Pripovĕsti: – Bugarin, pripovĕst iz novieg srpskog života; – Marija Posadnica, staroslavjanska historička pripovĕst polag Karamzina, Zagreb 1842; Knjiga druga: Pripovĕsti: – Bratja, narodna novela; Pauk, pripovĕst iz dogodovštine ilirske, Zagreb 1843; Knjiga tretja: – Igrokazi: – Gusar, žalosna igra u tri čina; Poraz Mongolah, junačka istorička igra u četiri čina, Zagreb 1844; Knjiga četvrta. Pĕsme, s dodatkom narodnih pĕsamah puka hàrvatskoga, Zagreb 1847.) Napose je objavio »Povjestne pĕsme«, Zagreb 1847. 1874.) i »Slavjanke«, pĕsme, Zagreb 1848. g.

Još 1839. godine Kukuljević je objavio svoje prvo dramsko djelo »Juran i Sofia ili Turci kod Siska, junačka igra u trih činih«, koja mu je donijela slavu jer je bila izvedena u Sisku i Zagrebu kao prvo dramsko kazališno djelo na štokavskom narječju u sjevernoj Hrvatskoj. To kazališno djelo, prepuno romantične ljubavi te požrtvovnosti, smjelosti i domoljublja, nosilo je jasnu političku poruku i istinu o tragičnoj sudbini hrvatskog i drugih južnoslavenskih naroda podvrgnutih raznim velikim silama. Kukuljević je shvatio veliku ulogu koju kazališna djela mogu imati za širenje političkih, narodnih ideja u široj publici. O atmosferi kod prikazivanja ovog djela u Zagrebu svjedoče riječi Dimitrija Demetra koji u svom osvrtu u »Danici« piše: »Veličanstvenijeg i milijeg prizora za domorodca biti ne može, nego što je onaj bio, koji smo rečenu večer viditi priliku imali. Do hiljadu osobah od svih stališah sakupilo se je domorodnom vatrom upaljenih i iskrenim veseljem opojenih, da jedanput očito svietu pokažu, na koliko svoj sladki, ilirski jezik i junački rod ljube i štuju«.[26] Ovaj uspjeh i odjek kod publike sigurno je potaknuo Kukuljevića da u kasnijem razdoblju napiše nekoliko dramskih djela. Godine 1840.–41., objavio je dramu »Stjepko Šubić ili Bela IV u Hrvatskoj« (Izbor igrokazah ilirskoga kazališta, sv. III., Zagreb 1841.). Zatim je napisao dramu u 4 čina »Poturica« (Zagreb 1865./1867.), »Dva brata ili Sla-

vjani u Turskoj« i tragediju »Marula« Zagreb 1879. g. Kukuljevićeva književna djela, pjesme, pripovijesti i drame svjedoče kako je literatura romantizma zahvatila naše krajeve, kako se pjevalo o domovini i ljubavi, s veličanjem nacionalnih velikana, povijesnih ličnosti, njihovih slavnih djela i tragedija s jasnim aluzijama na aktualno stanje i suvremena zbivanja. I opet, i ovdje Kukuljević je imao za cilj nacionalno osvješćivanje hrvatskoga naroda živim primjerima iz prošlosti.

Niz dragocjenih priloga napisao je Kukuljević iz povijesti umjetnosti. Objavio ih je u »Slovniku umjetnikah jugoslavenskih« u pet svezaka, Zagreb 1858.–1860. Obradio je ovdje životopise i djela slikara, kipara, arhitekata, muzičara, pa i tiskara i zvonoljevača. Monografija Jure Glović prozvan Julio Klovio, hrvatski sitno slikar, »objavljena 1878. g. s brojnim dotada nepoznatim dokumentima, koji se odnose ne samo na Klovića već i na burno vrijeme u kojem je on živio i djelovao, imade i danas svoju znanstvenu vrijednost. Objavljeno je prvotno pod naslovom »Život Jurja Julija Klovija, slikara. Prinesak za pověstnicu umětnosti slavenske, Zagreb 1852. Klović je bio, kako kaže Tadija Smičiklas, Kukuljevićev ljubimac jer je jedini od umjetnika nosio pridjevak »CROATA«, a monografija o njemu predstavlja krunu Kukuljevićevih studija iz povijesti umjetnosti. Osim brojnih kraćih priloga objavljenih u »Slovniku umjetnikah« Kukuljević je dao i preglede prevedene katkada i na njemački kao: »Südslawische Malerinen«, »Kroatisch-dalmatinische Künstler am Hofe des ungarischen König Mathias Korvinus«. Objavio je također studije: »Lucijan Vranjanin – graditelj palače u Urbinu«, te studiju »Andreas Medulić Schiavone«.[27] Vrlo rano započeo je Kukuljević sakupljati građu iz povijesti umjetnosti koju je pod naslovom: »Gradja za istoriju umětnostih u državah ilirskih« s namjerom da objavi podatke o umjetnicima južnih Slavena u svom »Slovniku«, a istome je trebao služiti Kukuljevićev »Abecedni imenik umjetnikah ilirskih«. Podaci o hrvatskim umjetnicima u domovini i stranom svijetu nalaze se u njegovim opširnim »Putnim izvještajima«, koje je objavljivao u svom »Arkivu za povjestnicu jugoslavensku« a i zasebno. Tako »Izvješće o putovanju po Dalmaciji u jeseni g. 1854.« (Zagreb 1855.), »Izvješće o putovanju kroz Dalmaciju, u Napulj i Rim, s osobitim obzirom na slavensku književnost, umjetnost i starine«. (Zagreb 1857.). Ovome treba dodati i važan opis Kukuljevićeva posjeta Bosni: »Putovanje po Bosni« (Zagreb 1858.) Kukuljevićev interes za umjetnost došao je, međutim, do punog izražaja u iscrpnoj monografiji »Prvostolna crkva zagrebačka, opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah.« (Zagreb 1856).

Zanimanje za arheologiju, za »starinarstvo« ogleda se iz brojnih priloga objavljenih u Kukuljevićevu »Arkivu«, u kojem je on tiskao ne samo svoje već i mnoge izvještaje i priloge s opisom starina koje su mu slali suradnici. Kukuljević je zaslužan za osnivanje i djelovanje »Hrvatskog arkeologičkog društva« kojemu je bio predsjednik do kraja života.[28]

Ljubav prema knjizi, pisanoj i tiskanoj, štampanoj riječi, bila je kod Kukuljevića velika, no on nije bio samo sabiratelj, bibliofil već i bibliograf, znanstvenik. Kukuljevićeva knjižnica narasla je do kraja njegova života na oko 12.000 svezaka i bilo je zaista bolno kad ju je morao prodati zapavši u teške financijske teškoće kao banski namjesnik. Knjižnica je tako došla u posjed Jugoslavenske (Hrvatske) akademije što je za samu Akademiju bio i ostao veliki dobitak.

Tomislav Jakić u studiji o Kukuljevićevoj knjižnici s tim u svezi istakao je »da je Kukuljevićeva biblioteka i po svom knjižnom blagu i po svojoj veličini predstavljala naročito izuzetnu pojavu za svoje vrijeme. Ona nije bila velika i znamenita samo po broju svojih svezaka, nego još više po svom unutarnjem sastavu, koji je bio svijesno, stručno i sistematski, popunjavan sa težištem na historiji i književnosti prvenstveno slavenskoj, a zatim i općoj. Takva jedna bogata biblioteka, bogata i po broju knjiga i po njihovu sadržaju, ima već sama po sebi veliko značenje za izgradnju nauke i kulture. To značenje je ipak umanjeno, nalazi li se ona u privatnom posjedu, jer je njeno korišćenje ipak svedeno na njezina vlasnika i na krug njegovih prijatelja i znana-

ca. Ne tvrdimo da je taj slučaj u cjelosti nastupio kod Kukuljevića, jer je bilo opće poznato, da je on rado stajao na uslugu svojim drugovima u nauci, ma bili od koga naroda, a Slavenima ponajradje. Ipak došavši u sklop Akademijine knjižnice, njegova biblioteka je samo dobila na važnosti, a mogli bismo reći i obrnuto: Akademijina knjižnica je kupnjom Kukuljevićeve knjižnice znatno porasla u vrijednosti ne samo u pravom značenju te riječi, nego i u prenesenom. Kad je Akademija kupila u cijelosti ovu biblioteku, ona ju je na taj način spasila i očuvala za buduća pokoljenja, jer što bi od nje ostalo i gdje bi se sve nalazila, da se je pojedinačno ili grupno prodavala ili poklanjala? Važnost i značenje Kukuljevićeve biblioteke, u sklopu Akademije poraslo je i time, što je ona postala pristupačna svima onima, koji se zanimaju za nauku. Na taj način ispunjena je dvostruka svrha: Kukuljevićeva biblioteka sačuvana je u cjelosti za buduće generacije, a njeno korišćenje protegnuto je na cijeli narod.« Valja napomenuti da je Kukuljevićeva knjižnica obuhvaćala ne samo tiskane knjige već zbirke dragocijenih rukopisa, listina i povelja kako je Kukuljević nazvao I. i II. »razdiel« svoje knjižnice. Ove skupine danas su sastavni dio Arhiva Hrvatske akademije.[29]

Međutim, Kukuljević je bio prvi hrvatski znanstvenik bibliograf koji je objavio retrospektivnu hrvatsku bibliografiju. 1860. g. izašla je iz tiska njegova »Bibliografija hrvatska«, koju je Kukuljević sastavio uz pomoć, kako kaže u uvodu, Antuna Mažuranića, Vinka Pacela, Ljudevita Gaja i Mihajla Sabljara. Kukuljević se pri tom služio pojedinačnim popisima knjiga raznih knjižnica u zemlji i inozemstvu. Imao je u planu sastaviti bibliografiju svih južnih Slavena kao »Bibliografiju jugoslavensku«, ali je u tome naišao na niz prepreka, te je tako ostala samo ova »knjiga prva« pod naslovom »Bibliografija Hrvatska« koja sadrži knjige pisane hrvatskim jezikom. U njoj je Kukuljević obradio oko 3000 bibliografskih jedinica od Glagoljskog Misala iz 1483. g. do 1860. g., odnosno 1864. (s dodacima). Kukuljevićeva »Hrvatska bibliografija« bila je do nedavno jedina naša retrospektivna bibliografija pa je njena vrijednost s kulturnog i nacionalnog stajališta izvanredna. Dugo vremena »bila je jedino i neophodno potrebno pomagalo svim bibliotekarima, bibliografima i bibliofilima.«[30]

Padom Bachova apsolutizma i povratkom Ustava vratio se Ivan Kukuljević u politički život. Već 1860. godine postaje članom Banske konferencije, te sudjeluje u nekoliko odbora i komisija vezanih uz rad na obnovi ustavnosti, ustanovljenju moderne uprave, uređenju županija. Posvetio se posebno pitanjima u svezi sa sjedinjenjem Dalmacije i Hrvatske.[31] 1861. godine postao je veliki župan zagrebački, a od 1865. do 1867. g. bio je banski namjesnik. Često je Kukuljević sudjelovao u banskim raspravama o raznim tekućim pitanjima, a česta su bila i njegova principijelna izlaganja. Govorio je: »Budućnost Monarhije nalazi se u federalizaciji«. Isticao je, kao i 1848. godine: »Naša je zadaća da dignemo barjak onaj na kom je napisano: 'Ustavna slobodna federacija ili smrt!' Zadaća nam je da taj barjak dignemo tako visoko da ga sva Europa vidila bude, jer taj barjak poprimiti moraju svi slavenski i neslavenski narodi Austrije; jer samo u načelu slobodnoga i jednakopravnoga saveza stoji sva sreća njihova i budući opstanak Carstva. S tim barjakom u ruci stupajmo u savez s narodi ugarskimi, – ali na temelju našega historičkoga prava, jer samo na tom temelju može biti savez istinski, savez dugotrajan . . .«.[32]

U daljnjem razvoju političkih prilika Kukuljević je pristajao uz Austriju, nadajući se priključenju Dalmacije Hrvatskoj. Zalagao se za sklapanje posebne nagodbe Hrvatske s Austrijom prije nego li to učine Mađari. Prionuo je uz politiku Ivana Mažuranića, – na razočaranje J. Strossmayera, i 1863. g. osnovao je »Samostalnu narodnu stranku«. – 1864. g. počeo je objavljivati list »Domobran« u kojem je objavio značajan programatski članak »Naše stanje i naša zadaća«. U tom je članku pozivao: »Ne dajmo upropastiti Austriju, jer ju mi trebamo za sebe; ali ova Austrija valja da bude za s v e narodnosti r a v n o p r a v n a !«.[33] Kukuljević se zalagao za uređenje Austrije

na konfederativnim načelima prema »Osnovi za preporodjenje austriansko-savezne dèržave« koju je izradio i objavio 1848. i 1860.–1861. g. njegov prijatelj podžupan varaždinski Ognjeslav Utješenović Ostrožinski.

Neumoran, pun inicijativa i poleta, zadnje desetljeće života Kukuljević je posvetio znanstvenom radu i društvenoj djelatnosti. Posebno je bio aktivan u »Matici hrvatskoj« isprva kao njen potpredjsjednik, a od 1874. g. do kraja života bio je predsjednik. Pripadao je mladima, »reformatorima« Matice ilirske. Zajedno s Tadijom Smičiklasom zalagao se za promjenu imena. Smičiklas je o tome pisao: »Reformatori Matice dadoše joj ime hrvatska .... G. 1874. pisah u ime prijatelja mojih reformatora društva odmah iza potvrde pravila. Niti imena ne ostavismo Matici, pokopasmo i zadnji još ostatak imena ilirskoga. Zašto to učinismo? Priznajemo imenu ilirskomu da je prije trideset godina bilo kao narodno, još i više, jer je potrgana uda naroda sklapao u jedno živo tijelo; priznajemo da je s imenom ilirskim poraslo najljepše i najzanosnije doba hrvatske povijesti. Ali sav je narod to ime pokopao, pak mu ni mi ne mogosmo sada istom novi hram graditi. Ime je h r v a t s k o jače, ono zove Hrvata pod narodnu zastavu, ono promiče svu svijest narodu, ono se glasno javlja svakim dahom narodnim. Suvišno bi malne bilo duljiti govor o njegovom pravu na staru Maticu ilirsku.«[34] Bez obzira na termine ilirizma, slavenstva, južnog slavenstva i jugoslavenstva osjećaj hrvatske pripadnosti u Kukuljevića je stalan. On je od najranijeg doba u središtu Kukuljevićeva interesa, kako jezičnog tako i povijesnog, s time da hrvatska nacionalna terminologija dolazi do punog izražaja u kasnijem razdoblju njegova života i rada. On je to sam objasnio i glede toga napisao je značajne riječi: »Istina je da mi u novie vrěme zatajismo sami sebe i naše ime zenemarismo poprimivši ime *ilirsko*, ali to učinismo jedino radi sloge i radi bratinskog zajedničkog napredka; – a kad Serblji o toj blagorodnoj sverhi nećedu da znadu, to neka onda neka puštaju da svaki prosto ide svojom stazom k općenitoj svěrhi, pa neka nas neturaju iz one staze koju su naši preći velikimi duševnimi i fizičnimi silami osvojili i posieli.«[35] Za Kukuljevićevo opredjeljenje i nacionalnu terminologiju važna je spoznaja o hrvatskom imenu na tlu Dalmacije. O tome je također pisao: »Ja sam se u Dalmaciji snova osvjedočio da je kod našeg naroda sve do Arbanije i m e h r v a t s k o jedino živo i narodno. – Valja dakle i nama književnicima, ako želimo s narodom pošteno postupati, njegovu svetinju – među koje narodno ime svakako spada – krepko i postojano čuvati, pa samo onda sa drugim zamijeniti ako nijednu drugu granu Južnih Slavena ne vrijeđa (kao što ime ilirsko ili slovinsko); nu i to samo onda, kada se uobće o svim Južnim Slavenima govori, a ne kad se jedino o Dalmaciji govori, gdje je od pravijeka bilo središte političke, književne i umotvorne sile hrvatske, i to samo hrvatske; izuzevši niekoliko naseljenika iz Italije ili bude otkud.«[36]

Bio je Kukuljević, iako već u godinama, poticatelj mnogih različitih akcija u Matici hrvatskoj, širok, otvoren prema mladima, demokratičan u nastupu. Osim brige za matičina izdanja, nastojao je da okupi što više članova Matice. Broj objavljenih matičinih knjiga od tada je porastao. Objavljena su značajna književna djela hrvatskih pisaca: Augusta Šenoe, Stanka Vraza, Josipa Eugena Tomića, Ksavera Šandora Gjalskog, Bogoslava Šuleka, Radoslava Lopašića, Franje Kuhača, Frana Mažuranića i drugih. Objavila je tada Matica hrvatska djelo Tadije Smičiklasa »Povijest Hrvatska« u dvije knjige (I dio, Zagreb 1882., II. dio, Zagreb 1879.); zatim djelo Vjekoslava Klaića »Zemljopis Hrvatske i opis Bosne«; a i djela samog Kukuljevića: »Jure Galović-Julije Klovio«. – »Glasoviti Hrvati prošlih vjekova«, – »Poviest porodice Draškovića« i druga. Kroz desetak godina Matica hrvatska objavila je i mnoga važnija djela svjetske književnosti od antike do novijih dana: Herodota, Salustija, Cicerona, Homerovu Ilijadu i Odiseju, djela Andersena, Goethea, Puškina, Turgenjeva. Kukuljević je uložio mnogo truda da se poboljša financijsko stanje Matice, a posebno se zalagao da Matica dobije vlastitu zgradu, koja je podignuta za Kukuljevićeva mandata, dovršena i useljena 1887.–1888. godine.

Kukuljević je bio član mnogih europskih znanstvenih društava i akademija. Zajedno s Franjom Račkim i Josipom Jurjem Strossmayerom radio je na osnivanju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, te je među prvima bio predložen i imenovan za pravoga člana. Međutim, to imenovanje on je otklonio 1866. g.[37] Ostao je međutim povezan i uključen u znanstvenu djelatnost Akademije. Objavljivao je svoje znanstvene radove u izdanjima Akademije, držao predavanja na sjednicama historičko-filologičkog razreda, a svoju bogatu knjižnicu i arhiv neprocjenjive vrijednosti dao je Akademiji za simboličku svotu u času kad je zapao u velike financijske teškoće.

Jedno od prvih djela koje je Jugoslavenska akademija objavila bile su »Pjesme Marka Marulića« koje je skupio Ivan Kukuljević, prepisao ih i sastavio (uvodnu studiju) pod naslovom »Marko Marulić i njegovo doba«. Djelo je izašlo kao prva knjiga u akademijinoj seriji »Stari pisci hrvatski« 1869. g. U izdanjima Akademije objavio je Kukuljević, kako je već spomenuto slijedeće radove: »Panonija rimska« Rad knj. 23. (1873.); »Hrvati za nasljednog rata«, Rad knj. 38. (1877.); »Prvovjenčani vladaoci Bugara, Hrvata i Srba i njihove krune«, Rad knj. 57., 58., 59, (1881.); »Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj«, Rad knj. 81., 82. (1886.); »Izvješće Šimuna Jude Sidića o turskoj obsadi grada Beča g. 1683.« Starine, knj. 16. (1884.); »Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII«, Starine knj. 16., 21., 22., 23., 24., 26., 27., 28. (1889., 1890., 1892., 1893., 1895., 1986.).

Jugoslavenska akademija izabrala je Ivana Kukuljevića za počasnog člana 1886. g. Prihvaćajući ovaj izbor Kukuljević je uputio predsjedniku Akademije Franji Račkom zahvalno pismo:

»Presvietli Gospodine Predsjedniče!
Za izvanredno odlikovanje, kojim me je počastila Jugoslavenska akademija znanosti imenovavši me svojim počastnim članom, molim da gg.p.n. akademikom izjavite moju najsrdačniju zahvalnost, sa uvjerenjem, da ću kao član toli uglednoga i za znanost i kulturu velezaslužnoga zbora, vazda nastojati, da i svojim slabim radom dužnosti člana zadovoljim.

Primite izraz moga visokog štovanja i iskrena prijateljstva.
U Zagrebu, 16. prosinca 1886.

zahvalan
Ivan Kukuljević[38]

Pod kraj života boravio je većinom na imanju u Tonimiru kod Varaždinskih Toplica, dok nije morao prodati to omiljeno po njegovu ocu Antunu prozvano imanje. Smjestio se zatim u kuriju u Puhakovcu gdje je sred ljeta 1. kolovoza 1889. umro.

Iza velike Kukuljevićeve aktivnosti zadnjih godina života nastanilo se u Kukuljeviću razočaranje i sjeta zato što se nisu ostvarile sve nade njegovih mladih dana. U pismu prijatelju je priznao da mu je »u sadašnjih okolnostih svega našega naroda na jugu dozlogrdio život«, da bi volio »da mu se prikrate još više i tako kratki dani života.« Nije mogao zamisliti, kaže u tom pismu »da bi mogla nastati tako kukavna vremena po naš narod, kako ih sada doživismo«.[39]

Imao je pred očima svoju upornu i zanosnu borbu za samostalnost i državnost Hrvatske i tadašnje jadno političko stanje.

Ipak, nadao se, još uvijek obuzet svojim optimističkim duhom i zanosnim, romantičnim srcem, da će biti uvažen uložen trud i da će se graditi dalje na položenim temeljima. Pisao je prijatelju Ognjeslavu Utješenoviću Ostrožinskom »Doći će vremena, kad će budući naraštaji, osvjestiv se nanovo, ... proučavati ono što smo mi namislili, pjevali i pisali, te će po nama prokrčenom stazom stupajući naprijed oživotvoriti našu i svega potlačenoga slavenstva ideju prave slobode svih naroda i uzajamnog bratstva.«[40] Kao zalog svoje trajne prisutnosti ostavio je Kukuljević generacijama koje dolaze brojna objavljena djela, svoju izvanredno bogatu knjižnicu i arhiv koji se mogu smatrati općim dobrom hrvatskog naroda.

U svom Zagorju, u Puhakovcu dočekao je zadnje časove života. Sigurno mu je u tom trenu lebdjela pred očima sva ljepota ovog čarobnog kraja, o kojem je pisao pjesme, u koji su se kroz stoljeća sklanjale i našle svoj novi dom tolike slavne hrvatske plemićke obitelji i napaćeni narod hrvatski bježeći pred raznim osvajačima. Kraj u kojem kao da su se sabirali svi krajevi Hrvatske, gdje je, ne bez razloga nastala hrvatska himna »Lijepa naša domovino«.[41]

To Zagorje, taj sažeti kutak cijele domovine, kao i rodni Varaždin, bilo je za Kukuljevića više od rodnoga kraja. Bilo je simbol Hrvatske kojoj je Kukuljević posvetio svoja djela i čitav svoj život – prema vlastitim riječima posvete stavljenima na čelo izdanja »Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae«: »*Preljubljenoj mojoj domovini i narodu hrvatskom – Peramate suae patriae et nationi Croaticae*!«[42] Toj domovini Hrvatskoj posvetio je Kukuljević ne samo ovo djelo već sve svoje snage, svoje neumorno zanosno djelovanje na književnom, znanstvenom i političkom polju, upisavši se tako u svjetla, neumrla imena hrvatske povijesti.

SAŽETAK

Istaknuti hrvatski političar znanstvenik – povjesničar i književnik, Ivan Kukuljević Sakcinski (rođen u Varaždinu 29. svibnja 1816, umro u Puhakovcu 1. kolovoza 1889. g.) bio je jedan od idejnih vođa hrvatskog narodnog preporoda, javni djelatnik, utemeljitelj ne samo brojnih znanstvenih disciplina već i brojnih ustanova arhiva, knjižnica, muzeja, časopisa, kulturno-povijesnih društava. Bio je sakupljač povijesne građe, povijesnih izvora, (zemaljski arhiv), izdavač značajnih povijesnih dokumenata, pisac znanstvenih povijesnih rasprava, biograf, arheolog, povjesničar umjetnosti, bibliograf i bibliofil. Bio je sljedbenik i istomišljenik najprije Ljudevita Gaja, zatim Josipa Jurja Strossmayera, suradnik bana Josipa Jelačića i bana Ivana Mažuranića. Borio se i zalagao na raznim područjima javnog djelovanja na kulturnom, znanstvenom, političkom, pa i vojnom polju za podizanje narodne svijesti, za samosvojnost i državnu samostalnost hrvatskog naroda. Kao političar istakao se rano sjajnim govorima u Varaždinskoj i Zagrebačkoj županiji, te napose u Hrvatskom saboru. Bio je član privremene hrvatske vlade tzv. Direktorija uoči 1848. g., član banskoga vijeća za bana Josipa Jelačića, član banske konferencije i banski namjesnik 1865–1867. g., te veliki župan zagrebačke županije. Bio je osnivač, tajnik i predsjednik »Društva za povjestnicu jugoslavensku«, i prvog povijesnog znanstvenog časopisa »Arkiv za povjestnicu jugoslavensku«, bio je načelnik i osnivatelj »Hrvatskog arkeologičkog družtva«, podpredsjednik »Matice Ilirske« i predsjednik »Matice Hrvatske«, počasni član »Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti«, te član mnogih uglednih znanstvenih udruženja i akademija. U doba apsolutizma A. Bacha i oktroiranog ustava povukao se iz političkog života i posvetio znanstvenom radu, pisanju i izdavanju brojnih znanstvenih, povijesnih i književnih radova. Objavio je tako zbirku izvora »Monumenta historica Slavorum Meridionalium«, I. Acta Croatica dokumente pisane hrvatskim jezikom glagoljskim, ćirilskim i latinskim pismom; zbirku, kojom je želio dokazati hrvatska povijesna prava na samostalnost i državnost kroz vijekove: »Jura Regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae«, I – III; te pojedinačne isprave u zbirci »Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae«, (Zagreb 1874, 1875). Objavio je i dragocijenu zbirku epigrafskih spomenika pod naslovom »Nadpisi sredovječni i novovjeki na crkvah javnih i privatnih zgradah u Hrvatskoj i Slavoniji«, (Zagreb, 1891.).

Bilo da se radi o izdavanju izvora, kojima je Kukuljević želio »položiti temelj kritičkom obrađivanju povijesti« ili o povijesnim studijama, knjigama i raspravama, Kukuljević je dao temelje moderne historiografije u Hrvata 19. stoljeća.

Kurelac M.: Ivan Kukuljević Sakcinski – Život i djelo, Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin, br. 6 – 7, 1994., str. 101 – 116

IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI – BASSANI DE SACCI
Zusammenfassung

Bedeutender kroatischer Politiker, Wissenschaftler, Historiker, und Schriftsteller, Ivan Kukuljević Sakcinski (geboren in Varaždin am 29. Mai 1816, gestorben in Puhakovec am 1. Juli 1889) war einer von den geistigen Anführern der kroatischen nationalen Bewegung, eine Person des öffentlichen Lebens, Begründer nicht nur vieler wissenschaftlicher Disziplinen sondern auch vieler Institutionen, Archive, Bibliotheken, Museen, Zeitschriften, kultur-historischer Gesellschaften. Er war der Sammler von historischen Quellenmaterialien, Landarchivar, Herausgeber bedeutender historischer Dokumente, Verfasser wissenschaftlich-historischer Abhandlungen, Biograph, Archeologe, Kunsthistoriker, Bibliograph und Bibliophile. Er war der Anhänger und Gleichgesinnter zuerst von Ljudevit Gaj und dann von Josip Juraj Strossmayer, Mitarbeiter von Ban Josip Jelačić und Ban Ivan Mažuranić. Er kämpfte und arbeitete auf den verschiedenen Gebieten der öffentlichen Tätigkeit; auf dem kulturellen, wissenschaftlichen, politischen und militärischen Bereich und für das Erwecken des nationalen Bewußtseins für die Selbständigkeit und staatliche Unabhängigkeit des kroatischen Volkes. Als Politiker hat er sich sehr früh durch seine hervorragenden Reden in Varaždiner und Zagreber Gespanschaft und besonders im kroatischen Landtag hervorgetan. Er war das Mitglied der zeitweiligen kroatischen Regierung des sog. Direktoriums unmittelbar vor 1848, Mitglied des Banalrates zur Zeit des Banus Josip Jelačić, Mitglied der Banalkonferenz und Banalstatthalter von 1865 bis 1867 und Obergespan der Zagreber Gespanschaft. Er war der Begründer, Sekretär und Vorsitzender der »Gesellschaft für die jugoslawische Geschichte« und der ersten historischen wissenschaftlichen Zeitschrift »Archiv für die jugoslawische Geschichte«, er war der Vorstand und Begründer der »Kroatischen archäologischen Gesellschaft«, Vizevorstand von »Matica Ilirska« und Vorstand von »Matica Hrvatska«, Ehrenmitglied der »Jugoslawischen Akademie für Wissenschaft und Kunst« und Mitglied vieler angesehener wissenschaftlicher Vereine und Akademien. Zur Zeit des Absolutismus von A. Bach und aufgezwungener Verfassung hat er sich aus dem politischen Leben zurückgezogen und sich der wissenschaftlichen Arbeit, dem Verfassen und Herausgabe vieler wissenschaftlicher, geschichtlicher und literarischer Arbeiten gewidmet. Er veröffentlichte die Sammlung »Monumenta historica Slavorum Meridionalium«, I. Acta Croatica – Dokumente in kroatischer Sprache, geschrieben in glagolitischer, kyrillischer und lateinischer Schrift; dann die Sammlung, mit der er das kroatische Jahrhundert lange geschichtliche Recht auf Selbständigkeit und Staatlichkeit beweisen wollte, »Jura Regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae«, I – III; und einzelne Schriftstücke in der Sammlung »Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae«, (Zagreb 1874, 1875). Er veröffentlichte auch eine wertvolle Sammlung epigraphischer Denkmäler unter dem Titel »Mittelalterliche und neuzeitliche Inschriften an den Kirchen, öffentlichen und privaten Gebäuden in Kroatien und Slawonien«, (Zagreb 1891).

Ganz gleich, ob es sich um Quellenangaben, mit denen Kukuljević »eine Grundlage für die kritische Behandlung der Geschichte schaffen wollte«, oder um geschichtliche Studien, Bücher und Abhandlungen handelt, legte Kukuljević das Fundament zu einer modernen Historiographie bei den Kroaten in 19. Jahrhundert.

BILJEŠKE

1. FRANJO FANCEV, Ilirstvo u hrvatskom narodnom preporodu, Ljetopis JAZU, sv. 49, Zagreb 1937, str. 130–157; DOMINKO CVIETIN, Traženje Hrvatske kroz ilirsku priču, Zagreb 1944.
2. Polazeći iz očinske kuće, iz Tonimira kraj Varaždina 1838. godine u Beč zapisao je Kukuljević u Dnevniku: »Ostaj s Bogom premila ljubna domovina ma! Telo se oprašta s tobom, sàrce, duša ne; u tebe su sve slasti, veselja iščastje me, u tebi sva milina i dražest života! O kakvo gorko, kakvo turobno čuvstvo osećam u ovom hipu, kad se od tebe rastavljam. O kad će dojti ura, kada danak, da se s tobom opet sojužim, u tvom naručaju sladne slasti pijem?« Cit. kod Tadija Smičiklas, Život i djela Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, Rad JAZU, knj. 110, Zagreb 1892, str. 127.
3. Neobjavljeni članak I. Kukuljevića napisan 20. ožujka 1842. g. za »Narodne novine« sadrži temeljne misli izrečene kasnije u njegovu saborskom govoru 2. svibnja 1842. g. Objavio T. Smičiklas, o.c. str. 127–128.; govori u Zagrebačkoj županiji 11. travnja 1843. i 29. kolovoza 1845. g. Usp. Kukuljevićev članak: »Što će biti od nas?« napisan 1843. v. T. Smičiklas, o.c., str. 130–131.
4. Govor se je širio u prijepisima. Prvi puta otisnut je u časopisu »Branislav«, Beograd 1844–1845. (NSB R VII–4–5). Objavio ga je Stjepan Mirković (= Đuro Deželić), Ivan Kukuljević Sakcinski, Zagreb 1861, str. 8–12; Božidar Kukuljević, Mladost Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, Zagreb 1907, str. 15–20; T. Smičiklas imao je ovaj govor u originalu i u mnogim prijepisima, v. T. Smičiklas o.c. str. 131. Govor su promijenjenim pravopisom i nešto skraćen objavili: Ferdo Šišić, Hrvatska povijest, III. dio, Zagreb 1913, str. 288–293; Jaroslav Šidak, Historijska čitanka, I, Zagreb 1952, str. 187–190; Jakša Ravlić, Hrvatski narodni preporod, II, Ilirska knjiga, Zagreb 1965, (Pet stoljeća hrvatske književnosti knjiga 29), str. 157–161.
5. Kukuljevićev govor u Hrvatskom saboru 23. listopada 1847. objavljen je u Narodnim novinama, g. 1847. Koncept pisan Kukuljevićevom rukom, čuva se u Gradskom muzeju Varaždina, sign. 2448; Dio govora objavljen je kod T. Smičiklasa, o.c., str. 133–134.
6. Kukuljevićev govor u Zagrebačkom magistratu, održan 17. ožujka 1848. g., Narodne novine 1848, br. 23; T. Smičiklas, o.c. str. 110–111; Rudolf Horvat, Ban Jelačić – Hrvatski pokret 1848, I. sv. Zagreb 1909, (pretisak Zagreb 1990), str. 32–33. – Na velikoj skupštini grada Zagreba 22. ožujka 1848. g. donijet je tekst proglasa pod naslovom »Želje naroda«, te je tiskan plakat pod tim naslovom. Fotografija objavljena u Jaroslav Šidak, Narodna zahtijevanja od 25. ožujka – program hrvatske Četrdesetosme. u J. Šidak, Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848–49, Zagreb 1979, str. 45.
7. Tekst »Narodnih zahtijevanja objavljen je pod dva naslova uz razlike u tekstu uvoda. – Letak pod naslovom »Zahtĕvanja naroda« (Arhiv Hrvatske, stampata 131/89. – Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb, – Arhiv Hrvatske akademije). Fotografija kod J. Šidak, o.c., 75–76. tekst, str. 51–52. – Letak pod naslovom: »Zahtĕvanja naroda Horvatskog« (Hrvatski povijesni muzej, stampata), Fotografija objavljena u Anđelko Mijatović, Ban Jelačić, Zagreb 1990, str. 27. Tekst prema konceptu (rukopisu) Ljudevita Gaja (Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Ostavština Lj. Gaj) objavljen je u Josip Horvat, Ljudevit Gaj, Zagreb 1975. str. 254–255. – J. Šidak je utvrdio i istakao da je »Zahtijevanja« pročitao u Hrvatskom saboru Ivan Kukuljević, a ne D. Galac. v. J. Šidak, o.c., str. 54.
8. Novine dalmat(insko)-horvatsko-slavonske, 20. travnja 1848, br. 37; Izd. Nada Klaić, Izvori za hrvatsku povijest, IV, Zagreb 1959, str. 116–120.
9. Kukuljevićev članak u kojem najavljuje »krepki uzajamni savez Slavena«, objavljen je i u Pragu 30. travnja 1848, preveden na češki; v. J. Šidak, Austroslavizam i Slavenski kongres u Pragu 1848, u Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848–49, Zagreb 1979, str. 95–114. – Slavenski kongres u Pragu otvoren je 3. lipnja 1848. god., a rastjeran 12. lipnja 1848. proglasivši »Manifest europskim narodima«. Hrvatsku su na Kongresu zastupali Kukuljevićevi prijatelji *Stanko Vraz i Ognjeslav Utešenović Ostrožinski podžupan varaždinski koji je podnio* nacrt pod naslovom: »Osnova za savezno preporodjenje cesarovine austrijske po načelu ustavne slobode i narodne pravstvene jednakosti.«, 1848. g.; v. Petar Korunić, Prilog raspravi: Program federalizma u hrvatskoj političkoj i društvenoj misli u XIX. st. »Povijesni prilozi« I. S. P., sv. 10, Zagreb 1991, str. 141–153.
10. Saborske novine, 7. lipnja 1848, br. 2; Saborski spisi LXXVII, 4–8, 1848. (Arhiv Hrvatske).
11. Kukuljevićev članak »Pozor Slaveni!« objavljen je u novinama »Slavenski jug«, 15. rujna 1848, br. 44.

12. Pismo I. Kukuljevića banu Josipu Jelačiću. Zagreb, 9. kolovoza 1849. god.; v. S. Mirković (Đ. Deželić), o.c. str. 51–52; T. Smičiklas, o.c., str. 145–146.
13. I. KUKULJEVIĆ, Primanje hrvatskih spisa u Budim-Pešti god. 1849–1851, Zagreb 1885, str. 4 i dalje; IGOR KARAMAN, Djelatnost Ivana Kukuljevića kao Zemaljskog arhivara 1848–1860. »Arhivist«, Beograd 1955, God. V, sv. 3, str. 6–14.
14. T. SMIČIKLAS, o.c., str. 147.
15. T. SMIČIKLAS, Matica Hrvatska od g. 1842 do g. 1892. Spomen knjiga, Zagreb 1892, str. 44.
16. FRANJO RAČKI, Nacrt hrvatske historiografije od 1835 – 1885. godine, Rad JAZU, knj. 80, str. 266–274.
17. Conspectus monumentorum historicorum in manuscripto existentium quae ad illustrandam historiam ecclesiasticam ac civilem Slavorum meridionalium typis vulgari possent. Zagrabiae 1859.
18. Govor Ivana Kukuljevića na glavnoj skupštini Družtva za pověstnicu i starine jugoslavenske (jugoslavenah), održanoj 2. veljače 1852. g. »Arkiv za povestnicu jugoslavensku«, knjiga II, Zagreb 1852, str. 440. Tom prigodom izrekao je kao pokrovitelj spomenutog društva ban Josip Jelačić slijedeće riječi: »Zaista neima boljega niti shodniega načina oplemeniti duh narodni i probuditi u njemu ponos samosvěsti, nego stavljajući mu pred oči zrcalo njegove prošastnosti. – Pověstnicu svakoga naroda možemo smatrati krstnim njegovim listom. Kao što krstni list služi pojedinom čověku na biljegu čověčjeg družtva, u koje spada, tako je i svakom narodu pověstnica obilježje njegovog města u velikom krugu čevěčanstva. Bez nje nezna narod, što je bio, niti kamo spada.« Na istom mjestu str. 439. Usporedi također: Hrvoje Matković, Kukuljevićev govor na prvoj skupštini Društva za povjesnicu jugoslavensku 1850. godine. Historijski pregled«, VI, Zagreb 1960, str. 148. (Prema zapisniku »Društva« u Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu).
19. Pravila »Družtva za jugoslavensku pověstnicu i starine« v. Arkiv za pověstnicu jugoslavensku, knj. I, Zagreb 185, str. 237–240 usp. J. Šidak, Ivan Kukuljević – osnivač moderne hrvatske historiografije, »Historijski zbornik« god. XXV–XXVI, 1972/73, str. 5–29, i J. Šidak, Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti, Zagreb 1981, str. 301–302.
20. V. bilješku 13.
21. O djelima Ivana Kukuljevića i njihovom postanku pisali su: T. Smičiklas, o.c. str. 110–204; J. Šidak, Ivan Kukuljević osnivač moderne hrvatske historiografije, v. bilješku 19; isti, Politička djelatnost Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, 2, Zagreb 1972, str. 47–104; Opširnu bibliografiju objavili su M. i V. Živančević u Leksikonu pisaca Jugoslavije, sv. III, Novi Sad, Matica srpska, 1987, str. 511–514.
22. T. SMIČIKLAS, Ivan Kukuljević Sakcinski, u Matica Hrvatska – Spomen knjiga. Zagreb 1892, str. 168–169. U prvom svojem povijesnom radu »Carevi rimski od plemena ilirskoga« napisao je Kukuljević: »Neponosite se rekoh s děli cělog naroda ni njegovih pukah već se ponosite s pojedini muževi od roda vašega, koji su kao pojedini članovi vaši slavu zaslužili, slavu koju cěli narod nikad zaslužio nije, oni světle se kao jasne zvězde u tamnoj noći dogodovštine naše, ter poradi njih, ne poradi nas sviuh možemo zahtěvati hvalu od vlade rimske i bizantinske, od ugarske i turske, od mletačke i němačke.« – »Upoznajte se s velikimi muževi naroda toga i ve ne ćete više prezirati staro ovo ime i upoznat ćete da slava kojom se toliko ponosite, ne narodu, nego samo pojedinim osobama prinadleži«. O tome: T. Smičiklas, o.c. str. 156. i T. Smičiklas, Život i djela Ivana Kukuljevića ... str. 135.
23. I. KUKULJEVIĆ, Glasoviti Hrvati prošlih vjekova, niz životopisa, Zagreb 1886. (Reprint izdanje »Most vol. 5.«, Zagreb 1991).
24. IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Pjesme Marka Marulića, Zagreb 1869, str. I. Izdanje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti »Stari pisci hrvatski«, knj. I. str. 1.
25. Ibid. str. I–LXXVII.
26. DIMITRIJE DEMETAR, u časopisu Danicza, god. 1840, br. 24. T. Smičiklas, Život i djelo Ivana Kukuljevića ... l.c. str. 119–120.
27. I. KUKULJEVIĆ: – »Leben des G. Julius Clovio«, Agram 1852, – »Kroatisch-dalmatinische Künstler am Hoffe des ungarischen Königs Mathias Corvinus«, Agram 1860; – »Andreas Medulić Schiavone, Maler und Kupferstecher«, Agram 1863; – »Leben südslavischer Künstler«, Agram 1868.
28. Osnovano 1850. g. »Družtvo za pověstnicu i starine jugoslavenske« (»Družtvo za pověstnicu i starine Jugoslavenah« ili Družtvo za poviest i starine južnih Slavena«) dokinuto je nakon 25 godišnjeg rada i djelovanja 1879. g. kad je osnovano »Hrvatsko arkeologičko družtvo« s Ivanom Kukuljevićem kao predsjednikom na čelu. Tada je osnovan i časopis toga društva pod naslovom »Věstnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva« Na glavnoj skupštini društva

30. studenog 1879. g. Ivan Kukuljević je ukazao na područje interesa društva riječima: »Poznato je da se pod naukom arkeologije u strogom smislu razumieva samo nauka klasičnih starina, ali u obširnom pojmu, kako ju i ovo družtvo shvaća, pripada arkeologiji također narodno bajoslovje, kršćanska umjetnost i njeke pomoćne struke poviestne nauke, kao: epigrafika, heraldika, sfragistika, pjenezoslovje, nauka starih nošnja, staroga oružja, staroga posudja, starih običaja, kao i topografija starinarska t.j. poznavanje i označenje mjesta, gdje su se nalazile ili se još nalaze starine i umotvorine.« v. »Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga družtva, God. I, br. 4, Zagreb 1879. Prilog: Izvješće Hrvatskoga arkeologičkoga družtva za godinu 1879. str. 2.

29. I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, Jugoslavenska knjižnica Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, Zagreb 1867; Tomislav Jakić, O postanku i sastavu biblioteke Ivana Kukuljevića, Rad JAZU, knj. 324, Zagreb 1962, str. 145–170.
30. JANKO ŽIVKOVIĆ, Kukuljevićeva Bibliografija hrvatska, Vjesnik bibliotekara Hrvatske, God. IV. 1955–1957, Zagreb 1958, str. 83–98; T. Jakić, Kukuljević i njegova Bibliografija. Pogovor pretisku knjige I. Kukuljevića »Bibliografija hrvatska«, Zagreb 1974, str. I–VII.
31. Usp.: TRPIMIR MACAN, Ivan Kukuljević i narodno-politički razvitak južne Hrvatske, Kolo, God. VIII, br. 8, Zagreb 1970, str. 962–967; isti, Ivan Kukuljević i narodno-politički razvitak Dalmacije, Historijski zbornik, God. XXVII–XXVIII–1974–75, Zagreb 1976, str. 73–93.
32. Dnevnik Sabora trojedine kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, godine 1861, 20. lipnja 1861, str. 220–223; usp. također: »Pozor« 1861, br. 141, str. 311; J. Šidak, Politička djelatnost Ivana Kukuljevića . . ., str. 256; T. Smičiklas, Život i djela Ivana Kukuljevića . . ., str. 177. Usp. Petar Korunić, Program konfederalizma u hrvatskoj političkoj i društvenoj misli u XIX. st. »Povijesni prilozi, sv. 10, Zagreb, 1991, str. 105–156. Usp. bilješku 9.
33. Domobran, br. 1, 14. svibnja 1864. Izdanje: Njekoliko političkih spisah Ivana Kukuljevića Sakcinskoga (1864–1867), Zagreb 1867.
34. Vienac, God. 1874, br. 35, str. 462; T. Smičiklas, Povijest Matice Hrvatske, u Matica Hrvatska od god. 1842. do g. 1892 – Spomen knjiga, Zagreb 1892, str. 44.
35. Pismo I. Kukuljevića Pavlu Josefu Šafariku, 29. siječnja 1854. Objavljeno u Milan Prelog, Slavenska renesansa, Zagreb 1924, str. 145; J. Šidak, Politička djelatnost Ivana Kukuljevića . . ., str. 251.
36. Pismo I. Kukuljevića Šimi Ljubiću 26. lipnja 1857. g. Objavljeno kod V. Valčić – M. Škrbić, Geneza Ljubićeva Ogledala . . ., Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio I, 1960/61, Zadar 1963, str. 184–185. O tom izdanju i komentaru v. J. Šidak, Politička djelatnost Ivana Kukuljevića, . . ., str. 251.
37. IVAN KUKULJEVIĆ, Pismo o uzroku svoga izstupljenja iz Akademije jugoslavenske. Pretiskano iz Narodnih novinah, Zagreb 1866. O odnosu Ivana Kukuljevića i JAZU *(17. kolovoza 1866)* v. T. Smičiklas, o.c. str. 200–201; J. Šidak, Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti, l.c. str. 312.
38. Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.
39. Pismo Ivana Kukuljevića Ognjeslavu Utješenoviću Ostrožinskom 15. studenoga 1886. g. Usp. O. Arancki, Ognjeslav Utješenović Ostrožinski, Zagreb 1933, str. 77–78; J. Šidak, Politička djelatnost Kukuljevića . . ., o.c., str. 275–276.
40. OGNJESLAV UTJEŠENOVIĆ OSTROŽINSKI izradio je već 1848. g. »Osnova za savezno preporođenje cesarovine austrijske po načelu ustavne slobode i narodne pravstvene jednakosti«, a 1861. g. taj je tekst dopunio i objavio pod naslovom »Programm zur Konstituirung des österreichischen Kaiserstaates nach den Prinzip der konstitutionellen Freicheit, der nationalen Gleichberechtigung und Konfäderation«. Ovaj program podudara se sa Kukuljevićevim političkim načelima koja se zalažu za »pravu slobodu svih naroda i uzajamnog bratstva« naroda austrijske carevine; to objašnjava Kukuljevićeve nade pod kraj života kao realni i dokučivi program iako dalek. Program Utješenovića objavljen je kao prilog radu: P. Korunić, Program konfederalizma . . . o.c. (v. bilješku 32), str. 141–153. (objavljen na hrvatskom jeziku, datiran: »U Hèrvatskoj, 22. listopada 1848.)
41. Pod naslovom »Hrvatsko Zagorje ispjevao je Kukuljević nježnu pjesmu svom rodnom kraju, koja završava riječima: »Da, Zagorje za gorami, – Biser među krajinami, – Gdje s' hrvatsko ime hrani – I Slavjanstvo krepko brani. – U budućnost gdě se gleda. – I sloboda satrt neda . . . – Hrvatsko je Zagorje. – Milo krasno Zagorje! I. Kukuljević, Pěsme, 1947.
42. IVAN KUKULJEVIĆ, Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Pars I. Zagreb 1861.

Primljeno: 1991–5–8

R A D O V I
Zavoda za znanstveni rad
HAZU Varaždin

UDK: 949.713
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

A L E K S A N D R A K O L A R I Ć
Zavod za povijesne i društvene
znanosti-odsjek za povijesne znanosti
HAZU Zagreb

I V A N K U K U L J E V I Ć I N A R O D N A Z A H T I J E V A N J A 1 8 4 8. G O D I N E

IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI UND VOLKSFORDERUNGEN IM JAHRE 1848

Der vorliegende Artikel zeigt die Entstehung von »Volksforderungen« und die Rolle von Kukuljević in ihrer Entstehung. Der Autor analysiert die einzelnen Punkte in den »Volksforderungen« und behält immer im Auge die Ganzheit von »Forderungen« als eines bürgerlich-demokratischen Programms mit mäßig-liberaler Orientierung.

Ulaskom Ivana Kukuljevića Sakcinskog na čelu grupe građana na sjednicu gradskog magistrata grada Zagreba 17. ožujka u Hrvatskoj je započela politička akcija 1848. godine.

Nakon što su u noći od 15/16. ožujka poštanskom kočijom stigle u Zagreb prve vijesti o oružanim neredima u Beču,[1] u sobi hotela »K caru austrijanskomu« sastali su se vodeći ljudi Narodne stranke: Ambroz Vraniczany, Ivan Kukuljević, Dimitrije Demeter, Bogoslav Šulek, Ferko Žerjavić i Josip Praus,[2] kako bi, očito svjesni izuzetnosti trenutka i uzbuđenosti grada, odlučili o daljnjem političkom djelovanju.

Želeći ići zakonitim putem mogućnosti izbora bijahu im vrlo ograničene: Sabor nije bio zasjedao, namjesnik banske časti, biskup Juraj Haulik, nalazio se izvan zemlje, vlast u zagrebačkoj županiji su od 1845. držali mađaroni, pa se narodnjacima kao jedini legalni organ preko kojega se mogla provesti politička akcija nametnuo gradski magistrat. Na sastanku u Vraniczanyjevoj sobi hotela dogovoreno je da će sutradan, uz suglasnost zagrebačkog suca (načelnika) Janka Kamaufa, sjednicu gradskog magistrata, redovito sazvanu za 17. ožujka, pretvoriti u veliki zbor svega građanstva. Tako je na sjednici od 17. ožujka Kukuljević, kao jedini govornik, održao govor u kojemu je od kralja zatražen što brži saziv Sabora, kako bi i Hrvati »kao slobodni ljudi slobodnog naroda... starinskim i zakonitim putem dobili sve«[3] što je bilo predlagano u Beču i Pešti. Zatim je odlučeno da će se kralju u Beč poslati građanski odbor, koji će mu tu želju i usmeno izraziti. Autor reprezentacije koju će poslanstvo podastrijeti caru, a koja je pored zahtjeva za sazivom Sabora pokrenula i pitanje teritorijalne cjelovitosti Trojednice, te pitanje tješnjih odnosa s austrijskim nasljednim zemljama, bio je Kukuljević.[4]

S poslanstvom je 19. u Beč krenuo Vraniczany, dok je Kukuljević ostao u Zagrebu i sve do povratka Gaja iz Beča 24. istog mjeseca, igraće odlučujuću ulogu u političkim previranjima.[5]

Ustrajanje na zakonitom provođenju reformi 1848. prvi je puta izrečeno u ovom Kukuljevićevom govoru, a ostati će temeljni »credo« hrvatske politike i kasnije, pa je i ono, vjerojatno, uz toliko slavljeni »hrvatski«, a zapravo »crno-žuti« Jelačićev pohod preko Drave bio jedan od razloga ocjenjivanja hrvatskog pokreta 1848. kao antirevolucionarnog, konzervativnog i nazadnog.

Kod većine takvih ocjena radi se o mehaničkom preslikavanju povjesnih uvjeta i duhovno-političkog okruženja XX stoljeća u XIX, te o nerazumijevanju duha vremena; XIX stoljeće je stoljeće historicizma »par excellence« (cjelokupna hrvatska politička argumentacija u njegovoj drugoj polovici biti će zasnovana na povjesno-državnim temeljima), pa je i više nego logično i potpuno u skladu s tendencijama tadašnjeg doba da su narodnjaci svoju nacionalnu politiku, pored načela prirodnog i narodnog prava, te načela slobode, jednakosti i ravnopravnosti svih, kao suvremenih međunarodnih pravnih spoznaja, temeljili upravo na načelu hrvatskog povijesnog i državnog prava i hrvatske državnopravne tradicije.[6]

Proigrati devet stoljeća političkog, državnog i državnopravnog kontinuiteta, ne posegnuti za potvrdom modernih političkih zahtjeva u starodavna »iura municipalia« predstavljalo bi, izraženo »K. und K.« rječnikom »krajnji politički Schlamperei«.

Upravo kako bi ona dobila privid zakonitosti, na Veliku narodnu skupštinu sazvanu za 22. ožujka pozvani su bili samo članovi posljednjeg hrvatskog staleškog sabora.[7] Skupštini je predsjedao Janko Drašković, jamačno kao najstariji i najugledniji narodnjak, dok je Kukuljević vodio zapisnik;[8] međutim danas nikakav detaljniji zapisnik nije sačuvan.

»Želje naroda« donesene na toj skupštini nisu isključivo Kukuljevićevo djelo, ali je on u njihovu oblikovanju imao vodeću ulogu. Gajev slavodobitan povratak iz Beča, 24. III, na krilima proglasa slavenskih đaka u Beču od 20. III, u kojemu su preporučili osnivanje »directoriuma« ili »triumvirata« sastavljenog od Vraniczanyja, Kukuljevića i Gaja, mijenja situaciju. Gaj privremeno preuzima vodstvo pokreta u svoje ruke.

24. je održao sastanak sa Žerjavićem i Kukuljevićem, na kojemu su Želje redigirane.[9]

Dopisana je preambula, dodano je sedam novih točaka (od čega se četiri odnose na Vojnu krajinu) usprkos protivljenju Kukuljevića i Žerjavića, nadalje tekst je na nekim mjestima pojašnjen i bolje stiliziran, a promjenom naslova Želje su postale »Zahtijevanja naroda«, koja će biti usvojena dan poslije tj. 25. III u Narodnoj skupštini Trojednice.[10]

Narodna zahtijevanja nisu samo sažeti politički program hrvatskog pokreta 1848. svojim liberalnim obilježjima potpuno u suglasju s evropskim događajima, ona nisu samo plod i kruna hrvatskog narodnog preporoda, niti samo pokušaj da se maksimalnim zahtjevima pruži otpor silovito nadirućoj mađarskoj hegemoniji i mađarizaciji, ona su, nažalost, nedosanjani san o stvaranju moderne hrvatske građansko-demokratske nacionalne države.

Želje naroda tiskane su kao letak, isti je slučaj i s Zahtijevanjima naroda, ali ovdje postoje dva letka istog sadržaja, s istim brojem točaka, ali s unekoliko modificiranim naslovom: Zahtijevanje naroda horvatskoga«.[11]

Želje su u naslovu zamijenjene zahtijevanjima na prijedlog Nikole Vakanovića,[12] koji je također prisustvovao sastanku od 24. III, a kralju su na potvrdu podnesene u obliku jedne peticije, u kojoj je broj točaka smanjen, ali tako da ona nije izgubila niti jednu kapitalnu točku.[13] Želje formalno nisu imale preambulu, ali su njezine osnovne postavke sadržavale u svojoj prvoj točki.

Preambula daje definiciju državnopravnog položaja Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije unutar Habsburške monarhije kao višenacionalne i višekulturne države. Ponavljanjem dobro poznatih formula o vječnoj vjernosti dinastiji (premda izabranoj na temelju Pragmatičke sankcije), ugarskoj kruni i državi (iako se ističe ugovorni karakter te državne zajednice) i Carstvu preambula ispunjava potrebnu formu kako bi ostala unutar zakonito zadanih okvira. Isticanje jedinstva cjelokupnosti Monarhije moguće je dijelom protumačiti kao vid obrane od mađarskih posezanja.[14] Povjesničari su upravo na temelju te i takve preambule zaključivali da Zahtijevanja još ne traže promjenu državnopravnog položaja Trojednice i ujedno niti državno preuređenje Monarhije.[15]

Međutim ukoliko ne promatramo preambulu izdvojeno, već imamo pred očima cjelokupni tekst Zahtijevanja, čije glavno značenje se ipak ogleda u 30 formuliranih točaka, taj je zaključak netočan. Kamen temeljac na kojem počivaju sve ostale točke Zahtijevanja i koji je »sine qua non« ostvarenja moderne, nacionalne države, je teritorijalno ujedinjenje pojedinih hrvatskih zemalja, a ono upravo uz zahtjev za nezavisnošću, posebnom upravom i vladom, pretpostavlja istovremeno državno preuređenje Monarhije.

Ostvarenje tih zahtjeva moguće je samo i jedino u federativno/konfederativno uređenoj parlamentarnoj monarhiji,[16] pa tako Zahtijevanja iako nigdje direktno, pretpostavljaju promjenu državnopravnog odnosa/položaja Trojednice i indirektno predlažu promjene državnog uređenja Monarhije.

Teritorijalni opseg buduće »ujedinjene Hrvatske« određen je u trećoj točki: traži se ujedinjenje Hrvatske i Slavonije s »po zakonu i dogodovštini k nama pripadajućom« Dalmacijom, zatim pripojenje Vojne krajine glede političke uprave. Na kraju te točke traži se i sjedinjenje svih ostalih »tečajem vremena izgubljeni, a s ugarskimi varmedjami i s austrianskimi državami sjedinjenih« dijelova domovine. Iako se, dakle poimence u tekstu ne spominju, nameće nam se zaključak da se tu nedvojbeno radi o Međimurju (koje je bilo sastavni dio Zaladske županije), Ugarskom primorju (Rijeka i riječki, bakarski i vinodolski kotar su 1786. nakon ukidanja Severinske županije direktno pod ingerencijom Ugarskog namjesničkog vijeća) i o Istri (koja je priključena nakon 1815. nasljednjim austrijskim pokrajinama). Takva simbolički nazvana »ujedinjena« Hrvatska obuhvaćala bi pored današnjeg teritorija Republike Hrvatske, još i Boku Kotorsku i Vojvodinu (prva u sklopu Dalmacije, a druga Srijemske županije).

Ovaj program određuje tu »ujedinjenu« Hrvatsku kao nezavisnu, građansku, kapitalističko-demokratsku, samostalnu, parlamentarnu kraljevinu.

Točka koja govori o narodnoj i municipalnoj tj. državnoj nezavisnosti bila je puno jasnije i preciznije oblikovana u Željama, gdje se kao garancija za nezavisnost traži posebna uprava i vlada. Zahtijevanja jasno u preambuli stoje na poziciji Bečke ožujske revolucije, koja je izborila osnovna građanska prava, pa tako pojedine točke[18] izrijekom određuju te osnovne demokratske postulate svake moderne države: slobodu tiska, vjeroispovijesti, učenja i govora, opće pravo glasa (najvjerojatnije uz cenzus), jednakost svih pred zakonom, javnost, jednako snošenje poreza, ukidanje podaništva (kmetstva), puštanje političkih zatvorenika, pravo udruživanja, sastajanja i molbi, te izjednačenje krajišnika u građ. pravima s ostalim stanovnicima. Takvi zahtjevi isključuju svaku sumnju u liberalno i napredno-demokratsko obilježje Zahtijevanja. U skupinu zahtjeva koje bismo mogli nazvati izrazito nacionalno obojenima, a imaju ne samo duhovno-kulturnu, već i političku važnost, spadaju zahtjevi: za hrvatskim kao službenim jezikom (koristi se izraz »narodni jezik«) i to ne samo u upravi, sudstvu i školstvu, već i u vojsci i crkvi, zatim zahtjev za slobodnim političkim i duhovno-kulturnim razvojem (»političko i duševno razvijanje na slobodnom narodnom duhu – u Željama »hrvatskom i slavenskom« – osnovano«), u Željama postoji i zahtjev za slobodnim razvojem duhovno-kulturnih komunikacija sa srodnim slaven-

skim narodima, zahtijev za osnivanjem Sveučilišta te zahtjev za namještanjem »sinova Trojedne kraljevine« u duhovničkim, svjetovnim i vojničkim službama.[19] Ovaj posljednji zahtjev je vrlo zanimljiv, jer u sebi sadrži ideju državne pripadnosti Trojednici, tj. hrvatskog državljanstva.

Unutrašnja politička organizacija Trojednice zamišljena je na slijedeći način:[20] Sabor, kao vrhovno zakonodavno tijelo, koje se sastaje jednom godišnje u hrvatskim gradovima (Zagrebu, Osijeku, Zadru, Rijeci ili Splitu), izabran na »temelju jednakosti bez razlike staleža«, »ministerium« kao nezavisna, Saboru odgovorna vlada, te konačno hrvatski ban, izabran na Saboru i ovisan samo o kralju – kako to predviđaju Želje, »imao bi se kandidirati bez razlike roda i plemena«.

Izjava da je Velika skupština izabrala baš baruna Josipa Jelačića Bužinskog za bana Trojedne kraljevine, našla se u Zahtijevanjima na neprimjereno važnom prvom mjestu na inzistiranje Gaja.[21] On ju je uz oduševljeno klicanje prisutnih i osobno pročitao, dok je ostale točke čitao upravo Kukuljević.

Ujedinjena Hrvatska bila bi podijeljena na županije, kotare i općine, dok bi županije imale lokalnu samoupravu »neka se županije urede po starinskom načinu, a na novom temelju sadašnje slobode«, imala bi samostalne financije s odgovarajućim ministarstvom, kojemu bi se na upravu predali fondovi vraćeni od Ugarske, dok bi poreze raspisivao Sabor, pa bi time i dobio kompetencije izglasavanja državnog budžeta.[22] Zahtijevanja traže i osnivanje centralne narodne banke.[23]

Što se tiče gospodarstva i trgovine Zahtijevanja sadržavaju imperative kapitalističke privrede: slobodno tržište roba i radne snage. Ona naime traže: ukidanje podložništva (kmetstva) i tlake (s time da Želje predviđaju plaćanje naknade od strane države), ukidanje poreznog izuzeća, ukidanje mitnica, slobodan uvoz morske soli. Traži se i posebno ministarstvo pošta.[24]

Ovdje se također radi o naprednim zahtjevima koji smjeraju k modernizaciji države i teže stvaranju moderne građansko-demokratsko-kapitalističke države, te time ujedno ruše društveni, politički i gospodarski sustav feudalizma.

Spominjući vojsku Zahtijevanja traže da u doba »kada neima izvanjskoga rata« vojska ostane u državi, da dobiva domaće časnike i da zapovjedni jezik bude hrvatski, te da se strana vojska ukloni iz Trojednice.[25] Konkretno se traži povratak graničara iz Italije.

Značajan je zahtjev da vojska mora prisegnuti na vjernost državnom ustavu, kralju (u Željama ustavnome kralju) i narodnoj slobodi. Što se tiče zapovijedanja vojskom ban bi zapovijedao sa svoje dvije banske pukovnije, a u peticiji podnešenoj kralju se od ovoga za bana zahtijeva i zapovjedništvo nad Hrvatskom krajinom.[26] Zahtijevanja u točki 17. traže i osnivanje narodne garde, kojom bi zapovijedao državni vojvoda ili kapetan izabran na Saboru »po staroj navadi«, a čija funkcija je održavanje unutrašnjeg reda, mira i sigurnosti.

Zahtijevanja naroda su građansko-demokratski program umjereno liberalne orijentacije, prilagođena krajnjem cilju političke akcije: formiranju kulturne, političke, državne i ekonomske hrvatske nacionalne zajednice,[27] a Kukuljević je bio jedan od njihovih glavnih tvoraca.

Zusammenfassung

Der Artikel stellt die Entstehungsart »der Forderungen des Volkes« und »der Wünschen des Volkes« dar. Im Text zeigt der Autor die Unterschiede zwischen »den Wünschen« und »den Forderungen« (die Präambel, der Zusatz sieben neuer Punkte).

Die Präambel »der Forderungen« bestimmt die staatrechtliche Position des Königreichs Kroatien, Dalmatien und Slawonien in der Habsburger Monarchie und die

einzelnen Punkte umreissen die Struktur der inneren Organisation des Königreichs.

Die wichtigsten Punkte sind: Die territoriale Vereinigung der kroatischen Länder, die Unabhängigkeit des Königreichs Kroatien, Dalmatien und Slawonien, die getrennte Verwaltung und Regierung. Eine abgesonderte Gruppe bilden die Forderungen nach den bürgerlichen Grundrechten: die Pressefreiheit, die Glaubensfreiheit, die Gleichkeit aller vor dem Gesetz und bei der Steuerzahlung, die Öffentlichkeit, die Abschaffung der Leibeigenschaft.

Die Forderungen nach der Anerkennung der kroatischen Sprache als Amtssprache in der Verwaltung, der Justiz und der Armee, nach der freien politischen und geistlich-kulturellen Entwicklung haben eine ausdrucksvolle nationale Note.

»Die Forderungen des Volkes« sind das Programm des unabhängigen, bürgerlichen, kapitalistisch-demokratischen, selbstständigen und parlamantären Königreichs.

B I L J E Š K E

1. Narodne novine, br. 23, od 18. III 1848, tečaj XIV, godina 1848.
2. Neustädter, Josip: Le ban Jellačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848, Zagreb 1940, tom I, str. 319.
3. Narodne novine, br. 23, od 18. III 1848, tečaj XIV, godina 1848, donose potpun tekst Kukuljevićevog govora.
4. SMIČIKLAS, TADIJA: Život i djela Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, Rad JAZU.
5. ŠIDAK, JAROSLAV: Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, Zagreb 1973, str. 237.
6. KORUNIĆ, PETAR: Hrvatski nacionalni i politički program 1848/49. godine, Povijesni prilozi 11 Instituta za suvremenu povijest, 1992, str. 203.
7. ŠIDAK: Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848–49. Zagreb 1979, str. 46.
8. isto, str. 46.
9. isto, str. 50.
10. isto, str. 54.
11. Želje naroda, letak u NSB, Zagreb, R VIIIa B–Z. Zahtijevanja naroda, letak u Arhiv HAZU, V–44/17, Fancevljeva ostavština. Zahtijevanje naroda horvatskoga, letak u Povijesnom muzeju Hrvatske, Zagreb, br. 31855.
12. ŠIDAK: Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848–49. str. 50.
13. isto, str. 71. donosi tekst Peticije caru.
14. KORUNIĆ: navedeno djelo, str. 210.
15. ŠIDAK: nav. dj., str. 47.
16. KORUNIĆ: nav. dj, str. 212.
17. Treća točka Želja.
18. Slijedeće točke Zahtijevanja: 9, 11, 12, 13, 14, 20, 21 i 26.
19. Slijedeće točke: 6, 18, 30, 8, (6. točka Želja), 7, (20. točka Želja), i 29.
20. Slijedeće točke Zahtijevanja: 2, 10, 11, 1 (22. točka Želja).
21. ŠIDAK: nav. dj, str. 54.
22. Točke 25, 27, 16 i 13.
23. Točka 15.
24. Točke 14, 24, 13, 22 i 23.
25. Točka 18.
26. ŠIDAK: nav. dj., str. 72.
27. KORUNIĆ: nav. dj., str. 205.

Primljeno: 1993–11–10

R A D O V I
Zavoda za znanstveni rad
HAZU Varaždin

UDK: 347.195
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

V I D A P A V L I Č E K
Povijesni arhiv
Varaždin

V A R A Ž D I N S K E G R A D S K E Z A K L A D E K R A J E M 19. I P O Č E T K O M 20. S T O L J E Ć A

STÄDTISCHE STIFTUNGEN IN VARAŽDIN ENDE DES NEUNZEHNTEN UND ANFANG DES ZWANZIGSTEN JAHRHUNDERTS

Unter Verwaltung der Stadt Varaždin wirkten in zweiter Hälfte des 19.ten und in erster Hälfte des 20.sten Jahrhunderts zahlreiche städtische Stiftungen. Ihr Erforschen zeigt uns eine große Mannigfaltigkeit ihrer Anwendung wie auch verschiedenartige Entstehungsmöglichkeiten. In dem betrachtenden Zeitabschnitt haben diese Stiftungen einen bedeutenden Beitrag geleistet, in der Verwirklichung der öffentlichen Gesellschaftsaufgaben wie es z. B. Armen- und Hilflosensorge sind, aber auch die Ausbildung mittelloser Jugend, die Gründung der einzelnen Institutionen und anderes. Sie weisen auch auf die große Bedeutung hin, die in der Vergangenheit die persönliche Initiative in der Verwirklichhung dieser Ziele spielte.

1. Pojam zaklade u feudalnom i građanskom pravu

Zaklade su vrlo stari imovinsko-pravni pojam, koji je u jednom razdoblju svoga postojanja imao i određeno javno-upravno značenje. U svojoj osnovi vezane su na postojanje privatnog vlasništva te predstavljaju pravne osobe utemeljene na imovinskoj masi koja se trajno treba upotrebljavati u neku utvrđenu svrhu.[1]

Nastajale su još od srednjeg vijeka, prvenstveno kao težnja pojedinaca da dio svog imetka, poglavito nakon svoje smrti, u obliku zapisa (legata) oporučno ostave crkvama, redovničkim zajednicama, ali i kao potporu u najrazličitije dobrotvorne svrhe kao što je školovanje djece, pomoć siromasima i općenito onima koji su bili na »rubu društva«. Tako se i u feudalnom Tripartitnom pravu spominju kao kodicili, tj. izjave posljednje volje ili kao pobožne oporuke (testamenta pia) namijenjene u karitativne i druge pobožne svrhe.[2] Bile su to misne zaklade za spas duša, zapisi za pomoć siromasima, nemoćnicima, siročadi itd., prilozi za korist domovine, napose za čuvanje državnih granica i za druge javne ciljeve.[3] U tom pogledu one su izdanak kršćanske Europe i odraz uloge pojedinca u povijesnim procesima. Kao sjećanje na ovo njihovo prvotno određenje bile su zaklade ustrojene na osnovi oporučnih zapisa pojedinaca, bez obzira na svjetovni karakter njihove namjene, sve do naših dana nazivane »pobožnim zakladama«.

Dok feudalno pravo izričito navodi oporuku ili izjavu posljednje volje kao način nastanka zaklade, Opći građanski zakonik uopće ne navodi način nastanka zaklade, već naglasak stavlja na trajnu opredijeljenost određene imovinske mase u neku dobrotvornu svrhu. Za zaklade se ovdje kaže da se njima za sva slijedeća vremena određuju dohoci od glavnica, zemljišta ili prava u korist općih korisnih zavoda, kao što su crkvena dobra (prebende), učionice, bolnice ili ubožišta, ili za uzdržavanje nekih osoba.[4] Ova odredba izrazila je kao osnovnu karakteristiku zaklade činjenicu da se njena svrha ostvaruje samo iz prihoda koje na bilo koji način donosi glavnica, a da se sama glavnica ne smije trošiti.

Kao posebni pravni pojam, detaljno i u jednom zakonskom aktu, zaklade su bile obrađene Zakonskom odredbom o zakladama iz 1942. g. Za zaklade se ovdje kaže da su to ustanove kojima se određena imovina namjenjuje u koju trajnu općekorisnu svrhu. Kao načini osnivanja, tj. nastanka zaklada, navode se pravno ovjerene isprave, očitovanja ili izjave posljednje volje zakladatelja.[5] Ovaj zakon ponovno prikazuje zaklade kao ustanove koje su u svom nastanku izrazito privatnog karaktera.

Zakladama su od davnina upravljala crkvena i politička upravna tijela u skladu sa svojim statutima i pravilima te prema odredbama pojedinih oporuka. U vrijeme kada je crkva imala glavnu ulogu u obavljanju djelatnosti kao što su školstvo, briga za bolesne i nemoćne, bile su misne, konvikatske i sl. zaklade glavni izvor njihova financiranja.

Polovicom 18. st. država počinje u okviru marijaterezijanskih upravnih reformi preuzimati brigu o školstvu, ubožništvu, zdravstvu i ostvarivanju drugih javnih društvenih zadaća. Tada ona uključuje i zaklade u zakone kojima se uređuje ostvarivanje ovih djelatnosti kao dio materijalne osnovice za njihovo provođenje. Naročito to vrijedi za velike zemaljske zaklade u razvoju školstva, ubožništva, bolničke skrbi pa i gospodarstva, ali su i pojedine gradske zaklade djelovale u tom smislu.[6]

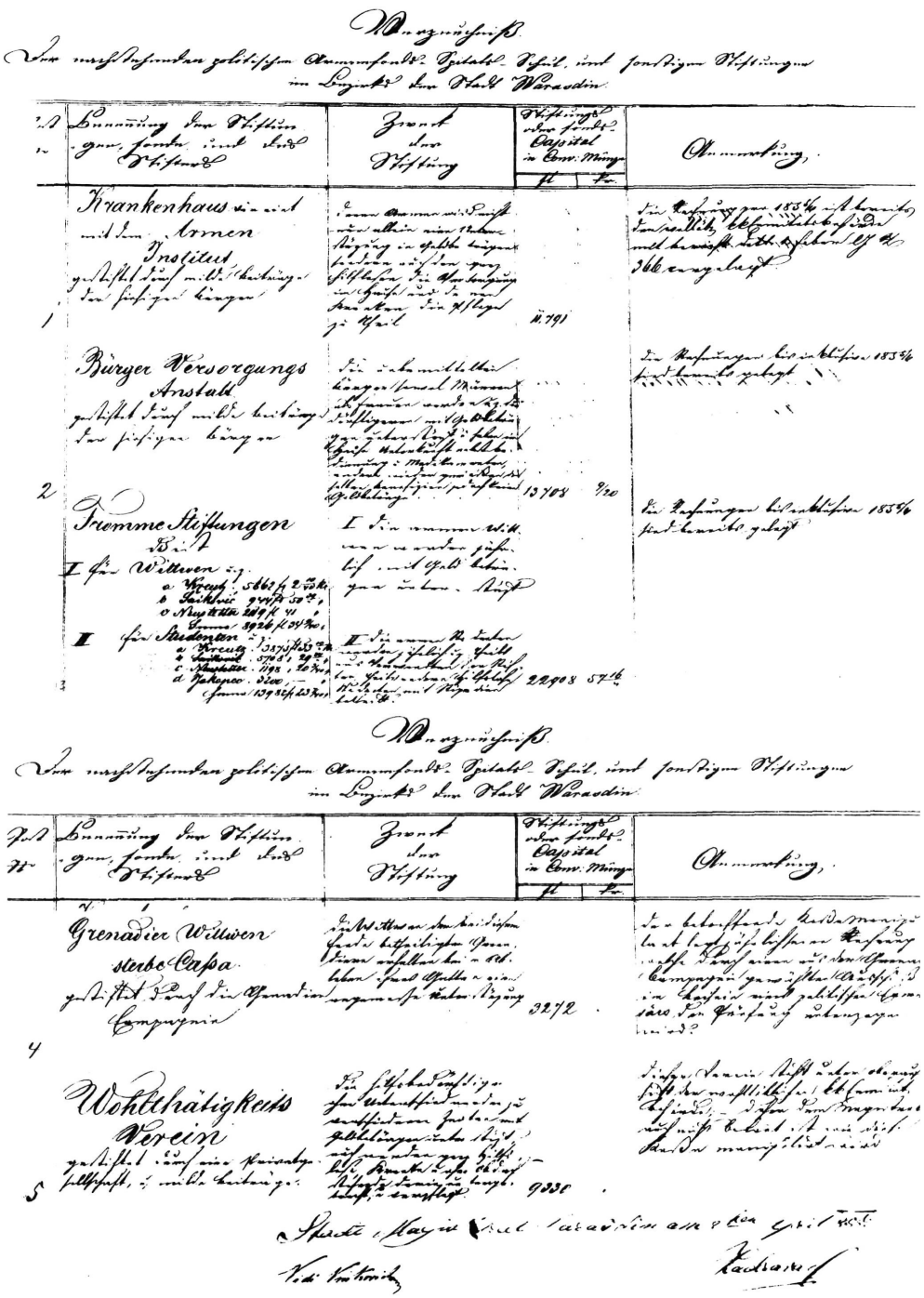
Zaklade koje su postojale i djelovale s karitativnom »pobožnom«, danas bismo rekli, javnom društvenom funkcijom i u feudalnom dobu dobivaju sada novi okvir svoga djelovanja i određeno javno-upravno značenje. Tako zaklade kao materijalni izvor nalazimo u Općem školskom redu iz 1774. g., u »Novom školskom redu« iz 1806. g., u naredbama kojima se uređuje ubožništvo u Hrvatskoj i Slavoniji 1858. g. i 1877. g. te u nizu pojedinačnih uredaba, naredaba i zakona o pojedinim djelatnostima kroz veći dio 19. i početak 20 st.

Razvojem javne uprave, poreznog sistema i formiranjem trajno dotiranih fondova zaklade su postepeno gubile važnost materijalnog izvora za financiranje javnih društvenih djelatnosti. No njima i dalje ostaje uloga privatne, osobne ili grupne inicijative za rješavanje pojedinih karitativnih, socijalnih i sličnih, uvijek postojećih društvenih problema. Kako su krajem 18. i početkom 19. stoljeća zaklade postale važne za ostvarenje javnih društvenih interesa, država detaljnije regulira upravu i ostvarivanje njihove svrhe, tj. stavlja zaklade pod svoj neposredni nadzor. Tako 1841. g. Dvorska kancelarija izdaje dekret o nadležnosti političkih i sudbenih oblasti u zakladnim poslovima u kojem se kaže da o prihvaćanju osnivanja zaklada, njihovim promjenama i ukidanju, o ulaganju i upravi nad zakladnim fondom te brigu za ostvarivanje namjene zaklade vrši administrativna oblast, kod duhovnih zaklada u sporazumu s biskupskim uredom.[7]

2. Povijesni razvoj varaždinskih zaklada u 19. i 20. st.

Na području grada Varaždina djelovale su mnogobrojne i raznovrsne crkvene, zemaljske, županijske i gradske zaklade, te zaklade pojedinih udruženja i ustanova.

U ovom radu nastoje se prikazati gradske zaklade, tj. zaklade koje su stajale pod upravom Gradskog zastupstva i poglavarstva u drugoj polovici 19. i prvoj polovici

Popis sirotinjskih fondova, bolničkih, školskih i drugih zaklada na području grada Varaždina, polovicom 19. st.

dvadesetog stoljeća. U svome djelovanju one su se pretežito odnosile na zavičajnike grada Varaždina.

Prema Privremenoj uredbi o upravljanju gradovima i trgovištima iz 1851. g. moralo je Gradsko vijeće voditi i provjeravati račune, izrađivati i pratiti godišnje proračune, domaćinski poslovati sa zakladnom imovinom te voditi brigu o ostvarivanju namjene sviju zaklada koje su stajale pod upravom grada.[8] Prema Zakonu o uređenju gradskih općina iz 1895. g. zadaća gradskih općina u svezi sa zakladama je nepromijenjena. Statutom Grada Varaždina iz godine 1896. određeno je da nadzor nad računima zaklada provodi Gospodarski odbor, a za ubožku zakladu Bolno-ubožki odbor. Odluke Gradskog zastupstva provodilo je Gradsko poglavarstvo putem svoje Upravno-političke referade, za zaklade u nabožne i školske svrhe u okviru poslova Bogoštovja i nastave, za grobne zaklade u okviru poslovanja s Grobljem, a za zaklade za opskrbu i potporu ubogih u sklopu poslova koji su tada zajednički nazivani »Ubogarstvo«.[10]

Zakon o gradskim općinama iz 1934. g. samo indirektno obuhvaća zaklade odredbama o upravljanju gradskom imovinom, pomaganju nevoljnih i ubogih te podržavanju dobrotvornih zavoda i ustanova.[11]

U cijelom promatranom razdoblju bilo je poslovanje gradske uprave sa zakladama pod nadzorom viših organa vlasti. Do 1895. g. bili su to županijski organi, zatim odjeli Kraljevske zemaljske vlade do 1918. g. (npr. za školske zaklade Odjel za bogoštovje i nastavu, za uboške, bolničke i slične Odjel za unutrašnje poslove) te nadalje razni drugi organi koji su prema postojećem državnom uređenju bili nadređeni gradskoj upravi. Prema važećim propisima u cijelom promatranom razdoblju Gradsko je zastupstvo, odnosno Poglavarstvo, trebalo odlučivati i o prihvaćanju osnivanja predloženih zaklada te izrađivati zakladnice kao dokumente kojima se točno utvrđuje naziv, svrha, imovinska masa i način ostvarivanja zaklade, a koje su morale biti potvrđene od nadležnih viših organa vlasti. I pojedine crkvene zaklade[12] stajale su pod upravom Gradskog poglavarstva do 1860. kada su dane na upravljanje župnom uredu.[13]

O svim ovim poslovima moralo je Poglavarstvo redovito izvješćivati nadležne upravne vlasti. Provođenje ovih zadaća bio je za gradsku upravu obiman i složen posao koji često nije bio u skladu sa svim propisima i odredbama zakona.

1888. g. Kr. zemaljska vlada Odjel za bogoštovje i nastavu zaključuje da se uprava i kontrola nad zakladama od strane nižih političkih oblasti provodi loše i neredovito, pa mnoge zaklade brzo gube svoju imovinsku masu, a neke jednostavno nestaju. Glede toga donosi naredbu da se mora provesti pregled stanja zakladnih blagajni i o tome podnijeti izvješće vladi, te da se glavnice zaklada ubuduće trebaju čuvati u državnim vrijednosnim papirima, a ne u često neosiguranim privatnim zadužnicama.[14]

U Varaždinu se do 1894. g. zakladama upravljalo pojedinačno, tj. svakom zakladom zasebno ili kako se tada u spisima kaže »singularno«. Nepokretnine zaklada davale su se u najam, a unajmitelji su potpisivali obveznice na koje su plaćali kamate. Kamate od nekretnina, vrijednosnih papira i gotovinskih uloga predstavljale su prihode zaklada. Ovaj način poslovanja zaklada bio je prilično nesiguran jer mnoge od obveznica nisu bile pravno osigurane, kamate su se neredovito plaćale te su mnoge zaklade zamrle. Da bi te poslove pojednostavnila, gradska je uprava 1894. g. uvela zajedničko upravljanje nad svim gradskim zakladama. Tako su od 1895. g. sve zaklade bile stavljene pod »kumulativnu blagajnu sviju pod gradskom upravom opstojećih zavoda i zaklada« prema istim propisima koji su postojali za sirotinjske kumulativne blagajne te su bile vođene u jednom dnevniku, a za njihove tražbine uvedena je posebna Glavna knjiga. Svakoj zakladnoj glavnici bilo je prema ovom uređenju pripisivano 5 % kamata, a višak između stvarno ostvarenih prihoda glavnica i ovako isplaćivanih kamata koristio se za formiranje »pričuvne zaklade (Reserve-fonda)« iz

kojeg bi se pokrivali eventualni gubici pojedinih zaklada. No naredbom bana od 9. studenoga iste godine iz skupnog su rukovanja bile izlučene Građanska nemoćnica, Stražarska opskrbna zaklada i Nahodištna zaklada. Ukupna vrijednost sviju tada evidentiranih zaklada iznosila je oko 113 000 forinti, a imovina zaklada koje su došle pod zajedničku upravu iznosila je nešto manje od polovice ovoga iznosa.[15]

Statut grada Varaždina iz 1896. g., vjerojatno s namjerom da osigura izvršavanje zasebnih namjena pojedinih zaklada za iste, uz ostalo kaže da »njihov imetak mora i dalje ostati u svom opredjeljenju . . .«.[16]

Godine 1902. Gradska uprava se žali da racionalizacija i veća sigurnost u poslovanju zakladnom imovinom nije postignuta uvođenjem skupnog rukovanja zakladama jer time nisu bile obuhvaćene sve zaklade. Skupno se tada upravljalo s 37 zaklada čija imovina je iznosila 160 288 kr., a tri naredbom bana izlučene zaklade imale su tada zajedno 116 000 kr.[17] No već 1912. g. ponovno se predlaže pojedinačno vođenje zakladnih poslova i knjiga. Navodi se da se skupnim vođenjem gubi slika o iznosu glavnice i kamatnog prihoda svake pojedine zaklade, da su principom raspodjele prihoda, u iznosu 5% na glavnicu, neke zaklade prikraćene te da stalno raste blagajnička zaliha ili tzv. Pričuvna zaklada koja se ne upotrebljava u zakladne svrhe. Stoga se određuje da se zakladni računi ponovno počnu voditi za svaku zakladu zasebno. Iste je godine na zahtjev Kraljevske zemaljske vlade, Odjela za unutarnje poslove, načinjen popis i pregled stanja zaklada pod upravom Gradskog poglavarstva sa svrhom da se evidentiraju zaklade koje nemaju zakladnice te da se iste izrade. Tada je evidentirano 57 zaklada te je ustanovljeno da mnoge zaklade nemaju izrađene ili od Kraljevske zemaljske vlade potvrđene zakladnice.[18] Tako se od početka 1913. g. zakladama ponovno upravlja pojedinačno, a imovina Pričuvne zaklade u iznosu od oko 3 500 Kr. u cijelosti je pridružena Zakladi Neustetter-Golub-Vinković za potporu gradskih ubogara.[19]

No ova akcija uvođenja reda nije trajno mogla pomoći opstanku mnogih zaklada. Postojalo je, naime, više razloga koji su dovodili do smanjenja vrijednosti zakladnih glavnica kroz dulje razdoblje. Uz već spomenuto opadanje značenja zaklada za ostvarivanje javnih društvenih potreba te uz poteškoće gradske uprave u učinkovitom upravljanju s velikim brojem zaklada valja dodati i činjenicu da su zaklade vrlo osjetljive na potrese i promjene u postojećim novčanim sistemima. Naime, zakladne glavnice najvećim su se dijelom sastojale od vrijednosnih papira i gotovine, a manjim dijelom od nekretnina, zbog toga su povremena obezvređivanja novca i naročito nepovoljni odnosi u promjenama novčanih sistema, koji su se desili na prijelazu iz 19. u 20. st., te poslije prvog i drugog svjetskog rata, doveli do znatnog smanjenja njihovih vrijednosti.

Tako su krajem dvadesetih godina ovoga stoljeća mnoge zaklade toliko osiromašile da više nisu mogle ostvarivati svoju svrhu. Stoga je Gradsko poglavarstvo 1928. g. donijelo zaključak o sjedinjavanju tzv. »financijski neaktualnih zaklada« u tri skupine. To su bile Zaklade za stipendije i potpore u koje je ušlo devet zaklada s ukupnom vrijednosti od 26 000 din. te su mogle sve zajedno stipendirati jednog učenika, Zaklade za podupiranje gradskih ubogara u koje je ušlo 11 zaklada s ukupnom imovinom od oko 46 000 din. te kao treća skupina Zaklade za uzdržavanje i rasvjetu grobnica u koju je ušlo 20 do sada samostalnih grobnih zaklada. Uz te sjedinjene zaklade i dalje su djelovale zasebno zaklade čije imovno stanje je to opravdavalo. Njihov broj bio je sada znatno manji, iako su neke od njih, npr. Zaklada Petrović, bile vrlo bogate i djelotvorne.[20]

Prestanak djelatnosti zaklada zbiva se uporedno s postupkom agrarne reforme i nacionalizacijom, odnosno podržavljenjem velikog dijela privatne imovine nakon 1945.. Tada naime zemljišta kojima raspolažu pojedine zaklade postaju predmetom diobe među tzv. agrarne interesente, a zgrade (spominje se osam zgrada u vlasništvu zaklada) te imovina u gotovini i vrijednosnim papirima prelaze pod upravu poduze-

ća koje se tada nazivalo »Državna uprava zgrada« ili »Uprava stambenih zgrada Gradskog narodnog odbora«. U trenutku prestanka postojanja zaklada (31. prosinca 1946. g.) navodi se deset gradskih zaklada čija je imovina uz spomenutih osam zgrada iznosila oko 140 000 din. Djelatnosti koje su financirale te zaklade prelaze u nadležnost Gradskog narodnog odbora. On to obavlja preko svojih sekretarijata a u skladu s materijalnim mogućnostima.[21] Ovo nestajanje zaklada nakon 1945. g. ne događa se samo uslijed promjene imovinsko-pravnih odnosa već je i odraz općih društvenih prilika, naime, negiranja uloge pojedinca u povijesnim zbivanjima i sveopće kolektivizacije karakteristične za poslijeratne socijalističke države.

GRADSKI NARODNI ODBOR VARAŽDIN

~~Komunalni otsjek~~
Tajništvo

Koncept!

Broj:21004/1946.

u Varaždinu, dne 27. prosinca 1946.

Predmet: Likvidacija zaklada i zaključenje knjiga.-

Financijskom otsjeku Gradsko-NO-a

u/

V A R A Ž D I N U

Danom 1. siječnja 1947 prestaju postojati zaklade I.N. i R. Petrović, Dr. Vatroslava Jarnića i Građanske nemoćnice. Svrhe ovih zaklada, u duhu bivših zakladnica, izvršivat će se u svom djelokrugu i u granicama financijalnih mogućnosti Gradski NO, po svojim nadležnim otsjecima.

Sve nekretnine navedenih zaklada, ukupno 8 stambenih zgrada i raspoloživa gradilišta, odnosno obradive površine, prelaze 1. siječnja 1947 pod upravu državnih zgrada Gradsko NO-a.

Sva raspoloživa gotovina, uložne knjižice i vrijednosni papiri prelaze također u cijelosti na rukovanje uprave zgrada GNO-a.

U vezi ovog nalaže se financijskom otsjeku da do 31.XII.1946. isplati sve račune, koji eventualno terete ove zaklade, uplati sav državni i gradski porez i da zaključi sve glavne knjige i dnevnike zaklada Petrović, Jarnić i Građanske nemoćnice.

Raspoloživa gotovina ovih zaklada ima se odobriti tekućem računu uprave zgrada Gradskog NO-a u Gradskoj štedionici, a uložne knjižice imaju se realizirati i također doznačiti navedenom tekućem računu. Vrijednosni papiri ovih zaklada ostaju do daljnje odredbe u pohrani blagajne financijsko-otsjeka Gradsko NO-a.

Isplata troškova oko uzdržavanja obiteljskih nemoćnica Jarnić i Petrović, preuzi također pod upravu zgrada GNO-a.

Smrt fašizmu- sloboda narodu!

Tajnik:
/Vrntić/

Predsjednik:
/Crnčec/

Izvor: PAV, GNO-Varaždin, br. 21004/1946. g.

Koncept.

GRADSKI NARODNI ODBOR U VARAŽDINU
KOMUNALNI ODSJEK-UPRAVA DRŽAVNIH ZGRADA.

Broj:Sp.512/1946. Varaždin, 3. siječnja 1947.

Predmet:likvidacija zaklada i prenošenje imovine.

FINANCIJSKOM ODSJEKU G.N.O.:a,

V a r a ž d i n u .

U vezi naloga broj Sp.512/1946.od 29.12.1946.o isključenju gotovine i efekata bivših zaklada stojećih pod upravom financijskog odsjeka G.N.O.a ustanovljeno je stanje prema zaključenju godine na 31.12.1946.kako slijedi:

	gotovina :	efekti:
1. Jagića-Petrovljana Dr.	1.4e4.73	2.434.1e
2. Gradjanska menedžica	4.918.e1	498.92
3. Lehpamer Ivan	5.92e.18	1e9.32
4. Petrovićeva stipendijalna	1e3.638.48	19.662.53
5. Petrovićeva za podupiranje ubogih	22.59	3e9.23
6. Petrovićeva za obiteljsku grobnicu		31.82
7. Petrovićeva za gradjansku menedžicu		22.62
8. Petrovićeva ubožka	21.-	67.24
9. Petrovićeva za upravitelja groblja		2.74
1e. Petrovićeva za kićenje spomenika		1.21
Svega:	115.919.99	25.139.73

Za raspoloživa gotovina i efekti ,ukoliko se dadu realizirati imaju se odmah prenašati na tekući račun uprave držanih zgrada u Gradskoj štedionici.

S.P.S.N.

Predsjednik: /Klaj/

Referent: /Miličević/

GRADSKI NARODNI ODBOR VARAŽDIN

Izvor:DAV, GNO-Varaždin, br.Sp.512/1946.

4/I.47

3. *Vrste varaždinskih zaklada*

Promatranje konkretnih gradskih zaklada ukazuje na veliku raznovrsnost njihovih namjena, veličina glavnica kojima su raspolagale, načina njihovog nastanka i dugotrajno usporedno postojanje raznih oblika njihova djelovanja.

Da bi pregled nad ovim zakladama bio jednostavniji, bilo je potrebno stvoriti skupine prvenstveno s obzirom na njihovu namjenu, iako je to današnjim terminima prilično teško učiniti zbog različitog shvaćanja pojedinih djelatnosti.

Tako ih možemo uvjetno grupirati u grupu zaklade za zdravstvene, karitativne i socijalne svrhe, zaklade za podupiranje škola i đaka, zaklade za osnivanje pojedinih kulturnih ustanova, zaklade za podupiranje gospodarskih djelatnosti, zaklade za uzdržavanje grobnica zakladatelja te razne zaklade.

3.1. Zaklade za zdravstvene, karitativne i socijalne svrhe

U ovoj skupini prvo treba spomenuti *Zakladu za Građansku nemoćnicu,* vjerojatno najstariju ustanovu ove vrste u Varaždinu. O dugoj tradiciji skrbi za nemoćne i uboge u gradu Varaždinu govori nam postojanje Xenodochiuma, hospitala ili spitala koji gradske knjige spominju još u 15. st.. Postojanje ove ustanove omogućavali su velikim dijelom varaždinski građani svojim prilozima i oporučnim zapisima, a dijelom su prihode ove ustanove činile i globe koje je određivao gradski sudac.[22] Zavod građanske nemoćnice nastao je u drugoj polovici 18. st., a dio materijalne osnove za njegovo djelovanje čini Zaklada nastala jednako tako na osnovi priloga i zapisa mnogobrojnih varaždinskih građana. Polovicom 19. st. Zaklada raspolaže kućom uz crkvu sv. Florijana u vrijednosti od 10 000 for. i glavnicom u vrijednosti od 13 708 for. U kuću je smješteno 24 nemoćnika koji dobivaju, uz smještaj, liječničku skrb, podvorbu, a neki još i dnevnu milostinju od 4 »krajcara srebra«.[23] Krajem 19. st. imovina kojom je raspolagala iznosila je 32 000 forinti,[24] a prema računima iz 1909. g. njena imovina u vrijednosnim papirima i gotovini iznosi 76 000 Kr.. U to vrijeme nemoćni građani i građanke imaju u nemoćnici besplatan stan i ogrjev, dobivaju dnevnu potporu od 24 filira, no za opskrbu se moraju sami pobrinuti.[25] U zgradi kraj florijanske crkve stanovali su nemoćni varaždinski građani, i to poglavito oni koji su služili u građanskoj četi sve do prvog svjetskog rata kada se zbog pomanjkanja stambenog prostora stanovi u ovoj zgradi počinju iznajmljivati.[26] Godine 1940. iznosio je ukupni prihod Zaklade, nastao od najamnine za zgradu i kamata na glavnicu, 19 970 din. te je u cijelosti upotrebljen za popravak i održavanje zgrade.[27] Godine 1946. g. Zaklada posjeduje glavnicu od 5 400 din. te se nalazi na popisu zaklada čija je imovina prelazila na račun Državne uprave zgrada.[28]

Postojanje *Uboške zaklade* vezano je uz postojanje Zavoda ubogih koji postoji u gradu od 1784. g. I ova Zaklada predstavljala je materijalnu osnovu rada ovog dobrotvornog Zavoda. Svrha djelovanja Zavoda bila je davanje redovite novčane pomoći siromašnim građanima Varaždina.[29] Godine 1857. spominje se kao sjedinjena s gradskom bolnicom te posjeduje 11 791 for.[30] Tada, naime, vodi akciju izgradnje bolnice Zavoda ubogih koja će služiti za opskrbu prosjaka i siromaka, ali »i onih koji nemaju prilike da budu liječeni kod kuće pa će se moći dati na brigu u bolnicu uz naplatu određenih troškova«.[31] Kasnije je ova zgrada služila kao Ubožnica, a 1931. g. se utvrđuje da ona ni prostorno ni sanitarno ne odgovara svojoj svrsi te da je treba premjestiti u Hraščicu.[32]

S imovinom od 1 788 din. 1928. g. ulazi u zbir zaklada za pomoć gradskim ubogarima.[33] Glavnica ove Zaklade nastala je dobrovoljnim prilozima brojnih varaždinskih građana te pojedinačnim većim darovima, kao npr. 11 000 forinti koje je poklonio nadbiskup zagrebački Juraj Haulik, 300 forinti srebra kao poklon nadbiskupa Filipa Baćanija, 100 forinti srebra kao poklon Ivana Kralja, biskupa i prepošta vranskog i niz drugih.[34] Za djelovanje ovoga Zavoda bile su ustrojene i mnoge posebne zaklade, kao npr. ona Matije Bauera, Ivana Nepomuka Petrovića, Vinka Koterbe i dr. Prema zakonskim odredbama novac za uboške zaklade pritjecao je i od raznih globa i drugih izvora.[35]

Društvo dobročinstava u Varaždinu osnovano je 1828. g. Svrha mu je bila da podupire siromašne udovice, osobe koje se ne mogu same uzdržavati zbog starosti ili pomanjkanja imetka, siromašne bolesnike i siromašne obitelji bez razlike na vjeru, narodnost, dob i stalež.[36] Djelovanju ovog Društva uvelike su pomogli plemstvo i vlastela Varaždinske i susjednih županija svojim bogatim i trajnim doprinosima, među kojima su se naročito istakle grofica Terezija Erdödy iz Bajnskih Dvora i grofica Luiza Erdödy iz Novog Marofa.[37] Godine 1857. spominje se na popisu gradskih fondova i zaklada te tada posjeduje kuću u kojoj smješta bolesnike i glavnicu u iznosu od 9 330 forinti.[38] Godine 1869. zgrada koju je posjedovalo procijenjena je na vrijednost

od 1 476 forinti, a glavnica u gotovini i vrijednosnim papirima iznosila je oko 14 000 for. Godišnji prihod društva činile su kamate na glavnicu, što upućuje na način djelovanja zaklade, i prinosi članova. Iste godine društvo je nadarilo 999 osoba i na to potrošilo oko 1000 forinti.[39] U prvoj polovici 20. st. društvo je nastavilo djelovati, no vjerojatno zbog načina djelovanja više se ne spominje na popisima gradskih zaklada.

Polovicom 19. st. na popisu gradskih fondova i zaklada spominje se i *Građanska zbrinjavajuća ustanova* kojoj je svrha pomoć siromašnim građanima u novcu i lijekovima. Njena imovina iznosi tada 13 708 for., a nastala je dobrovoljnim prilozima mnogih građana.[40]

Svojom odlukom osnovalo je Gradsko zastupstvo krajem 19. st. i *Zakladu prejasne nadvojvotkinje Marije Valerije* s glavnicom od 500 for. i svrhom da se svake godine nadare 4 gradska siromaha.[41]

Zaklada gradske bolnice osnovana je 1. siječnja 1909. g. prema odredbama Zakona o zdravstvu iz 1906. g. U zapisniku Gradskog poglavarstva tom prilikom se kaže da bolnica do sada nije imala nikakve imovine, već ju je izdržavala Gradska općina kao i ostale gradske zavode iz redovitog proračuna. Kako bi Zaklada mogla poslovati, tj. isplatiti dohodke osoblju i namirivati ostale troškove, Gradska blagajna joj je tijekom prve godine poslovanja predujmila oko 33 000 Kr. Ova se Zaklada trebala financirati iz prihoda bolnice za usluge koje je davala, tj. iz naplate bolnoopskrbnih troškova.[42] Kako bi namirila prijašnje troškove i započela s normalnim poslovanjem, ovoj Zakladi je Varaždinska županijska štedionica 1910. g. odobrila kredit na 50 000 Kr. koji se trebao vraćati kroz 20 godina.[43]

Zajednička je karakteristika ovih zaklada da su sve nastale temeljem dobrovoljnih priloga većeg broja građana, darova i zapisa bogatih pojedinaca, vlastele i visokog svećenstva, neke temeljem prihoda iz zakonom određenih izvora, a neke i putem odluke Gradskog zastupstva iz sredstava gradskog proračuna. S karitativnom svrhom, tj. prvenstveno kao pomoć gradskim ubogarima djelovale su u gradu i mnoge manje zaklade koje su nastale isključivo na osnovi oporučnih ostavština ili darova pojedinaca.

Najveća među njima bila je *Zaklada Vinka Koterbe za proširenje i uzdržavanje gradske ubožnice.* Vinko Koterba bio je vrlo imućan varaždinski trgovac i veleposjednik, a dugi niz godina bio je i predsjednik Varaždinske županijske štedionice.[44] Djelovao je u mnogim varaždinskim dobrotvornim društvima. Zaklada, koju je osnovao, nastala je početkom našeg stoljeća te je tada raspolagala imovinom od 100 000 Kr. U skladu sa zakladnicom 10 000 Kr. bilo je korišteno za kupnju dvorišta i dijela kuće kraj postojeće bolnice Zavoda ubogih u Bolničkoj ulici, daljnih 15 000 za uređenje ovog novog dijela, a preostala glavnica od 75 000 Kr. služila je kao osnovica za dobivanje kamata koje su pak služile za financiranje novih 8 mjesta u Zavodu ubogih.[45] Godine 1914. ova Zaklada raspolaže glavnicom od 94 000 Kr.[46]., a godine 1928. s vrlo malom glavnicom i ulazi u zbir Zaklada za gradske ubogare.[47]

Zaklada nahodišta za uzdržavanje nahoda i dojenčadi u gradu Varaždinu nastala je po oporuci zakladateljice plemkinje Marije Horvat, rođene Kanotaj, iz 1862. i 1865. g. Pod upravu Poglavarstva grada Varaždina predana je 1872. g. kada je njena vrijednost iznosila 25 632 for., a sastojala se od kuće u Pavlinskoj ulici i vrijednosnih papira.[48] Prema procjeni Odbora za pregled stanja zaklada i zavoda iz 1897. g. kuća u Pavlinskoj ulici vrijedila je 25 000 forinti, a glavnica je iznosila 11 000 forinti.[49] Godine 1905. njena ukupna vrijednost je procijenjena na 79 814 Kr.[50]. Svoju namjenu, zbrinjavanja napuštene djece, nikada nije ostvarila. Sama kuća u Pavlinskoj ulici bila je korištena u mnoge svrhe, dio je bio iznajmljen za školske potrebe, u njoj je bio smješten sirotinjski odbor, mjesni sud i mjernički ured.[51] Kroz dulje razdoblje bio je ovdje smješten i dio gradskog arhiva.[52] U kuću je 1929. g. uselila Opća dječja bolnica za malu djecu i trudne matere te druge sanitetske ustanove sa simboličnom najamninom od 10 din. godišnje i obrazloženjem da djeluju s istom svrhom.[53]

Nadbiskup Juraj Haulik, veliki hrvatski dobrotvor i mecena, vrijednim prilozima darivao je mnoge varaždinske dobrotvorne i školske zavode i ustanove.[54] Tako je u drugoj polovici 19. st. osnovao *Zakladu za darivanje gradskih ubogara.* Krajem stoljeća ova Zaklada je raspolagala imovinom od 12 300 forinti.[55] Spominje se još i 40-tih godina našeg stoljeća kada njena glavnica iznosi nešto više od 6 200 din.[56]

Krajem 19 st. nastale su i dvije zaklade Matije Bauera, međunarodno poznatog trgovca drvom i industrijalca, a od 1893. g. i začasnog građanina grada Varaždina.[57] *Zaklada* koju je osnovao *za nedjeljno nadarivanje siromaha* imala je glavnicu u iznosu od 12 000 for., a druga osnovana *za Građansku nemoćnicu* glavnicu u iznosu od 6000 for.[58]

Među starije zaklade s ovom svrhom pripadaju još:

Zaklada Martina Kreutza za podupiranje siromašnih udovica, nastala na osnovu oporuke iz 1816. g., polovicom stoljeća raspolaže imovinom od 5 862 forinti te služi za nadarivanje čak 80-tak siromašnih udovica.[59] Krajem 19. st. posjeduje glavnicu od 6 200 for, a navodi se da joj je svrha nepoznata. Tijekom 20 st. koristi se za podupiranje gradskih ubogara i kao takva 1928. g. s glavnicom od 3 004 din. ulazi u zbir zaklada za podupiranje gradskih ubogara.[60] U ovoj skupini spominje se i na popisu zaklada iz 1940. g.[61]

Zaklada Josipa Sajkovića nastala je na osnovi oporuke zakladatelja iz 1818. g. sa svrhom da se iz kamata novčano podupire trideset udovica.[62] Polovicom 19. st. spominje se s istom svrhom i tada posjeduje glavnicu od 944 for.[63] Od kraja 19. st., kada raspolaže s imovinom od 1 000 for.[64], pa do 40-tih godina našeg stoljeća koristi se za nadarivanje gradskih siromaha.[65]

Sa svrhom podupiranja gradskih ubogara djelovala je pod upravom Gradskog poglavarstva od 1867. g. do 1883. g. i *Zaklada Matije Megyerija,* kanonika lektora Čazmanskog kaptola. Vrijednost glavnice ove Zaklade iznosila je 3000 forinti. Godine 1883. masa ove Zaklade pripojena je Zakladi Građanske nemoćnice. Zanimljivo je da je Odjel za unutarnje poslove Zemaljske vlade odobrio ovo spajanje glavnice s obrazloženjem da je oporučno bilo određeno da se spomenuta suma upotrijebi za pomoć ubogima, a nije bilo izričito napomenuto da se svrha može ostvarivati samo iz prihoda od glavnice koja se ne smije dirati, što je bitna karakteristika djelovanja zaklade.[66]

Krajem 19. st. spominju se s istom svrhom *Zaklada Josipa Vidnjevića,* gradskog blagajnika, od 160 for., i *Zaklada Rozalije Finkl* s glavnicom od 500 for.[67]

U prvoj polovici 20. st. koristila se za pomaganje gradskih ubogara i *Zaklada Neustetter-Vinković-Golubova.* Ova je Zaklada nastala spajanjem *Zaklade varaždinskog veletržca Krištofora Neustettera,* nastale još u 17. st.[68], te *Zaklada Juraja Goluba i Imbre Vinkovića* nastalih krajem 18. st.[69] Sve tri Zaklade su do podkraj 19. st., djelovale sa svrhom podupiranja siromašnih udovica. Krajem 19. st. navodi se da je ovoj Zakladi svrha nepoznata, a prihode od njene glavnice koriste župni ured, franjevački samostan te općina za nadarivanje gradskih ubogara. Tada je njena vrijednost iznosila 2 240 for.[70] Godine 1928. Zaklada raspolaže glavnicom od 1 140 din. i ulazi u zbir zaklada za podupiranje gradskih ubogara.[71]

Kasnije je u tu svrhu bila korištena i *Zaklada Mirka Plohlina*[72] koja krajem 19. st. ima glavnicu od 550 for. i koristi se za nadarivanje siromašnih udovica.[73] Zanimljivo je da su potkraj 19. i početkom 20. st. sve Zaklade, koje su dotad djelovale sa svrhom potpore siromašnih udovica, promijenile svoju namjenu i počele se koristiti za podupiranje gradskih ubogara. Vjerojatno je razlog tome bio i to što su se počeli razvijati i drugi načini socijalnog osiguranja udovica.

Neke zaklade za podupiranje gradskih ubogara nastale su i u našem stoljeću, kao npr. ona *Ivana Nepomuka Petrovića,* nastala 1904. g. s glavnicom od 30 000 Kr.[74], *Stjepana Schlengera* s glavnicom od 1000 Kr., koju je ustrojio Mavro Schlenger za uspomenu na svoga sina Stjepana, palog u prvom svjetskom ratu,[75] te *Dragutina*

Dojkovića, koja 1928. g. ima glavnicu od 100 din. Većina ovih zaklada ocijenjene su 1928. g. kao financijski neaktuelne te su udružene u grupu Zaklada za potporu gradskih ubogara.[76] Posljednje od tih zaklada prestale su djelovati 1946. g.[77]

Iz proračuna Grada Varaždina za 1911. g. izdvojeno je za opskrbu i potporu ubogih 34 448 Kr., a godišnji prihod raznih zaklada za potporu ubogih iznosio je te godine 3 800 Kr. (bez prihoda Zaklade Građanske nemoćnice) što znači da se iz prihoda zaklada u to vrijeme rješavalo oko 10% ovovrsnih potreba grada.

Kao prikaz djelovanja ovih zaklada možemo navesti i Izkaz o podjeljenju potpora uoči božićnih blagdana 1912. g. Tada su pripomoć primile 462 osobe kojih je dio bio smješten u Građanskoj nemoćnici i Ubožnici, a dio su bili štićenici I. N. Šurbeka. Ukupno je podijeljeno 1810. Kr. i 42 filira što je prikupljeno kao kamata na spomenute zakladne glavnice.[78] Tridesetih godina našeg stoljeća opskrba gradskih ubogara ostvaruje se gotovo u potpunosti preko gradskog proračuna. Tako u budžetu za 1937/1938. g. Grad predviđa za razne potpore siromasima 272 000 din. a za uzdržavanje Gradske ubožnice oko 142 000 din. U okviru Ubožnice ubogari dobivaju dnevnu novčanu pomoć, odijelo i obuću, u domu radi 5 sestara i jedna služavka, a osiguran je i pogreb štićenika.[79] Zaklade sa svojom imovinom i dalje doprinose dijeljenju uboških potpora, no s vremenom sa sve manjim iznosima. Na primjer, 1928. g. jedanaest nekada bogatih i vrlo djelotvornih zaklada za potporu gradskih ubogara ostvarilo je prihod od 2746 din.[80], a 1940. g. devet ovih zaklada ostvarilo je prihod od svega 163 din.[81]

U ovu skupinu zaklada spadaju i zaklade ustrojene za pomoć bolesnim pripadnicima raznih udruženja, odnosno njihovim obiteljima prilikom smrti, za skrb o siromašnoj djeci predškolskog uzrasta, za pomoć obiteljima palih vojnika, za pomoć u borbi protiv pojedinih društvenih poroka, kao npr. alkoholizma i sl.

Kasa za pomoć grenadirskim udovicama nastala je 1813. g. kao dobrotvorni zavod poznate varaždinske grenadirske satnije »Građanske čete«. Polovicom 19. st. raspolagala je imovinom od 3 272 for., koja je nastala doprinosima samih grenadira, a služila je za pripomoć siročadi i udovicama prilikom smrti supruga.[82] *Zaklada za potporu bolesnih članova Gradske glazbe* spominje se na popisu gradskih zaklada iz 1912. g.[83] S navedenom svrhom djelovala je do 1926. godine kada je ukinuta.[84]

Krajem 19. st. spominje se *Zaklada za opskrbu siročadi i udovica stražara i nadstražara* s glavnicom od 6 600 for.[85] Prilikom uvođenja kumulativnog vođenja zaklada pri Gradskom poglavarstvu u Varaždinu Banskom naredbom iz 1895. g. izuzeta je *Zaklada za opskrbu gradske straže sigurnosti* uz još druge dvije iz zajedničkog rukovanja.[86] Ova je Zaklada postojala do 1935. g. kada je ukinuta po naređenju Banske uprave.[87]

Zaklada za osnutak pjestovnice ili zabavišta za siromašnu malenu djecu spominje se već polovicom 19. st. Početkom 20. st. primila je zapis od 2 000 Kr. iz oporuke Ivana Nepomuka Petrovića.[88] Ova se Zaklada ne spominje u popisima gradskih zaklada pa vjerojatno samostalno nije ostvarila svoju namjenu. *Zaklada za potporu obitelji povojničenih i u ratu palih Varaždinaca* osnovana je odlukom Gradskog poglavarstva 1918. g. 1928. g. raspolagala je imovinom od 6 700 din. Iste godine je ukinuta nakon što je država preuzela opskrbu invalida i njihovih obitelji.[89] Te godine ukinute su i *Zaklada za dobrotvorne svrhe* te *Zaklada za suzbijanje alkoholizma.*[90]

3.2 Zaklade za podupiranje škola, nastavnika i đaka

Posebno treba prikazati zaklade koje su djelovale kao materijalna podrška djelovanju škola kao ustanova. To su Školska zaklada, Zaklada za realnu učionu te Stara i Nova školska zaklada. Kao *Školska zaklada* spominje se 1854. g. zaklada za uzdržavanje pučke djevojačke škole u Uršulinskom samostanu. Navodi se da je Zaklada

osnovana 1853. g. te da joj je namjena godišnja nagrada »Njemačkom propovjedniku« i »Alteristi« od 100 forinti srebra, a samom Samostanu za uzdržavanje i grijanje učionica te nabavu knjiga za siromašne učenice 200 for. Zakladu je osnovalo Gradsko poglavarstvo iz sredstava gradskoga proračuna. Posebno se ističe kako je škola financirana iz ove Zaklade pa Samostan ne smije ubirati školarinu.[91] Uz ovu prvu Djevojačku školu u Hrvatskoj postojao je i Djevojački konvikt čiji je rad isto tako velikim dijelom bio omogućen putem zaklada.

1856. g. odobrena je i zakladnica *Zaklade za višu početnu i nižu realnu učionu.* Gradsko poglavarstvo se obvezalo da će za uzdržavanje ove škole osigurati zgradu i opremu, godišnji dohodak za redovne učitelje i učitelja vjeronauka u iznosu od ukupno 700 forinti te godišnju plaću za podvornika u iznosu od 120 for. Ova će se sredstva isplaćivati iz gradske blagajne a osigurat će se putem poreza.[92] Iako se u spisima ovi načini novčanog podupiranja škola nazivaju zakladama, oni ne djeluju na način zaklada, već više odgovaraju pojmu fonda.

Krajem 19. st. spominje se *Stara školska zaklada,* nastala dobrovoljnim prilozima građana. Navodi se da je njena zakladnica izgubljena, tj. prvotna svrha joj nije poznata, a koristi se za nabavu odijela i obuće siromašnoj školskoj djeci obospolnih gradskih pučkih škola. Tada joj je glavnica iznosila 1650 for. Istovremeno spominje se i *Nova školska zaklada* čija imovina tada iznosi 1000 forinti. Ona se koristi za pokriće učiteljskih beriva i za uzdržavanje škola, te se izričito navodi »kako to i sam školski zakon određuje«.[93]

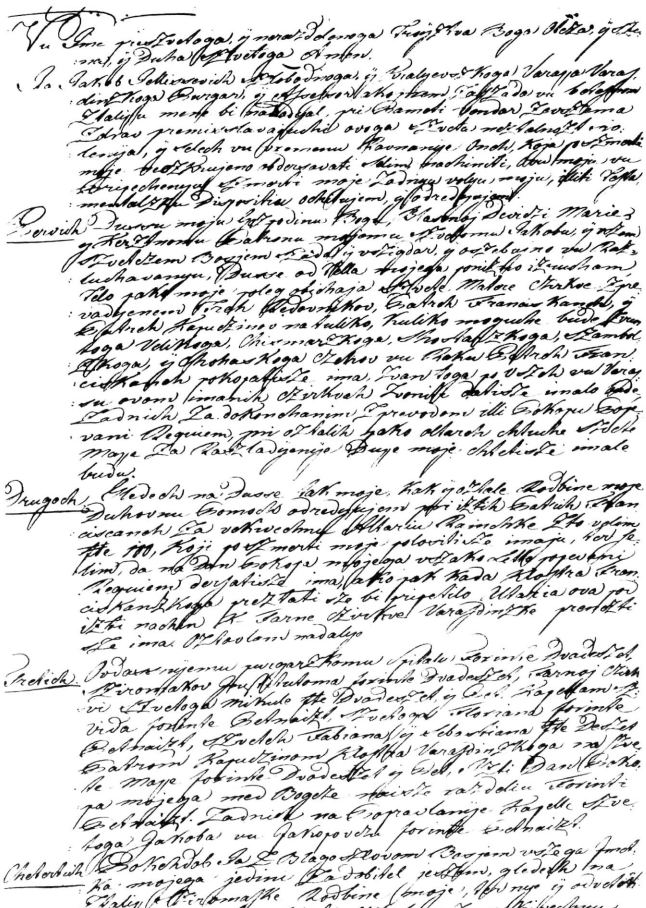
Daljne zaklade iz ove skupine uglavnom se odnose na novčano podupiranje samih učenika, tj. djeluju kao stipendijske ili potporne zaklade. Najveći broj ovih zaklada nastao je na temelju ostavština pojedinaca te predstavljaju tzv. privatne stipendijalne i potporne zaklade.

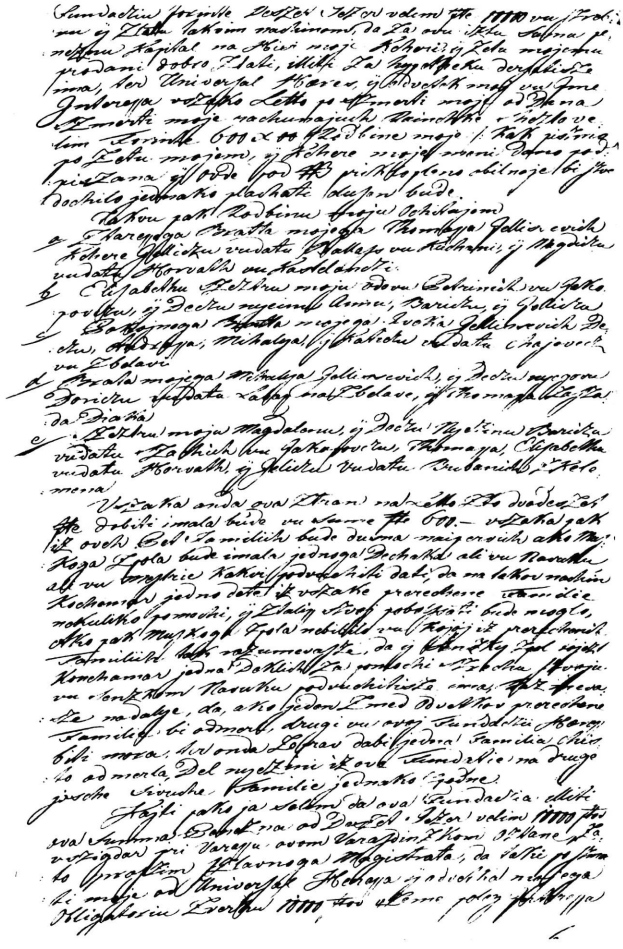
Zaklada Stjepana Štefanića nastala je temeljem oporuke iz 1794. g. sa svrhom »bodriti siromašne roditelje da šalju djecu u školu«. Stipendirala je dva dječaka s iznosom od 40 for. i dvije djevojčice s iznosom od 20 for. godišnje.[94] Polovicom 19. st. ona raspolaže s glavnicom od 1198 for.[95], krajem 19. st. s glavnicom od 3 800 for.[96], a 1928. g. kao premalena za samostalno djelovanje ulazi u zbir zaklada za stipendiranje i potpore učenicima.[97]

*Zaklada Jakoba Jelišević*a nastala je 1812. g. na osnovi oporuke kojom joj je određena glavnica od 10 000 forinti.[98] Zaklada je bila namijenjena prvenstveno rođacima zakladatelja, a ako ovih ne bi bilo, mogli su je koristiti obrtnički naučnici.[99] U oporuci je bilo navedeno pet obitelji, od kojih je svaka imala pravo na jednu stipendiju u iznosu od 120 for. godišnje.[100] Polovicom 19. st. Zaklada je raspolagala glavnicom od 5 708 for.[101], krajem 19. st. taj se iznos popeo na 9000 forinti,[102] a 1919. g. Zaklada je posjedovala glavnicu od 16 820 Kr.[103]. Godine 1928. s imovinom od oko 6 000 din. kao premala za samostalno djelovanje ona ulazi u skupinu Zaklada za stipendiranje i potpore učenicima.[104] Krajem prošlog i početkom ovog st. Zaklada je isplaćivala po šest stipendija od po 70 for., odnosno 186 Kr. godišnje.[105] Stipendisti ove Zaklade polazili su pučku školu, obrtne škole i Gimnaziju. Zaklada je djelovala do polovice 20. st.[106]

Zaklada Martina Kreutza za podupiranje triju siromašnih učenika Kraljevske velike gimnazije nastala je temeljem oporuke iz 1816. g.[107]. Polovicom 19. st. raspolagala je s glavnicom od 3 875 for.[108], krajem stoljeća glavnicom od 4 200 for.[109]., a 1928. g. s glavnicom od 1690 din. ušla je u zbir Zaklada za stipendije i potpore učenicima.[110] U toku dugogodišnjeg razdoblja stipendirala je po tri gimnazijska učenika s iznosom od 79 for. i 60 nč., a početkom 20. st. dvije stipendije od po 210 Kr.[111]

Stipendijska zaklada Jurja Jakopca utemeljena je oporukom iz 1834. g., a bila je namijenjena stipendiranju jednog učenika iz obitelji Jakopec.[112] Krajem 19. st. ona posjeduje glavnicu od 5 500. for.[113], dvadesetih godina ta glavnica iznosi oko 20 000 Kr.[114], a 1923. imovina Zaklade iznosila je 4.433 dinara.[115] Godine 1928. kao preslaba

Oporuka Jakova Jelišević kojom u točki 4. ustanovljuje stipendijalnu zakladu

za samostalno djelovanje ulazi u zbir zaklada za stipendiranje učenika.[116] Uz manje prekide Zaklada je uzdržavala jednu stipendiju koja je isprva iznosila 180 for.[117], zatim 360 Kr.[118], a od 1923. g. 90 din. godišnje.[119]

Stipendisti su pohađali srednju i visoke škole. Glavnica ove Zaklade bila je pod upravom Gradskog poglavarstva, a njenim dohotkom je raspolagala i odlučivala o dodjeljivanju stipendija Kraljevska zemaljska vlada, Odio za bogoštovje i nastavu, odnosno kasnije drugi viši upravni organi nadležni za ovu vrstu zaklada.

Krajem 19. st. spominju se: *Zaklada Martina Leitnera za glazbenu školu* s glavnicom od 550 for., te ciljem da se svake godine nadari najbolji učenik gradske glazbene škole, *Zaklada Matije Bauera za podupiranje siromašne školske djece pučkih škola* s glavnicom od 12 000 for. te *Zaklade Vjekoslava Benaka,* kanonika Čazmanskog kaptola, od 1300 forinti i *Josipa Crniča* od 650 for., obje za odjeću i obuću siromašnim polaznicima pučkih škola.[120] Krajem 19. st. spominje se i *Zaklada Ivana Lindenthala,* prvog »nadučitelja« varaždinske Muzičke škole. Tada raspolaže s imovinom od 720 for., a navodi se da nema Zakladnice te se predlaže korištenje zakladnih prihoda za potporu ubogih.[121] U tijeku 20. st., vjerojatno zabunom, spominje se kao zaklada Josipa Lindenthala, a koristi se u stipendijalne svrhe.[122] Gotovo sve ove zaklade ušle su 1928. godine u zbir zaklada za stipendiranje i novačno podupiranje učenika te su zajedničkim prihodom od kamata ostvarivale svega jednu stipendiju godišnje.[123]

Ivan Nepomuk Petrović, tvorac najveće privatne stipendijalne zaklade u Varaždinu

Početkom 20. st. nastale su još dvije privatne stipendijalne zaklade, to jest 1904 g. ustrojena Stipendijalna zaklada Ivana Nepomuka i Rozalije Petrović[124] i Zaklada dr. Vatroslava Jagića nastala na osnovi oporuke iz 1924. g.[125] Posebno je ovdje vrijedna spomena *Stipendijalna zaklada Ivana Nepomuka i Rozalije Petrović.* Zakladatelj Ivan Nepomuk Petrović rođen je u Varaždinu 1817. g. Cijeli svoj životni vijek radio je u raznim službama i na raznim položajima vezanim uz razvoj i djelovanje grada. Bio je gradonačelnik, niz godina gradski zastupnik, a šest godina i narodni zastupnik u Saboru. Umro je 1904. g., a prema njegovoj oporuci osnovana je uz već spomenute zaklade jedna manja Zaklada za Nadbiskupsko sirotište u Zagrebu te su bogato nadarene varaždinske crkve, mnogi kulturni i humanitarni zavodi, ustanove i društva u Varaždinu i cijeloj Hrvatskoj s ukupnim iznosom od oko 60 000 Kr.. Bogatstvom ovih svojih zapisa I. N. Petrović uvrstio se u red zaslužnih Hrvatskih mecena.[126] Stipendijalna zaklada koju je osnovao djelovala je od 1904.[127] do 1946. g. te je davala stalne stipendije i jednogodišnje potpore od pučkih do visokoškolskih ustanova u Hrvatskoj i u inozemstvu.[128] Prema imovinskoj masi, koja se sastojala od stambenih zgrada, poljoprivrednog zemljišta, gotovine i vrijednosnih papira sveukupne vrijednosti od oko 500 000 Kr.[129], prilikom svoga nastanka a i kroz cijelo svoje postojanje bila je najveća privatna i stipendijalna zaklada u Varaždinu. Podaci navedeni u knjizi E. Kantea »Zbirka zakladnica i historijata stipendijskih i sličnih zaklada« kazuju da je 1912. g. ova Zaklada s imovinom od 588 000 Kr. bila najveća privatna stipendijalna zaklada u tadanjoj Hrvatskoj i Slavoniji. Za usporedbu treba reći da je u spomenutoj Zbirki zakladnica navedeno 110 privatnih stipendijalnih zaklada, od kojih je slijedeća najbogatija bila zaklada Danijela Banjanina, trgovca iz Karlovca, koja je raspolagala imovinom od oko 214 000 Kr.[130] Zaklada Petrović stipendirala je od 30 do preko 60 stipendista godišnje.[131] Uz stalne stipendije, koje su učenike pratile od pučke škole do visokoškolskih ustanova, pa i kod postdiplomske naobrazbe, Zaklada je prema mogućnostima dodjeljivala i jednogodišnje potpore.[132] Stipendije koje su se dodjeljivale bile su vrlo izdašne pa su tako u prvih petnaestak godina djelovanja Zaklade iznosile za pučke škole 200 Kr., za srednje škole 500 Kr., a za visoke škole 700 Kr. godišnje. Iznos stipendija povećan je 1921. g. i od tada je iznosio 300 Kr. za pučke škole, 600 Kr. za srednje škole i 1 500 Kr. za visoke škole.[133] Uslijed nepovoljne zamjene kruna za dinare došlo je do smanjenja vrijednosti ovih stipendija. Stoga je 1926. g. smanjen broj stipendija, a povećan je njihov iznos. Od tada dodjeljivano je 6 stipendija za pučke škole u iznosu od 500 din., 16 stipendija za srednje škole od po 2 000 din. te 7 stipendija za visoke i slične škole od po 5 000 din. godišnje.[134] U vrijeme II. svjetskog rata Zaklada je dodjeljivala 16 stalnih stipendija za srednje škole u iznosu od 2000 Kr. i 3 stipendije za visoke škole te gotovo isto toliko vrijedne brojne jednogodišnje potpore.[135] Stipendije ove Zaklade bile su namijenjene rođacima zakladatelja te zavičajnicima grada Varaždina. Svojim bogatim djelovanjem ova je Zaklada znatno pripomogla stvaranju varaždinske inteligencije, pogotovo one koja potječe iz nižih društvenih slojeva.

»*Zaklada dr. Vatroslava Jagića,* sveučilišnog profesora i književnika, za uzdržavanje i uređenje njegove obiteljske grobnice na gradskom groblju u Varaždinu i podupiranje siromašnog marljivog đaka, varaždinskog hrvatskog građanskog porijekla« počela je djelovati 1926. g.[136] Godine 1940. njena imovina se sastojala od zemljišta koje se davalo u najam i glavnice od 5 826 din. koja se ukamaćivala. Uz ostale obveze iz prihoda se uzdržavalo jedno stipendijsko mjesto na srednjim ili kojoj visokoj školi sa stipendijom u iznosu od 1500 din. godišnje.[137]

Uz ove gradske djelovale su na području Varaždina i mnoge druge stipendijske i potporne zaklade koje su stajale pod upravom drugih upravnih i crkvenih tijela, školskih i drugih ustanova. Tako valja spomenuti da su u varaždinskom isusovačkom sjemeništu pod upravom njegovog rektora djelovale tri vrijedne zaklade. Bile su to Zaklada protonotara Kraljevine Ivana Zakmardija te zaklade Andrije Balogha i

Jurja Goluba koje su postojale u 17. i 18. stoljeću. Zajedno su omogućavale uzdržavanje jedanaestorice siromašnih polaznika Isusovačke gimnazije, a djelovale su u Varaždinu do ukinuća isusovačkog reda i samog sjemeništa potkraj 18. st. kada su prenesene u zagrebački konvikt.[138] U već spomenutom uršulinskom djevojačkom konviktu djelovale su dvije zaklade. Zaklada Marije Terezije, utemeljena je 1777. g. prilikom početka rada ove škole. Opskrbljivala je 8 zakladnih mjesta, i to četiri za plemićke, a četiri za građanske kćeri.[139] Polovicom 19. st. darovao je kardinal Juraj Haulik ovom konviktu 18 000 for. za 6 zakladnih mjesta za siromašne polaznice Djevojačke škole.[140]

Postojalo je u Varaždinu i nekoliko zaklada za podupiranje gimnazijskih učenika koje su stajale pod upravom ravnateljstva Kraljevske velike gimnazije u Varaždinu. Bile su to Zaklada Josipa Jurja Strosmajera od 1300 for., Zaklada Kešerova od 250 for. te Zaklada biskupa Ivana Kralja od 2000 for., nastale sve u drugoj polovici 19. st. Mnoge učenike Varaždinske gimnazije podupirale su pojedine zemaljske, županijske i zaklade drugih naših gradova. Pod upravom gimnazijskog ravnateljstva stajalo je i poznato »Društvo za potporu siromašnih gimnazijskih učenika«, osnovano 1865. g., koje je gimnazijske učenike pomagalo odjećom, obućom, plaćanjem školarine, nabavom školskih knjiga i sl. Mnogi su varaždinski gimnazijalci dobivali besplatan stan i hranu u Franjevačkom, Kapucinskom i Uršulinskom samostanu a i na drugim »raznim skromnim mjestima u gradu«.[141] Od 1902. g. djeluje u Varaždinu i »Društvo za prehranu mladeži pučkih škola u Varaždinu« što sve govori o velikom značenju ovih dobrotvornih ustanova.[142]

Prema prikazanim podacima i u skupini školskih zaklada krajem 19. i početkom 20. st., uslijed razvoja novih načina financiranja gube na značenju one zaklade koje su imale svrhu da podupiru rad škola kao ustanova. U tijeku 19. i 20. st., a i ranije vrlo su djelotvorne privatne stipendijalne zaklade. Kroz gotovo tri stotine godina one, a i drugi oblici davanja potpora, odigrale su bitnu ulogu u školovanju siromašne ali vrijedne omladine. Bila su to djeca iz obrtničkih, činovničkih, a kasnije i seoskih obitelji iz čijih se redova stvarala mlada građanska inteligencija koja će u 19. i 20. st. znatno doprinijeti razvoju općih društvenih prilika u nas.

3.3 Zaklade za ustrojenje i djelovanje pojedinih kulturnih ustanova

Ovdje treba prvenstveno spomenuti *Zakladu za utemeljenje sveučilišta u Zagrebu.* Ona je pod ovim naslovom djelovala u Zagrebu i tu je prikupljala sredstva koja su bila sabirana u cijeloj Hrvatskoj. U Varaždinu je s tom namjenom 1866. g. ustrojena posebna Zaklada.[143] U ime rodoljubivog građanstva grad Varaždin darovao je svotu od 5000 for., tj. grad se obvezao da će na rečenu svotu polugodišnje isplaćivati u sveučilišnu blagajnu 5 % kamatu.[144] Tako je grad Varaždin ušao u red većih darovatelja ove Zemaljske zaklade.[145]

Uz ove spominje se još krajem 19. st. *Zaklada Gradske glazbe* za koju se samo navodi da je treba privesti svrsi.[146] U kulturnom smislu trebala je djelovati i *Zaklada za poljepšanja grada Varaždina.* Nastala je iz sredstava dviju 1926. g. ukinutih zaklada, naime Zaklade za dobrotvorne svrhe i Zaklade za suzbijanje alkoholizma.[147] Postojala je vrlo kratko jer 1928. g. veliki župan Zagrebačke oblasti na molbu Gradskog poglavarstva da se odobri ova Zaklada odgovara da nema pravne osnove za njeno osnivanje jer postoji istoimeno društvo koje se financira iz proračuna Gradske općine.[148]

3.4. Zaklade za unapređenje pojedinih gospodarskih djelatnosti

U ovoj skupini mogu se spomenuti Veterinarska zaklada, Poljoprivredna zaklada, Građevna zaklada, Zaklada za pojeftinjenje živežnih namirnica i druge. To su zaklade nastale krajem prošlog stoljeća na osnovi zakona o samim ovim djelatnostima, sa zakonski reguliranim redovnim novčanim izvorima i zakonom točno određenom djelatnošću. Popis zaklada iz 1897. g. spominje Gradsku veterinarsku zakladu ustrojenu na osnovi Zakona o veterinarstvu. Njen dohodak se morao upotrebljavati za pokriće troškova veterinarskog redarstva. Isti popis, koji inače navodi zaklade pod upravom Gradskog poglavarstva, navodi i Zemaljsku veterinarsku zakladu u čiji prihod je ulazila polovica globa koje su se ubirale na temelju Zakona o veterinarstvu.[149] Pod upravom grada Varaždina spominju se 1902. g. Zemaljska gospodarska zaklada i Gradska gospodarska zaklada.[150] Na proračunu gradskih zaklada iz 1940. g. spominju se samo Gradska veterinarska zaklada i Gradska poljoprivredna zaklada. *Gradska veterinarska zaklada* pripomogla je uređenju veterinarskog laboratorija, davala je sredstva za popravak i nabavu instrumenata za hitnu pomoć, zatim za plaću gradskog strvodera, cijepljenje stoke, razdiobu priplodne stoke i niz drugih poslova važnih za razvoj veterinarske službe. Prihode je dobivala od stočnih pasoša, psetarine, pasjih markica i bjelica, blok knjižica te razno. Predviđeni prihod u 1940. g. trebao je biti 16 000 din. uz ostatak imovine iz 1939. g. koji je iznosio 45 000 din. *Gradska poljoprivredna zaklada* raspolagala je iste godine s 17 000 din., prihode su joj činile globe, pašarina i dr., a njena svrha bila je nabava plemenitih pasmina stoke, tamanjenje štetočina, nabava stručne literature i sl.[151]

Banskom naredbom od 2. prosinca 1919. g. osnovana je i *Zaklada za pojeftinjenje živežnih namirnica.* Tom Naredbom kao prihod Zakladi bile su određene neke globe. Gradsko poglavarstvo predložilo je 1927. g. ukidanje te Zaklade, no veliki župan Zagrebačke oblasti je taj prijedlog odbio s obrazloženjem da je postojeća banska naredba još na snazi.[152] Očito bile su ove zaklade daleko sličnije današnjem pojmu fonda nego izvornom značenju zaklada.

3.5. Ostale zaklade

Zaklade za uzdržavanje grobnica nisu posebno prikazane. Bile su prilično brojne, evidencije iz našeg stoljeća spominju oko 20 takvih zaklada. Tu bismo mogli spomenuti zaklade za održavanje grobnica obitelji Koterba, Petrović, Bauer koji su ujedno bili i veliki varaždinski zakladatelji i ostavili su gradu i mnogobrojne druge zaklade.[153]

U posebnu skupinu spadaju »*Zaklade za računare*«, tj. za nagrade činovnicima koji su vodili spise zaklada i tzv. *Pričuvna zaklada* koja je postojala u razdoblju kumulativnog rukovođenja gradskim zakladama u Varaždinu. Ta je Zaklada služila kao potpora zakladama koje su negativno poslovale pa im je prijetilo smanjenje glavnice. Njome su se pokrivali i troškovi vođenja zakladnih poslova.[154]

4. Zaključak

Iz niza ovdje spomenutih gradskih zaklada može se sada i konkretno utvrditi da su zaklade na gradskoj razini imale osobito značenje za razvoj pojedinih društvenih i gospodarskih djelatnosti. Izvorni podaci o zakladama u spisima Gradskog poglavarstva pokazuju da su one nastajale na temelju oporuka pojedinaca, priloga i zapisa

(legata) većeg broja građana, ali i izdvajanjem određene novčane mase iz gradskog proračuna u neku trajnu namjenu. Izvori zaklada bili su konačno i prihodi koji su, naročito u novije vrijeme, za pojedine zaklade bili određeni i putem zakona. U pravnom definiranju zaklada prvotno je naglasak stavljen na način njihova nastanka, tj. putem »pobožnih oporuka«, a zatim na činjenicu da one predstavljaju imovinsku masu trajno opredijeljenu u određenu dobrotvornu svrhu, što znači da zaklada može ostvarivati svoju namjenu samo iz prihoda koji donosi određena glavnica. Za pojedine zaklade, koje su svoje namjene ostvarivale i iz tekućih, zakonom određenih prihoda, moglo bi se reći da one nisu zaklade u klasičnom smislu, iako se i u zakonima i u gradskim dokumentima tako nazivaju, već da su to fondovi u današnjem smislu te riječi. Kako se razvojem upravnog, poreznog i financijskog sustava javljaju i drugi načini financiranja mnogih djelatnosti, time opada javnoupravno značenje zaklada. Svrhe nekih zaklada padaju u zaborav (npr. veći broj zaklada za podupiranje siromašnih udovica), mnoge zaklade osiromašuju te postaju gotovo nedjelotvorne (mnoge stipendijalne i zaklade za potporu ubogih te grobne zaklade), a istovremeno se javljaju i oformljuju i nove zaklade. U svakom slučaju kroz cijelo promatrano razdoblje ostaje njihova prvotna uloga osobne inicijative u rješavanju raznih, uvijek iznova u ljudskom društvu prisutnih problema i ostvarivanju određenih dobrotvornih ciljeva. Varaždinski građani, prvenstveno bogati trgovci, veleposjednici i tvorničari te više svećenstvo i plemstvo, pokazali su kroz niz ovdje spomenutih gradskih zaklada veliku spremnost da svojim prilozima pomognu ostvarivanje ovih humanih ciljeva u svome gradu.

Na zamiranje zaklada, posebno nakon 1945. g., utjecao je i društveni i politički razvoj u našim krajevima. Dok su se u zapadnim zemljama, a posebno u SAD, i u novije vrijeme razvijale zaklade, naročito one za dobrotvorne svrhe i školstvo (stipendije), u istočnim zemljama Europe one su potpuno zamrle. Njihova obnova posljednjih godina afirmacija je jednog aspekta društvenog života s izrazitim naglaskom na izdvajanju sredstava za plemenite svrhe. Time se ponovno u novim odnosima počinju javljati osobine društvenosti koje su u prošlosti dale velik prinos razvoju kulture i školstva, a i konkretnoj dobrotvornoj pomoći.

SAŽETAK

Zaklade su vrlo stari imovinsko-pravni pojam, prvenstveno nastao kao oporučni zapis pojedinca namijenjen u pobožne i karitativne svrhe. U promatranom razdoblju doživljavale su niz promjena u načinu svoga nastajanja, u pogledu svrhe kojoj su bile namijenjene, a i u samom načinu upravljanja zakladnom imovinom. Gradskim zakladama smatraju se one zaklade koje su stajale pod upravom gradskog poglavarstva. Na području grada Varaždina djelovale su mnogobrojne i raznovrsne zaklade. Zdravstvene, karitativne ili socijalne zaklade služile su održavanju karitativnih ustanova, davanju raznovrsne pomoći ubogima, udovicama i siročadi, napuštenoj i siromašnoj djeci, obiteljima palih vojnika i slično. Školske zaklade služile su za održavanje škola kao ustanova, za davanje novčane potpore učiteljima i profesorima, za isplaćivanje stipendija te nabavu odjeće i obuće siromašnim đacima. Uz ove najbrojnije, djelovale su u Varaždinu i zaklade za osnivanje pojedinih kulturnih ustanova, zaklade za podupiranje nekih gospodarskih djelatnosti, zaklade za održavanje grobnica te zaklade za isplatu nagrada službenicima koji su vodili zakladne račune. Postojanjem ovih zaklada varaždinski su građani pokazali veliku spremnost da se uključe u rješavanje svih društvenih problema i potreba, od onih malih i lokalnih pa do onih velikih i zajedničkih kao što je na primjer osnivanje Sveučilišta.

Zusammenfassung

Die Stiftungen sind ein alter Vermögens-und Rechtsbegriff ursprünglich entstanden als Vermächtnis des Einzelnen, bestimmt für religiöse und caritative Zwecke. Im betrachtenden Zeitabschnitt ereignete sich eine Reihe von Veränderungen in der Art ihrer Entstehungen, aber auch in der Hinsicht auf die Zwecke für die sie bestimmt waren, wie auch in der Verwaltungsart des Stiftsvermögens. Unter der städtischen Stiftungen werden Stiftungen verstanden, die unter der Verwaltung des städtischen Vorstandes standen. Am Gebiet der Stadt Varaždin wirkten zahlreiche und verschiedenartige Stiftungen. Medizinische, caritative oder soziale Stiftungen dienten zur Erhaltung der caritativen Institutionen, zur Hilfeaktionen für Bedürftige, Witwen wie auch Waisenkinder, verlassene und arme Kinder, Familien der gefallenen Soldaten und Ähnliches. Schulstiftungen dienten dazu Schulen als Institutionen zu bewahren, als Geldstütze für Lehrer und Professoren, für die Auszahlung der Stipendien wie auch als Anschaffung für Kleidung und Schuhwerk für arme Schüler. Neben dieser zahlreichen, wirkten auch noch in Varaždin: die Stiftung zur Gründung einzelner Kulturinstitutionen, Stiftungen zur Unterstützung einiger Wirtschaftstätigkeiten, dann Stiftungen für die Erhaltung der Grüften, wie auch Stiftungen zur Auszahlung der Preise für Beamte, die Stiftungsberechnungen durchführten.

Durch das Bestehen dieser Stiftungen haben die Bürger von Varaždin ihre Bereitschaft beweisen, ihren schwachen und unvermögenden Mitbürgern zu helfen, wie auch das Verständnis der Wichtigkeit und Notwendigkeit der Ausbildung der armen Jugendlichen wie auch die allgemeine Bereitschaft, sich einzusschließen in die Lösung aller Gesellschaftsprobleme und Notwendigkeiten, angefangen von den kleinen und lokalen bis zu den großen und allgemeinen wie z. B. der Gründung der Universität.

B I L J E Š K E

1. M. SMREKAR, Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, dio 3., Zagreb, 1903. g., str. 247.
2. I. BEUC, Povijest država i prava na području SFRJ, Zagreb, 1988. g., str. 327.
3. M. LANOVIĆ, Privatno pravo tripartita, Zagreb, 1929. g., str. 305–306.
4. Izvor kao u bilješci 1., str. 247.
5. Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd., Knjiga XIII, svezak 121. Zagreb, 1942. g., str. 1.
6. M. CUCULIĆ: O postojanju, promjenama i stanju zakladnih blagajna kraljevine Hrvatske, Zagreb, 1899., str. 1–30.
7. M. SMREKAR, Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, dio 1., Zagreb, 1903. g. str. 247.–248.
8. Privremena naredba za opravljanje općinskih poslovah u gradovih i trgovištih s magistrati krunovine Hrvatske i Slavonije, Zemaljsko zakonski i vladni list za krunovinu Hrvatsku i Slavoniju, Tečaj drugi, Kom. I, 1851. g., str. 854. i 855.
9. I. ŽIGROVIĆ-PRETOČKI, Zakoni i naredbe o upravi gradskih i seoskih općina, Zagreb, 1896. g., str. 155.
10. Povijesni arhiv u Varaždinu (dalje PAV), Statut slobodnog i kraljevskog grada Varaždina ob unutarnjem uredjenju gradske uprave, Varaždin, 1896. g., str. 45.–46.
11. Zakon o gradskim opštinama, Zbirka zakona i naredaba, Zagreb, 1934. g., str. 580.
12. PAV, Poglavarstvo grada Varaždina (dalje PGV); br.: 7020/1856. g. *Na popisu zaklada pod gradskom upravom 1856. g. spominje se i 13 manjih zaklada sa svrhom »održavanja misa i nauka*

vjere u crkvi Sv. Florijana za članove gradske bolnice«, tri zaklade za njemačkog propovjednika s namjenom »da njemačko pućanstvo ne ostane bez nauka u vjeri«, 16 zaklada za pripomoć oltarniku kod Sv. Florijana, prebendaru Sv. Vida te ovdašnjim kapelanima i na kraju dvije zaklade za pohađanje Sv. Marije na Bistrici.

13. PAV, PGV; Zaklade, br.: 5528polt/1874. g.
14. I. ŽIGROVIČ-PRETOČKI, edicija Hrvatski zakoni, Upravni zakoni, Zagreb, str. 430.
15. PAV, PGV, Zaklade, br.: 9304/1897. g. Zapisnik Odbora za pregled stanja zaklada i zavoda stojećih pod gradskom upravom radi konačnog uređenja zaklada, 19. srpnja 1897. g.
16. Izvor kao u bilješci 10., str. 4.
17. PAV, PAG, Zaklade, br.: 12 500/1902. g.
18. PAV, PGV, br.: 11 796/1912 i 14 772/1912. g.
19. PAV, PGV, Zaklada Jakoba Jelišević, br.: 415/1916. g.
20. PAV, PGV, Knjiga Skupštinskih zapisnika iz 1929. g., Zapisnik sjednice Gradskog zastupstva od 12. travnja 1929. g., članak 39., točka 30.
21. PAV, Gradski narodni odbor Varaždin (dalje GNO-Varaždin), br.: 20 512 i 21 004/1946. g.
22. M. ILIJANIĆ i S. KAPUSTIĆ, Prilog istraživanju stanovništva i urbanog razvoja Varaždina do zaključno 16. stoljeća, Varaždinski zbornik 1181.–1981., Varaždin 1983., str. 172.
23. R. HORVAT, Povijest grada Varaždina, Varaždin 1993. g., str.: 324.
24. Izvor kao u bilješci 15.
25. Hrvatski državni arhiv, Zemaljska vlada, Odjeljenje za unutrašnje poslove, kut. br. 3 415, br.: 55 433/1912.
26. PAV, PGV, Knjiga Skupštinskih zapisnika iz 1938. g., Sjednica gradskog vijeća od 10. listopada, član 35., točka 34.
27. PAV, PGV, Knjiga Skupštinskih zapisnika iz 1940. g., Zapisnik Pravnopolitičkog i proračunskog odbora Gradskog zastupstva od 4. srpnja 1940. g.
28. Izvor kao u bilješci 21.
29. Izvor kao u bilješci 23., str.: 324.
30. PAV, PGV, br.: 1 608/1857. g.
31. PAV, PGV, br.: 8 430/1857. g.
32. PAV, PGV, br.: 10 451/1931. g.
33. Izvor kao u bilješci 20.
34. Izvor kao u bilješci 31.
35. Izvor kao u bilješci 1., str. 208. do 213.
36. Izvor kao u bilješci 23., str.: 324.
37. S. BELOŠEVIĆ, Županija Varaždinska i Slobodni i kraljevski grad Varaždin, Zagreb, 1926. g., str. 155.
38. Izvor kao u bilješci 30.
39. PAV, PGV, br.: 1539/1870. g.
40. Izvor kao u bilješci 30.
41. Izvor kao u bilješci 15.
42. PAV, PGV, br.: 17 562/II–1909. g.
43. PAV, PGV, br.: 11 675/1910. g.
44. PAV, PGV, Zaklade, spis b.b. iz 1909. g. Oporuka Vinka Koterbe.
45. PAV, PGV, Zaklade, spis b.b. iz 1909. g. Zakladnica.
46. PAV, PGV; br.: 6637/1914. g.
47. Izvor kao u bilješci 20.
48. PAV, PGV; Zaklada Marije Horvat, br.: 11 594/II–1905., prilozi su Oporuka i Urudžbena isprava.
49. Izvor kao u bilješci 15.
50. Izvor kao u bilješci 48.
51. PAV, PGV; Zaklada Marije Horvat, br.: 9 585/1904, 894/ 1894.
52. A. WISSERT, Arhiv grada Varaždina, Arhivist I/1951, 2., str. 52.
53. PAV, PGV, Knjiga Skupštinskih zapisnika iz 1929. g., Zapisnik sjednice Gradskog zastupstva od 12. travnja 1929. g., članak 38., točka 5.
54. Znameniti i zaslužni Hrvati 925.–1925., Zagreb 1925. g., str. 104.
55. Izvor kao u bilješci 15.
56. Izvor kao u bilješci 27,.
57. PAV, PGV, br.: 3 214 i 5 014/1894. g.
58. Izvor kao u bilješci 15.
59. Izvor kao u bilješci 23., str.: 325.

60. Izvor kao u bilješci 20.
61. Izvor kao u bilješci 27.
62. Izvor kao u bilješci 12.
63. Izvor kao u bilješci 30.
64. Izvor kao u bilješci 15.
65. Izvor kao u bilješci 27.
66. Izvor kao u bilješci 25.
67. Izvor kao u bilješci 15.
68. Izvor kao u bilješci 23., str.: 325.
69. Izvor kao u bilješci 12.
70. Izvor kao u bilješci 15.
71. Izvor kao u bilješci 20.
72. PAV, PGV; br.: 16 136/1912. g.
73. Izvor kao u bilješci 15.
74. PAV, Zaklada Petrović, svez.: 1., br.: 9a Urudžbena isprava.
75. PAV, PGV, Zaklade, br.: 5 148/1919. g., Zakladnica.
76. Izvor kao u bilješci 20.
77. Izvor kao u bilješci 28.
78. PAV, PGV, br.: 16 136/1912. g.
79. PAV, PGV, Skupštinski zapisnici 1937. g., Sjednica od 30. ožujka 1937. g., čl. 16 Prijedlog budžeta.
80. Izvor kao u bilješci 20.
81. Izvor kao u bilješci 27.
82. Izvor kao u bilješci 23., str.: 324.
83. PAV, PGV, br.: 14 772/1912. g.
84. PAV, PGV, br.: 176/1927. g. i 4 508/1928. g.
85. Izvor kao u bilješci 15.
86. PAV, PGV, br.: 43 166/1902. g.
87. PAV, PGV, Knjiga skupštinskih zapisnika iz 1935. g., spis br.: 21 302/1934. g.
88. PAV, Zaklada Petrović, svež. 1., br.: 1a/1904.–Oporuka.
89. PAV, PGV, br.: 4 508/1928. g.
90. Izvor kao u bilješci 84.
91. PAV, PGV, br.: 4 131/1857. g.
92. PAV, PGV, br.: 7 528/1856. g.
93. Izvor kao u bilješci 15.
94. Izvor kao u bilješci 12.
95. Izvor kao u bilješci 30.
96. Izvor kao u bilješci 15.
97. Izvor kao u bilješci 20.
98. PAV, PGV, Zaklada Jakoba Jelišević spis br.: 728/1812. g.
99. Izvor kao u bilješci 23., str. 325.
100. PAV, PGV; Zaklada Jakoba Jelišević, br.: 5 021/1901. g.
101. Izvor kao u bilješci 30.
102. Izvor kao u bilješci 15.
103. PAV, PGV, Zaklade, br.: 4 065/1919. g.
104. Izvor kao u bilješci 20.
105. PAV, PGV, Zaklade, br.: 12 160/1895. g. i spis bb.: Prikaz dohodka i stipendija za 1917. g.
106. Izvor kao u bilješci 27.
107. Izvor kao u bilješci 12.
108. Izvor kao u bilješci 30.
109. Izvor kao u bilješci 15.
110. Izvor kao u bilješci 20.
111. Izvješća Kraljevske velike gimnazije u Varaždinu za niz godina.
112. Izvor kao u bilješci 23., str. 324.
113. Izvor kao u bilješci 15.
114. PAV, PGV, Zaklade, br.: 9 129/1919. g.
115. PAV, PGV, Zaklade, br.: 4 289/1923. g.
116. Izvor kao u bilješci 23., str. 325.
117. PAV, PGV, Zaklade, br.: 3 540/1892. g.
118. PAV, PGV, Zaklade, br.: 1 863/1922. g.

118. PAV, PGV, Zaklade, br.: 1 863/1922. g.
119. PAV, PGV, Zaklade, br.: 4 289/1923. g.
120. Izvor kao u bilješci 15.
121. Izvor kao u bilješci 15.
122. Izvor kao u bilješci 20.
123. Izvor kao u bilješci 20.
124. Izvor kao u bilješci 88.
125. PAV, PGV; Zaklada, br.: 7 402 gr. / 1924. g.
126. Izvor kao u bilješci 88.
127. Izvor kao u bilješci 88.
128. PAV, GNO– Varaždin, br.: 21 004/ 1946. g.
129. Izvor kao u bilješci 74.
130. E. KANTE, Zbirka zakladnica i historijata stipendijskih i sličnih zaklada, Zagreb, 1913. g., str. 821–824.
131. PAV, Zaklada Petrović, svež. br.: 2, br.: 21/ 1905. g.
132. PAV, Zaklada Petrović, svež. br.: 4, br.: 65/1915. g.
133. PAV, Zaklada Petrović, svež. br.: 6, br.: 74/1921. g., Zakladnica
134. PAV, Zaklada Petrović, svež. br.: 7, br.: 1/1934., Zakladnica
135. PAV, Zapisnici Gradskog zastupstva, 1942. g.
136. PAV, PGV; Zaklade, br.: 7 402 gr. / 1924. g.
137. Izvor kao u bilješci 27.
138. Izvor kao u bilješci 130., str.: 554.–557.
139. A. CUVAJ, Građa za povijest školstva, knj. I, Zagreb 1910. g. str. 402.
140. Izvor kao u bilješci 54.
141. Ove podatke spominju Izvješća Varaždinske gimnazije kroz niz godišta.
142. Izvor kao u bilješci 37., str. 170.
143. PAV, PGV, br.: 1 758/1866. g., Zaključak od 4. prosinca 1866. g.
144. PAV, PGV, Zaklade, br.: 1 435/1869. g.
145. Izvor kao u bilješci 130., str. 554.
146. Izvor kao u bilješci 15.
147. PAV, PGV, br.: 176/1927. g.
148. PAV, PGV, br.: 4 508/1928. g.
149. Izvor kao u bilješci 15.
150. PAV, PGV, Zaklade, br.: 12 500/1902. g.
151. Izvor kao u bilješci 27.
152. PAV, PGV, br.: 176/1927. g.
153. Izvor kao u bilješci 20.
154. Izvor kao u bilješci 15.

Primljeno: 1994–3–10

R A D O V I
Zavoda za znanstveni rad
HAZU Varaždin

UDK: 930."15/17"
Pregledni članak
Review

V I D L O N Č A R I Ć
Medicinski centar Varaždin
Centralna biblioteka

H R V A T S K I S A B O R I U V A R A Ž D I N U (1 5 2 6 – 1 8 4 8)
Kronološki pregled

DIE IN VARAŽDIN ABGEHALTENEN KROATISCHEN LANDTAGSSITZUNGEN IN DER ZEIT VON 1526–1848 – CHRONOLOGISCHE ÜBERSICHT

Die Sitzungen des Kroatischen Landtags (Zasjedanja hrvatskoga sabora /Congregationes statuum et ordinum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae) wurden in der Zeit von 1526–1848 in verschiedenen Orten, die meisten aber in Zagreb und Varaždin, abgehalten. In einer systematisch-chronologischer Übersicht werden in dieser Arbeit die in Varaždin abgehaltenen Sitzungen (insgesamt 154) dargestellt. Außerdem werden präzise Fundstellen der Beschlüsse für jede einzelne Landtagssitzung in den Publikationen Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (Buch I–4; 1526–1628) und Prothocolla generalium congregationum statuum et ordinum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae (Band I–XII; 1631–1848) angeführt.

Uvod

Nakon objavljivanja sustavnog pregleda Hrvatskih kraljevinskih konferencija održanih u Varaždinu,[1] sama po sebi se nametnula potreba da se na isti način sustavno prikažu i Saborska zasjedanja održana u Varaždinu. Logički redoslijed obrade ovih dviju tema trebao je, zapravo, biti obrnut.

Zasjedanja Hrvatskog sabora u razdoblju od 1526–1848. su se održavala u različitim mjestima, a ponajviše u Zagrebu i Varažidnu. Jedan od razloga tomu bio je i taj što su banovi obično stanovali na svojim imanjima, a ne u nekom određenom/stalnom mjestu.[2]

Kako su Sabore sazivali banovi (ili njihovi namjesnici), oni su donosili i odluku o tomu u kojem mjestu će se pojedini Sabor održati. Još početkom 16. stoljeća sastajala su se po dva Sabora – zaseban hrvatski i zaseban slavonski. Tako se, primjerice, još 1533. održao u Varaždinu Sabor za Slavoniju, a u Topuskom za Hrvatsku, premda je zbog turskih pustošenja i osvajanja došlo već prije toga do tješnije suradnje između hrvatskog i slavonskog plemstva i do zajedničkog Sabora u Zagrebu. Od 1577. zasebni Hrvatski sabori više se nisu ni sastajali.[3]

O Hrvatskim saborskim zasjedanjima koja su održana u Varaždinu do sada se pisalo samo sporadično. Svaki je autor spominjao samo zaključke onih Varaždinskih

sabora koji su bili u svezi s obrađivanom temom. Treba ipak spomenuti da je sadržaje zaključaka velikog broja Varaždinskih saborskih zasjedanja koristio R. Horvat za svoju Povijest grada Varaždina, koja je nakon više od 50 godina čekanja na objavljivanje konačno nedavno ugledala svjetlo dana.

Predmet ovog rada jeste sustavni kronološki prikaz u Varaždinu održanih Hrvatskih sabora u navedenom vremenskom razdoblju, iz čega ujedno proizlazi njihova učestalost, njihov broj, u vrijeme banovanja pojedinih banova.

Metode

Za sustavni kronološki prikaz Varaždinskih saborskih zasjedanja (VSZ) poslužile su mi publikacije Hrvatski saborski spisi (HSS), knjige I–V, za razdoblje od 1526–1630,[4] a za razdoblje od 1631–1848. koristio sam publikacije Zaključci hrvatskih sabora (ZHS), svesci I–XII.[5]

U dijelu kronološkog prikaza Varaždinskih sabora (VS) od 1526 do 1630. uz godinu održavanja Sabora u Varaždinu navodim broj knjige HSS-a i prvu/početnu stranicu zapisnika tog Sabora (Tab. 1).

Za razdoblje od 1631–1848. navodim uz svaku godinu broj održanih Saborskih zasjedanja u Zagrebu (ZG) i/ili Varaždinu (VŽ), zatim svezak i početnu stranu zapisnika Varaždinskog sabora u publikaciji ZHS (Tab 2.). Ostala mjesta u kojima su se održavala Saborska zasjedanja izostavljam zbog neznatnog broja u njima održanih zasjedanja.

U obim tablicama (1 i 2) u stupcu *banovi* navodim najvažnije podatke o pojedinom banu, ističući posebno one činjenice koje su važne za povijest varaždinskog područja. U isti stupac uvrstio sam i najvažnije primjedbe koje mogu više ili manje rasvijetliti popratne povijesne okolnosti u svezi s temom.

Rezultati istraživanja

Iz podastrijetih podataka u tablicama 1 i 2 proizlazi da su u Varaždinu u vremenskom razdoblju od 1526. do 1848. godine održana ukupno 154 Saborska zasjedanja. Usporedimo li samo podatke iz tablice 2, vidimo da je u tom vremenskom razdoblju (1631–1848) u Varaždinu održano ravno 100 Sabora, dok su u Zagrebu održana čak 262 odnosno 162 Sabora više.

Nadalje možemo konstatirati da je u Varaždinu instalirano/ustoličeno čak sedam banova: Juraj Zrinski (1622), Nikola Zrinski (1649), Ivan Palffy (1704), Ivan Drašković III. (1732), Josip Eszterhazy (1733), Karlo Batthyany (1743) i Franjo Nadasdy (1756). Nije, međutim, isključeno da će se u daljnjim istraživanjima utvrditi da je još koji ban ustoličen u Varaždinu.

Iz obitelji Erdoedy, koja je bila vlasnik Varaždinske tvrđe, bila su čak 4 bana: Tomo (1584–1595. i 1608–1614), Žigmund (1627–1639), Nikola (1670–1693) i Ivan (1790–1806). Obitelj Drašković, koja je imala palaču u Varaždinu, dala je 2 bana: Ivana II. (1640–1646) i Ivana III. (1726–1732). Pribrojimo li spomenutim banovima još Krstu Ungnada (1578–1583) i Franju Nadasdya (1756–1783), dobivamo 8 »banova Varaždinaca«. Njihovo ukupno vrijeme banovanja iznosi 112 godina, a to je otprilike 1/3 promatranog vremenskog razdoblja (1526–1848 = 322 godine).

Analizirajući dalje podatke u tablicama (1 i 2), uočavamo i imena banova u vrijeme čijeg banovanja je održano najviše Sabora u Varaždinu. Pregled izgleda ovako:

Ban / Banovao od–do = godina / Broj SZ održanih u Varaždinu		
– Krsto Ungnad	(1578–1583 = 5 godina)	13 SZ
– Juraj Zrinski	(1622–1626 = 4 godine)	8 SZ
– Nikola Zrinski	(1647–1664 = 17 godina)	19 SZ
– Adam Batthyany	(1693–1703 = 10 godina)	9 SZ
– Ivan Drašković	(1726–1732 = 6 godina)	9 SZ
– Josip Eszterhazy	(1733–1741 = 8 godina)	10 SZ
– Franjo Nadasdy	(1756–1783 = 27 godina)	23 SZ

U vrijeme banovanja Franje Frankopana Slunjskog (1567–1572) i Petra Zrinskog Vrbovečkog (1665–1670) nije održan ni jedan Sabor u Varaždinu. Poslije velikog požara 1776. pa do 1848. nisu se u Varaždinu više održavali Sabori, izuzev jednoga 1811.

Saborska zasjedanja u Varaždinu održavala su se pretežno u Gradskoj vijećnici, ali su poznati i Sabori koji su se održavali u Varaždinskoj tvrđi i Palači Drašković.

Počevši od mjeseca srpnja god. 1776. svi hrvatski banovi redomice stanuju u Zagrebu. Katastrofalni varaždinski požar bio je izravni povod da je Zagreb konačno »preuzeo prvenstvo« i postao glavnim gradom Hrvatskih kraljevina. U njemu je od sada ne samo stalno sjedište zemaljske vlade, nego su se u Zagreb preselili i Kraljevinsko vijeće kao i Banski stol. Gotovo svi Hrvatski sabori održavaju se od sada u Zagrebu u Zemaljskoj kući.(2)

Pitanje Hrvatske prijestolnice, danas bismo rekli metropole, bilo je definitivno riješeno intervencijom samoga kralja 1808. godine. On je odobrio da se za 35.000 forinti proda stara Zemaljska kuća i da se još 45.000 forinti namakne iz regnikolarne blagajne za novu Zemaljsku kuću, kako bi nova zgrada služila »na ures« Kraljevine Hrvatske. Povrh toga iz svoje blagajne doznačio je kralj 30.000 forinti za dogradnju stambenih prostorija za bana u novoj Zemaljskoj kući.(2)

Z a k l j u č a k

Kako se na Hrvatskim saborima vijećalo o svemu što se ticalo zemaljske uprave, poreza, obrane, te vojnih i sudskih poslova, predstavljaju Hrvatski saborski spisi i Zaključci hrvatskih sabora nesumnjivo jedan od najvažnijih izvora za hrvatsku povijest.

Svrha ovog rada bila je sustavno kronološki prikazati u Varaždinu održana Saborska zasjedanja i kratko se osvrnuti na okolnosti koje su više ili manje uvjetovale održavanje ili neodržavanje Hrvatskih sabora u Varaždinu.

Sama sadržajna obrada Spisa ili Zaključaka u Varaždinu održanih Sabora, kojih je kako smo utvrdili u vremenu od 1526–1848. bilo 154, tek očekuje istraživače. Istom istraživanja i proučavanja pojedinačnih zaključaka Varaždinskih sabora i publiciranje rezultata tih istraživanja imat će svoje pravo povijesno i znanstveno opravdanje.

Jedan od ciljeva ovog prikaza je i poticanje varaždinskih istraživača, posebno povjesničara, da se pozabave zaključcima Varaždinskih sabora, koji predstavljaju pravu riznicu podataka iz povijesti Hrvatske i grada Varaždina. Da bi takav poticaj urodio što većim plodom, u tablicama su navedeni sasvim precizni podaci o tomu gdje je koji varaždinski saborski zaključak publiciran.

Tab. 1: Zasjedanja Hrvatskih sabora u Varaždinu od 1526–1630. godine

God.	Zapisnici VS objavljeni u HSS (4) Knjiga: Strana	Banovi (od – do) (6, 7) Primjedbe
1525	.....	Franjo BATTHYANY (1525–1533)... ima posjede oko Ludbrega, ali boravi u Ugarskoj
26.		
27.	.....	Ivan KARLOVIĆ (1527–1531)... imenovan je za b. na zahtjev staleža »da Hrvatska ne bude bez branitelja«, jer je B. najčešće u Ugarskoj.
28.		
29.		
1530.		
31.		
32.		
33.	S. u Varaždinu	– Hrvatska bez bana (1533–1537). Kralj je u Hrvatskoj imenovao Petra KEGLEVIĆA svojim komesarom, ali se on 1535. zahvalio na službi.
34.	za Slavoniju, a u Topuskom za Hrvatsku.	
1535.		
36.		
37.	II:5; 34; 37	Tomo NADASDY (1537–1539) / Petar KEGLEVIĆ (1537–1542). Obojica su instalirana na Saboru u Križevcima. N. se odrekao banske časti 1539, a K. je kralj smijenio zbog otimanja imanja u Međimurju.
38.	II:196; 198	
39.		
1540.	II:289	
41.		
42.	.....	Nikola ZRINSKI (1542–1556). Brat je Petra Zrinskog. Kralj mu je 1547. darovao imanje Međimurje. Poginuo je u obrani Sigeta 1566.
43.		
44.		
1545.		
46.		
47.		
48.		
49.		
1550.		
51.		
52.		– ... 3.10. upalo je na varaždinsko polje, do Biškupca, oko 6.000 Turaka s namjerom da napadnu Varaždin. Iz smjera Maruševca napadne ih ban, a iz smjera Đurđevca Luka Sekelj te ih potuku i rastjeraju.
53.		
54.	II:400	
1555.	II:446; 448	
56.		
57.	III:13; 14	Petar ERDOEDY (1557–1567). Najbolji se njegovi posjedi nalaze u Križevačkoj županiji, ali posjeduje i Cesargrad u Varaždinskoj županiji. Umro je 1567, a pokopan je u Jastrebarskom.
58.	III:31	
59.	III:53	
1560.		
61.		
62.		
63.		
64.		

God.	Zapisnici VS objavljeni u HSS (4) Knjiga: Strana	Banovi (od – do) (6, 7) Primjedbe
1565.		
66.		
67.	.....	Franjo FRANKOPAN SLUNJSKI (1567–1572) Juraj DRAŠKOVIĆ (1567–1576), biskup F.F. banovanje je proveo u
68.		borbi s Turcima. Umro je u Varaždinu 1572. na proputovanju za Mikulov (Moravska) po mladu.
69.		
1570.		
71.		
72.		
73.		
74.		
1575.	.....	Gašpar ALAPIĆ (1575–1578) ... branitelj je Sigeta 1566. i gušitelj selj. bune 1573. Posjeduje palaču u Zagrebu.
76.		
77.		
78.	IV:14	Krsto UNGNAD (1578–1583) ... i njegov otac Ivan vlasnici su Samobora i Varaždinske tvrđe, a ujedno su župani Var.
79.		županije. Činili su različita nasilja žiteljima Varaždinske varoši.
1580.	IV:52; V:513; 515; 516; 518	
81.	IV:57; 61; 63	
82.	V.530	– ... požar u Varaždinu; izgorjela do temelja cijela unutrašnja varoš.
83.	V:545; 550; 553	
84.	.....	Tomo ERDOEDY (1584–1595). 1585. se oženio kćerkom Krste Ungnada, Marijom, i naslijedio Var. tvrđu; naslijedni je kapetan Var. varoši.
1585.		
86.		
87.		
88.	IV:221	
89.	IV:259–60; V:579; 585; 587	
1590.		
91.		
92.		
93.		– ... veliki požar u Varaždinu; izgorjele su franjevačka i župna crkva.
94.		
1595.	.....	Gašpar STANKOVAČKI (1595–1596), biskup Ivan DRAŠKOVIĆ (1595–1607). Zapovjednik je Križevačke krajine; stalno
96.		
97.	V:592; 605; 613	uspješno ratuje s Turcima; ima palaču u Zagrebu.
98.		
99.		
1600.		
01.		
02.		
03.		
04.		

God.	Zapisnici VS objavljeni u HSS (4) Knjiga: Strana	Banovi (od – do) (6, 7) Primjedbe
1605.	IV:463	
06.		
07.		
08.	.....	Tomo ERDOEDY (ponovno!) (1608–1614). 1600 podijeljena mu je čast »kapetana kraljevstva«. Od 1607. nasljedni je župan Varaždinske županije.
09.	V:667	
1610.		
11.		
12.		
13.		
14.	V:112	
1615.	.....	Benedikt THUROCZY (1615–1616). Posjeduje imanja u Ludbregu, Belcu i Vinici.
16.	V:144	
17.	.....	Nikola FRANKOPAN TRŽAČKI (1617–1622) Posjeduje palaču u Zagrebu; spreman za stalno prijeći u Zagreb, ali su se tomu usprotivili zagrebački građani.
18.		
19.		
1620.	V:288	
21.	V:305; 307	
22.	V:316; 318; 327; 341; 346	Juraj ZRINSKI (1622–1626). Rođen u Čakovcu 3. 1. 1599; s 24 g. postaje ban; instaliran za b. u Varaždinu 15. 11. 1622. Unuk je sigetskog junaka.
23.		
24.	V:354	
1625.	V:364	
26.	V:378	
27.	.....	Žigmund ERDOEDY (1627–1639)... ima palaču u Zagrebu, ali živi u Var. tvrđi.
28.	V:421; 422; 428; 430; 695	
29.		
30.		

Napomena: Podatke o Varaždinskim saborima od 1631–1848. vidi u tablici 2.

Tab. 2: Zasjedanja Hrvatskih sabora u Varaždinu od 1631–1848. godine

God.	Br. odr. Sabora u ZG.	VŽ.	Zaključci VS objavljeni u ZHS (5) Svezak: Str.	Banovi (od – do) (6, 7) Primjedbe
1631.	3	1	I:4	Žigmund ERDOEDY (1627–1639). Boravi u Varaždinskoj tvrđi, ali i na drugim svojim imanjima; ima kuću u Zagrebu. Umro je u 43. godini.
32.	3	–		
33.	2	–		
34.	3	–		
1635.	2	–		
36.	2	–		
37.	1	–		
38.	2	–		
39.	–	–		
1640.	1	1	I:83	Ivan DRAŠKOVIĆ II. (1640–1646). Stanuje u Varaždinu u obiteljskoj palači (Palača Drašković). Za vrijeme banovanja nosi naziv »defensor Croatiae«. Nakon banovanja vraća se na svoje imanje u Vinicu (1647).
41.	1	–		
42.	–	1	I:95	
43.	1	–		
44.	1	1	I:112	
1645.	–	2	I:123; 128	
46.	1	–		
47.	–	–	.....	Požar u Var. unutrašnjoj varoši. Izgorjele su i obje škole. Nikola ZRINSKI (1647–1664). Rođen u Čakovcu 1620, poginuo u Kuršanečkom lugu kod Varaždina 1664. Središnja je ličnost Zrinsko-Frankopanske urote. Njegovo ustoličenje/instalacija obavljeno je u Varaždinu 1649.
48.	–	–		
49.	1	2	I:136; 151	
1650.	2	1	I:159	
51.	2	–		
52.	–	1	I:178	
53.	2	–		
54.	–	1	I:189	
1655.	1	2	I:202; 208	
56.	1	–		
57.	–	1	I:220	
58.	1	1	I:229	
59.	–	1	I:233	
1660.	–	2	I:240; 246	
61.	–	1	I:249	
62.	1	1	I:256	
63.	–	3	I:263; 264; 268	
64.	1	2	I:277; 285	
1665.	–	–	.....	Petar ZRINSKI (1665–1670). Rođen 1621. u Vrbovcu; ima kuću u Zagrebu. 1665. požar u Varaždinu; izgorjele su sve tri crkve.
66.	–	–		
67.	–	–		
68.	1	–		
69.	1	–		

God.	Br. odr. Sabora u ZG.	VŽ.	Zaključci VS objavljeni u ZHS (5) Svezak: Str.	Banovi (od – do) (6, 7) Primjedbe
1670.	3	–	.....	Nikola ERDOEDY (1670–1693). Ima palaču u Zagrebu, ali redovno stanuje u Varaždinskoj tvrđi.
71.	2	–		
72.	3	–		
73.	3	–		
74.	1	1	I:344	
1675.	2	1	I:349	
76.	1	1	I:370	
77.	1	–		
78.	1	–		
79.	–	–		
1680.	1	–		
81.	1	1	I:390	
82.	3	–		
83.	2	2	I:433; 437	
84.	2	–		
1685.	2	–		
86.	2	–		
87.	3	–		
88.	2	–		
89.	2	–		
1690.	2	–		
91.	2	–		
92.	3	–		
93.	6	1	II:10	Adam BATTHYANY (1693–1703). Ima posjede oko Ludbrega. Zaslugom B. ukida car Leopold Varaždinski generalat i stavlja ga pod bansku vlast (10. 7. 1703).
94.	1	2	II:17; 31	
1695.	–	1	II:55	
96.	–	–		
97.	1	1	II:137	
98.	–	–		
99.	II:195			
1700.	1	1	II:207	
01.	–	1	II:229	
02.	–	1	II:239	
03.	1	–		
04.	–	2	II:266; 269	Ivan PALFFY (1704–1732). Preko 20 god. je izvan Hrvatske (u Beču ili Ugarskoj). Zamjenjuje ga banski namjesnik (locumtenens banalis) biskup Brajković, biskup Eszterhazy te od 1726. Ivan Drašković III. (v. 1726 i 1732). P. 1732. postaje vrhovnim sucem kraljevske kurije, 1741. palatin, a 1742. vrhovni zapovjednik ugarske vojske. Instalcija za bana obavljena je u Varaždinu 1704.

God.	Br. odr. Sabora u ZG.	VŽ.	Zaključci VS objavljeni u ZHS (5) Svezak: Str.	Banovi (od – do) (6, 7) Primjedbe
1705.	1	–		
06.	2	2	II:297;322	
07.	1	1	II:349	
08.	2	–		
09.	5	1	II:370	
1710.	2	–		
11.	5	–		
12.	2	–		
13.	4	–		
14.	2	2	III:25; 31	
1715.	2	–		
16.	2	–		
17.	3	–		
18.	1	–		
19.	2	–		
1720.	2	1	III:109	
21.	2	–		
22.	1	1	III:131	
23.	2	–		– Osnovan je Banski stol (tj. Banski sud)
24.	1	2	III:151; 158	
1725.	1	2	III:161; 170	
26.	2	1	III:189	– Već od 1726. obavlja sve banske poslove kao banski
27.	3	1	III:210	namjesnik Ivan Drašković III. Ima posjede Trakošćan,
28.	2	–		Vinicu, Zelendvor i Klenovnik. General je i maršal car-
29.	–	1	III:242	ske vojske. U Varaždinu je polazio gimnaziju, a studi- rao je u Beču i Bologni.
1730.	1	2	III:246; 267	
31.	1	1	III:307	
32.	–	3	III:321; 347; 358	Ivan Drašković III. instaliran je za bana u Varaždinu 1732. Stanuje u Palači Drašković. Josip ESZTERHAZY
33.	3	2	III:408; 421	(1733–1741). Kralj mu je izričito naredio da veći dio
34.	1	1	III.453	godine mora provesti u Hrvatskoj. Instaliran je za bana u Varaždinu 1733.
1735.	1	1	IV:1	
36.	2	1	IV:47	
37.	1	–		
38.	1	1	IV:99	
39.	–	2	IV:139; 159	
1740.	2	1	IV:230	
41.	1	1	IV:256	
42.	3	–	.....	Karlo BATTHYANY (1742–1756), sin Adama. Rijetko
43.	2	3	IV:361; 380;	boravi u Hrvatskoj. Vodi čete po vojnama, a 1748. po-
44.	2	–	V:1	staje odgojitelj Josipa II. I njegova je instalacija za bana obavljena u Varaždinu (1743).

God.	Br. odr. Sabora u ZG.	VŽ.	Zaključci VS objavljeni u ZHS (5) Svezak: Str.	Banovi (od – do) (6, 7) Primjedbe
1745.	2	–		
46.	2	–		
47.	2	–		
48.	2	–		
49.	2	–	–	Banski namjesnik 1749–1753. je Ljudevit ERDOEDY
1750.	2	–		
51.	2	–		
52.	2	–		
53.	3	–	–	Banski namjesnik 1753–1756. je Adam ERDOEDY
54.	1	–		
1755.	2	–	–	Seljačke bune po Hrvatskoj.
56.	3	2	VII:239; 252	Franjo NADASDY (1756–1783). General, brat dvorskog
57.	1	–		kancelara Leopolda. Kraljica mu je naredila da stalno
58.	3	2	VII:278; 310	boravi u Hrvatskoj. Instaliran na S. u Varaždinu 24. 11.
59.	4	3	VIII:1; 5; 24	1756. Boravi u Palači Drašković. Saziva Sabore i Banski stol u Varaždinu.
1760.	3	1	VIII:41	
61.	2	1	VIII:62	
62.	5	3	VIII:85; 100; 115	
63.	3	1	VIII:139	
64.	1	–		
1765.	3	2	VIII:186; 201	
66.	2	1	VIII:220	
67.	4	3	VIII:226; 233; 247	– Marija Terezija imenovala je Hrvatsko kraljevinsko
68.	2	2	VIII:252; 268	vijeće (pet savjetnika na čelu s banom) kao hrvatsku
69.	–	–		vladu sa sjedištem u Varaždinu.
1770.	1	1	VIII:273	
71.	–	–		
72.	–	–		
73.	1	1	VIII:327	
74.	–	–		
1775.	–	–		
76.	–	–	–	Najveći požar u Var. Izgorjelo 385 kuća. Hrv. namj. vi-
77.	1	–		jeće i ban sele po kraljičinoj naredbi u Zagreb.
78.	–	–		
79.	–	–	–	Dokinuto Hrv. kraljev. vijeće u Zagrebu.
1780.	–	–		
81.	1	–		
82.	–	–	–	Ban Nadasdy umire 1783.
83.	1	–	.....	Franjo ESZTERHAZY (1783–1785)
84.	1	–		
1785.	1	–	.....	Franjo BALASSA (1785–1790). On je istodobno kraljev-
86.	–	–		ski komesar.
87.	–	–		
88.	–	–		
89.	–	–		

God.	Br. odr. Sabora u ZG.	VŽ.	Zaključci VS objavljeni u ZHS (5) Svezak: Str.		Banovi (od – do) (6, 7) Primjedbe
1790.	1	–	.....		Ivan ERDOEDY (1790–1806). Instaliran za b. s 30 god.
91.	1	–			starosti. Odlučno se bori protiv mađarizacije (Regnum
92.	2	–			regno non praescribit leges!).
93.	–	–			
94.	–	–		–	1793. požar u Biškupečkoj ulici.
1795.	–	–			
96.	1	–			
97.	2	–			
98.	–	–			
99.	–	–			
1800.	1	–			
01.	–	–			
02.	2	–			
03.	–	–			
04.	–	–			
1805.	2	–			
06.	1	–	.....		Ignac GYULAY (1806–1831). Gradi tzv. Zemaljsku kuću
07.	1	–			u Zagrebu.
08.	2	–		–	Požar u Varaždinu; izgorjele 64 kuće u varoši i 32 u
09.	1	–			starogradskoj općini.
1810.	–	–			
11.	–	1	X:129	–	Zadnji Sabor sazvan u Varaždin! Među ostalim sabor-
12.	1	–			nici su pregledali račune za gradnju Zemaljske
13.	1	–			kuće u Zagrebu. Od 1814–1824. Sabor nije sazivan!
14.	–	–			
1815.	–	–			
16.	–	–			
17.	–	–			
18.	–	–			
19.	–	–			
1820.	–	–			
21.	–	–			
22.	–	–			
23.	–	–		–	Ban Gyulay postade zapovijedajućim generalom u Če-
24.	–	–			škoj, a kasnije u Beču, ali je zadržao bansku čast.
1825.	1	–		–	Od 1823–1827. banski namjesnik u Hrvatskoj je biskup
26.	–	–			Maksimilijan VRHOVAC.
27.	1	–			
28.	–	–		–	Od 1828–1832. banski namjesnik je biskup Aleksandar
29.	–	–			ALAGOVIĆ.
1830.	1	–		–	Kralj imenuje bana Gyulaya predsjednikom dvorskog
31.	1	–			ratnog vijeća u Beču.
32.	2	–	.....		Franjo VLAŠIĆ (1832–1840). Već 1813. je general, a
33.	–	–			1831. zapovijedajući general u Petrovaradinu.
34.	–	–			

God.	Br. odr. Sabora u ZG.	VŽ.	Zaključci VS objavljeni u ZHS (5) Svezak: Str.	Banovi (od – do) (6, 7) Primjedbe
1835.	–	–		
36.	1	–		
37.	–	–		
38.	–	–		
39.	2	–		
1840.	1	–	–	1840–1842. banski namjesnik je biskup Juraj HAULIK
41.	–	–		
42.	1	–	.....	Franjo HALLER (1842–1845). Progoni preporoditelje i
43.	1	–		zabranjuje ilirsko ime.
1844.	–	–		
1845.	1	–		
46.	–	–		
47.	1	–		
48.	–	–	.....	Josip JELAČIĆ (1848–1859). 5. 7. 1848. sazvao prvi Hrv.
49.	–	–		sabor na kojem se pojavljuju »zastupnici naroda« umjesto dotadašnjih zastupnika »staleža i redova«.

SAŽETAK

Autor na temelju publiciranih Spisa / Zaključaka hrvatskih sabora podastire sustavni pregled Zasjedanja hrvatskih sabora u Varaždinu u vremenskom razdoblju od 1526–1848. godine. Iz pregleda proizlazi da su u tom vremenskom razdoblju u Varaždinu održana ukupno 154 Saborska zasjedanja. Za svaki spis i/ili zaključak Varaždinskog sabora autor donosi precizan podatak o publikaciji u kojoj je objavljen (knjiga/svezak i stranica). Iz daljnih analiza vidljivo je da je u Varaždinu u spomenutom vremenskom razdoblju instalirano 7 banova, da je 8 »banova Varaždinaca« banovalo ukupno 112 godina (1/3 vremena u analiziranom razdoblju). Poimence je navedeno 7 banova koji su sazvali najviše (8 do 23) Sabora u Varaždin.

Autor na koncu utvrđuje da se nakon katastrofalnog varaždinskog požara 1776. u Varaždinu održao još samo jedan Sabor i to 1811. godine.

DIE IN VARAŽDIN ABGEHALTENEN KROATISCHEN LANDTAGSSITZUNGEN IN DER ZEIT VON 1526–1848 – CHRONOLOGISCHE ÜBERSICHT

Zusammenfassung

Der Autor befasst sich mit den in Varaždin in der Zeit von 1526–1848. abgehaltenen Kroatischen Landtagssitzungen (Zasjedanja hrvatskoga sabora / Congregationes statuum et ordinum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae). Auf Grand der Publikationen Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (Buch I–V) und Prothocolla generalium congregationum statuum et ordinum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae (Band I–XII) hat der Autor eine systematisch–chronologische Übersicht über die in Varaždin abgehaltenen 154 Sitzungen des Sabors verfasst. Aus

der Übersicht geht außerdem hervor, daß in dem analysierten Zeitraum 7 Bane in Varaždin installiert wurden und 8 »Varaždiner Bane« insgesamt 112 Jahre im Amt waren.

Nach dem katastrophalen Brand im Jahre 1776. wurde in Varaždin nur noch eine einzige Landtagssitzung und zwar im Jahre 1811. abgehalten.

LITERATURA

1. LONČARIĆ, V, LONČARIĆ M. Zasjedanja Hrvatskih kraljevinskih konferencija (HKK) u Varaždinu. Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin 1988; 8:73–79
2. HORVAT R. Povijest banske palače. Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva 1915; 17:176–222
3. ŠIŠIĆ F. Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Zagreb : Nakladni zavod MH, 1975:513
4. ŠIŠIĆ F, ur. Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae : Hrvatski saborski spisi. Zagreb : JAZU,
   1912. Knjiga I... (1526–1536)
   1915. Knjiga II.. (15371556) – Dodatak (1526–1539)
   1916. Knjiga III. (1557–1577)
   1917. Knjiga IV.. (1578–1608) – Dodatak (1573–1605)
   1918. Knjiga V... (1609–1630) – Dodatak (1570–1628)
5. Zaključci Hrvatskog sabora. Zagreb : Arhiv Hrvatske,
   1958. Svezak I.... (1631–1693)
   1958. Svezak II... (1693–1713)
   1961. Svezak III.. (1714–1735)
   1964. Svezak IV... (1735–1743)
   1966. Svezak V.... (1743–1749)
   1968. Svezak VI... (1749–1753)
   1970. Svezak VII.. (1753–1758)
   1971. Svezak VIII. (1759–1773)
   1974. Svezak IX... (1777–1808)
   1975. Svezak X.... (1808–1814)
   1976. Svezak XI... (1825–1832)
   1980. Svezak XII.. (1836–1847)
6. HORVAT R. Povijest Hrvatske : Knjiga I : Od najstarijeg doba do 1657. Zagreb : Tiskara Merkur, ?:448

UJEVIĆ M, ur. Hrvatska enciklopedija : Svezak I–III. Zagreb : Hrvatski izdav. bibliogr. zavod, 1941–1942.

Primljeno: 1993–5–11

R A D O V I
Zavoda za znanstveni rad
HAZU Varaždin

UDK: 63"18/19"
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

Miroslav Žugaj
Milorad Bojanić
Krsto Kero
Milivoj Ređep
Fakultet organizacije i informatike
Varaždin

P R O I Z V O D N J A S O Č I V I C A U Ž U P A N I J I V A R A Ž D I N N A S M J E N I 1 9. U 2 0. S T O L J E Ć E

DIE PRODUKTION DER HÜLSENFRÜCHTE IM KOMITAT VARAŽDIN AM ENDE DES 19. UND AM ANFANG DES 20. JAHRHUNDERTS

Die Autoren befassen sich in der vorliegenden Arbeit mit den Hülsenfrüchten, indem sie die Probleme der wirtschaftlichen und besonders landwirtschaftlichen Verhältnisse in dem Komitat Varaždin um die Wende des 19. und 20. Jahrhunderts erforschen. Diese Ackerbaukulturen nahmen 10% der Acker- und Gartenflächen ein. Die Gartenbohnen, Saubohnen, Erbsen und Linsen wurden gelegt und ihre durchschnittlichen Erträge waren größer als der Durchschnitt für ganz Kroatien und Slawonien. Die Hülsenfrüchte hatten eine bedeutende Rolle bei der Ernährung der Bevölkerung des Komitates Varaždin und sie hatten einen größeren Wert in der Struktur der gesamten Ackerbauproduktion als dies der Fall in den anderen Gebieten Kroatiens und Slawoniens war.

1. Uvod

Poljoprivredna proizvodnja, a unutar nje ratarska, bile su najznačajnije grane narodnog gospodarstva Hrvatske i Slavonije na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Između ostalog i to je bila jedna od oznaka gospodarske zaostalosti ovog područja.

Varaždinska županija u pogledu gospodarske razvijenosti nije pokazivala nikakva značajnija odstupanja od ostalih dijelova Hrvatske i Slavonije. To drugim riječima znači da je Varaždinska županija bila izrazito agrarno područje, gdje je u strukturi poljoprivredne proizvodnje dominirala ratarska proizvodnja.

Osim malobrojnih radova suvremenika koji između ostalog govore i o nekim značajkama proizvodnje sočivica, osnovni izvori podataka bile su publikacije Kraljevskog statističkog ureda u Zagrebu. Osobito njegov predstojnik M. Zoričić objavio je više radova u kojima su izuzetno kvalitetno obrađeni podaci o ratarskoj proizvodnji. Osim već poznatih statistika ratarske proizvodnje 1888–1895. te Statističkih godišnjaka 1905. i 1910. korišteni su i Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama uopće koji su objavljivani kao godišnje publikacije, a sadrže mjesečne izvještaje o svim bitnim pitanjima za poljoprivrednu proizvodnju.

U vrlo iscrpnim obavijestima s terena, od onih o privrednim okolnostima, vremenskim prilikama ili neprilikama, pitanjima sjetve, pojavama bolesti i štetnika do izvještaja o uspjesima žetve i berbe, navedeni su uglavnom svi problemi koji su se javljali u ratarstvu diljem čitave Hrvatske i Slavonije, tokom određene godine.

Iako ti izvještaji sadrže uglavnom opise činjenica, bez analiza, ipak se iz njih može steći vrlo dobar uvid u niz pitanja iz ratarske proizvodnje.

Sve to omogućilo je autorima da analiziraju značajke u proizvodnji sočivica u Varaždinskoj županiji, te da donesu ocjenu značenja proizvodnje ovih kultura u varaždinskoj županiji u naturalnom i vrijednosnom smislu, a isto to i u odnosu na čitavu Hrvatsku i Slavoniju.

2. Agrarne prilike u Hrvatskoj i Slavoniji s osvrtom na Županiju Varaždin

Autori ovog članka objavili su dosada nekoliko radova u kojima se razmatra problematika gospodarskih a ponajviše poljoprivrednih karakteristika Varaždinske županije u zadnjim desetljećima 19. i početkom 20. stoljeća.[1)]

U tim radovima prikazane su društvene i gospodarske prilike u Hrvatskoj i Slavoniji a time i u Varaždinskoj županiji na smjeni 19. i 20. stoljeća, pa ćemo stoga ovdje iznjeti samo neka najvažnija zapažanja o toj problematici.

U vremenu prijelaza iz 19. u 20. stoljeće odigravaju se značajne društvene i gospodarske promjene. Ponajprije možemo istaći da je tada definitivno skinuto s dnevnog reda pitanje cjelokupnosti teritorija Hrvatske i Slavonije. Naime, poznato je da je nakon dugogodišnjih odgađanja 1873. godine ukinuta Vojna krajina, no do 1881. godine bila je to tzv. »prelazna uprava«. Tek 1881. godine definitivno je ukinuta Vojna krajina, a njezin teritorij prisjedinjen je Provincijalu, čime je čitav teritorij Hrvatske i Slavonije došao pod upravu Sabora i bana.

Najvažnija privredna grana je poljoprivreda. 1910. godine Hrvatska i Slavonija brojile su 2 621 954 stanovnika od čega je 2 066 531 stanovnik živio od poljoprivrede, što je činilo 78,82%, dok je od rudarske proizvodnje, prerade ruda te obrta i industrije živio 259 401 stanovnik, što je činilo 9,89% ili ako razmotrimo samo aktivno stanovništvo, vidimo da je od 1 205 949 aktivnih radnika u poljoprivredi bilo zaposleno 945 026 radnika, što je činilo 78,36%, dok je u rudarstvu, preradi ruda te obrtu i industriji bilo zaposleno 115 384 stanovnika, što je činilo 9,56% ukupnih aktivnih radnika.

Poljoprivredna proizvodnja, kao osnovna grana narodnog gospodarstva, upravo u razdoblju prije promatranog a i u toku promatranog razdoblja opterećena je nizom problema. Poznato je da je na ovom području kmetstvo ukinuto 1848. godine, odnosno da je do razrješenja urbarskih odnosa došlo 1853. godine, ali procesi u tom razrješavanju trajali su dugi niz godina. Proces prodora kapitalizma u poljoprivredu ovog područja dobio je sve značajke tzv. »pruskog puta«, tj. on sporo prodire putem reformi i prilagođavanja. To zapravo znači da nije bilo revolucionarnog razrješenja urbarskih odnosa i da se čitav niz pitanja susreće još dugo iza službenog rješenja, tako da su se neki neriješeni problemi mogli naći još u vremenu prije II. svjetskog rata.

Najteža posljedica takvih kretanja bilo je drobljenje zemljišnih posjeda. Na osnovi statističkih podataka iz 1910. godine u Hrvatskoj i Slavoniji situacija je bila kao što prikazuje tabela 1.

Tabela 1. Struktura zemljišnih posjeda u Hrvatskoj i Slavoniji 1910. godine

Veličina posjeda u jutrima	Broj gospodarstava	%	Površina	%	Lica	%
– 5	167 585	43,20	382 812	8,38	752 193	35,71
5 – 20	190 199	48,21	1 908 727	41,76	1 111 029	52,76
20 – 200	33 334	8,45	1 091 802	23,87	229 572	10,90
200 –	565	0,14	1 187 638	25,99	13 109	0,62
UKUPNO:	393 883	100,00	4 570 979	100,00	2 105 903	100,00

Izvor: I. Galić: Problemi agrarne politike u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1921, str. 9, 14 i 17.

Prema ovim podacima vidimo da prevladavaju sitni i maleni posjedi. Njihov broj u ukupnom broju gospodarstava iznosi preko 90%. Na tim posjedima nalazi se oko 90% stanovnika. Istovremeno ta kategorija posjeda ima svega 50% ukupnih površina. Naprotiv, veliki posjed (niti 1% od ukupnog broja gospodarstava) s manje od 1% stanovnika posjeduje preko 25% ukupnih površina.

Definitivnim ukidanjem Vojne krajine 1881. godine i preraspodjelom njenog teritorija podijeljeno je područje Kraljevine Hrvatske i Slavonije na 8 županija: Lika-Krbava, Modruš-Rijeka, Zagreb, Varaždin, Bjelovar-Križevci, Srijem, Virovitica i Požega.

Varaždinska županija smjestila se u sjeverozapadnom dijelu Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Graničila je na zapadu sa Štajerskom, sjeveru s Ugarskom, jugu sa Zagrebačkom županijom te na istoku s Bjelovarsko-Križevačkom županijom.

Prema popisu iz 1900. godine stanovništvo Varaždinske županije i grada Varaždina brojilo je 280.859. stanovnika. Od toga je od poljoprivredne proizvodnje živjelo 253 579 stanovnika, što je činilo 90,2% ukupnog stanovništva, dok je od rudarstva, prerade ruda te obrta i industrije živjelo 12 572 stanovnika, što je činilo 4,47% ukupnog stanovništva. Ili ako razmotrimo samo aktivno stanovništvo, tada je prema popisu iz iste godine na području Varaždinske županije živjelo 161 416 aktivnih privrednika, od čega je u poljoprivredi bilo zaposleno 147 695 aktivnih stanovnika ili 19,5%, dok je u rudarstvu, preradi ruda te obrtu i industriji bilo zaposleno 8 211 aktivnih stanovnika, što je činilo 5,1% ukupnog broja aktivnog stanovništva.

Prema spomenutom popisu prosječna gustoća Varaždinske županije iznosila je 109 stanovnika/km^2, što je znatno premašivalo prosječnu gustoću Hrvatske i Slavonije koja je iznosila 54 stanovnika/km^2, dok je gustoća grada Varaždina, što je i normalno, bila znatno veća i iznosila je 176 stan./km^2.

U sastavu Varaždinske županije nalazili su se kotarevi: Ivanec, Klanjec, Krapina, Ludbreg, Novi Marof, Pregrada, Varaždin i Zlatar, dok je grad Varaždin imao poseban status. Varaždinska županija s gradom Varaždinom obuhvaćala je 1905. godine površinu od 2 521, 31 km^2, što je predstavljalo 5,9% ukupne površine teritorija Hrvatske i Slavonije i po tom pokazatelju je Varaždinska županija bila najmanja županija u Hrvatskoj i Slavoniji. 1905. godine živjelo je u Varaždinskoj županiji s gradom Varaždinom 296 838 stanovnika, od čega je sam grad Varaždin imao 13 329 stanovnika i spadao među najveće gradove Hrvatske i Slavonije. Na području Varaždinske županije živjelo je 11,7% cjelokupnog stanovništva Hrvatske i Slavonije i po tom pokazatelju bila je Varaždinska županija na 4. mjestu između 8 županija.

Ovi podaci jasno ukazuju da je zastupljenost agrarnog stanovništva, ukupnog i aktivnog na području Varaždinske županije znatno intenzivnija nego što je to bio prosjek za Hrvatsku i Slavoniju, odnosno značenje vanpoljoprivredne proizvodnje je daleko manje nego što je to bilo u ostalom dijelu Kraljevine Hrvatske i Slavonije.

Već ovim se jasno nameće zaključak da je Varaždinska županija bila izrazito agrarno područje s relativno slabo izgrađenim vanpoljoprivrednim postrojenjima.

U prethodnom tekstu naznačili smo da je u Hrvatskoj i Slavoniji dominirao mali posjed. Prema popisu iz 1910. godine u Varaždinskoj županiji u pogledu posjedovne strukture bila je slijedeća situacija:

Tabela 2. Posjedovna struktura u Varaždinskoj županiji 1910. godine

Veličina posjeda u jutrima	Površina	%	Broj gospodarstava	%
– 5	67 070	17,74	25 891	55,91
5 – 20	167 990	44,42	18 973	40,98
20 – 200	49 466	13,09	1 339	2,88
200 –	93 553	24,75	106	0,23
UKUPNO:	378 079	100,00	46.309	100,00

Ako ove podatke stavimo u odnos s popisom iz 1910. godine, kad je utvrđeno da je na području Varaždinske županije od poljoprivredne proizvodnje živjelo ukupno 277 905 stanovnika na ukupnoj površini od 222 199 jutara[2)], dobit ćemo da je na posjedu

do 5 j živjelo 180 690 stanovnika na površini od 9 996 j
5 – 20 j živjelo 90 345 stanovnika na površini od 99 989 j
20 – 200 j živjelo 5 560 stanovnika na površini od 28 886 j

preko 200 j živjelo 1 390 stanovnika na površini od 53 328 j, pa je prema tome, na pojedinu osobu otpadalo:

ako živi na sitnom posjedu 0,2 j
ako živi na malom posjedu 1,1 j
ako živi na srednjem posjedu 5,2 j
ako živi na velikom posjedu 38,4 j,

dok su te površine po istim kategorijama za Hrvatsku i Slavoniju iznosile kod sitnog, malog i velikog posjeda više, a kod srednjeg posjeda manje.

Ovi podaci nam govore da je i u Varaždinskoj županiji dominirao sitni i mali posjed sa svim problemima i posljedicama vezanim uz takvu kategoriju posjeda.

U obrtničkoj i industrijskoj proizvodnji, prema popisu iz 1900. godine, nalazimo čitav niz struka i djelatnosti. Kako nije moguće pojedinačno analizirati sve aktivnosti, spomenimo da je prevladavala sitna proizvodnja, što je vidljivo iz činjenice da je iste godine u Varaždinskoj županiji i gradu Varaždinu bilo 4 100 radionica koje su zapošljavale ukupno 5 603 radnika. Do 6 radnika zapošljavalo je 4 051 radionica, 6 – 20 radnika 42 radionice, a preko 20 radnika svega 7 radionica. To je vrlo očit pokazatelj nedovoljne koncentracije kapitala u ovoj djelatnosti narodnog gospodarstva.

Na kraju ovog poglavlja ako želimo podvući osnovne karakteristike Varaždinske županije da je to bilo izrazito agrarno područje s dominirajućim poljoprivrednim stanovništvom, rasparceliranim sitnim posjedom, nedovoljno razvijenom obrtničkom i industrijskom proizvodnjom, jednom riječju sa svim karakteristikama gospodarski zaostalog područja.

3. *Sočivice*

3.1. *Općenito o sočivicama*

Sočivice pripadaju porodici lepirnjača – Papilionaceae (Leguminosae) unutar različitih rodova. One imaju mahunast plod, pa ih se zbog toga često i naziva mahunarkama, odnosno zrnatim mahunarkama. Ovim ratarskim kulturama pripadaju: grah (Phaseolus vulgaris), grašak (Pisum sativum)m, leća (Ervum lens), bob (Vicia faba), kao i soja (Glycine hispida), zemni orašac (Arachis hypogea), slanutak (Cicer arietinum) i lupina (Lupinus sp.).

Sočivice se upotrebljavaju u prehrani ljudi i ishrani stoke, a danas i u industrijskoj preradi. U prehrani ljudi koriste se gotovo sve mahunarke (osim lupine) u obliku zrna ili mahuna. Kod ishrane stoke koristi se zrno, zelena masa kao i slama od većine mahunarki. Treba naglasiti da zelena masa i slama mahunarki imaju veće količine bjelančevina, te predstavljaju hranjivu krmu. Zelena masa može se koristiti u svježem ili u siliranom stanju.

Važnost mahunarki ogleda se i u tome što one žive u simbiozi s kvržičnim bakterijama koje uzimaju iz zraka elementarni dušik. Na taj način one znatno obogaćuju tlo dušikom. Prema nekim izvorima sočivice obogaćuju tlo sa 100–200 kg dušika po hektaru. Po tome se posebno ističu lupina i bob. Zrnate mahunarke smatraju se najboljim predusjevima za preostale ratarske kulture.[3)]

Zrnate mahunarke su vretenastog korijena koji ima bočne žile i žilice. Korijen im prodire do dubine od 40 cm, a pojedine žile i žilice i do 2 m. Stabljika im je zeljasta, a rast stabljike može biti ograničen i neograničen sa cvijetom na vrhu stabljike odnosno s vegetacijskim pupom. List sočivica sastavljen je od liski (listića, segmenata). Listovi mogu biti parni i neparno perasti, troperasti i prstasti. Na mjestu izboja iz stabljike nalaze se zalisci. Cvijet mahunarki je karakteristične građe, te izgledom podsjeća na leptira. Plod im je mahuna po kojoj su i dobile ime.

3.2. *Grah*

Za grah se može reći da je vrlo stara kultura i da potječe iz Amerike. Kao njegovom užom domovinom smatra se Argentina. Iz zapisa se može saznati da su Indijanci gajili grah kao združeni usjev s kukuruzom, bundevom i konopljom.[4)]

Veoma značajna važnost graha ogleda se u prehrani ljudi te se može koristiti kao svježe i suho zrno, svježa a danas i kao konzervirana mahuna. Da se dobije uvid u hranjivost graha navodimo prosječni kemijski sastav iz kojega je vidljivo da u grahu ima 1,80% masnoća, 55,40% ugljikohidrata, 3,80% celuloze, 23,15% bjelančevina, 3,90% mineralnih tvari i vode 11,54%.[5)] Velika hranjivost graha nije samo u bogatstvu bjelančevina i kaloričnoj vrijednosti (100 grama graha ima 1 316 kJ)[6)] već i u sadržaju mnogobrojnih aminokiselina (tirozin, triptofan, lizin, arginin, histidin, cistin i metionin).

Korijen graha je vretenast. Grah stvara adventivno korijenje koje izbija iz dijela stabljike koji se nalazi u zemlji. Njegova stabljika je zeljasta i razgranata a list mu je troperast. Građa cvijeta mu je kao i kod ostalih mahunarki. Cvijet mu je samooplodan, a plod je mahuna koja je u prehrani to bolja što na šavovima ima manje stanica lika koje tvore konce.

Vegetacijski period graha je između 60 i 120 dana. Grah ne podnosi monokulturu, a na isto tlo ne bi se smio sijati, odnosno saditi prije 3–4 godine. Glede predusjeva nije naročito osjetljiv. Okopavine gnojene stajskim gnojem kao predusjevi mu vrlo dobro odgovaraju. On zahtijeva mnogo vode i to osobito u fazi klijanja i cvjetanja. Grah se ne gnoji stajskim gnojem, zahtijeva duboko, plodno i rastresito tlo ne-

utralne reakcije. Teška i podvodna tla slabo podnosi, jer u njima nema dovoljno zraka neophodnog za razvoj kvržičnih bakterija.[7] Prirod graha jako varira po godinama i prema nekim izvorima u čistoj kulturi iznosi oko 1000 kg/ha, a u međuusjevu 200 kg/ha. U suvremenoj poljoprivrednoj proizvodnji prirod graha zrnaša prelazi 2 000 kg/ha, a graha mahunara 10 000–15 000 kg/ha.[8] Na osnovi »Statističkog godišnjaka općine Varaždin« iz 1981. godine prosječan prirod graha u zrnu kretao se je u razdoblju 1972–1980. u rasponu od 120 kg/ha (1979. g.) do 1 640 kg/ha (1980. g.). U istom razdoblju prosječan prirod graha kao međuusjeva bio je 81 kg/ha (1974. g.) odnosno 360 kg/ha (1980. g.). Također u spomenutom periodu prosječan prirod graha mahunara iznosio je 170 kg/ha (1978. g.) odnosno 4 420 kg/ha (1973. g.).[9]

3.3. Leća

Domovinom krupno sjemene leće smatra se jugoistočna Azija a sitno sjemene Afrika (Egipat). Leća je vrlo stara kultura koju su već uzgajali stari Egipćani i Grci. Ostaci iz sojeničkih naselja Švicarske govore da je leća uzgajana na ovom području još u mlađe kameno doba.

Leća se uzgaja zbog zrna koje se koristi u prehrani ljudi kao varivo. No, stabljika koja je pokošena u vrijeme cvatnje predstavlja vrlo kvalitetno sijeno za ishranu stoke. Kod kemijskog sastava nalazimo da u leći ima 1,36% masnoća, 53,30% ugljikohidrata, 3,28% celuloze, 26,18% bjelančevina, 2,72% mineralnih tvari i 12,21% vode.[10] U 100 gr leća ima 1 425 kJ.[11]

Kada se govori o morfološkim i biološkim osobinama leće onda treba reći da su one slične onima koje se susreću i kod drugih mahunarki. Tako npr. korijen leće je vretenast, stabljika zeljasta, list parno perast s viticom na vrhu dok su cvjetovi u skupinama 2–4 a nalaze se u pazušku listova i samooplodni su. Karakteristično je da je plod leće mahuna u obliku romba (1–3 sjemenke), te da ima vegetacijski period od 70–120 dana. Plodored je za leću obvezan, a najbolji su joj predusjevi oni koji tlo ostavljaju čistim od korova. Naime, za dobar rast, leća traži čisto tlo. Ona je veoma poželjna kao prethodni usjev za jara žita.

Što se tiče topline, leća nema osobitih zahtjeva. Ona klije na 4–5 °C. Mlade su biljke u stanju izdržati mrazeve do –5°C, a odrasle i do –9°C. Najviše vode leća zahtijeva u vrijeme klijanja, cvatnje i nalijevanja zrna. Ona ne podnosi suviše teška i podvodna tla. U našim današnjim uvjetima prirod leće kreće se između 800 – 1 000 kg/ha i smatra se da bi suvremene agrotehničke mjere mogle više nego udvostručiti ovaj prirod.[12]

3.4. Zečak (Grašak)

Zečak-grašak ubraja se među najstarije kulture a nalazišta potječu iz neolita. Interesantno je navesti da su u našoj zemlji nalazišta graška jedino pronađena u Hrvatskoj. Grašak je nađen u grobnicama egipatskih faraona XII. dinastije, bio je također poznat Grcima i Rimljanima. Spominje se kao povrće 1536. godine, a za jela od mladih zrna graška koncem 17. stoljeća, tvrdi se da su bila u velikoj modi.[13]

U prehrani i ljudi i stoke grašak je, u zelenom zrnu i zelenoj mahuni vrlo značajan. Zrno graška ima skoro dva puta više bjelančevina nego zrno žita. Iz tih razloga može se dodavanjem mljevenih zrna graška siromašnoj stočnoj hrani uvećati njena hranjivost. Ne treba zaboraviti da u slami graška ima dva puta više bjelančevina nego u slami žitarica. No, grašak je izuzetno vrijedna prethodna kultura kako za žita

tako i za industrijske kulture (ostavlja 100–200 kg dušika na hektar). Poslije graška uvijek se dobivaju visoki prinosi i žitarica i industrijskog bilja.

Kemijski sastav graška pokazuje da on sadrži: 1,59% masnoća, 51,60% ugljikohidrata, 5,59% celuloze, 24,28% bjelančevina, 2,58% mineralnih tvari i 14,00% vode.[14] Zeleni je grašak bogat saharozom (0,6–3,3%) i vitaminima, osobito C i E. U 100 grama zrna ima 1 379 kJ. Karakteristika korijena graška je u stupnju razvijenosti, upojnoj snazi, te ranoj pojavi kvržičnih bakterija. Stabljika mu je zeljasta i šuplja, a list parno perast koji na vrhu ima viticu. Za cvijet se može reći da je građen kao i kod ostalih sočivica, dok je plod mahuna koja može imati 2–10 sjemenki. Do tehnološke zriobe vegetacija graška iznosi 40–80 dana, a za fiziološku zriobu treba 60–120 dana.

Zbog pojave umornosti tla grašak je osjetljiv na monokulturu i ne smije se ponovno sijati prije četiri godine. Osjetljiv je na visoke temperature, a minimalna mu je temperatura klijanja 1–2 °C. Golomrazice podnosi do –10 °C. Zahtijeva relativno mnogo vode kroz čitav period vegetacije, a pogotovu u vrijeme cvatnje i nalijevanja zrna. Današnji prirodi graška zrnaša kreću se od 1000 do 3000 kg/ha.

3.5. Bob

Domovinom boba smatra se područje oko Sredozemnog mora. Predstavlja vrlo staru kulturu, a sjeme mu je nađeno i u grobnicama egipatskih vladara. U svijetu je vrlo rasprostranjen, najviše se uzgaja u Kini. Pri prehrani ljudi bob se koristi kao varivo u zelenom i suhom stanju. Suhi bob pripada u grube vrste variva koja imaju svojstven miris i okus. Svježa i silirana stabljika boba izvanredna je stočna hrana. Za zelenu gnojidbu bob je vrlo pogodna kultura.

U zrnu boba bjelančevine su u obliku legumina, a manjim dijelom i u obliku albumina. Ono ima još lecitina, holesterina, nukleina, glicerida, škroba, trščanog šećera, kiselina, masti, pektina i pepela. Kemijski sastav boba pokazuje da on sadrži: 1,54% masnoća, 48,20% ugljikohidrata, 8,15% celuloze, 25,48% bjelančevina, 3,21% mineralnih tvari i 13,19% vode.[15] Stotinu grama svježeg boba ima 962 kJ.

Značajno je za korijen boba da prodire duboko u zemlju i da ima veliku upojnu snagu. Kod boba stabljika je visoka 100–150 cm, list je parno perast, dok se cvjetovi nalaze u pazušcu listova u skupinama 2–6. U plodu, tj. u mahuni boba ima 2–8 plosnatih sjemenki, dok je vegetacijski period 100–150 dana.

U sjetvi boba obavezan je plodored, dok mu predusjev nije bitan. Glede topline ozimi bob podnosi mrazove do –8°C, a jari do –5°C. Što se tiče vode bob je veoma zahtijevan, a najkritičnije mu je razdoblje u cvatnji i nalijevanju zrna. Najviši prirodi javljaju se na srednje teškim, dubokim i plodnim tlima, te se prirod kod nas kreće oko 2 000 kg/ha.

4. Produkcija sočivica

4.1. Obradive površine

Na osnovi raspoloživih statističkih izvora mogu se promatrati obradive površine pod sočivicama po izvještajnim godinama od 1885–1910. godine.[16] Prosječna površina oranica i vrtova u Županiji od 1885–1910. godine iznosila je 159 117 jutara po 1 600 hvati (M=159 117; σ=8 109; V=5,10%). U isto vrijeme prosječna površina oranica i vrtova u Hrvatskoj i Slavoniji iznosila je 2 478 000 jutara (M=2 478 000; σ=69 000;

V=2,80%). Prosječno učešće oranica i vrtova Županije u oranicama i vrtovima Hrvatske i Slavonije bilo je u razdoblju od 1885–1910. godine 6,42%.

Površinu oranica i vrtova pod sočivicama u Županiji i Kraljevinama prikazujemo u tabeli 3. za 1885, 1890. 1895, 1900, 1905. i 1910. godinu.

Tabela 3. Površina oranica i vrtova pod sočivicama

Godina	Oranice i vrtovi u 000 jutara		Oranice i vrtovi pod sočivicama u jutrima		Postotno učešće	
					4 : 2	5 : 3
	Županija	Kraljevine	Županija	Kraljevine	Županija	Kraljevine
1	2	3	4	5	6	7
1885.	128	2 362	1 784	22 332	1,39	0,95
1890.	153	2 390	1 433	24 631	0,94	1,03
1895.	161	2 480	1 790	24 895	1,11	1,00
1900.	167	2 523	1 875	27 296	1,12	1,08
1905.	166	2 543	1 821	27 767	1,10	1,09
1910.	164	2 577	1 450	27 295	0,89	1,06

Postotno učešće površina oranica i vrtova pod sočivicama u ukupnim površinama oranica i vrtova za Županiju i Kraljevine približno je isto kroz promatrane godine (tab. 3. kol. 6 i 7). Prosječna površina oranica i vrtova pod sočivicama u Županiji u razdoblju od 1885–1910. godine iznosila je 1 581 jutro (M=1 581; σ=272; V=17,18%). U istom razdoblju prosječna površina oranica i vrtova pod sočivicama u Kraljevinama bila je 25 399 jutara (M=25 399; σ=3 403; V=13,40%).

Najznačajnije sočivice koje su sijane, kako u Županiji, tako i u Kraljevinama, bile su grah i bob. Prosječna zasijana površina ovim kulturama u Županiji u razdoblju od 1885–1910. godine iznosila je 1 282 jutra (M=282; σ=227; V=17,71%). Stavi li se u omjer ova prosječna površina s prosječnom površinom pod sočivicama dolazi se do spoznaje da je zasijana površina pod grahom i bobom predstavljala, na osnovi izračunatih prosjeka, 80,99% površine pod sočivicama u Županiji. Prosječna površina zasijana kulturama graha i boba bila je u Kraljevinama za promatrano razdoblje 19 901 jutro, što na ukupnu površinu pod sočivicama čini 78,43%.[17]

Treba pripomenuti da su neke sočivice sijane i sađene kao uzgredni usjevi. Službena statistika zahvaćala je površine oranica i vrtova pod uzgrednim usjevima na dva načina. Od 1885–1893. godine površine pod uzgrednim usjevom vođene su prema principima njemačke statistike, a 1894–1910. godine kao površine na kojima se odnosna plodina sije ili sadi kao uzgredni usjev. U ovoj promjeni u načinu praćenja ratarskih površina pod uzgrednim usjevima može se pročitati:[18] »Za sočivice nisu podatci godine 1894 ni glede obradjenih površina ni glede priroda sravnjivi s podatci prijašnjih godina, a to s toga, što se je godine 1894 bitno promienio način, kojim se sastavljala statistika tih plodina. Do godine 1894 bilo je naime po primjeru njemačke statistike odredjeno, neka se površine onih uzgrednih usjeva, koji se na jednom te istom zemljištu u isto doba goje s drugimi plodinami, kao što n. pr. grah, korun ili buće uz kuruzu, a koji su u gospodarstvu našem svakako od velike važnosti, izkazuju tako, da se aproksimativno sračuna, koliku bi po prilici površinu zapremala plodina zasijana ili posadjena kao uzgredni usjev, kad bi stajala sama za se, te da joj se tek ovako reducirana površina uvršćuje u statistički izkaz o porabi tla. Ako bi n. pr. uzgrednomu usjevu graha na ukupnoj površini od 30 jutara kuruze odgovarala površina od 1 jutra, kad bi grah sam stajao za se, to bi se tek potonja ta površina od 1 jutra izkazala kao površina graha kao uzgrednoga usjeva. Izkustvom uvidjelo se je

međutim, da se ovim načinom ostavlja preširoko polje samovolji izvidnih organa, da se njim o uzgrednih usjevih te vrsti nikako nemogu polučivati rezultati iole pouzdani. Pa kad se je gg. 1893 i 1894 uzela reformirati statistika ratarske produkcije, odredilo se je medju ostalim i to, da se počam od 1894 površine takvih uzgrednih usjeva neće više kao što prije reducirati, već da valja i za nje izkazivati cielu površinu, na kojoj se odnosna plodina sije ili sadi kao uzgredni usjev, po gornjem primjeru n. pr. ne samo jedno jutro već 30 jutara. A jer je prirod s takvih površina daleko manji nego li s površina, na kojih takve plodine stoje same za se, valja jim popriečni prirod po jutru izkazivati dvostruko, jedan put za površine, obradjene plodinami te vrsti kao glavnim usjevom, drugi put pako za površine, gdje se one goje kao uzgredni usjev. Promjena ova morala se je osobito dojmiti ciele statistike sočivica, gdje su već po prijašnjoj metodi površine uzgrednih usjeva, prem toliko reducirane, nadkriljivale obsegom površine glavnoga usjeva, te je zbog nje, kako već spomenuh, nestalo mogućnosti, da se podatci za g. 1894 i godine buduće sravnjuju s brojevi prijašnjih godina. Po statistici g. 1893 bilo je n. pr. obradjeno grahom 16.261 jutro kao glavnim, 30.512 jut. kao uzgrednim usjevom (uz reduciranu površinu), ukupno dakle 46.773 jutara. Odatle bilo je priroda 240.321 q u vriednosti od 1,776.729 for. Za g. 1894. pako izkazuje se površina graha kao glavnoga usjeva sa 15.397, kao uzgrednoga sa 436.452, ukupno dakle sa 451.849 jutara, a prirod sa 737.061 q u vriednosti od 4,595,572 for. Potonja dva broja biti će doduše po svoj prilici nešto previsoka, jer se je prve godine popriečni prirod s površina graha kao uzgrednoga usjeva izkazivao na mnogo mjesta nešto previsokimi naznakami. Al će po svoj prilici već bolje odgovarati pravoj produkciji graha u mnogih krajevih, nego li naznake prijašnjih godina, te će i budućih godina sve to više nestajati izvidnih pogriešaka, počinjenih prve godine, dok je stvar još bila posve nova. Sve to trebalo je spomenuti i ovdje u glavnih izvještajih, da se doskoči pogriešnu sravnjivanju brojeva, medju sobom posve nesravnjivnih«.

Najčešće se kao uzgredni usjev sadio i sijao grah uz kukuruz. Od 1885–1893. godine prosječna površina pod grahom kao uzgrednim usjevom u Županiji Varaždin iznosila je 2 879 j (M=2 879; σ=720; V=25,01%), a u Kraljevinama 20 493 j (M=20 493; σ=5 088; V=24,83%). U razdoblju 1894–1910. godine prosječna površina sađena i sijana grahom bila je u Županiji 63 889 j (M=63 889; σ=5 882; V=9,21%) a u Kraljevinama 404 002 (M=404 002; σ=63 013; V=15,60%). U Županiji Varaždin ostale sočivice kao uzgredni usjevi imale su u razdoblju od 1885–1893. godine prosječnu površinu 367 j (M=367; σ=102; V=27,68%), a u razdoblju 1894–1910. godine 3 766 j (M=3 766; σ=2 804; V=74,45%). Analizom površina pod kojima su sađene i sijane ostale sočivice u Kraljevinama dolazi se do spoznaje da su u razdoblju 1885–1893. godine njihove prosječne površine bile 1 677 j (M=1 667; σ =564; V=33,64%), a u razdoblju od 1894–1910. godine 10 575 j (M=10 575; σ=5 067; V=47,92/).

Grah sijan u polju znatno je po količinama nadmašivao grah sijan i sađen po vrtovima. Zečak (grašak), bob i ostale sočivice, naprotiv, po površinama i količinama bili su zastupljeniji u vrtovima.

4.2. Ukupan prirod sočivica

Prirod sočivica statistički je praćen preko priroda graha, leće, zečka (grašak), boba i ostalih sočivica. Od godine 1885–1892. prirod je praćen u hektolitrima s time da je od 1893–1910. godine praćena i prosječna hektolitarska težina u kilogramima. Ukupna produkcija naznačenih sočivica može se sagledati pomoću tabele 4. po razdobljima kako slijedi.[19)]

Tabela 4. Ukupan prirod sočivica u Županiji Varaždin i Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji

	Županija Varaždin			
Razdoblje	Grah	Leća	Zečak	Bob
1	2	3	4	5
1885 – 1892.	129 140 hl	3 379 hl	11 143 hl	43 317 hl
1893 – 1898.	579 255 q	3 115 q	5 658 q	39 113 q
1899 – 1904.	840 684 q	11 105 q	15 684 q	41 814 q
1905 – 1910.	857 402 q	18 959 q	43 874 q	62 154 q
	Kraljevine Hrvatska i Slavonija			
Razdoblje	Grah	Leća	Zečak	Bob
1	6	7	8	9
1885 – 1892.	1 291 025 hl	26 534 hl	122 828 hl	221 946 hl
1893 – 1898.	4 335 581 q	24 694 q	100 039 q	165 619 q
1899 – 1904.	5 506 250 q	51 203 q	211 733 q	197 940 q
1905 – 1910.	4 603 984 q	72 015 q	287 299 q	170 613 q

Da bi se omogućila usporedba priroda pojedinih sočivica kako u Županiji tako i u Kraljevinama potrebno je na osnovi prosječne težine jednog hektolitra u kilogramima preračunati hektolitarski prirod u q. Prosječna težina jednog hektolitra u kilogramima izračunata je na temelju raspoloživih podataka od 1893–1910. godine.

U Županiji Varaždin od 1893–1910. godine prosječna težina jednog hektolitra graha u kilogramima iznosila je 78,67 (M=78,67; σ =1,73; V=2,20%), leće 79,17 (M=79,17; σ =1,89; V=2,38%), zečka 78,01 (M=78,01; σ =2,32; V=2,97%), a boba 77,28 (M=77,28; σ=1,83; V=2,37%). Na osnovi ovih prosječnih hektolitarskih težina može se izračunati da je ukupan prosječni prirod graha u razdoblju 1885–1892. godine bio 101 594 q, leće 2 992 q, zečka 8 693 q te boba 33 475 q. Generalno gledajući ukupan prirod graha od 1885–1892. godine rastao je po prosječnoj godišnjoj stopi od 9,63%, a u razdoblju od 1893–1910. godine po stopi od 9,82%. Analogna analiza može se izvesti i za leću, zečak i bob. Leća je u razdoblju 1885–1892. godine imala pad prosječnog godišnjeg priroda od 11,98%, a u razdoblju od 1893–1910. godine prosječnu godišnju stopu rasta priroda od 12,87%. Kod zečka je prosječna godišnja stopa rasta priroda u razdoblju 1885–1892. godine 2,78%, a u razdoblju od 1893–1910. godine 17,34%. Prosječna stopa pada priroda boba u razdoblju 1885–1892. godine je 2,10%, a prosječna stopa rasta priroda boba u razdoblju 1893–1910. godine je 5,83%.

Prosječna težina jednog hektolitra graha u kilogramima u razdoblju od 1893–1910. godine za Kraljevine bila je 79,29 (M=79,29; σ=1,41; V=1,78%), leće 78,64 (M=78,64; σ =1,81; V=2,30%), zečka 78,31 (M=78,31; σ =1,64; V=2,10%), te boba 77,98 (M=77,98; σ=1,08; V=1,39%). Ove prosječne hektolitarske težine ukazuju na činjenicu da je u Kraljevinama za razdoblje od 1885–1892. godine prosječni ukupni prirod graha iznosio 1 023 653 q, leće 20 866 q, zečka 96 187 q, te boba 173 073 q. Prosječna godišnja stopa rasta priroda graha od 1885–1892. godine bila je 4,02%, a od 1893–1910. godine 6,41%. Kod leće u razdoblju 1885–1892. godine bilježi se prosječna godišnja stopa pada od 3,75%, a u razdoblju od 1893–1910. godine prosječna godišnja stopa rasta do 10,06%. Kultura zečak u oba naznačena razdoblja ima stope rasta od 3,62% i 8,35%. Slična je situacija i kod boba te se govori o stopi rasta 1,11% i 1,88%.

Na prirod sočivica u razdoblju 1885–1910. godine utjecali su veoma različiti činitelji. Izvjestitelji najčešće u nepovoljne činitelje, koji su u pojedinim godinama znat-

no utjecali na prirod, navode elementarne nepogode kao što su npr: kišarenje i poplave (suvišna vlaga), suša (premalo vlage), vjetrovi (pokorica), tuča (led), niske temperature, mrazevi i dr.[20]

Velike probleme u pojedinim godinama ratarima su zadavali miševi, hrčci, štakori, puževi i zečevi. Miševi i hrčci uništavali su usjeve u polju a štakori su nanosili znatnu štetu uskladištenoj ljetini.

»Prem se i na ladanju znadu po štagljih i hambarih umnožiti parcovi tako, da će nanieti i znatnih šteta na spremljenih plodinah, to je ipak vrlo riedak pojav, da bi se štakori (Mus decumanus) obćenito umnožili toliko, da od njih ni po kućama ne bi bila sjegurna nijedna zaliha, kako se tuže mal ne istimi riečmi gg. izvjestitelji Jalševec u Bartolovcu i Paloš u Novskoj. U jednom i drugom mjestu da ima parcova toliko, da i u zidanicam proruju podove i »duvare«, oštećujući sve, do česa dođu tako, da ljudi već ni ne znaju, kud da što spreme i kako da se obrane od tih glodavaca, koji da se i po bielom danu ne boje ni mačke ni pseta, a trovilom da se ne mogu tamaniti po prostorijah pristupnih inim domaćim životinjama.«[21]

U pojedinim godinama izvjestitelji se tuže da grahove u većoj mjeri izjedaju puževi. Za 1897. godinu izvjestitelj općine Varaždinske Toplice navodi: » ... uz neke gusjenice da se i ove godine ističe zec osobitim ljubiteljem ne samo ciepljene loze, nego i graha, pak da će s toga malo tko s polja ubrati i sjeme«.[22] Iste godine puževi su pravili štetu na grahu u Kutjevu i njegovoj okolici i Jalžabetu. »U potonjoj obćini da ti proždrljivci ne štede ni tikve, a iz Kupinca žale se ovaj put zajedno sa Kutjevom na »zeceve« koji brste grah posijan po kuruzi. U Gudovcu pako su u neobičnoj množini napale grahove »zelene uši«.[23]

Prate li se »Glavni izvještaji ...« po godinama promatranog vremenskog perioda može se konstatirati da su ove štetočine manje ili više utjecale na prirod sočivica. Međutim, u »Glavnom izvještaju o stanju usjeva i o gospodarskih prilikah u obće.« Izvještaj X. Godina 1900, str. 96, nalazimo i slijedeće: »Ovaj se put o zelenu grahu samo dosta često spominje, da ga iza kiše posuše »crne pjege« (grib, Gloeosporium Lindemuthianum Saccardo) i da trune.«

Na prirod sočivica utjecala je neplodnost oranica zbog nedostatne gnojidbe, loše obrade tla, kao i slabo uhranjenog vučnog blaga i njegove nestašice. Osim naznačenoga u pojedinim »Glavnim izvještajima ...« može se pročitati da se izražava i sumnja od strane izvjestitelja u pogledu kvalitete sjemena pojedinih kultura » ... koje bi se imalo promijeniti i od drugda uvesti«, plodoreda odnosno »usjevne obrednje« (rotacije, Fruchtfolgen), te prijedlog da se prirod može uvećati umjetnim gnojenjem.[24]

4.3. Prirod sočivica po jutru

Prirod sočivica po jutru statistički se može, kako za Županiju tako i za Kraljevine, pratiti od 1885–1910. godine. Podaci o prirodu po jutru za Varaždinsku županiju dati su od 1885–1900.godine u hektolitrima a od 1901–1910. godine u q. Izuzetak čine podaci o prirodu po jutru za leću, jer se od 1885–1905. godine prirod po jutru izražavao u hl, a od 1906–1910. godine u q. Prirod po jutru sočivica za Kraljevine dat je od 1885–1895. godine u hl, a od 1896–1910. godine u q. Prosječan prirod po jutru u pojedinim razdobljima daje se u tabeli 5. za Županiju i za Kraljevine.

Tabela 5. Prosječan prirod sočivica po jutru u Županiji i Kraljevinama

	Županija Varaždin				Kraljevine Hrvatska i Slavonija			
Razdoblje	Grah	Leća	Zečak	Bob	Grah	Leća	Zečak	Bob
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1885–1890.	5,06 hl	3,71 hl	4,93 hl	5,71 hl	4,77 hl	4,38 hl	4,70 hl	5,20 hl
1891–1895.	4,41 hl	3,28 hl	4,27 hl	5,75 hl	4,57 hl	4,46 hl	4,85 hl	5,01 hl
1896–1900.	2,30 hl	3,62 hl	2,89 hl	4,70 hl	1,92 q	3,59 q	3,73 q	3,50 q
1901–1905.	4,66 q	4,74 hl	3,25 q	4,50 q	3,84 q	4,31 q	5,30 q	4,06 q
1906–1910.	5,26 q	3,24 q	5,10 q	4,49 q	4,17 q	3,63 q	5,18 q	3,40 q

Uzme li se u obzir činjenica da se prosječna težina jednog hektolitra u kilogramima statistički obuhvaćala od 1893. godine tada, zbog usporedbe prosječnog priroda sočivica po naznačenim razdobljima, može se poći od prosječnih težina jednog hektolitra u razdoblju 1893–1910. godine. Prosječna težina jednog hl graha za Županiju, u naznačenom razdoblju, iznosi 78,67 kg. Na osnovi ovog prosjeka može se izračunati da je prosječan prirod graha po jutru u razdoblju 1885–1890. godine bio 3,98 q, u razdoblju 1891–1895. godine 3,47 q, a u razdoblju 1896–1900. godine 1,81 q. Ista računica provedena za leću, čiji je prosjek 79,17 kg za 1 hl, daje 2,94 q, 2,60 q, 2,87 q i u razdoblju od 1901–1905. godine 3,75 q. Kod zečka, na osnovi prosječne težine jednog hl od 78,01 kg, zabilježeni su, za naznačena razdoblja, slijedeći prirodi: 3,85 q, 3,33 q i 2,25 q. Kako je prosječna težina jednog hl boba, od 1893–910. godine iznosila 77,28 kg to je u prvom razdoblju prosječan prirod bio 4,41 q, u drugom 4,44 q i u trećem 3,63 q.

Prosječna težina hl graha u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji bila je od 1893–1910. godine 79,29 kg. Na osnovi ove prosječne hektolitarske težine prosječan prirod graha od 1885–1890. godine bio bi izražen u q 3,78, a u razdoblju od 1891–1895. godine 3,54 q. Što se tiče leće i njezine prosječne hektolitarske težine od 78,64 kg računica pokazuje da je u prvom naznačenom razdoblju prosječan prirod 3,44 q, a u drugom razdoblju 3,51 q. Zečak, čija je prosječna hektolitarska težina u razdoblju 1893–1910. godine bila 78,31 kg, ima u prvom razdoblju prosječan prirod 3,68 q a u drugom 3,80 q. Kod boba se može s naslova prosječne hektolitarske težine od 77,98 kg izračunati prosječan prirod prvog razdoblja od 4,05 q, a drugog razdoblja od 3,91 q.

Pokazna računica omogućava aproksimativna uspoređivanja prosječnog priroda sočivica u promatranom razdoblju od 1885–1910. godine. Iako ova računica nije posve precizna ipak omogućava određene usporedbe i izvođenje nekih zaključaka. Može se konstatirati da je riječ o približno istim prirodima u Kraljevini i Županiji. No unutar pojedinih sočivica postoje značajne razlike u prirodu po navedenim razdobljima. To je naročito izraženo kod graha kako u Kraljevini, tako i u Županiji.

Promatra li se tabela 5. upada u oči niski prosječni prirod graha, zečka i boba kako u Županiji tako i u Kraljevini u razdoblju od 1896–1900. godine. Prouče li se »Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskih prilikah u obće« za prve dvije godine u ovom razdoblju može se pročitati da su na prirod sočivica utjecali: preobilje vlage, zečevi, mrazevi, puževi, žega, jugo, »peronospora« ili »medljika« i »hladno kišarenje«. Na temelju izvida koje su obavili izvjestitelji za razdoblje od 01. do 15. rujna 1897. godine može se pročitati: »O grahu napokon s veće već strane pobranu ne ima nijednoga glasa, koji bi se s prirodom pohvalio, te se sada može konačno označiti berba graha izpod srednje ruke, na premnogih mjestih pače vrlo lošom, jer ima ne malo naznaka, da je jedno zrno dalo 3–4 zrna priroda, a to kod sočivice znači gotovo

nerodicu. Prečesto hladno kišarenja, nagla pripeka sunca, i jugovina za vrieme cvatnje, da su uzroci, s kojih su »grahovi« tako slabo urodili. Jedino da je tuj i tamo kvalitetom grah bolji, nego li što je bio lanjske godine, kad su ga već dozrela zalievale kiše.«[25)]

Nadalje, u Izvještaju za razdoblje od 01. lipnja do 01. srpnja 1898. godine nalazimo slijedeće retke:[26)]

»U koliko naši izvještaji spominju sočivice, imenito grah, opisuje jim se stanje vrlo povoljnim. Grah da je mjestimice uzeo oštećivat zec, koji da po kuruzi neprestance pojeda grahove u lozi, listu i komuškama, u koliko su mu na dohvatu. Na te ruke oštete tuže se ovoga roka o jedan izvještaj iz kotara Novi Marof, Zlatar, Vrginmost i gradova Karlovac i Križevci, a dva iz kotara Sušak.

Po kotaru otočkom da su crvi i grčice kraj inih plodina napali također i na grahove, u slunjskom neke uši na žilju, a po općini sv. Juraj da ne štede skakavci ni grahova po vrtovima, dok po kotaru djakovačkom na više mjesta goli puži u velike izjedaju grah, posađen po kuruzi.«

Za razdoblje od 01. do 15. svibnja 1899. godine na osnovi predočenih izvještaja sintetizirano nalazimo kako je rani grah djelomice nastradao od mraza.[27)] »Onaj, što je kasnije posijan uz kuruzu dieli sudbinu te žitarice, koja proljetos zadaje gospodarima velike brige. Bob i zečak siju se obično na malo većinom po vrtovima i ogradama i nešto na polju u korunu i kuruzi, te ne imamo dosele ni jedne viesti, da bi se te dvie sočivice u nas u većoj mjeri težale na poljsku kao glavni usjevi.«

Listaju li se, nadalje, Glavni izvještaji po mjesecima 1899. godine može se uočiti da je stanje sočivica manje ili više zadovoljavajuće i da im prinose smanjuju razne bolesti i štetnici. »Čak iz Like uzeše se tužiti, da su zečevi obrstili sve grahove po polju i vrtovima. I po općini Mihovljan, kotar Zlatar, da su zečevi počinili dosta štete brsteć grah po kuruzi.«[28)] Te godine sočivicama po ravnici i na težem tlu nije prijalo često kišarenje od 01. do 15. srpnja. Iz takvih krajeva pristizale su tužbe da su grahovi napadnuti raznim »gribovima« što ih u izvještajima nazivlju: »peronospora«, »medljika« i »crn«. Ovoga roka doznajemo da leća vrlo dobro uspjeva u Feričancima (kotar Našice).[29)]

Glavni izvještaj od 16. do 31. svibnja 1900. godine donosi na 55. stranici ova zapažanja izvjestitelja:[30)]

»Grah na poljsku težan većinom među kuruzom morali su na mnogim mjestima nadosadjivati, jer je prva sjetva iztrunula, te je s toga kano i kuruza riedko gdje po prvi put bio okopan koncem svibnja. U Kraljevcu, kotar Klanjec, da su zečevi mjestimice popasli sav grah, čim bi niknuo. O leći ima jedna samo viest iz općine Moravče, gdje da je ozima leća dobra, jara tek osrednje ruke.«

U 1900. godini na prirod sočivica utjecala je »peronospora«, puževi, zečevi te suša. »Osobito se je grah po kuruzi na tankom tlu počeo sušiti«[31)] Glavni izvještaj od 01. do 31. kolovoza 1900. godine stanje sočivica opisuje i ocjenjuje ovako:[32)]

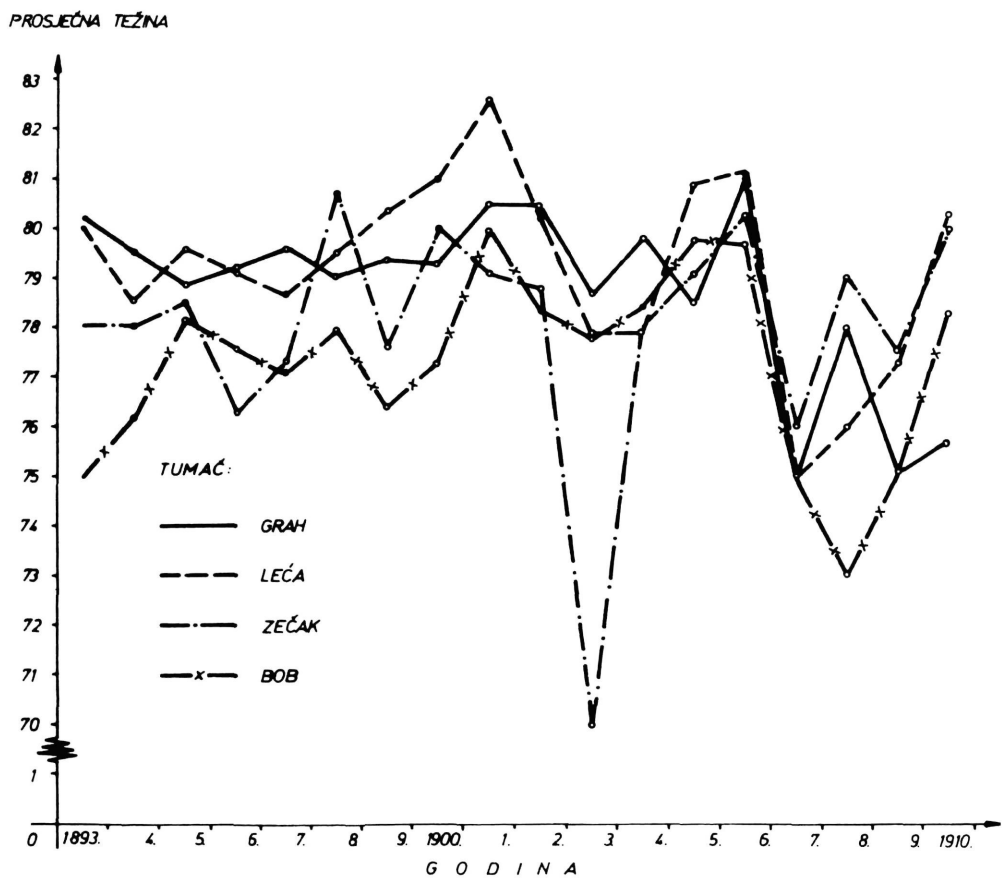
»Grah osebice sadjen kao glavni usjev »počupaše« većinom druge polovice kolovoza, a onaj po kuruzi posadjen tek su, »podbirali« riedko gdje »pobrali« po najranijim kuruzama, što su već također bile u dozrievanju. Sa prirodom graha bili su dosele malo gdje zadovoljni, ocjenjujući mu sipanje većinom izpod srednje ruke. Kako ima svigdje još zelenih, pače i prezelenih kuruza, tako ima i »grahova« još u vegetaciji, te će o berbi graha donieti tek sliedeći izvještaji konačnih rezultata. Ovaj se put o zelenu grahu samo dosta često spominje, da ga iza kiše posuše »crne pjege« (grib Gloeosporium Lindemuthianum Saccardo) i da trune.«

U, ovoj, 1900. godini naznačene činjenice dovele su i do toga da je i prosječni prirod sočivica varirao od županije do županije. Tako npr. nalazimo za grah slijedeće:[33)]

»Popriečni prirod ove sočivice varijira od županije do županije između 1.72 hl (Zagreb) do 2.87 (Sriem), te je po svim županijama slabije urodila nego li g. 1898;

prosjekom za cielu zemlju samo 2.06 hl, dakle manje za 84 l od prošle godine. Što se taj prirod u obće tako nizkim izkazuje po podatcima naše ratarske statistike uzrokom je, što se za sračunanja popriečna priroda po jutru uzimlju u račun i površine one, na kojima se grah goji kao uzgredna plodina i gdje se ne sadi ni s daleka tako gusto kao što na površinama, koje su samo grahu namienjene. Spram god. 1898. nabraše graha manje po jutru po županijama: Bjelovar-Križevci i Modruš-Rijeka do 1 1/5 hl; Zagreb mal ne 1 hl; Požega 3/4 hl; Virovitica 2/3 hl; Sriem i Varaždin nešto preko 1/2 hl, a u Lici-Krbavi 1/5 hl. U cieloj zemlji zaostaje prema tomu i ukupna produkcija za preko 1/3 milijuna metričkih centi. Od toga manjka ide 70–78 tisuća q na županije: Požega, Bjelovar-Križevci i Zagreb; od 22–37 tisuća q na županije: Varaždin, Virovitica, i Modruš-Rijeka; 34 tisuće q na Sriem, a samo 5 000 q na Liku-Krbavu.«

Nedovoljna gnojidba, oranica i vrtova, pojava bolesti i štetnika, vremenske nepogode, te loša obrada tla uvjetovali su niske prinose sočivica. Uz niski prinos bijelih žitarica i kukuruza javlja se u razmatranom periodu i oskudica hrane. Tako je 1897. godine zabilježeno da su odmah iza žetve i berbe stizale vijesti da nema dovoljno hrane ili da će je uskoro nestati, te da će i bolji gospodari kupovati kruh.

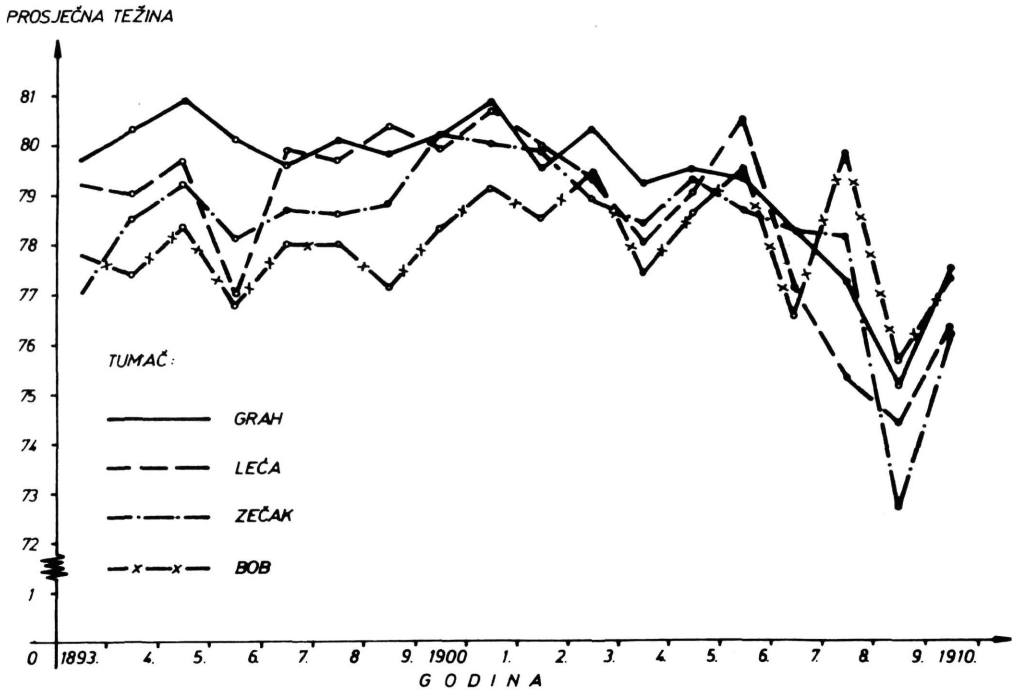

Graf. 1. PROSJEČNA TEŽINA 1 hl U KILOGRAMIMA U ŽUPANIJI VARAŽDIN OD 1893. – 1910. godine.

4.4. Prosječna hektolitarska težina sočivica

Prosječnu težinu jednog hektolitra zrnja sočivica u kilogramima službena statistika iskazivala je od 1893. godine. Najniža hektolitarska težina za grah u Županiji izmjerena je 1907. godine a iznosila je 75 kg za 1 hektolitar. Godine 1906. izmjerena je najviša hektolitarska težina graha od 80,99 kg. Za leću se može reći da je najniža hektolitarska težina također zabilježena 1907. g. i iznosila je 75 kg dok je najveća hektolitarska težina izmjerena 1901. godine od 82,55 kg. Kod kulture zečka (graška) najniža hektolitarska težina izmjerena je 1903. godine od 70 kg a najviša 1898. godine od 80,78 kg. Najnižu hektolitarsku težinu kod boba nalazimo u 1908. godini i iznosila je 73 kg a najvišu u 1901. godine od 79,98 kg. Stanje hektolitarske težine ovih sočivica od 1893–1910. godine vrlo slikovito pokazuje grafikon 1.

Izvede li se iznijeta analiza i za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju tada se može uočiti da je grah 1909. godine imao najnižu hektolitarsku težinu od 75,11 kg, a najvišu 1895. godine od 80,89 kg. Kod leće najniža hektolitarska težina izmjerena je također 1909. godine a iznosila je 74,39 kg, dok je najviša izmjerena 1901. godine od 80,67 kg. Najniža hektolitarska težina zečka (graška) izmjerena je opet 1909. godine od 72,72 kg a najviša 1900. godine od 80,16 kg. Godina 1909. ponovno se javlja kao i godina najniže hektolitarske težine boba od 75,58 kg, a godina 1908. kao godina najviše od 79,77 kg. Stanja po pojedinim godinama i po pojedinim sočivicama hektolitarske težine u kilogramima prikazana su na grafikonu 2.

Graf. 2. PROSJEČNA TEŽINA 1 hl U KILOGRAMIMA U KRALJEVINAMA HRVATSKOJ I SLAVONIJI OD 1893 - 1910 godine.

4.5. Prirod sočivica po stanovniku

Na osnovi popisa stanovnika i izvedenog broja stanovnika po godinama, te na osnovi ukupnog priroda sočivica moguće je izračunati prirod sočivica po stanovniku od 1885–1910. godine. U tabeli 6. dat je prosječan prirod sočivica po stanovniku za Županiju i Kraljevine.

Tabela 6. Prosječan prirod po stanovniku Županije Varaždin i Kraljevina Hrvatske i Slavonije

Razdoblje		Županija Varaždin				Kraljevina Hrvatska i Slavonija			
		Grah	Leća	Zečak	Bob	Grah	Leća	Zečak	Bob
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1885–1892.	M	0,071 hl	0,0020 hl	0,0059 hl	0,0220 hl	0,079 hl	0,0015 hl	0,0071 hl	0,0130 hl
	σ	0,018 hl	0,0010 hl	0,0010 hl	0,0020 hl	0,017 hl	0,0004 hl	0,0006 hl	0,0006 hl
	V	24,740 %	48,630 %	16,87 %	8,80 %	21,73 %	28,24 %	11,51 %	4,93 %
1893–1895.	M	0,380 q	0,0015 q	0,0026 q	0,0260 q	0,285 q	0,0016 q	0,0059 q	0,0120 q
	σ	0,106 q	0,0003 q	0,0004 q	0,0014 q	0,074 q	0,0002 q	0,0004 q	0,0014 q
	V	27,930 %	21,80 %	15,16 %	5,18 %	25,80 %	14,60 %	6,51 %	12,00 %
1896–1900.	M	0,453 q	0,0031 q	0,0074 q	0,0270 q	0,377 q	0,0022 q	0,0097 q	0,0130 q
	σ	0,042 q	0,0010 q	0,0054 q	0,0052 q	0,068 q	0,0004 q	0,0025 q	0,0019 q
	V	9,36 %	30,94 %	73,03 %	19,30 %	18,06 %	17,65 %	25,65 %	14,62 %
1901–1905.	M	0,541 q	0,0074 q	0,0091 q	0,0250 q	0,392 q	0,0038 q	0,0156 q	0,0130 q
	σ	0,060 q	0,0050 q	0,0027 q	0,0012 q	0,075 q	0,0009 q	0,0028 q	0,0026 q
	V	11,08 %	67,36 %	29,62 %	4,97 %	19,23 %	24,86 %	17,59 %	19,98 %
1906–1910.	M	0,545 q	0,0124 q	0,0286 q	0,0380 q	0,298 q	0,0050 q	0,0195 q	0,0110 q
	σ	0,157 q	0,0098 q	0,0165 q	0,0120 q	0,039 q	0,0018 q	0,0048 q	0,0022 q
	V	28,80 %	77,99 %	57,72 %	31,55 %	13,06 %	36,32 %	24,55 %	19,48 %

Da bi osigurali usporedbu prosječnog priroda sočivica u razdoblju od 1885–1892. godine (tabela 6., kolona 3) s ostalim razdobljima uvažit će se činjenica da je prosječna hektolitarska težina graha od 1893–1910. godine bila 78,67 kg, leće 79,17 kg, zečka 78,01 kg i boba 77,28 kg u Varaždinskoj županiji. Na taj način prosječan prirod graha po stanovniku u naznačenom periodu bio je 0,056 q, leće 0,0016 q, zečka 0,0046 q i boba 0,0170 q. Prevede li se prosječan prirod graha po stanovniku u kilograme tada je taj prirod po razdobljima: 5,6 kg, 38 kg, 45,3 kg, 54,1 kg, 54,5 kg. Isti pristup može se primijeniti kod leće, zečka i boba. Uočava se da je prosječan prirod graha, a to se može reći i za ostale sočivice, rastao tijekom godina po stanovniku. Sve to upućuje na činjenicu da su sočivice u prehrani stanovnika Varaždinske županije imale vrlo značajnu ulogu.

Iz tabele 6. opaža se da su prosječni prirodi sočivica u Kraljevinama pretežno niži od onih u Županiji. Tako je npr. prosječan prirod graha po stanovniku u razdoblju od 1885–1892. godine (tabela 6., kolona 7) iznosio 0,063 q, leće 0,0012 q, zečka 0,0056 q i boba 0,0101 q. Međutim, usporedbom prosječnog priroda pojedinih sočivica po idućim razdobljima tabele 6. može se zapaziti da je prosječan prirod sočivica u mnogim razdobljima u Županiji bio znatno viši nego u Kraljevinama. Tako npr. u razdoblju od 1906–1910. godine prosječan prirod graha u Županiji bio je za 82,89% veći od prosječnog priroda graha u Kraljevinama. Slične usporedbe mogu se, kako

po pojedinim razdobljima tako i po pojedinim sočivicama, izvesti s jednom dosta značajnom konstatacijom. Promatraju li se prosječna odstupanja od prosječnog priroda sočivica u navedenim razdobljima (tabela 6., kolona 1) tada se uočava da su u Županiji ta odstupanja često veća od onih u Kraljevinama. Ovakvo stanje unutar prosječnog priroda po stanovniku imalo je sigurno i velikog udjela na »bogatstvo« prehrane.

Studije koje se bave problemom prehrane stanovnika Varaždinske županije pokazuju da se je meso nekada jelo samo za blagdane ili nedjeljom. Kruh se mijesio i pekao ili samo od jedne vrste žitarica ili pak od više njih. Tako su se često miješali grah, kukuruz i raž, te dobivao kruh koji je bio kvalitetniji od onoga iz tropa. U prehrani grah se javljao vrlo često u kombinaciji s krumpirom, zeljem i repom, kao varivo zafrigano kukuruznim brašnom. »*Grah* se najčešće jede *zafrigani* uz zelje, repu i mrkvu, zatim se kuha s mrkvom uz dodatak kukuruznog brašna i luka poprženog na masti. Grah se može *zdruzgati* na masti i češnjaku, zatim se može kuhati s krumpirom i ječmenom kašom.«[34] »*Pretepeni grah* kuha se s mlijekom ili vrhnjem uz dodatak dvije žlice brašna. Potom se prepeče. Takav grah jeo se obično petkom. Od kuhanog graha uz dodatak rezanog luka, pravila se salata.

Od ostalog povrća kuhao se *grašak*, zatim *šparglin grah*, tj. mahune koje su se *preteple* ili *zafrigale* ili su se jele na suho s masti.« ...»*Bob* zeleni se kuhao, cijedio i jeo na suho ili sa zaprškom.«[35] Treba napomenuti da su se od graha pravile salate u kombinaciji sa zelenom salatom, radićem, ciklom ili rukljom, te grahove juhe.

5. *Vrijednosni pokazatelji priroda sočivica*

5.1. *Cijene sočivica*

Praćenje cijena sočivica započinje 1893. godine. Cijene po pojedinim godinama date su kao prosječne cijene jednog metričkog centa (u forintama ili krunama) mjeseca kolovoza i listopada. Od 1893–1898. godine cijene sočivica u Županiji Varaždin date su u forintama, a od 1898–1910. godine u krunama. Za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju cijene sočivica date su u forintama od 1893–1895. godine, a od 1896–1910. godine u krunama.

Da bi se osigurala usporedba cijena u forintama s cijenama u krunama po pojedinim vrstama sočivica te između Županije i Kraljevine uzima se da je paritet forinte i krune 1:2[36] Na osnovi ove konstatacije može se konstruirati tabela 7. iz koje će se vidjeti prosječne cijene po naznačenim razdobljima.

Tabela 7. Prosječna cijena q/K sočivica za Županiju i Kraljevinu po razdobljima od 1893–1910. godine

	Županija Varaždin				Kraljevine Hrvatska i Slavonija			
Razdoblje	Grah	Leća	Zečak	Bob	Grah	Leća	Zečak	Bob
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1893–1895.	11,49	31,79	26,27	8,33	11,47	30,09	25,67	8,44
1896–1900.	11,27	24,14	20,92	8,19	11,82	24,24	20,06	7,83
1901–1905.	16,23	25,60	23,36	9,61	15,42	26,35	20,44	9,25
1906–1910.	15,59	22,88	20,01	9,80	17,22	24,83	18,93	10,71

Rezultati u tabeli 7. pokazuju da postoje male razlike u prosječnim cijenama kod pojedinih sočivica između Kraljevine i Županije. Tako npr. uzme li se u razmatranje razdoblje od 1906–1910. godine, tada je prosječna cijena graha u Kraljevini za 10,46% veća od one u Županiji. Prosječna cijena leće u Kraljevini je za razmatrano razdoblje, veća od prosječne cijene u Županiji za 8,52%. Nadalje, kod kulture zečak prosječna cijena u Kraljevini je za 5,40% niža od one u Županiji, dok je kod boba za 9,29% veća u Kraljevini u odnosu na Županiju.

Interesantno je naznačiti da su prosječne cijene kulture zečak u svim razmatranim razdobljima niže u Kraljevini u odnosu na one u Županiji. Najveća razlika prisutna je u razdoblju 1901–1905. godine kada su prosječne cijene u Kraljevini za 12,50% niže od onih u Županiji. Najniža postotna razlika u prosječnim cijenama između Kraljevine i Županije prisutna je kod kulture graha u razdoblju od 1893–1895. godine. U tom je razdoblju prosječna cijena graha u Kraljevini za 0,17% niža od prosječne cijene graha u Županiji. Najviša razlika postotne prosječne cijene između Kraljevine i Županije prisutna je kod graha u razdoblju 1906–1910. godine i iznosi 10,46%. To znači da su prosječne cijene u Kraljevini za toliko postotaka veće od onih u Županiji. Najniža postotna razlika prisutna je u razdoblju 1896–1900. godine kod kulture leće. Tada su prosječne cijene u Kraljevini bile veće za 0,41% od onih u Županiji.

Listanjem Glavnih izvještaja po pojedinim godinama nalaze se podaci o tržišnim cijenama gospodarskih proizvoda po Županijama i kotarima. Tako npr. u Izvještaju za 1896. godinu nalazi se podatak da je u kotaru Ludbreg cijena bijelog graha po q 7 for. 50 nč, a šarenom grahu 5 for. 50 nč.[37)]

U Izvještaju VIII za 1901. godinu na stranici 97. nalazi se tabela 19. iz koje je vidljivo za koliko su kruna cijene žitarica i graha u Kraljevini i županijama veća ili manja nego što je bila 1899. godine. Za grah se navodi da mu je cijena u 1900. godini bila niža za 0,98 K/q u Županiji Varaždin, dok je u Kraljevini cijena bila niža za 0,49 k/q.[38)]

Slična zapažanja mogu se naći i u Izvještaju za 1902. godinu. U Županiji Varaždin cijena graha bila je 1901. godine za 0,53 K/q veća nego 1900. godine. U isto vrijeme cijena graha u Kraljevini bila je pak niža za 0,06 K/q.[39)]

5.2. Vrijednost priroda sočivica

Vrijednost priroda sočivica praćena je u Županiji u forintama od 1893–1898. godine. U Kraljevini vrijednost priroda u forintama se prati od 1893–1895. godine. Uzme li se u obzir pretpostavka da je jedna forinta jednaka dvije krune, tada se vrijednost priroda u krunama i po razdobljima može pratiti preko tabele 8.

Tabela 8. Vrijednost priroda sočivica za Županiju i Kraljevinu po razdobljima od 1893–1910. godine u 000 kruna

	Županija Varaždin				Kraljevine Hrvatska i Slavonija			
Razdoblje	Grah	Leća	Zečak	Bob	Grah	Leća	Zečak	Bob
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1893–1895.	2 755	37	53	166	20 025	314	1 045	662
1896–1900.	6 600	97	201	284	50 915	651	2 338	1 175
1901–1905.	11 130	215	230	305	60 957	1 133	3 701	1 348
1906–1910.	12 393	344	815	530	65 027	1 506	4 716	1 596
Ukupno	32 878	693	1 299	1 285	196 924	3 604	11 800	4 781
Postotak	90,94	1,92	3,59	3,55	90,90	1,66	5,44	2,20

Gleda li se vrijednosno na prirod sočivica može se na osnovi tabele 8. uočiti da je vrijednosni prirod graha i u Županiji i u Kraljevini najveći. Vrijednosno prirod graha čini u Županiji 90,94% ukupne vrijednosti sočivica za razdoblje 1893–1910. godine, dok je u Kraljevini taj postotak 90,70%. Učešće leće u Županiji u ukupnoj vrijednosti priroda sočivica čini svega 1,92%, a u Kraljevini 1,66%. Za vrijednost priroda zečka i boba može se reći da su u Županiji približno jednaki u vrijednosnoj strukturi. Međutim, u Kraljevini zečak značajno više učestvuje u vrijednosnoj strukturi od boba, kako po pojedinim razdobljima tako i za cijelo promatrano razdoblje od 1893–1910. godine. U vrijednosnoj strukturi promatranog razdoblja 1893–1910. godine, zečak učestvuje s 5,44%, a bob s 2,20%.

5.3. Vrijednost ratarske produkcije

Vrijednost ratarske produkcije u Županiji Varaždin od 1893–1898. godine, kao i ukupna vrijednost produkcije sočivica, data je u forintama. U Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji ove vrijednosti date su u forintama od 1893–1895. godine. Vrijednosti ukupnog priroda sočivica i ratarske produkcije date su u krunama u preostalim godinama.

U tabeli 9. po razdobljima prikazane su vrijednosti priroda sočivica i ratarske produkcije za Županiju i Kraljevinu.

Tabela 9. Vrijednost priroda sočivica i ratarske produkcije za Županiju i Kraljevinu po razdobljima od 1893–1910. godine u 000 kruna

	Županija Varaždin			Kraljevine Hrvatska i Slavonija		
Razdoblje	Sočivice	Ratarska	%(2/3)	Sočivice	Ratarska	%(5/6)
1	2	3	4	5	6	7
1893–1895.	3 017	59 062	5,11	22 061	627 826	3,51
1896–1900.	7 182	109 995	6,53	55 084	1 257 094	4,38
1901–1905.	9 801	146 730	6,68	74 139	1 604 500	4,62
1906–1910.	14 082	198 371	7,10	72 854	2 271 672	3,21
Ukupno	34 082	514 158	6,63	224 138	5 761 092	3,89

Napomena: 1 forinta = 2 krune

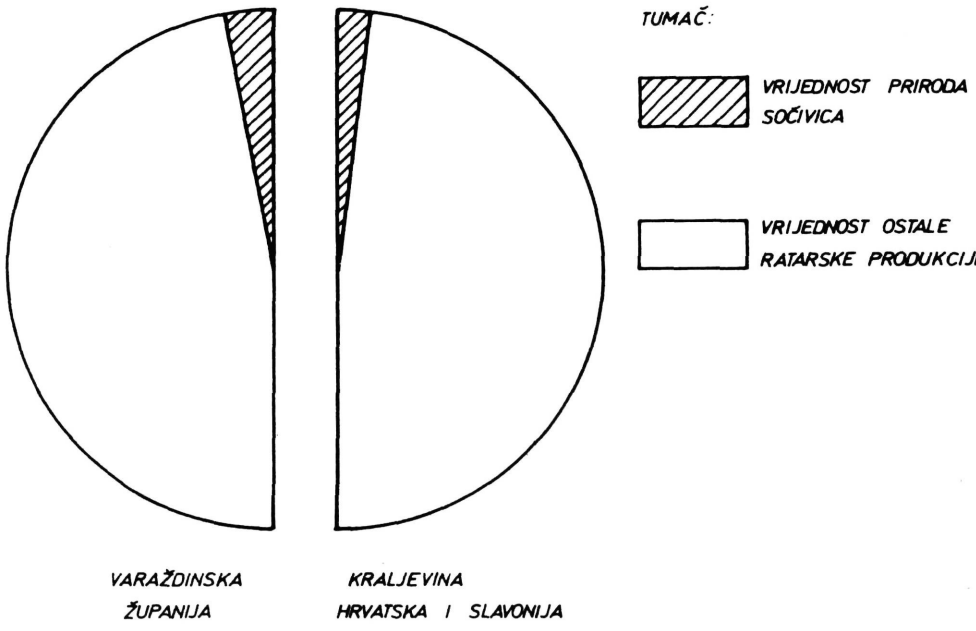
Rezultati iz tabele 9. pokazuju da je postotno učešće vrijednosti priroda sočivica u ukupnoj vrijednosti ratarske produkcije u Županiji (kolona 4.) i u Kraljevini (kolona 7.) značajno različito. U svim naznačenim razdobljima učešće vrijednosti sočivica u vrijednosti ratarske produkcije veće je kod Županije nego kod Kraljevine. To je pak znak da su sočivice u Županiji imale značajno mjesto u prehrani ljudi i ishrani stoke. Razmatra li se cjelokupno razdoblje od 1893–1910. godine tada u strukturi ratarske produkcije Županije sočivice čine 6,63% ukupne vrijednosti ratarske produkcije. Za isto vremensko razdoblje taj postotak u Kraljevini iznosi 3,89% što čini 41,33% od strukture sočivica u ratarskoj produkciji Županije.

Jedna slična analiza može pokazati omjere vrijednosti priroda sočivica i vrijednost ratarske produkcije u Županiji i Kraljevini. Ti omjeri dati su u tabeli 10.

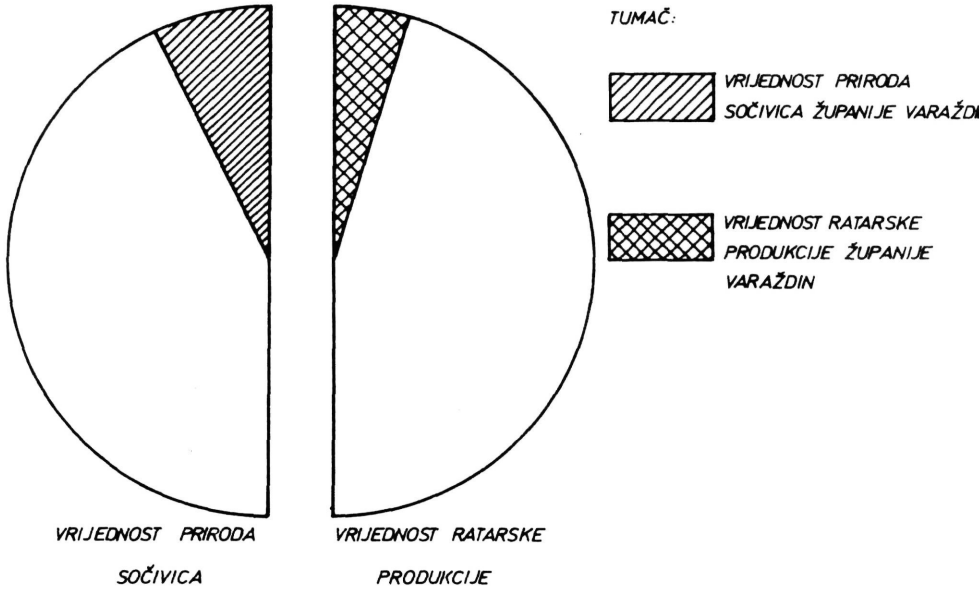
Tabela 10. Učešće vrijednosti priroda sočivica i vrijednosti ratarske produkcije u Županiji i Kraljevini po razdobljima od 1893–1910. godine u postotku

	Vrijednost priroda sočivica u 000 K			Vrijednost ratarske produkcije u 000 K		
Razdoblje	Županija	Kraljevina	%(2–3)	Županija	Kraljevina	%(5/6)
1	2	3	4	5	6	7
1893–1895.	3 017	2 2061	13,68	5 9062	627 826	9,41
1896–1900.	7 182	5 5084	13,04	10 9995	1 257 094	8,75
1901–1905.	9 801	7 4139	13,22	14 6730	1 604 500	9,14
1906–1910.	14 082	7 2854	19,33	19 8371	2 271 672	8,73
Ukupno	34 082	22 4138	15,21	51 4158	5 761 092	8,92

Tabela 10. pokazuje da učešće vrijednosti priroda sočivica Županije u Kraljevini za sva razmatrana razdoblja prelazi 13%, a najveće je bilo u razdoblju od 1906–1910. godine i iznosi 19,33%. Razmatra li se učešće ratarske produkcije Županije u vrijednosti te produkcije u Kraljevini tada je uočljivo da se to učešće kreće između 8,73% i 9,41%. Iznijeti postoci ponovo potvrđuju veliku važnost sočivica u Županiji Varaždin. Do istih spoznaja može se doći i na osnovi razmatranja grafikona 3. i 4.

Graf. 3. UČEŠĆE VRIJEDNOSTI PRIRODA SOČIVICA U VRIJEDNOSTI RATARSKE PRODUKCIJE ŽUPANIJE I KRALJEVINE

Graf. 4. UČEŠĆE VRIJEDNOSTI PRIRODA SOČIVICA I RATARSKE PRODUKCIJE ŽUPANIJE U KRALJEVINI

Od godine 1893. statistički se prati ratarska produkcija i podacima o njenoj vrijednosti. O tome govori i slijedeći navod: »Godine 1893. pokušalo se je po prvi put, popuniti našu statistiku ratarske produkcije i podatci o njenoj vriednosti. Stalni su naime gospodarski izvjestitelji trebali da izkažu popriečnu cienu po jedne metričke cente raznih plodina, produciranih u njihovu području, imajući pred očima ciene mjeseca kolovoza, odnosno za kasnije dozrievajuće plodine ciene mjeseca listopada. Kombinirajući naznake o popriečnoj cieni sa podatci občinskih poglavarstva o produciranih količinah sračunavala se je tad u statističkom uredu ukupna vriednost ciele produkcije, u koliko je ova bila predmetom izvidu. Valja naime znati, da izvidi o vriednosti produkcije za sada još neobsižu vrtljarske produkcije, a da se naznake o popriečnoj cieni neizkazuju ni za sve poljske plodine već samo za one, koje se ističu većom važnosti u gospodarstvu ciele zemlje.«[40]

Daljnja praćenja vrijednosti produkcije statistički su dotjerivana. Iz glavnih izvještaja moguće je po pojedinim godinama, uz vrijednosne pokazatelje, naći i vrijednosnu strukturu ratarske produkcije izraženu u postocima.

6. Zaključak

Već je otprije poznata činjenica da su Hrvatska i Slavonija bile gospodarski nerazvijene, gdje je u strukturi narodnog gospodarstva izrazitu dominaciju imala poljoprivredna proizvodnja. Vanpoljoprivredne djelatnosti nisu se razvijale uslijed nedostatka financijskih sredstava, slabosti kreditnog kapitala, nemogućnosti gradnje potrebnih prometnih tokova, a osobito nepovoljno stanje nastalo je sklapanjem Hrvatsko-ugarske nagodbe, kojom su Hrvatska i Slavonija došle u gotovo kolonijalni položaj u odnosu na Mađarsku. Iako su između Hrvatske i Slavonije postojale razlike u nivou gospodarske razvijenosti pojedinih prirodnih odnosno upravnih cjelina ipak te razlike nisu bile takvog značaja da bi neka cjelina pokazivala znakove bitne razlike u gospodarskoj strukturi. Tako je i gospodarstvo varaždinske županije pokazivalo sve značajke kakve je pokazivalo i cjelokupno gospodarstvo Hrvatske i Slavonije.

I na ovom području najznačajnija gospodarska grana bila je poljoprivredna proizvodnja, a unutar te proizvodnje ratarstvo.

U strukturi ratarske proizvodnje nalazimo proizvodnju sočivog bilja i to grah, bob, zečak (grašak) i leća. Površine pod sočivicama nisu bile značajne i u vremenu od 1885–1910. godine, zauzimale su tek do 10% ukupnih površina pod oranicama i vrtovima.

U pogledu prinosa izraženih u hektolitrima odnosno metričkim centima po jutru, iako se po godinama javljaju oscilacije ipak se može konstatirati da je riječ o približno istim prirodima u Kraljevini i Županiji. No unutar pojedinih sočivica postoje značajne razlike u prirodu po promatranim razdobljima. To je naročito izraženo kod graha kako u Kraljevini tako i u Županiji.

Prosječni prirodi sočivica u Županiji bili su pretežno viši od priroda u Kraljevini u čemu je posebno značajan prosječan prirod graha po stanovniku koji je npr. u razdoblju 1906–1910. godine iznosio 54,5 kg. To ukazuje na činjenicu da su sočivice a ponajviše grah imale značajnu ulogu u prehrani stanovnika varaždinske županije.

Izraženo u vrijednosti proizvodnja sočivica u varaždinskoj županiji je u promatranom razdoblju činila 6,63% ukupne vrijednosti ratarske proizvodnje, dok je taj postotak za Hrvatsku i Slavoniju iznosio 3,89%.

Vrijednost priroda sočivica u varaždinskoj županiji činila je prosječno 15,21% ukupne vrijednosti priroda sočivica u Hrvatskoj i Slavoniji dok je za ukupnu ratarsku proizvodnju taj postotak iznosio 8,92%. Ovi podaci ukazuju na relativnu važnost proizvodnje sočivica u strukturi ratarske proizvodnje.

Sve izneseno u radu kao i ovim zaključnim razmatranjima upućuje na slijedeću konstataciju: bez obzira na probleme gospodarskog razvoja kako Hrvatske i Slavonije tako i varaždinske županije, nepobitno proizlazi činjenica da je osnovna gospodarska djelatnost u promatranom razdoblju bila poljoprivredna proizvodnja. U strukturi poljoprivredne proizvodnje najznačajnija djelatnost bila je ratarska proizvodnja. U okviru koje se odvijala i proizvodnja sočivica. Te poljoprivredne kulture imale su veliki značaj za prehranu stanovnika Hrvatske i Slavonije a osobito stanovnike Varaždinske županije.

SAŽETAK

Nastavljajući svoj rad na proučavanju problematike gospodarskih a ponajviše poljoprivrednih značajki varaždinske županije na razmeđi 19. i 20. stoljeća autori se na ovom mjestu bave sočivicama. Proučavano vremensko razdoblje obuhvaća 26 godina, tj. razdoblje od 1885–1910. godine. Valja naglasiti da su se u sastavu Varaždinske županije nalazili upravni kotarevi: Ivanec, Klanjec, Krapina, Ludbreg, Novi Marof, Pregrada, Varaždin i Zlatar, dok je grad Varaždin imao poseban status. Sočivice pripadaju porodici lepirnjača – Papilinonacae (Leguminosae) unutar različitih rodova. Ovim ratarskim kulturama pripadaju: grah (Phaseolus vulgaris), grašak (Pisum sativum), leća (Ervum lens), bob (Vicia faba), kao i soja (Glicine hispida), zeleni orašac (Arachis hypogea), slanutak (Cicer arietinum) i lupina (Lupinus sp.). Površine pod sočivicama zauzimale su u razmatranom razdoblju do 10% ukupnih površina pod oranicama i vrtovima. Sijalo se i sadilo grah, bob, grašak i leću. Prosječni prirodi sočivica u Županiji bili su pretežno viši od prosječnog priroda u Kraljevini. Kao primjer navodimo da je prosječni prirod graha po stanovniku u razdoblju 1906–1910. godine bio 54,5 kg. To ukazuje na činjenicu da su sočivice a ponajviše grah imale značajnu ulogu u prehrani stanovnika Varaždinske županije. Izraženo u vrijednosti proizvodnja sočivica u Varaždinskoj županiji istraživanog razdoblja iznosila je 6,63% ukupne vrijednosti ratarske proizvodnje, dok je taj postotak za Hrvatsku i Slavoniju bio 3,89%.

DIE PRODUKTION DER HÜLSENFRÜCHTE IM KOMITAT VARAŽDIN AM ENDE DES 19. UND AM ANFANG DES 20. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

In der vorliegenden Arbeit analysieren die Autoren die Produktion der Hülsenfrüchte (Bohnen, Erbsen, Linsen und Futterbohnen) im Komitat Varaždin in der Zeitspanne von 1885 bis 1910. Das Komitat Varaždin umfaßte zu dieser Zeit folgende Verwaltungsbezirke: Ivanec, Klanjec, Krapina, Ludbreg, Novi Marof, Pregrada, Varaždin und Zlatar, während die Stadt Varaždin einen besonderen Status hatte. Am Ende des 19. Jahrhunderts war die Ackerbauproduktion der bedeutendste Zweig in der Struktur der Landwirtschaft. Die Hülsenfrüchteflächen nahmen in der genannten Zeitspanne bis 10% der gesamten Acker- und Gartenflächen ein. Die durschnittlichen Erträge der Hülsenfrüchte im Komitat waren vorwiegend größer als die durchschnittlichen Erträge im Königreich. Als Beispiel führt man an, daß der durchschnittliche Ertrag bei Bohnen pro Kopf der Bevölkerung in der Zeitspanne

von 1906 bis 1910 54,5 kg war. Das weist auf die Tatsache hin, daß die Hülsenfrüchte und besonders Bohnen eine bedeutende Rolle bei der Ernährung der Bevökerung des Komitates Varaždin spielten. Im Wert ausgedrückt, betrug die Hülsenfrüchteproduktion im Komitat Varaždin in der erforschten Zeitspanne 6,63% des Gesamtwertes der Ackerbauproduktion, während dieses Prozent für Kroatien und Slawonien 3,89% betrug. Der Ertragswert der Hülsenfrüchte im Komitat Varaždin betrug im Durchschnitt 15,21% des gesamten Ertragswertes der Hülsenfrüchte in Kroatien und Slawonien, während das Prozent für die gesamte Ackerbauproduktion 8,92% betrug.

L I T E R A T U R A :

1. GALIĆ, I.: Problemi agrarne politike u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1921.
2. ... Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskih prilikah u obće, Publikacija kr. statističkog ureda u Zagrebu, za godine 1885–1911.
3. KAŠPAR, L.: Seoska prehrana varaždinskog kraja, Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin, br. 6, Varaždin 1961.
4. KRIN, D.: Ekotropologija, Visoka ekonomsko-komercialna šola Maribor, 1982.
5. KERO, K., REĐEP, M., ŽUGAJ, M., BOJANIĆ, M.: O ratarskoj produkciji županije Varaždin početkom 20. stoljeća, Zbornik radova br. 6, Fakultet organizacije i informatike Varaždin, Varaždin, 1982.
6. ... Poljoprivredna enciklopedija, svezak 1 i 2, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, MCMLXVII i MCMLXX.
7. REĐEP, M., ŽUGAJ, M., BOJANIĆ, M., KERO, K.: Značajke ratarske proizvodnje varaždinske županije koncem 19. stoljeća, Varaždinski zbornik 1181–1981, JAZU i Skupština općine Varaždin, Varaždin, 1983.
8. ... Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I. 1905, Publikacija kraljevskog zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu LIX. Zagreb, 1913.
9. ... Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije 1906–1910. Publikacija kraljevskog statističkog ureda LXXII, Zagreb, 1917.
10. ... Statistički godišnjak općine Varaždin, Godina IV, Općina Varaždin, Varaždin, lipanj 1981.
11. STIPETIĆ, V.: Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske, JAZU, građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 7, Zagreb, 1959.
12. TADEJEVIĆ, V., JAKOVLIĆ, V.: Poznavanje robe s osnovama tehnologije i nauke o ishrani, Školska knjiga, Zagreb, 1976.
13. TODORIĆ, J., GRAČAN, R.: Specijalno ratarstvo, Školska knjiga, Zagreb, 1973.
14. ZORIČIĆ, M.: Prilozi statistici ratarske produkcije god. 1885–1887. u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Publikacije kr. statističkog ureda u Zagrebu, Zagreb, 1889.
15. ZORIČIĆ, M.: Statistika ratarske produkcije godine 1888–1892. u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Publikacija kr. statističkog ureda u Zagrebu XVII, Zagreb, 1894.

B I L J E Š K E

1) Tako se od objavljenih radova mogu spomenuti:
   1. BOJANIĆ, M., KERO, K., REĐEP, M., ŽUGAJ, M.: Karakteristike vinogradarstva Varaždinske županije krajem 19. stoljeća, Zbornik radova 5, FOI Varaždin, Varaždin, 1981.
   2. KERO, K., REĐEP, M., ŽUGAJ, M., BOJANIĆ, M.: O ratarskoj produkciji Županije Varaždin početkom 20. stoljeća, Zbornik radova 6, FOI Varaždin, Varaždin, 1982.
   3. REĐEP, M., ŽUGAJ, M., BOJANIĆ, M., KERO, K.: Značajke ratarske proizvodnje Varaždinske županije koncem 19. stoljeća, JAZU i SO Varaždin, Varaždin, 1983.
   4. ŽUGAJ, M., BOJANIĆ, M., KERO, K., REĐEP, M.: Kukuruz kao osnovni usjev ratarske proizvodnje Varaždinske županije krajem 19. i početkom 20. stoljeća, Zbornik radova 7, FOI Varaždin, Varaždin, 1983.

5. REĐEP, M.: Kućne zadruge u Hrvatskoj i Slavoniji u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća, Zbornik radova 8, FOI Varaždin, Varaždin, 1984.
6. REĐEP, M., ŽUGAJ, M.: Posjedovna struktura Varaždinske županije u svijetlu popisa gospodarstva iz 1895. godine, Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU 1, Varaždin, 1986.
7. REĐEP, M., ŽUGAJ, M.: Stočarstvo Varaždinske županije u svijetlu popisa 1895. i 1911. godine, Zbornik radova 9–10, FOI Varaždin, Varaždin, 1986.
8. REĐEP, M.: Zemljorasterećenje na području Varaždinske županije koncem 19. i početkom 20. stoljeća Zbornik radova 9–10, FOI Varaždin, Varaždin, 1986.
9. REĐEP, M., ŽUGAJ, M.: Nepoljoprivredna proizvodnja u Varaždinskoj županiji početkom 20. stoljeća, Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin JAZU 3, Varaždin 1989.
10. REĐEP, M., ŽUGAJ, M.: Gospodarske karakteristike Varaždinske županije koncem 19. i početkom 20. stoljeća, Zbornik radova 15 FOI Varaždin, Varaždin, 1991.

2) Broj stanovnika stavljen je u odnos samo s ratarskim površinama tj. oranicama, vrtovima, livadama i vinogradima a iz površine su izuzeti pašnjaci i šume kako bi se dobile što realnije veličine kojima su raspolagala poljoprivredna domaćinstva tj. stanovništvo koje je živjelo od poljoprivredne proizvodnje.

3) TODORIĆ, I., R. GRAČAN: Specijalno ratarstvo, I. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1973, str. 101.

4). ... Poljoprivredna enciklopedija, svezak 2, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, MCMLXX, str. 478.

5) TADEJEVIĆ, V., JAKOVLIĆ, V.: Poznavanje robe s osnovama tehnologije i nauke o ishrani, III izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1976, str. 196.

6) KERIN, D.: Ekotropologija, Visoka ekonomska – komercialna šola, Maribor, 1982, str. 131.

7) TODORIĆ, I., GRAČAN, R.: Specijalno ratarstvo, Školska knjiga, Zagreb, 1973., str. 104–108.

8) Ibid. str. 108.

9). ... Statistički godišnjak općine Varaždin, godina IV, Općina Varaždin, Varaždin, lipanj 1981, str. 85.

10) TADEJEVIĆ, V., JAKOVLIĆ, V.: Poznavanje robe s osnovama tehnologije i nauke o ishrani, III. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Školska knjiga, 1976, str. 196.

11) KERIN, D.: Ekotropologija, Visoka ekonomsko-komercialna šola, Maribor, 1982, str. 131.

12) TODORIĆ, I., GRAČAN, R.: Specijalno ratarstvo, Školska knjiga, Zagreb, 1973, str. 116–118.

13) ... Poljoprivredna enciklopedija, svezak 1, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, MCMLXVII, str. 402.

14) TADIJEVIĆ, K., JAKOVLIĆ, V.: Poznavanje robe s osnovama tehnologije i nauke o ishrani, III. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Školska knjiga, 1976., str. 196.

15) TADEJEVIĆ, V., JAKOVLIĆ, V.: Poznavanje robe s osnovama tehnologije i nauke o ishrani, III. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Školska knjiga, 1976, str. 196.

16) Statistički izvori predstavljeni su publikacijama Kr. zemaljskoga statističkog ureda u Zagrebu: »Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama u obće« za godine 1885–1911, »Prilozi statistici ratarske produkcije godina 1885–1887 u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji«, »Razredba tla po vrstih gojidbe te oranica i vrtova po pojedinih plodinah« od 1885–1887, »Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I. iz 1905.«, »Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije II., 1906–1910.

17) Kolike su površine u Hrvatskoj i Slavoniji bile obrađene raznim vrstama sočivica, kao glavnim i uzgrednim usjevom u razdoblju 1885–1892. i u kakvom su omjeru stajale prema cijeloj površini oranica i vrtova, pokazuje tablica 17 u »Statistika ratarske produkcije godina 1888–1892. u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji«, Zagreb, 1894, str. XXVI. Komentirajući ove podatke M. Zoričić piše: »A jer od sočivica na polju samo grah i bob zapremaju znatnije površine, to se u njoj samo ove dvie vrsti spominju napose, dočim su površine za zečak i leću, izkazane takodjer u tabelarnom dijelu, ovdje spojene s površinami ostalih žitarica. Na grah sam odpadaju po tom pregledu malne četiri petine od ciele površine obradjene sočivicami. Površine nisu mu doduše niti kod glavnih niti kod uzgrednih usjeva rasle neprekidno od godine do godine. Prema godini 1886. one su se ipak u cielom podigle znatno i jače nego li ciela površina oranica i vrtova. Od potonje zapremao je grah godine 1886. samo 1.11, g. 1892. već 1.70 postotka, računajući ovamo i površine zasijane grahom kao uzgrednim usjevom, koje su svake godine bez iznimke bile znatno veće od površina, izkazanih za grah kao glavni usjev.

Za sravnjivanje brojeva za pojedine godine udariti će u oči, kako se je površina graha kao glavnoga usjeva, pošto je od g. 1886. do g. 1889, bila gotovo stacijonirana, godine 1890. podigla za preko 4 tisuće jutara, a kako je i kod uzgrednih usjeva od g. 1890. na g. 1891. narasla za preko 5 tisuća jutara. Kraj tolikih razlika sama se po sebi namiće sumnja, nije li napredak ovdje i ondje tek prividan, ne potiče li samo odatle, što su izvidni organi, procienjujući površine obrađene grahom, posljednjih ovih godina postupali drugačije, možda i pomnije nego li prije. Al ako se posmotri i geografski detalj, što ga sadržavaju skrižaljke tabelarnoga diela, vidjeti će se, da se sav onaj prirast i kod glavnih i kod uzgrednih usjeva razdielјuje na velik dio zemlje, da u njem više ili manje učestvuju i svi pojedini kotari odnosnih županija, te je već po tom vjerojatno, da se je u nas u novije doba sbog veće tražnje i bolje prodaje i sbilja uzela produkciji sočivica posvećivati veća pažnja a da je napredak taj našao izraz i u brojevih naše statistike.« (Isto, str. XXV i XXVI). U nastavku M. Zoričić veli da mu je dužnost upozoriti i na to, kako se u nas još razmjerno malene površine namjenjuju bobu, biljci izvanredno korisnoj i unosnoj. Za njim zaostaje površina ostalih sočivica, leće, zečka itd. Kod potonjih veća je važnost proizvodnje u vrtovima, ali ona nije uzeta u račun.

»Po pregledu ovom očito je, da se grah bar na poljsku goji u zapadnom dielu zemlje izuzevši jedinu županiju ličko-krbavsku, više nego u iztočnom. U modruško-riečkoj, zagrebačkoj i varaždinskoj županiji čini sva površina zajedno s nuzgrednimi usjevi do tri postotka, u bjelovarsko-križevačkoj pako, koja se svojim prilikami primiče slavonskim županijam, i u ostale tri iztočne županije tek po jedan i pol postotka ciele površine oranica i vrtova.« (Isto, str. XXVI).

18) Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskih prilikah u obće, Izvještaj 1, Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1895, str. 7.

19) Prirod ostalih sočivica javlja se u Županiji Varaždin svega kroz šest godina u zanemarivim količinama te kao takav nije ni prikazivan u tabeli 4. U Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji prirod ostalih sočivica predočen je kroz 12 godina, a zbog neznatnih količina prema naznačenim količinama sočivica nije također prikazan u tabeli 4. Među ostalim sočivicama navodi se soja. Ona se prvi put spominje 1893. g. u Gornjem Miholjcu (Virovitička županija). Prirod po katastarskom jutru »kretao se od 479 do 926 kg.« (Glavni izvještaj o stanju usjeva i o gospodarskih prilikah u obće, Izvještaj VIII. Godina 1893, str. 67).

Osim toga seljaci su sijali krmnu smjesu grahorice (50 1/ral) i zobi (70 1/ral). Naročito se to javlja u onim godinama kada u »gospoštije neima (...) djetelina sjemena na prodaju, a seljaci se žacaju od nečista, puna viline kosice sjemena, kakvo se po domaćih dućanih jeftino prodaje« (Glavni izvještaj o stanju usjeva i o gospodarskih prilikah u obće, Izvještaj I., Godina 1874, str. 10).

20) »I ono graha, što se uzdržalo po kuruzi, da je za čudo »jalovo«, bud što mu je suviše kišarilo za cvatnje, bud što ga je u cvietu »ofurio« jug, a mjestimice opet da je i grahove napala »medljika« ili »peronospora« (Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskih prilikah u obće. Izvještaj VIII, Godina 1897, str. 99).

»Koncem travnja bilo je već niklo nešto graha, težana tek mjestimice na polsku a obično uz kuruzu, te su ga mrazovi treće dekade ofurili, pak će se morati ponovno saditi. (Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama u obće. Izvještaj III, Godina 1899, str. 29).

»Osim vječna kišarenja i s toga premokra tla u velike su zapinjale radnje oko sjetve i sadbe...« (Glavni izvještaj o stanju usjeva i gospodarskim prilikama u obće. Izvještaj V. Godina 1900, str. 44).

»Sbog izdašna i prečesta kišarenja te sbog nizke temperature, za koje bi osvitali opetovani jaki mrazovi, iza mećave pače i po koja, »smrzavica«, zapela je sva vegetacija bez razlike, a dakako i sva sjetva jarih žitarica i inih plodina«. (Glavni izvještaji o stanju usjeva i gospodarskim prilikama u obće. Izvještaj V. Godina 1905, str. 21).

»Sve vrsti okapanja obavljahu se težkom mukom, bilo motikom, bilo ratilima, jedno što je svigdje bilo prebujnog korova, a drugo što bi vjetrovi brzo osušili kišama upljeskanu zemlju, te bi se okorilo isto teže tlo« (Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama u obće. Izvještaj VII. Godina 1900, str. 64).

»Prve je polovice svibnja bilo vrieme vrlo promjenjlivo, vjetrovito, treće pentade sa sjevernih i iztočnih jakih vjetrova neobično hladno, nočju i jutrom gotovo studeno, uz veoma malo oborina. Prve je dekade doduše kišarilo više puta, mjestimice na 2 do 6 dana. Ali su kiše tek »rosikale«, malo gdje uz oluje nešto izdašnije nakvasile mekotu, što bi jaki vjetrovi odmah posušili i okorili tako, te je izrazita suša po svim krajevima bila to osjetljivijom, što

je gdje palo manje kiše druge polovice travnja« (Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama u obće, Izvještaj V. Godina 1901, str. 57).

»Dne 1. kolovoza u 9 h na večer diže se iznenada silni vihor, a uz njega prosu se i tuča, srećom pomiešana kišom i kratkotrajna, nad poreznom općinom Žabnik, kot. Varaždin. Ipak bilo je dosta štete po vrtovih sela Bartolovec. Znatnije potukla je tuča selo i majur Štefanec...« (Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskih prilikah u obće. Izvještaj IX. Godina 1897, str. 110).

»Mjestimice po župi Sv. Gjuragj, te sela Selnik, zatim po općini Mali Bukovec, kotara Ludbreg, obila je tuča kuruze do gole stabljike, proso i heljdu posve uništila, a ne manje grah i voće. Oko 4 sata po podne padala je i po općini Jalžabet, kotara Varaždin, doduše oriedka, ali poput jajeta krupna tuča. U nizinama, osim majura Štefanec, nije bilo znatnije štete, po brdu pako u velike su nastradali vinogradi, prirod i loza. U mjestima Kelemen i Novakovec, i rudini Golobrdo ima kvara po trsju i preko trećine priroda, a heljda i voće posve su uništeni. U Kelemenu (Varaždinsko brdo) bilo je pojedinih zrna leda poput piesti debelih« (Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama u obće. Izvještaj XIII. Godina 1906, str. 116).

21) Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskih prilikah u obće. Izvještaj XIII. Godina 1897, str. 160.
22) Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskih prilikah u obće. Izvještaj IV. Godina 1897. str. 54.
23) Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskih prilikah u obće. Izvještaj V. Godina 1897. str. 66.
24) Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama u obće. Izvještaj I. Godina 1898, str. 18.
25) Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskih prilikah u obće. Izvještaj XI. god. 1897, str. 132.
26) Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama u obće. Izvještaj V, god. 1898, str. 67.
27) Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama u obće. Izvještaj V. god. 1899, str. 44.
28) Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama u obće. Izvještaj VI, god. 1899, str. 59.
29) Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama u obće. Izvještaj IX, god. 1899, str. 78–79.
30) Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama u obće. Izvještaj VI, god. 1900, str. 55.
31) Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama u obće. Izvještaj IX, god. 1990, str. 86.
32) Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama u obće. Izvještaj X, god. 1990, str. 96.
33) Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama u obće. Izvještaj XI, god. 1900, str. 110.
34) KAŠPAR, L.: Seoska prehrana varaždinskog kraja, Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin, br. 6, Varaždin, 1981, str. 116.
35) KAŠPAR, L.: Seoska prehrana varaždinskog kraja, Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin, br. 6, Varaždin, 1981, str. 117.
36) Novčana jedinica Austrije bio je forint koji se dijelio na 60 krajcera. Nakon provedenih novčanih reformi 1857. i 1858. godine uveden je forint koji se dijelio na 100 krajcera (novčića), a od 1892. godine izvršena je zamjena u odnosu 1 forint = 2 krune. Bez obzira na izvedenu zamjenu u mnogim izvještajima se čak do 1900. godine kao novčana jedinica pojavljivao forint, pa se tako i u ovim podacima do 1895. godine vrijednost izražavala u forintama.
37) Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskih prilikah u obće. Izvještaj II, god. 1896, str. 45.
38) Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama u obće. Izvještaj VIII, godina 1901, str. 97.
39) Glavni izvještaj o stanju usjeva i o gospodarskim prilikama u obće. Izvještaj IX, godina 1902, str. 108.
40) Glavni izvještaji o stanju usjeva i o gospodarskih prilikah u obće. Izvještaj II, god. 1894, str. 25.

Primljeno: 1992–11–15

R A D O V I
Zavoda za znanstveni rad
HAZU Varaždin

UDK: 63 "18/19"
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

M I L I V O J R E Đ E P
Fakultet organizacije i informatike
Varaždin

»ZAJEDNIČKA ZEMLJIŠTA« U HRVATSKOJ I SLAVONIJI NA PRIJELAZU 19. U 20. STOLJEĆE S POSEBNIM OSVRTOM NA VARAŽDINSKU ŽUPANIJU

LES TERRAINS COMMUNS EN CROATIE ET SLAVONIE À LA TRANSITION DU XIXe AU XXe SIÈCLE AVEC UN REGARD SPÉCIAL SUR L'ARRONDISSEMENT DE VARAŽDIN

Dans cette oeuvre on apporte quelques caractéristiques gu'on appelle »les terrains communs«. En Croatie et Slavonie cette catégorie des terrains inclusait les especès très importantes. Pour l'Arrondissement de Varaždin cette catégorie n'avait aucune importance comme pour le reste de la Croatie et la Slavonie. Ce type de l'économie presente un reste des temps passés. En cette facon il n' était pas possible de l' accomoder aux nouvelles relations et ce type a dû disparaître.

U dosadašnjim istraživanjima[1] gospodarstva Varaždinske županije koncem 19. i početkom 20. stoljeća najobuhvatnije su istražene karakteristike poljoprivredne proizvodnje, što je i normalno obzirom na značaj poljoprivredne proizvodnje u strukturi narodnog gospodarstva. Uz spomenuto istraživanje u poljoprivrednoj proizvodnji potrebno se zadržati na jednoj, do sada, neistraženoj kategoriji a to su tzv. »zajednička zemljišta« koja su zahvaćala znatan dio zemljišnih površina, 2,775.375 jutara dok su inokosna gospodarstva i zadružna gospodarstva zahvaćala 4,662.295 jutara što znači da je od ukupne poljoprivredne površine 7,438.370 jutara na ovu kategoriju posjeda otpadalo 37% ukupnih poljoprivrednih površina.

Popisom iz 1895. godine, osim gruntovno provedenog samovlasništva te vlasništva kućnih zadruga, utvrđen je znatan dio zemljišnih površina koji je pripadao tzv. »pravnim osobama«. Na osnovi tog popisa utvrđene površine su iznosile:

Tabela 1 Posjed pravnih osoba 1895.

Pravna osoba	Površina u jutrima a 1600 čhv
1. Državni i zemaljski erar	680.820
2. Gradovi	29.822
3. Ladanjske upravne općine	351.866
4. Krajiške imovne općine	668.938
5. Ostale imovne i urbarske općine	983.031
6. Crkveni posjedi: a) rimokatolička crkva	99.454
b) grkokatolička crkva	4.061
c) grko-istočna crkva	49.491
d) ostale crkve	442
7. Škole	1.561
8. Zaklade	5.912
9. Tečevne udruge	40.152
10. Društva	249
11. Željeznice	7.775
12. Komposesorati	11.363
13. Povjerbine	34.616
14. Javna dobra i ostalo	22.947
UKUPNO	2,992.500

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I, Zagreb 1913, str. 347

Imanja crkava, škola i društva obuhvaćena su statistikom gospodarstva. Međutim, oko 2,800.000 jutara ostalo je izvan popisa gospodarstava. Tu površinu obuhvaćao je posjed državnog i zemaljskog erara, upravnih, urbarskih i mjesnih općina te krajiških imovnih općina. Najznačajnije u toj kategoriji posjeda bile su krajiške imovne općine i zemljišne zajednice.

Krajiške imovne općine nastale su na osnovi zakona od 15. lipnja 1873. godine. Naime, prema Temeljnom zakonu za Krajinu iz 1850. godine zemljište, što su ga uživali krajišnici, postalo je njihovo vlasništvo uz uvjet služenja vojne obaveze.

Pašnjaci, koje su graničari uživali, postali su vlasništvom mjesnih općina kao najnižih upravnih jedinica. Unutar svake pukovnije bilo je više takvih mjesnih općina. Međutim, šume kojima je Krajina bila bogata, bile su proglašene za državno vlasništvo, dok su graničari imali pravo određenih užitaka (pravo na besplatno građevno i ogrjevno drvo, pravo šumske ispaše te pravo sakupljanja šumskih proizvoda).[2] Razvojačenjem Vojne krajine donesen je 8. lipnja 1871. godine »Zakon o ustanovama za otkup prava na drvlje, pašu i uživanje šumskih proizvoda, što krajiški stanovnici

imaju u državnim šumama nalazećim se u Vojnoj krajini« kako bi se državne šume rasteretile prava što su ih uživali graničari. Da se to postigne, bilo je određeno da polovica šuma koje su bile opterećene servitutima postane vlasništvo bivših uživaoca, a druga polovica da bude isključivo državno vlasništvo. Podjela je izvršena prema vrijednosti šuma, pa je 1,245.476 jutara šuma ukupne vrijednosti 257,042.874,99 forinti podijeljeno tako da je državi pripalo 493.543 jutara ukupne vrijednosti 128,521.422,65 forinti, a imovnim općinama 751.932 jutra ukupne vrijednosti 128,521.452,34 forinta. Vidimo, dakle, da znatno veća površina koja je pripala imovnim općinama iznosi vrijednosno isto toliko koliko i manja koja je pripala državi. Očito je da su imovnim općinama dodijeljene šume znatno slabije kvalitete.[3] 8. lipnja 1873. godine donesen je Zakon o imovnim općinama u hrvatsko slavonskoj Vojnoj krajini na osnovi kojeg je određeno da sve mjesne općine jedne krajiške pukovnije čine jednu samostalnu krajišku imovnu općinu. Tako su stvorene krajiške imovne općine čiji teritoriji su se podudarali s teritorijima bivših pukovnija Hrvatsko-slavonske granice. Osnovano je 11 imovnih općina: Lička, Otočka, Ogulinska, Slunjska, I. i II. banska, Đurđevačka, Križevačka, Gradiška, Brodska i Petrovaradinska, od kojih Lička nikad nije oživotvorena zbog odbijanja Ličana da prihvate podjelu strahujući da neće dobiti dosta šuma. Kratko vrijeme postojale su Novo-sisačka i žumberačka imovna općina, ali su brzo nestale, tako da je bilo 10 imovnih općina nastalih podjelom krajiških šuma na državne i općinske. Imovne općine imale su autonomiju koja je već 1881. godine bitno smanjena« ... ali su imovne općine definitivno organizirane i od ovoga vremena datira utvrđivanje članstva, sastav gospodarskih osnova, a po njima način i opseg uživanja zajedničkog imetka, a konačno je određeno, kako se ima službovati i gospodariti sa šumama«.[4]

Krajiške imovne općine postojale su do 15. travnja 1947. godine kada je Sabor NR Hrvatske donio zakon kojim se, između ostalog, i imovina krajiških imovnih općina proglašava općenarodnom imovinom. Detaljnije o krajiškim imovnim općinama može se naći u literaturi koju su pisali uglavnom šumari, odnosno službenici kod imovnih općina.[5]

Krajiške zemljišne zajednice obuhvaćale su pašnjake koje su uživali graničari[6] pojedine općine. Temeljni zakon iz 1850. godine proglasio je te pašnjake vlasništvom mjesnih općina kao najnižih upravnih jedinica. Više mjesnih općina činilo je kompanijsku općinu. Razvojačenjem 1871. godine stvorene su kotarske upravne općine, u pravilu iz više kompanija. Kao najniži upravni organ stvorene su političke općine, i to iz bivših kompanijskih općina tako da je svaka politička općina obuhvaćala više mjesnih općina. Vlasništvo pašnjaka što su ga dobile 1850. godine mjesne općine su zadržale i dalje (tj. nisu ga prenijele na političke općine) te su iz njih stvorene krajiške zemljišne zajednice. Tako je zakonom iz 1894. godine[7] riješeno za urbarske zemljišne zajednice da ovlašteničko pravilo ovisi o veličini selišta, za krajiške zemljišne zajednice bilo je određeno da ovlašteničko pravo dobiva svaka kuća (dim), bez obzira na veličinu selišta što je pripadalo pojedinoj kući. To je uvedeno zbog toga što su i prije razvojačenja Krajine 1871. god. pravo uživanja zajedničkih pašnjaka odnosilo se na pojedinu krajišku kuću jer je, uostalom, i čitav sistem krajiški počivao na kućnim brojevima (kućama) iz kojih su uzimani vojni obveznici. Uređenjem zemljišne zajednice svi ovlašteniči[8] tretirani su jednako, te se od momenta uređenja, tj. sastava temeljne knjige, broj ovlašteničkih prava više nije mogao mijenjati. To je kroz kraće vrijeme uzrokovalo da su se između ovlaštenika javljale znatne razlike, iako su oni u momentu uređenja bili potpuno jednaki.

Za ilustraciju ove situacije navodimo slijedeće: Ako je krajiška kuća (zadruga) stekla jedno ovlašteničko pravo te se podijelila na više grana, mogle su sve diobne grane steći ukupno toliko prava koliko ih je imala matična zadruga čije pravo je uvedeno u temeljnu knjigu. Tako se dešavalo da su se javljale razlike u ovlašteničkom pravu kod kuće gdje su se dešavale učestale diobe u odnosu na kuće gdje je

bilo manje nasljednika, odnosno gdje nisu vršene diobe. Isto tako razlike su proizlazile i iz podjele zemljišnih zajednica[9] (takvu mogućnost je zakon dozvoljavao). Dok su koristili zajednička zemljišta – pašnjake, nije se toliko pazilo na stvarnu veličinu ovlaštenja jer je svaki ovlaštenik napasao svu stoku koju je imao zavisno o veličini njegovih potreba, a ne o veličini ovlaštenja. Međutim, dioba se mogla provesti jedino na osnovi ovlaštenićkih prava pa su ovlaštenici s manje prava diobom dobili manje dijelove zemljišta koja im uglavnom nisu bila dovoljna za njihove potrebe. Tako se kroz relativno kraće vrijeme desilo da se prvobitna jednakost pretvorila u nejednakost, izazivajući čitav niz problema i sukoba.

Slično se dešavalo sa zemljišnim zajednicama bivšeg Provincijala. Ovdje susrećemo 2 vrste zemljišnih zajednica:

1. urbarske zemljišne zajednice nastale segregacijom od vlastelinskih šuma i pašnjaka na osnovi Patenta od 17. svibnja 1857. Uz krajiške zemljišne zajednice te su urbarske zemljišne zajednice najbrojnije i zauzimale su najveće površine,
2. zemljišne zajednice formirane iz zajedničkog korištenja zemljišta prije ukinuća kmetstva, 1848. godine.

Da objasnimo urbarske zemljišne zajednice, moramo se osvrnuti na pitanja uređenja odnosa vlastele i podložnika. Sistemsko uređenje tih odnosa javlja se u doba Marije Terezije te je tako 1756. godine izdan Slavonski a 1780. godine Hrvatski urbar. Ti urbari bili su na snazi do 1848. godine, iako su u međuvremenu doživljavali promjene, osobito u razdoblju od 1832–1836. godine. Prema urbarima, uz urbarsko selište (cijelo, pola, četvrtinu i sl.) koje se sastojalo od kuće s kućištem, oranica i livada (vanjskih zemljišta) imali su podložnici pravo paše na vlastelinskim pašnjacima i pravo šumskih užitaka u vlastelinskim šumama. Naime, već u terezijanskim urbarima došao je do izražaja interes vlastele da »... zaštite kmetsko gospodarstvo od propadanja jer je seljak postojao u sve većoj mjeri uvažavan kao proizvođač, kao poreski platiša i kao vojnik carske vojske u već centralistički rukovođenim vojnim formacijama«.[10] Osobito je bilo interesantno da se kmetovima omogući ishrana stoke i zbog velikih obaveza u davanju podvoza sa stokom.[11] [12] Spomenutim urbarskim zakonom iz 1836. godine (zakonski članak VI) određeno je odvajanje (segregacija) urbarske paše od vlastelinske te da se kod toga treba izvršiti komasacija. Kao osnova podjele uzimala se veličina selišta što su ga podložnici uživali, pa je bilo određeno da čitavom selištu pripada od 4 do najviše 22 jutara[13] zavisno o potrebi i mjesnim prilikama. O tome su odluku donosili sudovi vodeći računa o pravima vlastelina, ali i o potrebama podložnika. Podložnici, koji su uživali manje dijelove selišta (1/2, 1/4, 1/8 i sl), imali su i pravo na pašnjake u istom omjeru. Međutim, na osnovi ovog zakonskog članka nije došlo do značajnije provedbe segregacije pašnjaka. Odnosi između vlastelina i podložnika ponovo su stavljeni na dnevni red 1848. godine. Ali 1848. god. razrješavano je, i to nedosljedno, samo urbarsko zemljište (okućnica, oranica i livade), dok pitanje pašnjaka nije razriješeno, iako se u zakonskom čl. 28. Hrvatsko-slavonskog sabora iz 1848. te u zakonskom čl. 10. Ugarskog sabora iz 1848. godine određuje da ako nisu odnosi uređeni, tada se zadržavaju dotadašnji običaji, a ako su odnosi uređeni oni se više ne mogu raskidati. Sve parnice oko uređenja prava paše, koja su u toku, trebaju se završiti po mogućnosti nagodbom među strankama, odnosno konačno putem suda.

Burni događaji 1848. godine i poslije uzrokovali su da se ni ti zakonski članci nisu provodili.

Carskim patentom od 2. ožujka 1853 godine[14] prišlo se definitivnom uređenju urbarskih odnosa, ali taj patent ostavlja po strani pitanje paše i šumskih užitaka, osim što podložnicima ukida pravo ispaše na ugaru i strništu zemalja vlastelinskih.[15] To pravo, kojim su se podložnici često koristili, ukinuto je bez naknade, a značilo je velik gubitak za seljačka gospodarstva.[16] Time su se sva prava dobivena spomenutim zakonskim člancima iz 1848. godine (osobito za Slavoniju) ukinuta, odnosno odnosi

se ponovo vraćaju na stanje iz 1836. godine. Nezadovoljstvo takvim stanjem tražilo je drugačije rješavanje pitanja prava na pašnjake i šumske užitke. Konačno rješenje donio je Patent od 17. svibnja 1857.[17] kojim je izvršena segregacija pašnjaka i šuma. Tim se Patentom u prvom redu odvaja pitanje pašnjaka od pitanja uređenja šumskih užitaka. Ukidanje prava ispaše na vlastelinskim imanjima uređeno je segregacijom dijela vlastelinskih pašnjaka koji prelaze u kolektivno vlasništvo bivših kmetova. Seljaci su dobili 3 - 16,5 jutara (á 1600 čhv ili 4 - 22 j á 1200 čhv) pašnjaka po jednom cijelom selištu, odnosno odgovarajući dio u omjeru u kojem su uživali selište.[18] (Vezanost veličine pašnjaka s veličinom selišta što su ga uživali podložnici provedena je već u zakonskom članku VI. iz 1836. godine. Na osnovi toga članka, kako smo već spomenuli, segregirano je vrlo malo zemljišta, ali Patent iz 1857. godine se vraća na vezu veličine selišta i veličine pašnjaka ne vodeći računa o stvarnim pravima). Pravo ispaše u vlastelinskim šumama riješio je Patent tako da ukoliko nije bilo dovoljno pašnjaka, vlastelini su mogli obavezu davanja pašnjaka podmiriti u šumama, a ako je bilo dovoljno i pašnjaka i šuma, oni su mogli birati što će u određenoj količini predati bivšim podložnicima.[19] U slučaju da su vlastelini dali šume na ime šumskih pašnjaka, tada su se obračunavale sve druge koristi od šuma ili u vidu naplate u novcu ili kod uređenja ostalih šumskih užitaka. Uređenje odnosa između vlastelina i podložnika odvijalo se kod redovnih i urbarskih sudova. Ne ulazeći u niz detalja vezanih za segregaciju pašnjaka i šuma, ipak možemo spomenuti da su seljaci u konačnom uređenju prava na šume i pašnjake prošli vrlo loše jer su sudovi prvenstveno štitili interese vlastelina. Seljacima su dodjeljivane manje vrijedne površine, nepovezane i udaljene krčevine obrasle trnjem i bezvrijednom pašom, močvarni tereni i sl. Seljaštvo se nikada nije zadovoljilo rješenjima iz tih procesa[20] i u gotovo stoljetnoj egzistenciji zemljišnih zajednica ono je neprestano tražilo ispravak nepravde nanesene 1857. godine, tzv. »reviziju segregacije«.[21] Tako provedenom segregacijom stvorene su urbarske zemljišne zajednice. Kako je spomenuto, osnova segregacije bio je selišni posjed što ga je podložnik uživao, odnosno njegova veličina (cijelo selište 8/8, 7/8, 6/8 ... 1/8 selišta), pa su u istom opsegu stjecali pravo uživanja u zemljišnoj zajednici.

Prodajom zemljišta prelazilo je, u pravilu, i ovlašteničko pravo na kupca.[22] Time je unutar zemljišne zajednice dolazilo do vrlo različitih ovlašteničkih prava, od velikih do gotovo beznačajnih, a ova različitost još se više povećavala daljnjim dijeljenjem, odnosno smanjivanjem selišnog zemljišta.

Osim zemljišnih zajednica stvorenih segregacijom 1857. godine u području Provincijala postojale su i zemljišne zajednice stvorene na osnovi odnosa koji su postojali prije razrješavanja feudalizma, tj. prije 1848. godine.[23]

Tih zemljišnih zajednica bilo je nekoliko vrsta:

1. Plemićka zemljišna zajednica nastala je na osnovi patenta iz 1853. i 1857. godine od plemićkih općina. Plemićke općine vuku svoje porijeklo iz prošlosti od zajedničkog korištenja određenih zemljišnih površina koja su seljaci dobili u obliku raznih povlastica od kraljeva, a uspjeli su ih sačuvati od feudalizacije.[24] Površine, koje su takvi seljaci-plemići zajednički koristili, bile su pretežno šume i pašnjaci. Isto tako su i mali vlastelini, obično s jednim selištem, tzv. »jednoselci«, zajednički uživali šume i pašnjake.[25] Od takvih plemićkih općina stvorene su plemićke zemljišne zajednice. Ovlašteničko pravo sticalo se na osnovi dvornog mjesta.[26] Svako dvorno mjesto koje je unijeto u gruntovne knjige 1858. godine dobilo je cijelo ovlašteničko pravo. U slučaju diobe svaki novi vlasnik sticao je ovlaštenje u zemljišnoj zajednici u omjeru »... u kojem ih je kod diobe dotičnog dvornog mjesta dio zapao«.[27] Kod ovih zemljišnih zajednica do 1921. godine nije ovlašteničko pravo mogao steći neplemić, dok prema ustavu iz 1921. godine ovlaštenička prava u tim zemljišnim zajednicama mogu sticati i neplemići, što je i ostalo do kraja postojanja ovih oblika zajedničkih zemljišta, tj. do 1947. godine.

2. Zemljišne zajednice stvorene iz privilegiranih, povlaštenih općina egzempcionalista. Egzempcionalisti su bili lica koja po svom položaju nisu bili ni kmetovi ni seljaci – plemići, osobno su bili slobodni, ali su u pogledu nekretnina bili vezani za vlasnika. Međutim, njihov odnos je bio različit tako da je svaki pojedini slučaj bio specifičan. To je uzrokovalo da se pitanje njihova razrješenja nije moglo riješiti linearno za sva takva lica kao za urbarske podložnike prema Patentu iz 1853. godine već je svaki slučaj trebalo pojedinačno rješavati. Egzempcionalisti bilo je zajedničko ime za sve takve podanike koji se susreću pod raznim nazivima, kao npr. slobodnjaci, desetnjaci, predijalisti, banderijalisti[28] i sl. Privilegirane općine[29] činile su takva povlaštena lica. I u tim općinama bile su zemljišne površine koje su članovi zajednički koristili (uživali). Stvaranjem zemljišnih zajednica na ove su se općine primjenjivala ista pravila kao i na zemljišne zajednice stvorene segregacijom, tj. veličina ovlašteničkog prava ovisila je o veličini selišta, ali s obzirom da su se ovdje našla lica s posebnim pravima koja su sezala daleko u prošlost, to se, u nemogućnosti drugačijeg rješenja, ovlašteničko pravo utvrđivalo na osnovi stvarnog uživanja posjeda posljednjih 5 godina. U stvari zemljišnih zajednica nastalih iz povlaštenih općina bio je vrlo mali broj.

3. Zemljišne zajednice nastale iz urbarskih općina koje su imale posebna prava. Naime, spomenuto je da su urbarske općine činili podložnici ili kmetovi istog vlastelina. Međutim, bilo je urbarskih općina s kmetovima koji su uspjeli sačuvati zemljište[30] odvojeno od vlastelinskog, a zajednički su ga koristili samo članovi te urbarske općine. To su uglavnom bile zajedničke šume i pašnjaci. Kod stvaranja zemljišnih zajednica iz takvih urbarskih općina također su se primjenjivala načela kao i kod zemljišnih zajednica stvorenih iz segregacije 1857. godine, tj. ovlašteničko pravo bilo je vezano uz veličinu selišta što su ga uživali podložnici.

Velik broj (oko 3000) zemljišnih zajednica u Hrvatskoj i Slavoniji te raznolikost propisa koji su se na njih primjenjivali tražili su jedinstveno uređenje ovog pitanja. Zbog toga je 25. travnja 1894. godine donesen Zakon o uređenju zemljišnih zajednica, odnosno Naredba od 19. rujna 1897. godine kojom se određuju uputstva za uređenje zemljišnih zajednica. Time se na sve zemljišne zajednice primjenjuju jedinstveni pravni propisi,[31] a zakonski se utvrđuje vezanost ovlašteničkog prava i selišnog posjeda. Na osnovi tog zakona do 1910. godine u Hrvatskoj i Slavoniji uređen[32] je slijedeći broj zemljišnih zajednica:

Tabela 2 Ukupan broj te broj uređenih zemljišnih zajednica

Županija	Ukupan broj zemljišnih zajednica što ih je trebalo urediti	Zemljišne zajednice uređene do 1910.
Ličko-krbavska	158	56
Modruško-riječka	272	131
Zagrebačka	782	694
Varaždinska	326	45
Bjelovarsko-križevačka	391	327
Požeška	449	413
Virovitička	237	228
Srijemska	220	88
Hrvatska i Slavonija	2.835	1.982

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I, str. 366 i II, str. 288/9.

Površina što su je obuhvaćale uređene[33] zemljišne zajednice 1910. godine je iznosila:

Tabela 3 Struktura površine zemljišnih zajednica

Županija	Oranica	Vrtovi	Livade	Vinogradi	Pašnjaci	Šume	Trstenjaci i ribnjaci	Neplodno	Ukupno
Ličko-krbavska	962	5	345	–	71032	6516	–	7649	86509
Modruško-riječka	423	7	790	–	45814	46815	–	7734	101583
Zagrebačka	2112	20	1737	64	75867	80567	1	13221	173589
Varaždinska	27	1	8	–	2155	2925	98	833	6047
Bjelovarsko-križevačka	3655	37	1181	64	25371	43027	1	9885	83221
Požeška	3366	65	327	62	80888	49835	64	12740	147347
Virovitička	2410	62	789	24	35127	40504	641	8863	88420
Srijemska	7396	515	2124	68	33867	4811	578	8691	58050
Hrvatska i Slavonija	20351	712	7301	282	370121	275000	1383	69616	744766

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije II, str. 288/9.

Vidimo da je najveći dio površina zemljišnih zajednica otpadao na šume i pašnjake, ukupno 645.121 jutro ili 86,5% ukupnih površina, što je normalno s obzirom na porijeklo postanka zemljišnih zajednica. Značajnije površine zauzimalo je neplodno tlo, gotovo 10% ukupnih površina. Vidimo da se javljaju i ostale vrste tla, kao npr. oranice, vrtovi i sl. Te površine nisu značajne, a rezultat su pretvaranja pašnjaka u oranice i livade.[34]

Oranice, livade i slične površine nisu se uživale zajednički, već su ih zemljišne zajednice davale u zakup ili na uživanje pojedinim ovlaštenicima, što je samo jedan korak do prijelaza tih nekretnina u privatno vlasništvo, a to se često dešavalo. Mali ovlaštenici bili su protiv takvog pretvaranja pašnjačkih u druge površine i eventualnog njihova prijelaza u privatno vlasništvo jer su uživanjem zajedničkih pašnjaka oni ostvarivali veće koristi nego što bi dobili malim komadićem zemlje u svojem vlasništvu. Naime, uopće se tu u šarenilu različitih prava javljaju i različiti interesi (što nije bilo moguće riješiti zakonom). Kako su se zajedničke nekretnine koristile prema potrebi, a ne prema stvarnim pravima, interes za opstanak tih institucija imali su oni ovlaštenici koji su stvarno uživali veća prava nego što im je normalno pripadalo. To su bili prvenstveno oni članovi koji su imali toliko stoke da je na vlastitom posjedu ne bi mogli uzdržavati a čija ovlaštenička prava nisu bila značajna. Naprotiv, veliki ovlaštenici imat će interes za pretvaranje zajedničkih u privatne površine jer će tako moći isključivo raspolagati svojim pravima. Isto tako i oni ovlaštenici, bez obzira koliko su im bila mala ovlaštenička prava, ako nisu imali stoku ili mogućnost da na neki način realiziraju svoje pravo, bili su zainteresirani za diobu nekretnina. Ukratko rečeno, različitost prava kao posljedica bilo zakonskih odredbi (veće selište, veće pravo), bilo kasnijih procesa u vidu smanjivanja posjeda pa time i ovlaštenićkih prava, uvjetovala je i različitost interesa u samoj egzistenciji zemljišne zajednice i dovodila do neprestanih sukoba i trzavica između pojedinih članova.

Svakako da ovdje nismo u mogućnosti ulaziti u sve detalje oko djelovanja zemljišnih zajednica, ali je ipak potrebno istaknuti neke karakteristike ovog oblika posjeda, odnosno gospodarenja. Zemljišne zajednice bile su oblik zajedničkog iskorištavanja pojedinih vrsta nekretnina, prvenstveno šuma i pašnjaka. Kolektivno korištenje zemljišta u stvari je ostatak iz predfeudalnih vremena, a u feudalizmu seljaštvo ga je uspjelo sačuvati od pokušaja feudalaca da prisvoje i ove površine.[35]

Ukidanjem feudalnih odnosa pitanje zajedničkih zemljišta nije u potpunosti dosljedno riješeno, već se njihov opstanak prenosi u novi, kapitalistički društveni sistem. Bez obzira na činjenicu što je ovlašteništvo u zemljišnim zajednicama predstavljalo posljednju branu pred potpunim osiromašenjem,[36] ipak su zemljišne zajednice predstavljale smetnju razvoja kapitalizma u poljoprivredi Hrvatske i Slavonije.[37] Zakon iz 1894. godine o uređenju zemljišnih zajednica nije bitno riješio pitanje uklanjanja smetnji prodora kapitalizma jer je očuvao zemljišne zajednice, iako je dozvoljavao i diobu. Međutim, brojne odredbe (dvotrećinska većina glasova, pravo prvokupa i sl.) koje su ograničavale mogućnost provođenja diobe, imale su za posljedicu očuvanje zemljišnih zajednica, tog anakronizma u uvjetima kapitalističke robne proizvodnje.[38] Po svojim osobinama to su bili preživi gospodarenja iz davnih vremena[39] koji su silom prilika ostali i u uvjetima nedovoljno razvijenog kapitalističkog gospodarstva.[40] Loše gospodarenje u zemljišnim zajednicama, različiti interesi njezinih članova te velike razlike u pravima imalo je za posljedicu stvaranja neodrživih odnosa unutar te institucije. Nerazvijenost kapitalističkih proizvodnih odnosa omogućavalo je postojanje tih oblika posjeda u prvoj polovici 20. stoljeća. 1930. godine omogućena je podjela i uz običnu natpolovičnu većinu članova zajednice, no to je bio tek manji ustupak jer je promjena unutar seoskog gospodarstva[41] kao i loše gospodarenje u zemljišnim zajednicama uzrokovalo daljnji pritisak na podjelu zemljišta. U sistemu kapitalističkih proizvodnih odnosa, koji počivaju na privatnom vlasništvu, kolektivno vlasništvo, koje počiva na odnosima iz davnih prekapitalističkih vreme-

na, sigurno se nije moglo uklopiti i naći mjesto za svoj razvoj.[42] To je značilo gotovo stoljetno životarenje tih posjeda dok definitivno nisu nestali na osnovi zakona Sabora NR Hrvatske od 15. travnja 1947. godine kojim je izvršena nacionalizacija svih zemljišnih zajednica i krajiških imovnih općina, a njihova imovina (pokretna i nepokretna) proglašena općenarodnom imovinom.

Na osnovi podataka u tabeli 2 proizlazi da je u Varaždinskoj županiji bilo 326 zemljišnih zajednica (bez obzira na porijeklo) što je činilo 11,5% ukupnog broja zemljišnih zajednica u Hrvatskoj i Slavoniji a da je do 1910. g. bilo uređeno tek 13,8% ukupnog broja zemljišnih zajednica dok je u Hrvatskoj i Slavoniji taj postotak bio nešto malo ispod 70%. Očito je da se na području Varaždinske županije vrlo sporo provodio zakon iz 1894. godine. Sporo uređenje zemljišnih zajednica velikom djelom je rezultat problema oko uređenja šuma, gdje su veliki problem izazivale međe.[43] Problem uređenja međa nije se mogao brže rješavati jer nisu bili izrađeni programi za uređenje šuma zemljišnih zajednica zbog nedostatka sredstava,[44] jer su taj postotak financirale same zemljišne zajednice.

U tabeli 3 navedena je struktura površina zemljišnih zajednica Varaždinske županije.[45] Obzirom da je u ovoj županiji bilo vrlo malo uređenih zajednica to su i površine kojima su one raspolagale bile vrlo male. Od 744766 jutara ukupne površine što su ih posjedovale zemljišne zajednice u Hrvatskoj i Slavoniji u Varaždinskoj županiji su one iznosile tek 6047 jutara ili manje od 1% (0.81%). U strukturi površine prevladavale su šume i pašnjaci 5080 jutara ili 84% ukupnih površina što je uostalom karakteristika svih zemljišnih zajednica u Hrvatskoj i Slavoniji.

Na osnovi izvještaja upravnog odbora i Kr. predžupana županije Varaždinske za pojedinu godinu u promatranom razdoblju može se primjetiti da je ukupna površina šuma svih zemljišnih zajednica (uređenih i neuređenih) bila oko 20.000 jutara a pašnjaka oko 7000 jutara zavisno od promjena korištenja zemljišta koja su se dešavale u manjem ili većem opsegu.[46]

Od korištenja šuma zemljišne zajednice su imale direktne i indirektne koristi. Direktne koristi izražene su u korištenju drva za potrebe ovlaštenika[47] te u prodaji[48] drva koje su zemljišne zajednice prodavale na osnovu odobrenja županijskog upravnog odbora a prema naredbi kr. zem. vlade odjela za unutarnje poslove od 16. studenoga 1897. godine.

Novac ostvaren prodajom drva uglavnom se ulagao kod kr. hrv. slav. zemaljske blagajne u Zagrebu pa je tako 1900. g. 12 zemljišnih zajednica iz Ludbreškog kotara imalo 181315 kruna glavnice, a zemljišna zajednica iz Novomarofskog kotara 5566 kruna, te 2 zemljišne zajednice iz kotara Zlatar 3000 kruna glavnice, ili koristio za kupnju novih nekretnina.[49] 1905. godine su zemljišne zajednice iz kotara Ludbreg (Vrbanovec, Martijanec, Križovljan, Sv. Petar, Novoselo, Županec i Šenkovec) te zemljišna zajednica Novakovec iz Varaždinskog kotara prodale 6455 hrastovih stabala za 304.586 kruna što im je omogućilo da kupe 1156 jutara šuma za ukupnu svotu od 261.295 kruna.

Od individualnih koristi najznačajnije su bile ispaša, sakupljanje lišća za stelju, prihod od kestena i malina te korištenje kamena, pijeska i gline.[50] Ove tzv. uzgredne užitke zemljišne zajednice su i iznajmljivale vanjskim korisnicima, čime su ostvarivana sredstva za plaćanje poreza te troškova uprave i čuvanja šuma.

Osim šuma značajnije površine zauzimali su pašnjaci i to u Hrvatskoj i Slavoniji 50% ukupnih površina uređenih zemljišnih zajednica (šume su zahvaćale 37%), a u Varaždinskoj županiji 36% ukupnih površina uređenih zemljišnih zajednica (šume su zahvaćale 48%). Kako je već prije spomenuto uzimajući u obzir sve zemljišne zajednice (uređene i neuređene) pašnjaci su u Varaždinskoj županiji zahvaćali do 7000 jutara (šume oko 20.000 jutara). Iako su zemljišne zajednice nastale u cilju zajedničkog korištenja zemljišta ipak se početkom 20. stoljeća javlja jaki pritisak na podjelu tih površina odnosno ukidanja zajedničkog i prijelaz na individualno gospodarstvo a

što je rezultat prodiranja, doduše sporog, robne privrede a u koju se takav oblik vlasništva nije mogao uklopiti. To je imalo za posljedicu postepeno nestajanje zajedničke ispaše stoke i pretvaranje zajedničkih pašnjaka u individualno te pretvaranje pašnjaka u druge namjene pretežno oranice.[51]

Gledajući u cjelini zajednička zemljišta odnosno zemljišne zajednice u Varaždinskoj županiji nisu imala onaj značaj kakav su imale u ostalim županijama, bez obzira što je Varaždinska županija bila najmanja od 8 hrvatsko-slavonskih županija. Površine kojima su raspolagale zemljišne zajednice u ovoj županiji bile su daleko najmanje što je u nekoj mjeri rezultat individualizacije posjeda koji se u ovoj županiji javlja u drugoj polovici 19. stoljeća.

Želimo li ocijeniti ovu kategoriju gospodarenja možemo reći da bez obzira što su ovlaštenici imali nekih koristi od zajedničkog uživanja više šuma a manje pašnjaka ipak se može naglasiti da takav tip gospodarenja nije imao veći značaj u ovoj županiji. Ovakav tip gospodarstva rezultat je ostataka iz prošlih vremena a nedovoljno razvijena kapitalistička robna proizvodnja nije imala snage i sredstava da raščisti odnosno u kratkom vremenu ukine ovaj ostatak prošlosti. Radi toga je i stalno prisutan pritisak na privatizaciju posljedica koja se usprkos raznim zakonskim ograničenjima ipak polako provodila u Varaždinskoj županiji kao i u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji. Čitav niz neraščišćenih pitanja i odnosa unutar zemljišnih zajednica bitno su poremetili odnose u tim institucijama tako da su opstojale prvenstveno zahvaljujući zakonskim ograničenjima i životarile do 1947 godine kad su definitivno ukinute. Zajedničko korištenje zemljišta iz predfeudalnih vremena nije se moglo uklopiti u tokove robne privrede pa je moralo nestati.

SAŽETAK

Na prijelazu XIX u XX stoljeće u Hrvatskoj i Slavoniji znatan dio zemljišnih površina zauzimala su tzv. »zajednička zemljišta« (čak 37%).

Takovih zemljišta bilo je nekoliko vrsta ovisno o porijeklu. Značajno je da u Varaždinskoj županiji ova zemljišta nisu imala značaj kao u ostalim dijelovima Hrvatske i Slavonije i u suštini predstavljala su smetnju razvoju kapitalizma u poljoprivredi. Kako su u svojoj suštini ta zemljišta bila ostatak iz prošlih vremena nužno su morala nestati jer se nisu mogla uklopiti u novi sistem. Neraščišćeni odnosi unutar takvih gospodarstva morali su dovesti do njihovog definitivnog ukidanja iako je taj proces zbog slabo razvijenih kapitalističkih odnosa u proizvodnji tekao sporo kako u Hrvatskoj i Slavoniji tako i u Varaždinskoj županiji.

LE RÉSUME

A la transition du XIXe au XXe siècle en Croatie et Slavonie »les terrains communs« occupaient une part très importante (37%).

La sorte des terrains dependait de leur origine.

Il est très important que dans l'Arrondissement de Varaždin les terrains n'avaient pas la mêmo importance comme dans les autres parts de la Croatie et la Slavonie.

Ils presentaient un dérangement au développment du capitalisme dans l'agriculture. Comme ces relations presentaient le reste des temps passés ils ont dû disparaître parce que il n'était pas possible de les accomoder au nouveau systèm.

Les relations impropres entre ces économies (propriètes) ont influencé leur annulation, bien que ce procès se développât lentement en Croatie et Slavonie aussi comme dans l'Arrondissement de Varaždin, à cause du développement faible des relations de capitalisme.

LITERATURA

1. BARADA, M.: »Starohrvatska seoska zajednica« JAZU, Zagreb, 1957.
2. BIČANIĆ, R.: »Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici«, Zagreb, 1952.
3. BÖSENDORFER, J.: »Agrarni odnosi u Slavoniji« JAZU, Zagreb 1950.
4. Enciklopedija Jugoslavije, Sv. A-Bosc, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, MCMLV.
5. HERKOV, Z.: »Građa za financijsko-pravni riječnik feudalne epohe Hrvatske, Djela JAZU, knjiga 48, Zagreb 1956.
6. IVŠIĆ, M.: »Razvitak hrvatskog društva u drugoj polovici XIX. stoljeća« Spomen knjiga Obzora, Zagreb 1936.
7. Izvješće upravnog odbora i kr. podžupana županije Varaždinske za vrijeme od 1. siečnja do 31. prosinca za godine: 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910.
8. KRBEK, I.: »Nacionalizacija zemljišnih zajednica i krajiških imovina općina«, JAZU, Rad 270 (poseban otisak) Zagreb, MCMXLVIII.
9. KRBEK, I.: »Zemljišna zajednica« Zagreb 1922.
10. MANDEKIĆ, V.: »Razvoj narodnog gospodarstva zadnjih 75 godina«, Spomen knjiga Obzora, Zagreb, 1936.
11. MARKOVIĆ, P.: »Poljoprivredna geografija«, Informator Zagreb, 1970.
12. MEDARIĆ, J.: »Historijski uvjeti razvoja sistema iskorištavanja zemljišta u Požeškoj kotlini od kraja segregacije (1886) do Prvog Svjetskog rata (1914)«, Zbornik radova Ekonomski fakultet, Zagreb, knjiga VI/1959.
13. MIRKOVIĆ, M.: Predgovor knjizi B. STOJSAVLJEVIĆA: »Šuma i paša« Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 11, JAZU, Zagreb, 1961.
14. NANICINI, D.: »Imovne občine u bivšoj Vojnoj krajini« Zagreb, 1898.
15. PERUŠIĆ, A.: »Krajiške imovne općine« Zagreb, 1927. (preštampano iz »Mjesečnika«).
16. RADENIĆ, A.: »Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX. veka do 1914.«, SANU, Posebna izdanja CCCV, Odjelenje društvenih nauka, knjiga 27, Beograd, 1958.
17. REĐEP, M.: »Razvoj kapitalizma u poljoprivredi Hrvatske i Slavonije do 1918. godine« Doktorska disertacija Zagreb, 1985.
18. Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905. Publikacije hrv. zemaljskoga statističkoga ureda u Zagrebu LIX, Zagreb, 1913.
19. Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije 1906 – 1910. Publikacija hrv. statističkog ureda LXXII, Zagreb 1917.
20. VEŽIĆ, M.: »Urbar Hrvatsko-slavonski« Zagreb 1881.

BILJEŠKE

1 O dosadašnjim istraživanjima gospodarstva Varaždinske županije koje je provela grupa autora (Bojanić, Kero, Ređep, Žugaj) među kojima je i autor ovog rada objavljeno je više radova u Radovima Zavoda za znanstveni rad Varaždin, HAZU, Zborniku radova FOI-a Varaždin kao i u nizu drugih časopisa. 1991. godine Ministarstvo znanosti, tehnologije i informatike Republike Hrvatske prihvatilo je financiranje projekta »Gospodarstvo Varaždinske županije na prijelazu 19. u 20. stoljeće« gdje je autor ovog rada glavni istraživač a navedena grupa autora istraživački suradnici na projektu. I ovaj rad izrađen je u okviru navedenog projekta.

2 »Graničari, stanovnici tzv. Vojne krajine ili Granice, imali su za svoje vojničke žrtve i napore, jer su bili neprestano pod puškom, naročite pogodnosti napose u pogledu uživanja šuma,

Vojna uprava im je davala najprije potrebno drvo i pašu kao svojim lenskim podanicima, a kasnije im se počelo priznavati pravo služnosti besplatnog drvarenja i besplatne paše u državnim šumama. ... Servituti kojima su državne šume bile opterećene, ustanovljeni su paragrafom 18, 19. Temeljnog zakona za Vojnu krajinu koji je proglašen patentom od 7. svibnja 1850«. Perušić, A.; »Krajiške imovne općine«, Zagreb, 1927. (Preštampano iz »Mjesečnika«), str. 2.

3 »Novčana vrijednost šuma jednaka je za državni i za Imovno-općinski dio, ali je površina od I. o. više od dva puta veća, nego li od državnog djela (misli se na petrovaradinsku I.o. gdje je odnos površina šuma bio 27.409 jutara za državni dio a 64.997 jutara za imovnu općinu – opaska M. R.). Očevidno je, dakle, da državne šume moraju imati u sebi više i vrednije drvne mase, nego li i.o. Ovo nesrazmjerje izpada po i.o. šume tim gore, kada se uvaži, da je šuma za I.o. računana skuplje, nego li za državu, jer je tako zahtijevao rečeni naputak« (misli se na Naputak od 17. siečnja 1872. god. k zakonu o odkupu šumskih služnosti – opaska M. R.). Nanicini, D.: »Imovne obćine u bivšoj Vojnoj krajini«, Zagreb, 1898, str. 10.

4 MANDEKIĆ, V.: »Razvoj narodnog gospodarstva zadnjih 75 godina«, Spomen knjiga Obzora, Zagreb, 1936, str. 219.

5 Tako se može spomenuti slijedeća literatura s ovog područja:

NANICINI, DRAGUTIN: Imovne obćine u bivšoj Vojnoj krajini, Zagreb, 1898.

TURKOVIĆ, MILAN: Krajiške imovne općine (u 3 dijela), Sušak, 1937.

PERUŠIĆ, ANDRE: Krajiške imovne općine, Zagreb, 1925 i Zagreb, 1927.

MASLEK, MILE i METLAŠ, JOVO: Krajiške imovne općine, Mitrovica, 1911.

Osim toga problematika krajiških imovnih općina susreće se u mnogobrojnoj literaturi, osobito kad se razmatra pitanje tzv. zajedničkih zemljišta.

6 Pravo uživanja zajedničkih pašnjaka imali su tzv. »pravi« krajišnici, odnosno osobe koje nisu živjele u krajiškoj kućnoj zadruzi, ali su ispunjavale sve vojničke dužnosti.

7 Zakon od 15. travnja 1894. o uređenju zemljišnih zajednica.

8 »Pri sastavljanju popisa ovlaštenika u postupku uređenja zemljišne zajednice uzima se kao ovlaštenik zemljišne zajednice svaki vlasnik nastanjene kuće, koja leži na području odnosne zemljišne zajednice (porezne općine), koliko potječe iz koje od dviju vrsta krajiških obitelji (koja je do 8. VI. 1871. živjela u zadružnoj vezi ili koja nije doduše sačinjavala pravu krajišku zadrugu, ali je ipak u pogledu davanja svojedobno ispunjavala krajiške dužnosti i obaveze). U tome se slučaju nije gledalo, da li je ta kuća sagrađena prije ili iza 8. VI 1871. i da li je pripadala među ovlaštene kuće. Naprotiv, kad se radi o nekrajišniku-doseljenku, onda takav vlasnik može na osnovi svoje kuće doći do stvarnog ovlašteničkog prava u zemljišnoj zajednici samo, ako je ta kuća već bila ovlaštena prije 8. VI. 1871. (znači ako je bila u vlasništvu koje krajiške obitelji). Ako je, međutim, nekrajišnik-doseljenik (koji nije imao tako kvalificirane kuće) u vrijeme zakonskog uređenja zemljišne zajednice bio u neprepornom faktičnom uživanju skupnih užitaka zemljišne zajednice, onda mu se i dalje dopuštalo tako uživanje, ali samo za njegovu osobu (tako zvano osobno ovlašteničko pravo«. KRBEK, I.: Nacionalizacija zemljišnih zajednica i krajiških imovnih općina«, JAZU, Rad 270. (poseban otisak), Zagreb, MCMXLVIII, str. 21/22.

9 »Pod diobom zemljišne zajednice razumijevamo prelaz imovine, naročito nekretnina, iz vlasništva zemljišne zajednice u potpuno vlasništvo njenih ovlaštenika. U pogledu te podijeljene imovine prestaje postojati zemljišna zajednica: svaki diobni učesnik postaje potpuni gospodar nad svojih, posebno mu dodijeljenim dijelom«. KRBEK, I.: »Zemljišna zajednica«, Zagreb, 1922, str. 143.

10 MIRKOVIĆ, M.: Predgovor knjizi B. Stojisavljevća: »Šuma i paša«, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 11, JAZU, Zagreb, 1961, str. XIV.

11 Obaveza u radu sa stokom tzv. »vozna robota ili tlaka« (»rabotta animalistica« ili »rabotta vecturalis«) usporedi: HERKOV, Z.: Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske, Djela JAZU, knjiga 48, Zagreb, 1956, sv. II, str. 325.

12 »Povrh toga su same velike vozne tlake (rabota) koje su bile podložnici dužni činiti vlastelinima, morale siliti potonje, da dadu blagu svojih podložnika dovoljno hrane. Uopće bilo je u interesu vlastelina, da budu njihovi podložnici što sposobniji za davanje raznih službi i daća«. KRBEK, I.: Zemljišna zajednica, Zagreb, 1922, str. 12.

13 Kad se radi o pašnjacima, tada je 1 jutro računano s 1200 čhv, tako da ova izmera pašnjaka iznosi 3–16,5 jutara á 1600 čhv.

14 Cesarski patent od 2. ožujka 1853., o izvršbi razterećenja zemljištnoga i o uređenju kako urbarskih tako srodnih im posjednih razmjerah u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji.

15 »Ukida se paša na ugaru i strništu, kojom su se zemaljska gospoda i podložnici služili zamjenito – Svaki podložnik smije pravo ovo izvršivati samo na svojem zemljištu«. § 26. Cesarski patent od 2. ožujka 1853., odsjek treći. VEŽIĆ, M.: »Urbar Hrvatsko-slavonski« Zagreb 1882., str. 360.

16 »Zabranjivanje ispaše po šumama i pašnjacima veoma je teško pogodilo kmetove, jer se na tome osnivao najveći dio njihove ekonomije robnog značenja (osobito svinjogojstvo). BIĆANIĆ, R.: »Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici«, Zagreb, 1952, Školska knjiga, str. 102.

17 »Cesarski patent od 17. svibnja 1857., propisujući, kako se u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, izim političkoga kotara čakovačkoga, zatim u kotarih iločkom i rumskom, spadajućih u upravni okoliš srbske Vojvodine i tamiškoga Banata, urediti imadu zajednička posjedna razmerja, koja postoje među njegdašnjimi gospoštinami (spahiluci) i bivšimi njihovim podložnici i podanici, a isto tako, kako se obaviti imadu komasacije«.

18 Veličina selišta, što su ga uživali podložnici, utvrđivana je na osnovi urbarskih spisa (urbarskih tabela) i odštetnih operata.

19 »Gdje su ljudi imali pravo pasti marhu svoju u šumah gospoštinskih, ondje se, ako neima za to drugih prikladnih zemljah, onoliko, kolika je paša ona iznosila, u to ime u smislu zakona 3. VI.: 1836. doznačiti imade iz ukupnosti šumah; gdje pako drugih za to prikladnih zemljah ima, ondje će zemaljskom gospodinu biti prosto, odrediti pašnjak ili iz pomenutih zemljah ili iz ukupnosti šumah. Ako gospoština ustupi njeki diel od šumah svojih, te time, što se pašnjaka tiče, namiri svoje bivše podložnike, tad će oni ostale koristi u ustupljenom tom delu, ako su i osim paše pravo imali na koristi takove, ili imat odkupit, ili će im se uračunavati iste prigodom, kad se namirivali budu glede uživanja šumskih, Patent od 17. svibnja 1857. godine, odsjek prvi, 2, VEŽIĆ M.: Isto, str. 376.

20 Segregaciju šuma nismo posebno navodili, ali možemo spomenuti da je Patentom iz 1857. riješeno da se segregacija šuma odvija u odnosu 1,5 – 9 jutara šume po cijelom selištu, odnosno u određenom omjeru prema veličini selišta, a zavisno o kvaliteti šume, tj. količini drva, ne vodeći računa o stvarnim pravima uživaoca.

21 »Odluke u parnicama nisu zadovoljile potrebe seoske poljoprivrede. Nikad nije prestala tražnja seljačkih masa za novom podjelom šuma i pašnjaka za »reviziju segregacije«. S njihova stajališta pitanje šuma i pašnjaka uopće nije bilo riješeno ni do kraja 19 stoljeća, ni do kraja prvog svjetskog rata, ni do kraja drugog svjetskog rata godine 1945. Mijenjali su se režimi, sistemi i državne granice, a seljaštvo je skoro čitav vijek poslije ukidanja kmetstva živjelo u uvjerenju da je pri razrješenju kmetskih odnosa bilo prikraćeno u svojim pravima, da mu je nepravilno i nepravedno sužena podloga egzistencije u šumi i paši, da je ostalo podložno, iako je dobilo izborna prava. To je zadržavalo normalni razvitak i napredovanje poljoprivredne proizvodnje«. MIRKOVIĆ, M.: Predgovor knjizi B. Stojsavljevića, »Šuma i paša«, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 11, JAZU, Zagreb, 1961, str. XV.

22 Ovlašteničko pravo moglo se i odvojiti od otuđenja zemlje, što je moralo izričito biti navedeno u kupoprodajnom ugovoru, tj. prodavalac je otuđio zemlji, ali je i dalje zadržao ovlašteničko pravo u zemljišnoj zajednici. Osim toga, moglo se prodati i samo ovlašteničko pravo, što je dozvoljavao zakon iz 1894 godine.

23 O korištenju zajedničkih nekretnina u Hrvatskoj u srednjem vijeku detaljnije vidi: BARADA, M.: »Starohrvatska seoska zajednica«, JAZU, Zagreb, 1957, str. 66–79.

24 »U rijetkim slučajevima uspjeli su seljaci očuvati svoju slobodu od infeodacije; a u toj slobodi očuvali su i zajednička imanja svojih rodova, sučija, bratstva i plemena; svoje povlastice dobivene i očuvane po kraljevima čuvali su slobodni seljaci pozivajući se vazda na svoju plemensku lozu. Odatle potječe i nadimak 'plemeniti', a ne stoga jer bi ti seljaci bili kraljevskim privilegijama uvršteni u redove feudalne gospode. Ti seljaci 'de genere' (od plemena, plemeniti) činili su zasebnu plemićku općinu. Takva se zajednica slobodnih seljaka sačuvala u svoj čistoći u našoj 'plemenitoj općini Turopolje'«. IVŠIĆ, M.: »Razvitak hrvatskog društva u drugoj polovici XIX. stoljeća«, Spomen knjiga Obzora, Zagreb, 1936, str. 205. Mada ovdje moramo naglasiti da se plemenita općina Turopolje razlikovala od ostalih plemićkih općina.

25 Zajedničko korištenje šuma i pašnjaka malih vlastelina poznato je pod nazivom »komposesorat« (a i sama riječ komposesorat označuje suvlasničke odnose).

26 »Dvorno mjesto (fundus curialis). Kako u Jastrebarskom, tako i u inih gradovih i plemenitih ili povlaštenih općinah nazivlje dvornim mjestom, kurijo, ono zemljište, na kojem je kuća ter s njima spojeno ovlašteništvo u zajedničkoj imovini općine«. MAŽURANIĆ, V.: »Prinosi za hrvatsko pravno-povijesni riječnik«, JAZU, Zagreb, 1908–1922. Pretisak »Informatora«, Zagreb 1975, str. 294, sv.I. Kod krajiških mjesnih zajednica ovlašteničko pravo bilo je vezano za kuću, dok je u urbarskim zemljišnim zajednicama stvorenim na osnovi segregacije 1857. to pravo bilo vezano za zemlju (veličinu selišta), a u ovom slučaju ovlašteničko pravo je realizirano na osnovi dvornog mjesta. »Isprva su plemići jedne općine imali jedan dvor (curia), oko kojega su se prostirali posjedi plemića. Kako se diobama zajedničko zemljište podijelilo na više česti, niklo je i

više dvorova, dvornih mjesta«. BÖSENDORFER, J.: »Agrarni odnosi u Slavoniji«, JAZU, Zagreb, 1950, str. 191.

27 KRBEK, I.: Zemljišna zajednica, Zagreb, 1922, str. 42.

28 Enciklopedija Jugoslavije, sv. A – Bosc, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, MCMLV, str. 335.

29 Upravne općine stvorene su 1850. godine. Općine, koje su postojale prije toga, nisu činili svi pripadnici istog mjesta, već je pripadnost općini zavisila o njihovu položaju, pa su tako seljaci plemići činili plemićku općinu, egzempcionalisti povlaštenu, a kmetovi urbarsku općinu.

30 Patentom iz 1853. godine riješeno je da te zemlje spadaju u izvanselišne, te da u potpunosti postaju vlasništvo bivših podanika, uz otkup obaveza što ih je imala dotična urbarska općina prema vlastelinu. Cesarski patent od 2. ožujka 1853, Odsjek drugi: O uređenju razmjerah pojedinih na zemljama izvanselištnim i o odkupu podavanjah, koja leže na istima, § 17 – § 25, VEŽIĆ, M.: isto, str. 357–360.

31 Izuzetak je jedino općina Turopolje za koju je zbog specifičnih osobina donesen 1. svibnja 1895. godine Zakon o uređenju Plemenite općine Turopolje.

32 Kako je vladalo veliko šarenilo odnosa u pitanjima zajedničkog korištenja nekretnina, to je bilo potrebno razriješiti ovo pitanje. Zakonom iz 1894. o uređenju zemljišnih zajednica se »... htjelo točno urediti odnose zemlj. zaj. i dati im stalnu organizaciju i upravu«. KRBEK, I.: Isto, str. 45.

Uređenje zemljišne zajednice značilo je da treba:

»1. Ustanoviti, da li se pojedina skupina ovlaštenika imade smatrati zemljiš. zaj. i kao takova zakonom urediti.

2. Koje joj pripadaju nekretnine.

3. Točnim popisom ustanoviti sve ovlaštenike i veličinu ovlaštenja svakog pojedinog ovlaštenika. Sastaviti pravilnik (statut) kojim će pojedina zemljišna zajednica u okviru zakonskih propisa prema naročitim svojim prilikama i potrebama pobliže urediti svoje odnošaje«.

KRBEK, I.: Isto, str. 46. Postupak uređenja može biti redovan, tj. sporazumom ovlaštenika a ako oni nisu u stanju razriješiti ovlaštenička prava, provodi se tzv. razgodbeno uređenje, tj. intervencija vlasti.

33 Kako se postupak uređenja odvijao vrlo sporo, do 1910. godine, tj. 16 godina od donošenja zakona, još uvijek nisu bile uređene sve zemljišne zajednice, od 2835 uređeno je tek 1982. Podaci službene statistike obuhvaćali su samo uređene zemljišne zajednice (nije nam poznat razlog zašto neuređene zemljišne zajednice nisu obuhvaćene statistikom).

34 »U Županiji Varaždinskoj biva sve manje pašnjaka jer ih narod, potreban zemlje, pretvara u oranice. Tako je 1909. zemljišna zajednica, Kaniža i Lepoglava pretvorila svoje pašnjake u oranice«. Izvješće Upravnog odbora i Kr. podžupana Županije Varaždinske za godinu 1909, str. 174.

35 »Osnovni fond kolektivnih šuma i pašnjaka, koji je bio skupno iskorištavan od roda, zaseoka ili sela, ostao je nepodijeljen u prvoj diobi u razdoblju pretfeudalne seoske zajednice i tako je ostao nepodijeljen u feudalizmu sve do oslobođenja seljaka od feudalne vezanosti«. MIRKOVIĆ, M.: Predgovor knjizi B. Stojsavljevića, »Šuma i paša«, JAZU, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 11, Zagreb, 1961, str. VII.

36 U 23. Zakona od 25. travnja 1894. godine o uređenju zemljišnih zajednica izričito je određeno da »ovlašteništvo samo za sebe ne može biti predmetom ovrhe tek se ne može niti privolom ovlaštenika gruntovno obterećivati«.

37 »Činjenica, na koju smo u nekoliko navrata već ukazali, da je to korištenje općinskih zemljišta omogućilo životarenje i stagnaciju parcelnog seljaštva, koje je bilo i najveći borac protiv diobe tih zemljišta, govori dovoljno jasno, koliko je taj stari agrarni institut sprečavao raspadanje seljaštva i tako usporavao razvoj kapitalizma na selu«. MEDARIĆ, J.: Historijski uvjeti razvoja sistema iskorištavanja zemljišta u Požeškoj kotlini na kraju segregacije (1886) do Prvog svjetskog rata (1914), Zbornik radova, Ekonomski fakultet, Zagreb, knjiga VI/1959, str. 41.

38 Zajednička zemljišta nalazila su se i u drugim zemljama Evrope. Nastankom kapitalizma njihova sudbina nije bila jedinstvena. Tako npr. u Francuskoj i Njemačkoj zapadno od Labe zakonodavstvo je nastojalo sačuvati takve posjede (iako su kasnije izvršila podjelu), dok je u istočnim dijelovima, osobito Pruskoj, bila jasno izražena tendencija pretvaranja općinskih u individualne posjede. Za razliku od Pruske, u Hrvatskoj i Slavoniji nije se uspjelo jednostavno riješiti pitanje zajedničkih zemljišta njihovim prijelazom u individualno vlasništvo, jer buržoazija nije imala snage da taj proces provede.

39 »Urbarijalne zemljišne zajednice, iako nastale kao rezultat segregacije, predstavljale su oblik vlasništva nad zemljom koji je jako podsjećao na primitivne općinske zemljišne odnose iz pradavnih i predfeudalnih vremena«. MEDARIĆ, J.: Isto, str. 40.

40 »Zemljišna zajednica u periodu o kome govorimo (misli se na period od 1894–1910. – opaska M. R.) spadala je u kategoriju primitivne kolektivne svojine sa lošim gazdovanjem. U njoj je zapravo kolektivna svojina predstavljala samo ostatke prvobitne zajednice, koji su u radnijoj društvenoj formaciji bili prilagođeni dopunskim potrebama feudalnog društva, a u postojećem buržoaskom društvu imperativima zaostale kapitalističke ekonomike«. RADENIĆ, A.: »Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX. veka do 1914.« SANU, posebna izdanja CCCV, odobrenje društvenih nauka, knjiga 27, Beograd 1958. str. 34.

41 »Kada je kolektivna zemlja postepeno prestajala da ima veći značaj za ekonomsku osnovu seljaka, počeo je i da se smanjuje njegov interes za nju. Onda kada je ishrana stoke pašom i listom počela da se zamjenjuje hranom proizvedenom na oraničnoj površini, smanjivao se i interes seljaka za kolektivne pašnjake i kolektivnu šumu, a rastao interes za 'svoje' gazdinstvo . . .«. MARKOVIĆ, P.: Poljoprivredna geografija, Informator, Zagreb, 1970, str. 8.

42 »Tako nalazimo i u buržoarsko-kapitalističkom društvu preostatke iz doba zajednice i feudalnog vremena, pa i robovlasničkog. Ali buržoasko-kapitalističko društvo, prirodno i nužno, preobražava te ostatke prema svome shvaćanju. Kolektivno vlasništvo u našim zemljišnim zajednicama i krajiškim imovnim općinama predstavlja u suštini, takav preživjeli ostatak prvobitne zajednice. Imalo je biti osnovnom svrhom ovih naših zajednica da podmire seljacima one potrebe, kao što su npr. drvo i paša, koje ne može osigurati pojedinačno gospodarstvo, a koje se bolje osigurava kolektivnim gospodarstvom ili vlasništvom. No buržoarsko-kapitalističko društvo – za koje je esencijalno eksploatatorsko privatno vlasništvo i koje uopće sve pravne odnose nadahnjuje duhom ovog vlasništva – nije kadro da razvije puno i pravo kolektivno vlasništvo«. KRBEK, I.: »Nacionalizacija zemljišnih zajednica i krajiških imovnih općina«, JAZU, Rad, 270 (poseban otisak), Zagreb, 1948, str. 27.

43. »Obće stanje međa bez razlike vlastnika dosta je nepovoljno«. Izvješće upravnog odbora i Kr. podžupana županije Varaždinske za godinu 1903. str. 95. »Međašnji odnošaji šumski kod zemljišnih zajednica mjestimica dosta su nepovoljni«. Isto 1906. str. 112.

44 »Razlog da se nije više uredilo na osnovama odnosno programima jest taj, što se nije za vremena skrbilo za namaknuće potrebnih novčanih sredstava a kojima je skraćeno uređenje šume.« Isto 1904., str. 124. »Radni programi kako ih ili § 3 rečene naredbe (radi se o naredbi broj 23152 od 23. travnja 1903. opaska M. R.) propisuje, predloženi su bili po kr. kot. oblastima, te su nekim promjenama odobreni bili po žup. upravnom odboru tako, da će se god. 1904. u području cijele županije moći urediti za sastavu gospodarskih osnova i programa, ukoliko će to namaknuta novčana sredstva pojedinih zemljišnih zajednica omogućiti«. Isto, 1903. str. 96.

45 Kako je već navedeno statistički podaci odnose se samo na uređene zemljišne zajednice (misli se na statistički godišnjak Hrvatske i Slavonije I. i II.), a takvih je najmanje bilo u Varaždinskoj županiji, to i sami statistički podaci ne pokazuju potpunu sliku o površinama kojima su raspolagale zemljišne zajednice u Hrvatskoj i Slavoniji kao i u Varaždinskoj županiji.

46 »Dozvola pretvorbe šuma u drugu vrstu kultura podijeljena je po žup. upr. odboru u 7 slučajeva.« Isto, 1903. str. 19.

47 »Doznake građevnih kao i ogrijevih drva obavljene su po žup. upravnom odboru odobrenim dvomjesečnim poslovima, a doznačeno je u svemu 771,48 m^3 tvrde i 484 m^3 mekane građe te 23566,75 m^3 i 3781,48 m^3 mekanih ogrijevnih drva«. Isto, 1906, str. 113.

48 »Nadalje prodano je 516 m^3 raznolikih drva za svotu od 3375 u 70 fil . .« Isto 1905, str. 159. »Doznačeno je tako u svim područnim zemljišnim zajednicama 20.605 m^3 tvrdih i mekanih ogrijevnih drva te 647 m^3 tvrde i mekane građe«. Isto, 1905., str. 159. »Od velepodaje zemlj. zajed. navesti je u g. 1900 i to: zemljišne zajednice Mađeroševac prodala je 400 hrastovih stabala za svotu od 8088 kr., zemljišna zajednica Lukovec prodala je putem javne dražbe 659 hrastovih stabala za svotu od 11.222 kr., a zemljišna zajednica Martinić 125 hrastovih stabala za svega obraslog pašnjaka za 4550 kr. Prema tome je prodano ukupno 1184 stabala za svotu od 23860 kr.« Isto, 1900, str. 119.

49 »Samo zemljišna zajednica Mađereševac kupila je od dobijene kupovine 20 jutara šume od vlastelinstva Slanje za svotu od 38000 kr.« Isto, 1900, str. 119.

50 »Nuzužitci, koje podaruju šume jesu ovdje uglavnom paša, a pored nje u dosta velikoj mjeri stelja, koja se prema odobrenim predlozima uzimala na izlučenim površinama. Nekoje zemlj. zajednice imadu kamenolome i prudišta, te glinu i pijesak, a vrijedno je ovdje spomenuti i prihod na kestenu i malinama, koji u povoljnim godinama odbaciti znade znatnu korist«. Isto, 1906., str. 154.

51 »Pašnjaka imade u županiji sve manje, pošto si seljaštvo livade a ponajpače pašnjake s bog pomanjkanja drugog produktivnog tla pretvara u oranice. Ovlaštenici pado zemljišnih zajednica, koje još nešto pašnjaka imadu nastoje da se isti podiele. Tako su primjerice u kotaru Ludbrežkom god. 1906. i sela Sv. Gjuraj, Hrženica i Čukovec svoje pašnjake predielila«. Isto, 1906., str. 138–9. »Od pašnjaka kotara Novi Marof što bijagu segregacijom odijeljeni, su pašnjaci poreznih općina Varažd. Toplice, Leskovec i Kaštelanec individualno razdijeljeni, ter u livade i oranice pretvoreni«. Isto, 1900., str. 89.

Primljeno: 1993–2–10

R A D O V I
Zavoda za znanstveni rad
HAZU Varaždin

UDK: 51
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

I V A N L O N Č A R
Fakultet organizacije i informatike
Varaždin

L O C A L C O N N E C T E D N E S S O F I N V E R S E L I M I T

Abstract. The local connectedness of inverse limit spaces was studied in many papers ([2], [5], [7], [8], [11]).

The main purpose of the present paper is to prove the following theorem.

THEOREM 1.8 Let $X=\{X_\alpha, f_{\alpha\beta}, A\}$ be an inverse system such that the projections $f_{\alpha\beta}$ are irreducible fully closed mappings. In order that lim X be locally connected it is necessary that each X_α be locally connected and it is sufficient that each X_α be a locally connected space without local cut points.

Key words and phrases: Locally connected spaces, closed irreducible mappings, inverse limit.
Mathematch subject classification (1980): Primary 54B25; Secondary 54D05.

0. Introduction

Introduction contains some basic definitions and notations.

0.1. Let Y be a subset of a space X.By Cl_X Y or ClY is denoted the closure of Y in X. The boundary of the subset $A\subseteq X$ is denoted by Fr(A).

0.2. The symbols N and R denote the sets of positive integers and real numbers.

0.3. By $|A|$ the cardinality of A is denoted.

0.4 If A is a well-ordered set, then cf(A) denotes the smallest ordinal number which is cofinal in A.

0.5. The initial ordinal number and its cardinality are denoted by ω_τ and $\aleph_\tau$.

0.6. By $X=\{X_\alpha, f_{\alpha\beta}, A\}$ is denoted an inverse system and by lim X its limit.

0.7. An inverse system $X=\{X_\alpha, f_{\alpha\beta}, A\}$ is σ-directed if A is σ-directed, i.e., for each sequence $a_1, a_2, \ldots, a_n, \ldots$, of the members of A there is an $a\in A$ such that $a\geq a_i$, $i=1, 2, \ldots$.

0.8. A topological space X is called pseudocompact [4:263] if X is completely regular and every real- valued function defined on X is bounded.

0.9. A space X is $\aleph_m$-*compact* if each open cover of X of cardinality $\leq \aleph_m$ has a finite subcover.

1. Local connectedness of the inverse limit space

In the sequel we use the following characterization of local connectedness.

LEMMA 1.1 [*10:II, 242, Teorema 1.*]. *A space X is locally connected if and only if each family* $\{A_t : t\in T\}$ *of subsets* A_t *of X has the property*

(1) $$Fr(\cup\{A_t : t\in T\}) \subset Cl(\cup\{FrA_t : t\in T\})$$

REMARK 1.2 a) In the paper [9] it was proved that a non-locally connected space X contains a family $\{A_t:t\in T\}$, $|T|\geq \aleph_0$ of open disjoint subsets A_t of X for which (1) is not satisfied.

b) If X is regular, then the family $\{A_t\}$ may be choosen so that $X - Cl(\cup\{A_t:t\in T\})$ is non-empty. Namely, if X is not locally connected at some point p, then there are neighbourhoods U and V such that $x\in ClV\subseteq U$ and V (as a subspace) is not locally connected at p.Now apply a) on the subspace V.

We start with the following theorem.

THEOREM 1.3 *Let* $X=\{X_\alpha, f_{\alpha\beta}, A\}$ *be an inverse system such that the following condition (FR) is satisfied:*

(FR) For each open subset $U\subseteq limX$ *and each* $\alpha\in A$ *it follows*

$$f_\alpha(FrU)=Fr(f_\alpha(U))$$

If the spaces X_α, $\alpha\in A$, *are locally connected, then limX is locally connected.*

Proof. Suppose that limX is not locally connected. By virtue of Remark 1.2. it follows that there exists an infinite family $\{A_t:t\in T\}$ of open subsets A_t of limX such that there is a point $x\in Fr(\cup\{A_t:t\in T\})\setminus Cl(\cup\{FrA_t:t\in T\})$. This means that there is an open set $U_\alpha\subseteq X_\alpha$ such that $f_\alpha^{-1}(U_\alpha)$ is a neighbourhood of x and $f_\alpha^{-1}(U_\alpha)\cap(\cup\{FrA_t:t\in T\})$ is empty. Clearly, $U_\alpha\cap f_\alpha(\cup\{FrA_t:t\in T\})=\emptyset$. By (FR) we infer that $f_\alpha(x)\notin Cl(\cup\{Frf_\alpha(A_t):t\in T\})$. On the other hand from $x\in Fr(\cup\{A_t:t\in T\})$ and (FR) it follows that $f_\alpha(x)\in Fr(\cup\{f_\alpha(A_t): t\in T\})$. This means that the family $\{f_\alpha(A_t): t\in T\}$ has the property $Fr(\cup\{f_\alpha(A_t): t\in T\})\setminus Cl(\cup\{Frf_\alpha(A_t):t\in T\})$. By Lemma 1.1. this is impossible since X_α is locally connected. The proof is compleated.

If M is connected set and p is point of M such that M-p is not connected, then p will be called a cut point of M [20:41]. A point $x\in X$ is said to be a *local cut point* of X if for each neighbourhood U of x there exists a neighbourhod V of x, $x\in V\subseteq U$, such that x is a cut point of V [15]. Each R^n,$n\geq 2$, is a space without local cut points. Each point of real line R is a local cut point. The Niemytzki plane is an example of a completely regular not normal space [4:62] without local cut points.

We say that a mapping $f:X\to Y$ onto Y is *irreducible* if for each non-empty open subset $U\subseteq X$ the set $f^*(U)=\{y:y\in Y, f^{-1}(y)\subseteq U\}$ is non-empty.

The notion of fully closed mapping was introduced by V.V. Fedorčuk in [6].

A mapping $f:X\to Y$ is said to be *fully closed* if for each $y\in Y$ and each finite open cover $\{U_1, ..., U_s\}$ of $f^{-1}(y)$ the set $\{y\}\cup f^*(U_1)\cup ...\cup f^*(U_s)$ is a neighbourhood of y.

The space obtained by identifying to a point a closed subset A of a space X is denoted by X/A [4:127]. The natural mapping $q:X\to X/A$ is a simple fully closed mapping. Each fully closed mapping is a limit of an inverse system of simple fully closed mapping [6:Teorema 2.].

LEMMA 1.4 *Each fully closed mapping* $f:X\to Y$ *is closed.*

Proof. Let y be any point of Y and let U be any open set such that $f^{-1}(y)\subseteq U$. By the definition of fully closed mapping we infer that $V=\{y\}\cup f^*(U)$ is a neighbourhood of y. Now we have $V=f^*(U)$ since $f^{-1}(y)\subseteq U$. This means that V is an open set about y such that $f^{-1}(V)\subseteq U$. By [4:Theorem 1.4.13] it follows that f is closed.

LEMMA 1.5 [*1:356*]. *If* $f:X\to Y$ *is closed and irreducible and if U is an open subset of X, then* $f(ClU)=Clf^*(U)$.

LEMMA 1.6 [*19:70*]. *Let X be locally connected. If* $f:X\to Y$ *is closed and onto, then Y is locally connected.*

LEMMA 1.7 *Let $f:X\to Y$ be a fully closed irreducible mapping onto a space Y without local cut points. For each open $U\subseteq X$ one has $f(FrU)=Fr(f^*(U))$.*

Proof. By virtue of Lemmas 1.4 and 1.5 we have $f(FrU)\subseteq Fr(f^*U)$ since f is closed and irreducible mapping. In order to complete the proof it suffices to prove that $f(FrU)\supseteq Fr(f^*U)$. If $y\in Fr(f^*U)=Clf^*(U)\setminus f^*(U)$, then by Lemma 1.5 it follows that there is a $x\in ClU$ such that $y=f(x)$. On the other hand from the relation $y\notin f^*(U)$ it follows that $f^{-1}(y)\not\subseteq U$. If we suppose that the set $f^{-1}(y)\cap FrU$ is empty, then we have that $f^{-1}(y)=(f^{-1}(y)\cap U)\cup(f^{-1}(y)\cap(XClU))$. The sets $f^{-1}(y)\cap U$ and $f^{-1}(y)\cap(X\text{-}ClU)$ are open and disjoint. Now, we have the finite open cover $\{U,V\}$, $V=X\text{-}ClU$, of $f^{-1}(y)$. Thus, $W=\{y\}\cup f^*(U)\cup f^*(V)$ is a neighborhood of y.Moreover $f^*(U)$ and $f^*(V)$ are non-empty since f is irreducible. From the fact that U and V are disjoint it follows that $f^*(U)$ and $f^*(V)$ are disjoint open sets. Thus, the set $W\text{-}\{y\}$ is disconnected. This means that for each neighborhood W_1 of y there exist the open sets $U_1=f^{-1}(W_1)\cap U$ and $V_1=f^{-1}(W_1)\cap(X\text{-}ClU)$ such that $\{U_1, V_1\}$ is a finite open cover of $f^{-1}(y)$. Thus, $W_2=\{y\}\cup f^*(U_1)\cup f^*(V_1)$ is a neighborhood of y contained in W. Moreover, we have $f^*(U_1)\subseteq f^*(U)$ and $f^*(V_1)\subseteq f^*(V)$. This means that $W_2\text{-}\{y\}$ is disconnected. This is impossible since Y has no local cut points. Thus, the set $f^{-1}(y)\cap FrU$ is non-empty. The proof is completed.

The following theorem is the main theorem of this Section.

THEOREM 1.8 *Let $X=\{X_\alpha, f_{\alpha\beta}, A\}$ be an inverse system such that the projections f_α are irreducible fully closed mappings. In order that $\lim X$ be locally connected it is necessary that each X_α be locally connected and it is sufficient that each X_α be a locally connected spaces without local cut points.*

Proof. *Necessity.* Apply Lemma 1.6.

Sufficiency. Suppose that $\lim\mathbf{X}$ is not locally connected. By Remark 1.2b) it follows that there exists a infinite family $\{A_t:t\in T\}$ of open subsets A_t of $\lim\mathbf{X}$ such that there is a point $x\in Fr(\cup\{A_t:t\in T\})\setminus Cl(\cup\{FrA_t:t\in T\})$. This means that there is an open $U_\alpha\subseteq X_\alpha$ such that $f_\alpha^{-1}(U_\alpha)\cap(\cup\{FrA_t:t\in T\})$ is the empty set. Clearly, $(U_\alpha)\cap f_\alpha(\cup\{FrA_t:t\in T\})$ is also empty set. By 1.7 we have $U_\alpha\cap(\cup\{f_\alpha FrA_t:t\in T\})=\emptyset$ and $U_\alpha\cap(\cup\{Frf_\alpha^*A_t:t\in T\})=\emptyset$. We infer that $f_\alpha(x)\notin Cl(\cup\{Frf_\alpha^*(A_t):t\in T\})$. On the other hand, for each neighbourhood V_α of $f_\alpha(x)$ and for $U=f_\alpha^{-1}(V_\alpha)$, from $x\in Fr(\cup\{A_t:t\in T\})$ it follows that each neighbourhood U of x meets $Int(\cup\{A_t:t\in T\})=\cup\{A_t:t\in T\})$ and $X\setminus Cl(\cup\{A_t:t\in T\})=W$, W is non-empty by 1.2.b). We define $V=U\cap W$ and $V_1=U\cap(\cup\{A_t:t\in T\})$.The sets $f_\alpha^*(V)$ and $f_\alpha^*(V_1)$ are non-empty since f_α is closed and irreducible. Clearly, V_α is a neighbourhood of $f_\alpha(x)$ which contains $f_\alpha^*(V)$ and $f_\alpha^*(V_1)$. Furthermore, $f_\alpha^*(V_1)$ meets some $f_\alpha^*(At)$, i.e., $f_\alpha^*(V_1)$ meets $\cap\{f_\alpha^*(A_t):t\in T\}$. Since $f_\alpha^*(V)$ is non-empty, we infer that V meets $X_\alpha\setminus(\{f_\alpha^*(A_t):t\in T\})$. This means that $f_\alpha(x)\in Fr(\cup\{f_\alpha^*(A_t):t\in T\})$. Finally, $f_\alpha(x)\in Fr(\cup\{f_\alpha^*(A_t):t\in T\})\setminus Cl(\cup\{Fr(f_\alpha^*(A_t):t\in T\})$. This is impossible since X_α is locally connected. The proof is completed.

THEOREM 1.9 *Let $X=\{X_\alpha, f_{\alpha\beta}, A\}$ be an inverse system with irreducible bonding mappings $f_{\alpha\beta}$. Then the projections $f_\alpha:\lim X\to X_\alpha$, $a\in A$, are irreducible.*

Proof. In order to prove that f_α is irreducible it suffices to prove that for each open non-empty $U\subseteq\lim\mathbf{X}$ the set $f_\alpha^*(U)$ is non-empty. Let x be any point of U. By virtue of the definition of a base of $\lim\mathbf{X}$ there is a $\beta\in A$ and open set $U_\beta\subseteq X_\beta$ such that $x\in f_\beta^{-1}(U_\beta)\subseteq U$. Let $\gamma\geq\alpha,\beta$. Then for open set $f_{\beta\gamma}^{-1}(U_\beta)=U_\gamma$ we have $f_\gamma^{-1}(U_\gamma)\subseteq U$. Moreover, the set $f_{\alpha\gamma}^*(U_\gamma)$ is non-empty since $f_{\alpha\gamma}$ is irreducible. Clearly, $f_\alpha^{-1}(f_{\alpha\gamma}^*(U_\gamma))\subseteq U$. This means that $f_\alpha^*(U)$ is non-empty. The proof is completed.

An inverse system $\mathbf{Y}=\{Y_\alpha, g_{\alpha\beta}, B\}$ is said to be a *subsystem* of a system $X=\{X_\alpha, f_{\alpha\beta}, A\}$ if $B\subseteq A$, $Y_\alpha\subseteq X_\alpha$ and $g_{\alpha\beta}=f_{\alpha\beta}/Y_\beta$. If B is cofinal in A and $Y_\alpha=X_\alpha$ for each $\alpha\in B$, then $\lim\mathbf{Y}=\lim\mathbf{X}$ [4:140]. Similarly, if B is cofinal in A and $Y_\alpha\subseteq X_\alpha$ for each $\alpha\in B$, then $\lim\mathbf{Y}$ is homeomorphic to a subset of $\lim\mathbf{X}$ [4:138,2.5.8. Theorem.].

We say that an inverse system $X=\{X_\alpha, f_{\alpha\beta}, A\}$ is an *N-system* if each subsystem $Y=\{Y_\alpha, g_{\alpha\beta}, B\}$, $Y_\alpha \neq \emptyset, Y_\alpha$ closed in X_α, has a non-empty limit $\lim\mathbf{Y}$.

THEOREM 1.10 *Let $X=\{X_\alpha, f_{\alpha\beta}, A\}$ be an inverse system with fully closed mappings $f_{\alpha\beta}$. If* **X** *is an N-system, then the projections $f_\alpha:\lim\mathbf{X}\to X_\alpha, \alpha\in A$, are fully closed.*

Proof. Let x_α be any point of X_α and let $\{U_1, ..., U_s\}$ be an open finite cover of a set $f_\alpha^{-1}(x_\alpha)$. Let us note that from the fact that **X** is N-system it follows that $f_\alpha^{-1}(x_\alpha)$ is non-empty. Namely, a subsystem $\{f_{\alpha\beta}^{-1}(x_\alpha), f_{\alpha\gamma}/ f_{\alpha\gamma}^{-1}(x_\alpha), \alpha\leq\beta\leq\gamma\}$ has a non-empty limit homeomorphic to $f_\alpha^{-1}(x_\alpha)$. By the definition of a base in $\lim\mathbf{X}$ we infer that for U_i, $1\leq i\leq s$, there is $\alpha(i)\in A$ and an open non-empty set $U_{\alpha(i)}$ in $X_{\alpha(i)}$ such that $f_{\alpha(i)}^{-1}(U_{\alpha(i)})\subseteq U_i$. We may assume that $U_{\alpha(i)}$ is maximal open set such that $f_{\alpha(i)}^{-1}(U_{\alpha(i)})\subseteq U_i$. Let $\beta\geq\alpha(1), ..., \alpha(s)$. There is a maximal open $U_\beta^i \supseteq f_{\alpha(i)\beta}^{-1}(U_{\alpha(j)})$ such that $f_\beta^{-1}(U_\beta^i)\subseteq U_i$. Moreover, $U_i=\cup\{U_\gamma^i : \gamma\geq\beta\}$. Suppose that $Y_\gamma = f_{\alpha\gamma}^{-1}(x_\alpha) - (\cup\{U_\gamma^i : 1\leq i\leq s\})$ is non-empty for each $\gamma\geq\alpha, \beta$. Then, we have a subsystem $Y=\{Y_\delta, f_{\delta\delta'}/Y_{\delta'}, \gamma\geq\delta\geq\delta'\}$. By the assumption that **X** is N-system, it follows that $\lim\mathbf{Y}$ is non-empty. Each point $y\in\lim\mathbf{Y}$ we shall identify with a point of $\lim\mathbf{X}$ such that $\lim\mathbf{Y}=\cap\{f_\gamma^{-1}(Y\gamma):\gamma\geq\alpha, \beta\}$. For each $y\in\lim\mathbf{Y}$ we have $y\in f_\alpha^{-1}(x_\alpha)$ and $y\in\lim\mathbf{X} - f_\alpha^{-1}(x_\alpha)$. This is impossible. Thus, there is a $\gamma\in A$ such that Y_γ is empty, i.e., $f_{\alpha\gamma}^{-1}(x_\alpha)=\cup\{U_\gamma^i : 1\geq i\geq s\}$. Now, $U_\alpha=\{x_\alpha\}\cup f_{\alpha\gamma}^*(U_\gamma^1)\cup ... \cup f_{\alpha\gamma}^*(U_\gamma^s)$ is a neighbourhood of x_α. From the maximality of U_γ^i it follows that $f_\alpha^*(U_i)=f_{\alpha\gamma}^*(U_\gamma^i)$. Finally, we infer that $U=\{x_\alpha\}\cup f_\alpha^*(U_1)\cup ... \cup f_\alpha^*(U_s)$ is a neighbourhood of x_α, i.e., f_α is fully closed. The proof is completed.

REMARK 1.11 If in 1.10. the mappings $f_{\alpha\beta}$ are fully closed with compact fibers $f_{\alpha\beta}^{-1}(x_\alpha)$(i.e.fully closed and perfect), then see [6].

2. Applications of the main theorem

In this Section we apply Theorem 1.8. on the inverse systems with fully closed irreducible bonding mappings.

THEOREM 2.1 *Let $\mathbf{X}=\{X_n, f_{nm}, N\}$ be an inverse sequence such that the mappings f_{nm} are fully closed irreducible mappings and the spaces X_n are regular countably compact spaces. In order that $\lim\mathbf{X}$ be locally connected it is necessary that each X_n be locally connected and it is sufficient that each X_n be a locally connected space without local cut points.*

Proof. From Theorem 8. of [17] it follows that the projections $f_n:\lim\mathbf{X}\to X_n$, $n\in N$, are closed. Theorem 1.9. establishes that f_n is irreducible. Moreover, **X** is an N-system [13]. This means that f_n is fully closed. Theorem 1.8. completes the proof.

We say that a mapping $f:X\to Y$ is *perfect* if f is closed and each fiber $f^{-1}(y)$, $y\in Y$, is compact [4:236]. A mapping f is said to be *fully perfect* if f is perfect and fully closed.

THEOREM 2.2 *Let $\mathbf{X}=\{X_\alpha, f_{\alpha\beta}, A\}$ be an inverse system with fully perfect irreducible bonding mappings $f_{\alpha\beta}$. In order that $\lim\mathbf{X}$ be locally connected it is necessary that each X_α be locally connected and it is sufficient that each X_α be a locally connected space without local cut points.*

Proof. The projections f_α are fully perfect [6] and irreducible, [Theorem 1.9.]. Theorem 1.8. completes the proof.

COROLLARY 2.3 *Let $\mathbf{X}=\{X_\alpha, f_{\alpha\beta}, A\}$ be an inverse system of compact spaces X_α and fully closed irreducible mappings $f_{\alpha\beta}$. In order that $\lim\mathbf{X}$ be locally connected it is necessary that each X_α be locally connected and it is sufficient that each X_α be a locally connected space without local cut points.*

A topological space is a *q-space* [16] if for each $x \in X$ there is a sequence $U_1, U_2, \ldots$ of open sets such that $x_i \in U_i$, $i \in N$, with the property: if $x_n \in U_n$, $x_n \neq X_m$ for $m \neq n$, then there is an accumulation point of $\{x_n : n \in N\}$.

LEMMA 2.4 *(15) .Let $f:X \to Y$ be a closed mapping of a normal space X onto T_1 q- space Y, then $Fr f^{-1}(y)$ is countably compact for each $y \in Y$.*

COROLLARY 2.5 *If f in Lemma 2.5. is closed and irreducible and if X is T_1, then $f^{-1}(y)$ is countably compact for each $y \in Y$.*

Proof. By [1:356, Exercise 112.] we have that $|f^{-1}(y)|=1$ or $Frf^{-1}(y)=f^{-1}(y)$. The proof is completed.

We say that a space X is *iso-compact* if each countably compact closed subspace $Y \subseteq X$ is compact.

COROLLARY 2.6 *Let $f:X \to Y$ be a closed irreducible mapping of a normal T_1 - iso-compact space X onto a T_1 q-space Y, then $f^{-1}(y)$, $y \in Y$, is compact i.e., f is perfect and irreducible.*

THEOREM 2.7 *Let $\mathbf{X}=\{X_\alpha, f_{\alpha\beta}, A\}$ be an inverse system of a T_1 normal iso-compact q-spaces with fully closed irreducible mappings. In order that lim**X** be locally connected, it is neccessary that each X_α be locally connected and it is sufficient that each X_α be a locally connected space without local cut points.*

Proof. By 2.6. and 1.11., it follows that the projections f_α are fully closed. Apply Theorem 1.8.

COROLLARY 2.8 *Let $\mathbf{X}=\{X_\alpha, f_{\alpha\beta}, A\}$ be an inverse system of metric spaces X_α and fully closed irreducible mappings $f_{\alpha\beta}$. In order that lim**X** be locally connected, it is necessary that each X_α be locally connected and it is sufficient that each X_α be a locally connected space without local cut points.*

Proof. A metric space X is a q-space since X is first-countable. A metric space X is iso-compact since a metric countably compact space X is compact [4:320]. Apply Theorem 2.7.

REMARK 2.9 Corollary 2.8. holds if we replace" metric" by" paracompact q-space" or by" first-countable paracompact".

LEMMA 2.10 *[15]. Let $f:X \to Y$ be a closed mapping of a normal space X onto a T_1-q- space Y. If $|f^{-1}(y)| \leq \aleph_0$, $y \in Y$, then $Fr f^{-1}(y)$ is compact, for each $y \in Y$.*

Proof. By 2.4. $Frf^{-1}(y)$ is countably compact. Since each countable countably compact space is compact, we infer that $Frf^{-1}(y)$ is compact, for each $y \in Y$.

THEOREM 2.11 *Let $\mathbf{X}=\{X_\alpha, f_{\alpha\beta}, A\}$ be an inverse system of T_1-normal q-spaces X_a and of fully closed irreducible mappings $f_{\alpha\beta}$ with countable fibers $f^{-1}_{\alpha\beta}(x_\alpha)$, for each $x_\alpha \in X_\alpha$, $\beta \geq \alpha$. In order that lim**X** be locally connected, it is necessary that each X_α be locally connected and it is sufficient that each X_α be a locally connected space without local cut points.*

Proof. Apply 2.10. and 2.2.

COROLLARY 2.12 *Let $\mathbf{X}=\{X_\alpha, f_{\alpha\beta}, A\}$ be an inverse system of T_1 - normal first-countable spaces X_α and of closed irreducible mappings with countable fibers $f^{-1}_{\alpha\beta}(x_\alpha)$. In order that lim**X** be locally connected it is necessary that each X_α be locally connected and it is sufficient that each X_α be a locally connected space without local cut points.*

3. Concluding remarks

We close this paper with two lemmas.

LEMMA 3.1 *Let X be a normal space and let Y be a locally connected space without local cut points. If f:X→Y is a fully closed irreducible mapping, then f is monotone.*

Proof. Supose that for some point $y\in Y$ the set $f^{-1}(y)$ is not connected. This means that there is a pair of disjoint closed (in $f^{-1}(y)$) sets F_1, F_2 such that $f^{-1}(y)=F1\cup F2$. Clearly, the sets F_1 and F_2 are closed in X. There exist a pair U, V of disjoint open sets in X such that $F1\subseteq U$ and $F_2\subseteq V$. Now, we have a finite open cover {U, V} of $f^{-1}(y)$. A set $W=\{y\}\cup f^*(U)\cup f^*(V)$ is a neighbourhood of y. Moreover, f*(U) and f*(V) are non-empty since f is irreducible. From the fact that U and V are disjoint, it follows that f*(U) and f*(V) are disjoint open sets. Thus, the set $W\setminus\{y\}$ is disconnected. This means that for each neighborhood W_1 of y there exist open sets $U_1=f^{-1}(W_1)\cap U$ and $V_1=f^{-1}(W_1)\cap V$ such that $\{U_1, V_1\}$ is a finite open cover of $f^{-1}(y)$. Thus, $W_2=\{y\}\cup f^*(U_1)\cup f^*(V_1)$ is a neighborhood of y contained in W. Moreover, we have $f^*(U_1)\subseteq f^*(U)$, $f^*(V_1)\subseteq f^*(V)$. This means that W_2 - $\{y\}$ is disconnected. This is impossible since Y is locally connected and has no cut-points. Thus the set $f^{-1}(y)$ is connected. The proof is completed.

LEMMA 3.2 *Let f:X→Y be a closed monotone irreducible mapping. If U⊆X is open, then f(FrU)=Fr(f*(U)).*

Proof. If $x\in$ FrU, then $f(x)\in$ Clf*(U). It is clear that $f(x)\notin f^*(U)$ since $f(x)\in f^*(U)$ implies $f^{-1}f(x)\subseteq U$, i.e, $x\in U$. This is impossible because $x\in$ FrU = ClU - U. Thus, $f(FrU)\subseteq Fr(f^*U)$. In order to complete the proof it suffices to prove that $f(FrU)\supseteq Fr(f^*U)$. If $y\in Fr(f^*U)=Clf^*(U)-f^*(U)$, then by Lemma 1.5., it follows that there is a $x\in$ ClU such that y=f(x). On the other hand, from the relation $y\notin f^*(U)$, it follows that $f^{-1}(y)\not\subseteq U$. If we suppose that the set $f^{-1}(y)\cap$FrU is empty, then we have $f^{-1}(y)=(f^{-1}(y)\cap U))\cup(f^{-1}(y)\cap(X-ClU))$. The sets $f^{-1}(y)\cap U)$ and $f^{-1}(y)\cap(X-ClU)$ are open and disjoint in $f^{-1}(y)$. This is impossible since $f^{-1}(y)$ is connected. Thus, $f^{-1}(y)\cap$FrU is non-empty. The proof is completed.

ACKNOWLEDGEMENT. The author thanks Prof. Sibe Mardešić for pointing out some inaccuracies in an earlier version of this article.

Lokalna povezanost inverznog limesa

Sadržaj

U radu je izučavana lokalna povezanost inverznog limesa inverznog sistema $X=\{X_\alpha, f_{\alpha\beta}, A\}$ s potpuno zatvorenim ireducibilnim projekcijama.

Prvi odjeljak sadrži glavni teorem rada, teorem 1.8., koji tvrdi da je limes takvog sistema s prostorima koji su lokalno povezani bez lokalnih prereznih točaka lokalno povezan. U teoremu 1.10. dan je dovoljan uvjet za potpunu zatvorenost projekcija f_α uz potpuno zatvorena vezna preslikavanja.

U drugom odjeljku dane su primjene glavnog teorema na razne inverzne sisteme.

References

[1] Arhangel'skij A. V., Ponomarev V. I., *Osnovy obščej topologii v zadačah i upražnenijah,* Nauka, Moskva, 1974.
[2] Capel C. E., *Inverse limit space,* Duke Math. J. 21(1954), 223–245.
[3] Davis H. S., *Relationships between continuum neighbourhoods in inverse limit spaces and separations in inverse limit sequence,* Proc. Amer. Math. Soc. 64(1977), 149–153.
[4] Engelking R., *General Topology,* PWN, Warszawa 1977.
[5] Fort M. K. and Segal J., *Local connectedness of inverse limit space,* Duke Math. J. 28(1961), 253–260.
[6] Fedorčuk V. V., *Metod razvertyvaemyh spektrov i vpol'ne zamknutyh otobraženij v obščej topologii,* Uspehi mat. nauk 35(1980), 112–121.
[7] Gordh G. R., Hughes C. B., *On freely decomposable mappings of continua,* Glasnik matematički 14(34) (1979), 137–146.
[8] Gordh G. R. and Mardešić, S., *Characterizing local connectedness in inverse limit,* Pacific Jour. Math. 58(1975), 411–417.
[9] Kuratowski K., *Sur les continus de Jordan et le theoreme de M. Brouwer,* Fund. Math. 8(1926), 137–150.

[10] Kuratovski K., *Topologija, I, II,* Mir, Moskva, 1966–1969.
[11] Lončar I., *A note on the local connectedness of inverse limit spaces,* Glasnik Matematički 21(41) (1986), 423–429.
[12] Lončar I., *Extensions of inverse limit space,* Rad JAZU Zagreb 450(9) 1990, 77–92.
[13] Lončar I., *Inverse limits for spaces which generalize compact spaces,* Glasnik Mat. 17(37) (1982), 155–173.
[14] Lončar I., *Lindelöfov broj i inverzni sistemi,* Zbornik radova Fakulteta organizacije i informatike Varaždin 7(1983), 115–123.
[15] Mardešić S. and Segal J., *ϵ-mappings onto polyhedra,* Trans. Amer. Math. Soc. 109(1963), 146–164.
[16] Michael E., *A note on closed maps and compact sets,* Israel J. Math. 2(1964), 173–176.
[17] Puzio E., *Limit mapping and projections of inverse systems,* Fund. Math. 80(1973), 57–73.
[18] Ščepin E. V., *Funktory i neščetnye stepeni kompaktov,* UMN 36(1981), 3–62.
[19] Wilder R. L., *Topology of manifolds,* Amer. Math. Soc. Col. Publ. 32(1949).
[20] Whyburn G. T., *Analytic topology,* Amer. Mat. Soc. Colloq. Publ. 28(1971).

Primljeno 1993-2-11

R A D O V I
Zavoda za znanstveni rad
HAZU Varaždin

UDK: 614
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

G U S T A V P I A S E K
Varaždin

Brojni su istraživači proučavali prošlost Varaždina i usput bilježili podatke bogate povijesti zdravstvene kulture toga grada. Pokušao sam ih što više prikupiti i uz izvore koje sam našao u arhivu dobiti sliku zdravstva grada od njegove najstarije dobi. Svjestan sam da mnogo toga nisam obuhvatio, to je ujedno poticaj drugima da me nadopune.

Odajem štovanje onima koji su mukotrpnim radom otkrivali povijesne istine, svima koji su mi bilo kako pomogli izražavam svoju zahvalnost.

Z D R A V S T V O V A R A Ž D I N A D O K O N C A 1 9 . S T O L J E Ć A

GESUNDHEITSWESEN IN DER STADT VARAŽDIN BIS ZUM ENDE DES 19. JHS.

Der Autor schildert die Entwicklung des Gesundheitswesens in der Stadt Varaždin seit den ältesten zugänglichen Angaben (13. Jh.) bis zum Ende des 19. Jhs. Der Stoff wird in drei Abschnitte eingeteilt: 1. Hospitale und Krankenhäuser, 2. Apotheken und Apotheker, 3. Ärzte und öffentliches Gesundheitswesen.

In jedem von angeführten Abschnitt werden, nebst den Beschreibungen in chronologischer Reihenfolge und den Darstellungen der mit dem Thema verbundenen Personen, auch andere Ereignisse und Personen, die den Verlauf des Gesundheitswesens oder seine Folgen beeinflußt haben, erwähnt. Er werden nebst zahlreichen Namen auch die Faximile der wesentlichen Dokumente und andere Ereignisse, die für den Standard des Gesundheitswesens der geschilderten Zeit von Bedeutung sind, angeführt.

Als Beweismittel wurden nebst den Angaben aus der bestehenden Literatur auch die zahlreichen archivalischen Unterlagen und die Angaben aus der Lokalpresse seit ihrer Bestehen benutzt.

Hospitali i bolnice

I u Varaždinu, kao i u ostaloj Evropi, počeci službene medicine vezani su uz razne crkvene redove, pa se i u Varaždinu medicina najprije razvija u samostanima[2]. Po jednim podacima kralj Andrija II. nije značajan za Varaždin samo zbog toga što je

gradu dao povelju slobodnog kraljevskog grada[1, 2, 3], nego i zbog toga što je još kao herceg doveo ivanovce u Hrvatsku[4] i u Varaždin[1]. Ovi su se »milites S. Johanni Hierosolimytani«[5]*, redovnici u crkvenim plaštevima i bijelim osmerokutnim križem na prsima (cruciferis), dijelili u tri kategorije: vitezove ratnike, svećenike i one koji su se brinuli za nemoćne, putnike i bolesne[4]. Ivanovci, hospitalci, križari ili maltežani (prema kasnijem sjedištu na otoku Malti) – nazivali su ih još i križnici[5] – došli su u Varaždin između 1197. i 1200. godine[1]. Godine 1200. već imaju u Varaždinu svoj samostan, crkvu i hospital (ksenodohij)[1]. U okolici su grada imali ogromne posjede. Posjedovali su imanja: Bela, Radovan, Cerje Tužno, Cerje Srednje, Cerje Nebojse, Cerje Gornje, Ivanec i Pahinsko. Ivanec je dobio ime po njima[6]. Spominje se i selo Kućan koje im je darovao herceg Andrija[2]. Nakon provale Mongola 1241. godine ostaje Varaždin popaljen, a ivanovci nestaju iz Varaždina. Ruševine njihovog samostana i hospitala nasljeđuju franjevci godine 1244. te ih popravljaju i obnavljaju. Podižu i crkvu i posvećuju je u spomen ivanovcima sv. Ivanu Krstitelju. Franjevci nastavljaju karitativno-medicinski rad ivanovaca-hospitalaca i otvaraju bolnicu, poslije i ljekarnicu, najprije za vlastite potrebe (infirmarij), a kako je bilo nemoguće odoljeti traženjima građana, primaju na liječenje i vanjske bolesnike[2].

Po drugom podatku ivanovaca uopće nije bilo u Varaždinu. Franjevci su došli u Varaždin između g. 1239. i 1270., ovdje se nastanili i osnovali samostan, najprije mali i skromni koji su vremenom povećavali i dali mu bolji izgled. Samostan je uz sjevernu stranu franjevačke crkve, istočno i južno od nje je bilo groblje. Isti izvor navodi da je u XV. stoljeću na početku današnjeg Franjevačkog trga u blizini crkve postojao hospital (ksenodohij), no taj nije ni u kakvoj svezi s ivanovcima niti su ga preuzeli franjevci od njih. Nakon odcjepljenja hrvatskih franjevačkih samostana od ugarske provincije na zasjedanju u Ormožu 6. siječnja 1662. donesen je zaključak da se u varaždinskom franjevačkom samostanu treba podići infirmarij kamo će dolaziti stari i nemoćni te bolesni redovnici i iz drugih samostana. Troškove njihova liječenja snosili bi matični samostani[7].

I grad se razvijao i povećavao pa se uz ostale brige za građane pojavljuje i briga za njihovo zdravlje. Nastaje potreba organiziranja zdravstvene djelatnosti. Godine 1457. spominje se jedan hospital, ali nije sigurno gdje je bio[2]. Možda je to onaj u blizini franjevačke crkve? O postojanju takve institucije upućuje podatak prema kojem je u gradu živio neki Hans Schuster koji je imao titulu »spitalmeister«[8], no nije sigurno da li je taj spitalmeister bio uopće zdravstveni djelatnik.

Definirati pojam hospitala veoma je teško. Teže tim više jer takvih institucija danas nema pa se ne uživljavamo u shvaćanje njihovih funkcija i namjena. Postojali su i na istoku i na zapadu. Na zapadu ih se naziva »domus dei« (božja kuća), »domus hospitalitatis« (kuća gostoprimstva), poslije kraće »hospital« iz čega je, kada im je jasnije diferencirana djelatnost, izvedena riječ »spital«. Na istoku ih zovu ksenodohij (grčka riječ ksenodohija označava primanje stranaca i gostiju). Funkcija hospitala, kakvi su bili od dana kad smo za njih saznali, može se opisivati i na kraju ipak nećemo u potpunosti shvatiti njihovu bit. Bile su to institucije osnovane najprije od raznih redova pa su se zato i nalazile uz crkve i samostane. U njih bi navraćali putnici, siromasi i drugi prolaznici. Često su radi toga smješteni u blizini gradskih vrata. Nisu to bile bolnice, mada su se u njima nalazili i bolesnici, niti ubožnice, iako su u njih svraćali beskućnici. Služili su »pro recreatione debilium, consolatione infirmorum et receptione quorumvis viatorum. Item infirmi, pauperes, peregrini nec non alii transientes caritative recipiuntur«[9]. **Mnogo poslije preformirale su se te institucije u mjesta prvenstveno namijenjena liječenju bolesnika, u prave bolnice. Institucija hospitala neosporno je vezana za čovjekoljubivost i karitativnu djelatnost. To je i razlog zbog kojeg su ih u davnini osnivali crkveni redovi čija je namjena bila humanitarno-karitativna. Strožim diferenciranjem u novije vrijeme na socijalne i zdravstvene ustanove u užem smislu riječi nestaju institucije starih hospitala. Međutim u

intimi pojedinaca teško je dijeliti čin milosrđa od čina liječenja, pa se i danas događa da se socijalno ugrožena osoba nađe u bolnici mimo svih medicinskih indikacija. To je atavistička intimna povezanost sa starim hospitalima!

Institucija hospitala ili ksenodohija ima u Varaždinu sjajnu i daleku tradiciju. Isključujući one osnovane od crkvenih redova, znademo za njihovo postojanje i djelovanje od polovice XV. stoljeća. Logički je za pretpostaviti da su i prije postojali, pa je socijalno-zdravstvena briga za građane Varaždina, stara već preko pet stoljeća.

Iz gradskih se zapisnika, kao i iz drugih dokumenata, vidi da se hospitalima u gradu poklanjala posebna pažnja. Imali su obično kakav posjed, a poslije i vlastite kmetove i od toga se izdržavali. Štićenici bi u hospitalima dobivali besplatno stan (nazivalo ih se hospites – gosti), dok su si odjeću i hranu morali sami pribavljati. Zahvaljujući upravo posjedima koje su imali, varaždinski su hospitali davali svojim stanovnicima (nazivali su ih i inquilini) besplatno kruh i nešto mesa[10]. Grad se brinuo za svoje hospitale i time što im je dodjeljivao dio novca dobivenog prodajom nekretnina onih građana koji su umrli bez nasljednika. Za vrijeme gradskog suca Franje Sveršića dodijeljeno je hospitalu 12 forinti nakon smrti jednog građanina umrlog bez nasljednika i čija je kuća bila prodana[11]. Povremeno bi hospitali dobivali veće ili manje svote novca bogatih pojedinaca (legati)[12, 13] ili bi im se doznačio kakav iznos koje zaklade[4]. Događalo se da su naročito udovice prodale svoj posjed i predale sav novac hospitalu pa došle onamo živjeti. Ako se našlo nekog koji bi svojevoljno podizao cijenu robi na sajmu ili se služio neispravnim mjerama, vlast je plijenila svu robu i prodala je, a dio dobivenog novca davala hospitalu. Kada bi hospital raspolagao kakvim viškom neangažiranog novca, posuđivao bi ga zainteresiranima uz kamate do 6%[11]. U slučaju većih šteta ili nesreća koje bi zadesila hospital grad je priskakao u pomoć. Poznato je da je 11. travnja 1592. g. izgorio hospital. Da bi ga ponovno osposobio, grad je već 27. travnja iste godine dodijelio pomoć u iznosu od 21 forinte tadanjem upravitelju Ivanu pl. Rukelu[15].

Hospitalom je upravljao »magister hospitalis« ili »magister xenodochii« (glavar nemoćnice) koji se birao za tu funkciju svake godine prve nedjelje iza blagdana sv. Tri kralja (6. siječnja)[11]. Upravitelj nije bio liječnik niti je morao biti zdravstveni djelatnik. Godine 1588. je to bio plemić Ivan Taclin, 1592. Ivan pl. Rukel, 1593. mesar Petar Vitković, 1594. Petar Cafuk, 1599. Andrija Takač, 1600. i 1601. Đuro Coklić, a 1602. Nikola Dihtić[15]. Funkcija upravitelja hospitala je bio položaj na koji se postavljalo ugledne osobe. Petar Vitković, koji je bio magister hospitalis 1593. godine, izabran je iduće godine za gradskog suca[11], a Ivan pl. Rukel, čije se prezime pisalo i kao Rwkkely, odnosno Rwkell i Rukkely, bio je gradski sudac 1593., 1598., 1599., 1600., 1602., 1603., 1613. i 1614. godine, dakle osam puta[15].

Godine 1749. spominje se postojanje velikog i malog ksenodohija u blizini crkve sv. Florijana[16], crkva je sagrađena godine 1669.[17], a znademo da je na mjestu ili u neposrednoj blizini sadašnje zgrade na Franjevačkom trgu br. 6 sagrađene između 1791. i 1795. postojao jedan hospital[1].

Grad je svojim službenicima davao plaću dijelom i u naravi. To je bilo moguće jer je općina grada posjedovala vlastita polja i vinograde, a primala je razne daće i podavanja u naturi od svojih kmetova koji su živjeli u Svibovcu, Žabniku, Sračincu i Knegincu. O Božiću je »špital-meštar« (magister hospitalis) Ivan Taclin dobio od grada jednog kopuna i 4 kruha, dok su stanovnici hospitala dobili dva voza ogrjevnih drva. Varoški je sudac Blaž Škrinjarić istog dana dobio voz ogrjevnih drva, 6 kopuna i 8 kruha[11].

Godine 1693. započinju franjevci gradnjom zgrade u dvorištu svog samostana i u prizemlju te novogradnje smještena je ljekarna koju je varaždinski ljekarnik Korziski donio u samostan 1677. g. kada se zaredio. Na katu iste zgrade načinjena je bolnica za redovnike.

Slika 1. – Zgrada u kojoj je bila smještena franjevačka ljekarna 1693. g.

O do sada spomenutim hospitalima u Varaždinu imamo danas samo sačuvane zapise. Na žalost ni jedna zgrada nije sačuvana niti išta od njih osim spomenute zgrade franjevačke apoteke i bolnice.

Nakon katastrofalnog požara Varaždina 1776. godine, pri čemu je izgorjelo više od polovice kuća u gradu[1, 18], sagrađen je novi hospital neposredno uz crkvu sv. Florijana. Ta velika jednokatnica stoji još i danas u Nazorovoj ulici.

Na zgradi je pri obnavljanju žbuke prekriven natpis koji se nalazio iznad ulaznih vrata. Preostao je samo vitičasti okvir, a natpis je glasio: »Xenodochium civicum liberae regiae civitatis Varasdiensis ex fundamentis erectum 1776., renovatum 1827. et 1903.«[19, 20]. *U prizemlju i katu zgrade nalazi se prema dvorištu uzdužni hodnik iz kojeg se ulazi u sobe. Svaki je stanar tog ksenodohija imao svoju sobu. Nasuprot ulazu u svaku sobu nalazi se u zidu hodnika po jedna niša zatvorena drvenim vratima proviđenim ventilacijskim otvorima i to je služilo za smočnicu. U prizemlju i u katu

nalazila se po jedna kuhinja koju su »hospites xenodochii« (stanovnici ksenodohija) mogli zajednički koristiti. Svakom se stanaru željela omogućiti što veća individualnost*. Građani su tu zgradu nazivali Bürgerspital[20].

Još je jedan hospital postojao u Varaždinu. U sadašnjoj Prešernovoj ulici, nekadašnji broj 10, postojala je prizemnica na kojoj je u trokutastom izdignuću nad ulazom stajao natpis: »Krankenhaus des Armen-Instituts MDCCCXXXIX«. Zgrada je srušena 1982. godine.

Ovdje se prvi put susrećemo s nazivom »bolnica«. Iako se radilo o hospitalu, nemoćnici, građani su je smatrali bolnicom pa još i danas stari Varaždinci tu ulicu nazivaju Bolnička ulica. Na mjestu srušenog hospitala i u okolici danas su izgrađene stambene višekatnice. Sva nastojanja autora da se zgrada hospitala u Prešernovoj ulici kao starina sačuva i koristi kao društveni objekt zdravstvenih djelatnika ili koju drugu svrhu bila su uzaludna. Tadašnja vlast nije imala razumijevanja za to. Zgrada u Nazorovoj ulici 26. sada je stambeni objekt.

Postojanje hospitala u Varaždinskim Toplicama spominje Čabrijan i kaže da se nalazio uz školu koja se spominje 1696. godine[21].

Slijedeća je etapa razvoja bolničke službe i bolničke zdravstvene djelatnosti otvaranje opće bolnice u zgradi koja i sada postoji u Trenkovoj ulici br. 48.

Sve do polovice XIX. stoljeća Varaždin nije imao bolnicu. Teško je pretpostaviti kada bi se otvorila bolnica u Varaždinu da to građani nisu samoinicijativno načinili. Godine 1828. osnovano je u gradu humanitarno društvo »Varaždinska dobročinstva složnost«. Društvo je imalo statut potvrđen od kralja, a namjena mu je bila pomagati

Slika 2. – Gradski hospital (»Burgerspital«) iz 1776. g. u Nazorovoj ulici br. 26.

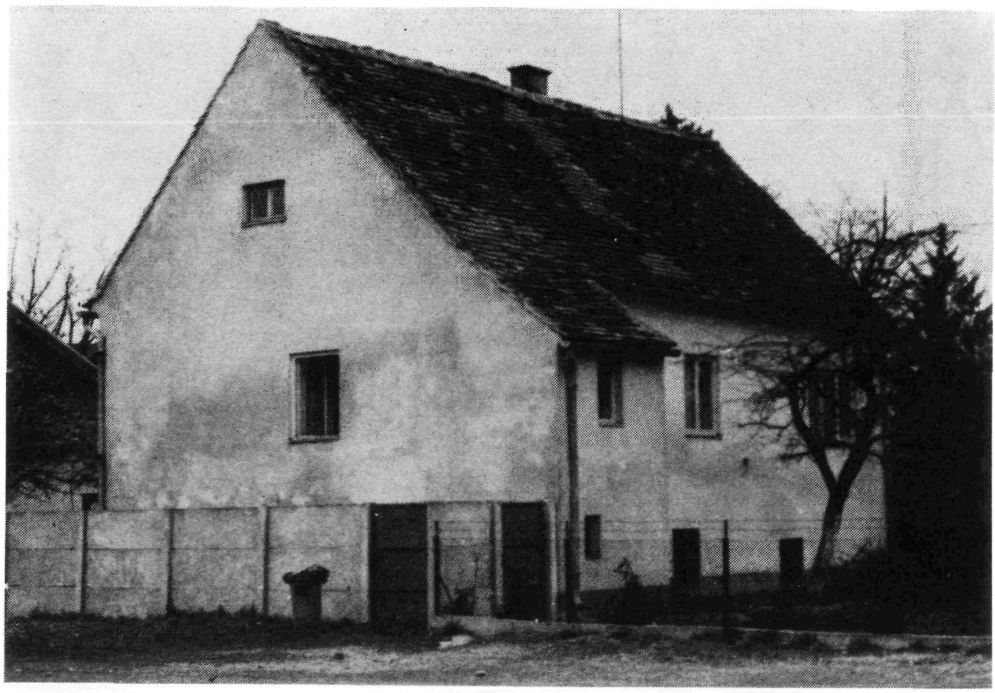

Slika 3. – Gradski hospital (»Krankenhaus«) u Prešernovoj ulici iz 1839. g., srušen 1982.

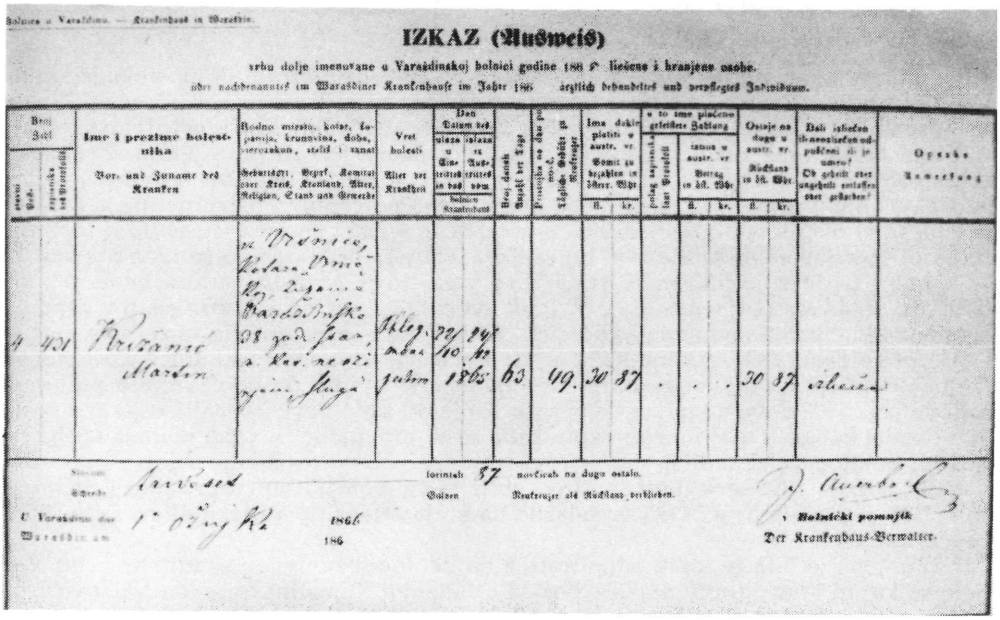
sirotinju, otpuštene kućne pomoćnice i brinuti se za siročad. Kao prvo namjeravalo je otvoriti bolnicu u kojoj bi se mogli liječiti svi građani bez obzira na vjeru ili društveni položaj. Imućniji bi plaćali korištenje bolnice, siromasi bi se liječili besplatno. Ta je ideja ostvarena 16. kolovoza 1859. kada je vladinom odlukom društvu dozvoljeno otvoriti bolnicu. To je prva opća bolnica u Varaždinu. Vlasnik je bolnice bilo društvo. Prema pravilima društva bolnicom je upravljao inspektor i ekonom bolnice. Za svakodnevnu brigu oko bolesnika kao i za sve poslove unutar bolnice i oko nje brinuli su se jedan bolničar i jedna bolničarka, a medicinsku brigu i liječenje bolesnika obavljao je liječnik, doktor medicine kojemu je pomagao kirurg kao pomoćnik. Liječnik i kirurg su obavljali svoj posao dobrovoljno i besplatno, dok su bolničar i bolničarka bili plaćeni. U bolnicu su se primali svi građani podjednako, a sirotinja besplatno. Bolesnici su za vrijeme boravka u bolnici imali stručnu njegu i liječničku pomoć te lijekove, hranu, bolesničko rublje, postelju i posteljinu[22]. Bolnica je imala 15–20 postelja[23].

Potaknuta najvjerojatnije inicijativom građana, koji su kao članovi društva osnovali bolnicu 1850. g., gradska općina otkupljuje dvokatnu zgradu na uglu sadašnje Vrazove i Hinkovićeve ulice i u njoj otvara 1866. godine »Javnu i sveopću bolnicu«. Time prestaje radom bolnica u Trenkovoj ulici. Od tada je ta zgrada privatna stambena kuća.

Zgrada bolnice na uglu Vrazove i Hinkovićeve ulice nije od prvog dana odgovarala svojoj svrsi ni unutarnjim rasporedom, općim higijenskim prilikama, sanitarijama, vodom, niti lokacijom. Bolesnici su bili izloženi smradu i molestantima iz baru-

Slika 4. – Zgrada prve bolnice u Varaždinu iz 1859. g.

IZKAZ (Ausweis)

Slika 5. – Otpusnica iz bolnice iz godine 1866.

Slika 6. – Zgrada prve javne bolnice u Varaždinu iz 1866. g.

ština u grabištima starog grada koji se nalazi nasuprot toj zgradi. Nepostojanje kanalizacije zahtijevalo je sakupljanje fekalija iz jednog nužnika u bačve (»lagve«) i tako ih odstranjivati jer je prijetila opasnost da se zagade bolnički zdenci. Iz drugog se nužnika otpad ipak razlijevao po dvorištu. Poteškoća je i sa zaposlenim zdravstvenim osobljem. Gotovo ni jedan od njih nije bio školovan. Iz izvještaja gradskog fizika se vidi da bolnica još 1872. g. nije bila opskrbljena potrebnim instrumentima. Duševni bolesnici nisu imali odijeljeni dio zgrade, nego su se nalazili u susjednim sobama pa je njihova vika smetala druge bolesnike. Dvorište bolnice nije se moglo koristiti za šetnje i osvježenje bolesnika već i zbog toga što je gradska općina imala u tom dvorištu skladište ogrjevnih drva[30]. Radi svega toga počelo se razmišljati o gradnji zgrade isključivo namijenjene za bolnicu. Entuzijazam je za gradnju nove bolnice donekle pokoleban 1895. godine kada je otvorena na kraju Optujske ulice nova vojna (četna) bolnica. Protivnici gradnje nove bolnice su tvrdili da će postojeća potpuno zadovoljavati uz neke adaptacije tim više što je od sada neće koristiti vojska, a onih 70 postelja koliko u njoj ima ionako nikada nisu popunjene[23]. Ipak je ideja i želja za novom bolnicom pobijedila!

30. svibnja 1895. g. kupuje grad od obitelji Hirnschrodt kuću i zemlju veličine 3 rali i 585 četvornih hvati. Ovo se nalazilo na kraju ondašnje Milićke ulice, sada Ulica braće Radića br. 57.

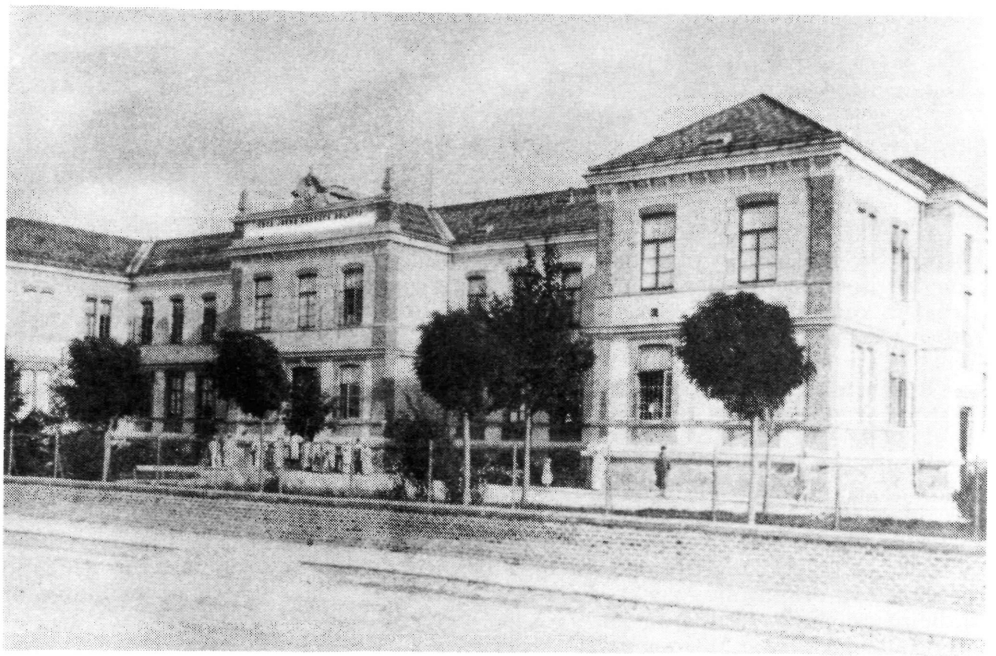
Namjena je bila tu kuću adaptirati, a na okolnom zemljištu graditi vojarnu. Željelo se kupiti i tkz. »župni majur«, posjed u tadanjoj Kapucinskoj, sada Milkovićevoj ulici, i na tom mjestu graditi bolnicu. Vlasnik župnog majura bio je Duhovni stol u

Zagrebu koji nije pristao na prodaju zemljišta, pa je gradska općina odlučila graditi bolnicu na zemljištu kupljenom od Hirnschrodta, prethodno predviđenom za gradnju vojarne. Uz nekoliko korekcija osiguran je iznos od 120.000 forinti. Bolnica je dovršena i svečano otvorena 22. listopada 1898. godine s malim zakašnjenjem od predviđenog roka i 22 dana kasnije od datuma napisanog na mramornoj ploči postavljenoj u ulaznom hodniku bolnice.

Bolnica je bila najsuvremenije opremljena. Imala je električnu rasvjetu, centralno grijanje i vodu u svakoj sobi. Građena je bila za 80 postelja, a u nuždi u nju se mogla smjestiti stotina. Glavna je zgrada bila katnica. U prizemlju su bili kirurški bolesnici, na katu svi ostali uključujući i rodilje. Uz tu je glavnu zgradu bila vezana hodnikom »zgrada za kuhinjstvo« gdje je bila kuhinja, spremnice, blagovaonica za časne sestre i dvije bolničke sobe: jedna za oboljele od svraba, a druga za duševne bolesnike. Ispod nje je bio veliki podrum.

Potpuno je bio odvojen paviljon za zarazne bolesti s 10 postelja u kojem se u nuždi moglo smjestiti i 14.

U dvorištu je bila ledvenica, zdenci, mjesto za dispoziciju otpadaka i vrt. Postojala je i mrtvačnica. To je jedina zgrada koja se gotovo nepromijenjena (osim nešto novijeg inventara) koristila do nedavno. Zarazni je paviljon u dva navrata restauriran. Najprije je u njem bio nakon preuređenja odjel za dječje bolesti, kuća je podignuta na kat, zatim je ponovno preuređena i povećana i dalje kao dječji odjel. U najnovije je vrijeme u toj zgradi ravnateljstvo sa svim službama. I glavna je zgrada proširena. Prva je adaptacija izvršena 1914. g. kada su dograđena bočna krila, a ekonomska zgrada podignuta na kat. Unutrašnjost je često mijenjana, no izvana se još razabire njen prvobitni izgled[25]. U toj je zgradi sada smještena poliklinika.

Slika 7. – Javna gradska bolnica u Varaždinu iz 1898. g.

Slika 8. – Zgrada Doma zdravlja Varaždin.

U velikom bolničkom dvorištu koje je vremenom nastao park podignuti su naknadno brojni bolnički paviljoni, no razvoj bolničkih djelatnosti bio je brži od mogućnosti izgradnje novih zgrada pa su se neke djelatnosti nalazile smještene u gradu u raznim kućama. Tako je djelatnost za zarazne bolesti, interne bolesti, klinički laboratorij i rodilište bilo neko vrijeme u zgradi kapucinskog internata u Milkovićevoj ulici.

Rodilište se osim u zgradi kapucinskog internata neko vrijeme prije useljenja u vlastitu zgradu u bolničkom krugu nalazilo u zgradi Hrvatskih željeznica u Kolodvorskoj ulici.

Posljednja od bolničkih djelatnosti – djelatnost za očne bolesti – preseljena je u bolnički krug i smještena u zgradu već izgrađenu za kirurške bolesti (zgrada novog kirurškog odjela) iz zgrade Doma zdravlja gdje se je nalazila od svog osnutka.

Hirnschrodtova je kuća bila najprije uređena za stan primarnog liječnika bolnice. Neko je vrijeme u njoj bila poslije stanica za epidemiološke bolesti, do nedavno djelatnost za osiguranje krvi i krvnih derivata Medicinskog centra. Momentalno se ondje nalazi služba hitne pomoći.

Nedaleko Novog Marofa, u selu Možđencu, osnovala je supruga grofa Erdödyja privatnu bolnicu namijenjenu za liječenje stanovnika onog kraja. Ta je Luisa Erdödy vrlo značajna osoba za zdravstvo Varaždina i okolice kao i za humanitarnu djelat-

nost u tom kraju. Bila je pokroviteljica – što znači donatorka – društva »Varaždinska dobročinstva složnost«, društvu koje je osnovalo prvu bolnicu u Varaždinu[22, 26], prva je dala novčanu pomoć za osnivanje »Društva za prehranu uboge školske mladeži varaždinskih pučkih škola« u iznosu 10.000 kruna, 17. listopada 1890. otvorila je u župnom dvoru u selu Madžarevu kuhinju za prehranu školske djece u kojoj se dnevno kuhalo na njezin trošak 170 toplih obroka i dijelilo djeci[26]. Osim u selu Madžarevu otvorila je kuhinju za školsku djecu i u selu Remetinec također na području Erdödyjevog imanja[27].

Bolnica u Možđencu pokraj Novog Marofa otvorena je 28. svibnja 1890. godine, vodili su je u početku vlastelinski liječnici obitelji Erdödy: dr. Diermayer do svoje smrti 1896., zatim dr. Maks Wickhoff do 1906. kada je otišao za kliničkog asistenta u Beč. Iza njih bolnicu vodi kotarski liječnik iz Novog Marofa dr. Vilim Taussig i kao zadnji dr. Mile Knežević. Bolesnike su njegovale milosrdne sestre. Bolnica je imala 2–3 bolesničke sobe s 11–17, u nekim se županijskim izvještajima još posebno navodi 5 kreveta za djecu. Uz bolnicu je postojala i ambulanta kamo su se mogli obraćati za pomoć okolni stanovnici. Sve troškove liječenja i u bolnici i u ambulanti kao i troškove za lijekove koje bi bolesni dobili u ambulanti, snosila je obitelj Erdödy. U bolnicu se nisu primali oboljeli od zaraznih bolesti niti duševni bolesnici. Prema potrebi obavljali su se i operativni zahvati i kod hospitaliziranih i kod ambulantnih bolesnika. Bolnica je postojala do konca I. svjetskog rata, odnosno do odlaska Erdödyja iz Novog Marofa nakon prodaje imanja. Zgrada u kojoj je bila bolnica vlasništvo je Erdödyja i sagrađena je 1780. godine, što se jasno vidi iz reljefnog natpisa na istočnoj strani zgrade. Zgrada i danas postoji. Nalazi se uz cestu koja ide nasuprot benzinskoj stanici Novi Marof u pravcu Ljubeščica-Varaždinske Toplice. Južni je dio kuće sadašnji vlasnik podigao na kat. Pri tom je skinuo sa zida mramornu ploču. Ploča je do nedavno bila izvrsno sačuvana s potpuno čitljivim natpisom »EX COGNITIONE SALUS MDCCCLXXXX«*

Slika 9. – Ploča bolnice »Saluti« Novi Marof iz 1890. g.

Slika 10. – Ulazna vrata bolnice »Saluti« u Novom Marofu. Zgrada je sagrađena 1780. g.

Bolnica se nazivala »Saluti«. Vjerojatno je taj naziv nastao kao izvedenica iz riječi »salus« natpisa. Sjeverni je dio zgrade ostao prizemnica. U zgradi bivše ambulante sada su gospodarske prostorije, sama je zgrada stambena kuća vlasnika. Pokraj nje još postoji i zgrada bivše »oružničke postaje« iz tog doba[27].

U bližoj i daljoj okolici Varaždina, odnosno na području tadašnje Varaždinske županije, bilo je raznih lječilišta, od kojih neka postoje i danas. U Krapini je postojalo lječilište gdje se liječilo hladnom vodom. U selu Svibovcu nedaleko Varaždinskih Toplica bilo je lječilište u kojem se liječilo po Schrottovoj metodi korištenjem vlažnih obloga i specijalnim dijetama. To se lječilište preporučalo za liječenje bolesnika koji boluju od raznih želučanih tegoba, proljeva, opstipacije, glavobolje, zubobolje, slabokrvnosti, smetnji jetre, slezena, mokraćnog mjehura, bubrega, trganja u kosti-

ma, raznih dječjih i ženskih bolesti što se sve smatralo posljedicama protunaravnog hranjenja i protunaravnim načinom života. Zbog liječenja nabrojenog propisivale su se određene dijete, a kura liječenja je trajala 7–8 tjedana. Lječilište je pripadalo Lauri Mallošeg. Nadzor nad bolesnicima su obavljali kupališni liječnici iz Varaždinskih Toplica. Godišnje se ondje liječilo do 300 bolesnika.

Toplice koje su postojale na tom području postoje i koriste se i danas. To su: Krapinske Toplice, Tuheljske Toplice i Varaždinske Toplice. Ne postoje jedino više Sutinske Toplice.

Početkom XVIII. stoljeća za vrijeme županijskog fizika Dr. Kraškovića nalaze se u okolici Varaždina brojne bolnice za koje se navodi da su sve bile prilično uređene. Postojale su u Krapini, Klanjcu, Bednji, Vinici i Varaždinu[28]. Možda se radilo o sličnim bolnicama kao ona spomenuta u Možđencu, a podizale su ih plemićke obitelji, na što upućuje podatak da se za vrijeme velikog župana Varaždinske županije Karla III. Erdödyja (1827.–1834.) raspravljalo o bednjanskoj bolnici i njenoj budućnosti, jer je umrla plemićka obitelj Magyar koja je bila dužna uzdržavati tu bolnicu[29]. Možda su to bile improvizirane bolnice u kojima su se liječili ranjeni vojnici u napoleonskim ratovima. Jednu takvu bolnicu osnovao je i uzdržavao krapinski ljekarnik Ivan

SANATORIUM SVIBOVAC

naravno dietetičko lječilište

udaljeno 20 časova od poštanske i brzojavne postaje Varaždinske Toplice, a 1½ sata od željezničkih postaja: Varaždinske Toplice i Novimarof.

Svibovac je prijazno ležeće seoce sa crkvom i školom, u najzdravijem predjelu Hrvatske, te je sa romantičnim svojim položajem, sa svježim zrakom, zdravom i čistom vodom, blizom šumom, livadami i potokom, te izvratnom svojom Segledskom kapljicom vina od providnosti Svevišnjega za naravno dietetičko lječilište ko stvoreno i odabrano.

Miran, tih ladanjski boravak i život, a ne moderno kakovo kupalište ni ino zabavište, ali prikladno za svakog bolestnika, koji bi spreman bio, da doprinese žrtvu za izgubljeno zdravlje svoje, koji imade toliko moralne snage i čvrste volje, da se odreče i ostavi na njeko barem vrieme — obična načina života — obilna stola i blagovanja — da se za najveće zemaljsko blago — svoje zdravlje — sam sobom bori.

Dietetički način liječenja, kojega se samo oni boje i plaše, koji ga ne poznaju, dočim ga oni, koji su ga skroz shvatili i proniknuli, više ne ostave i više mu se ne iznevjere: taj dietetički način liječenja, zahtijeva i iziskuje dakako moralne snage, samoznatnje, nadvladanja samog sebe i čvrste volje, ali nagrađuje onda i tim uzvišenijom i čišćom radošću — ozdravom — povratom izgubljena zdravlja — i krasnim uvjerenjem, da smo si isto vlastitom snagom stekli i izvojštili. —

I zbilja imade vrlo malo od svih tih različitih muka i boli, što biednomu bolnomu čovječanstvu život ogorčavaju — što nas bijednike muče i životnu nam snagu krše, koje se nebi dale dietetičkim načinom liječenja, točnim izpunjivanjem njezinih propisa, odstraniti i izliječiti.

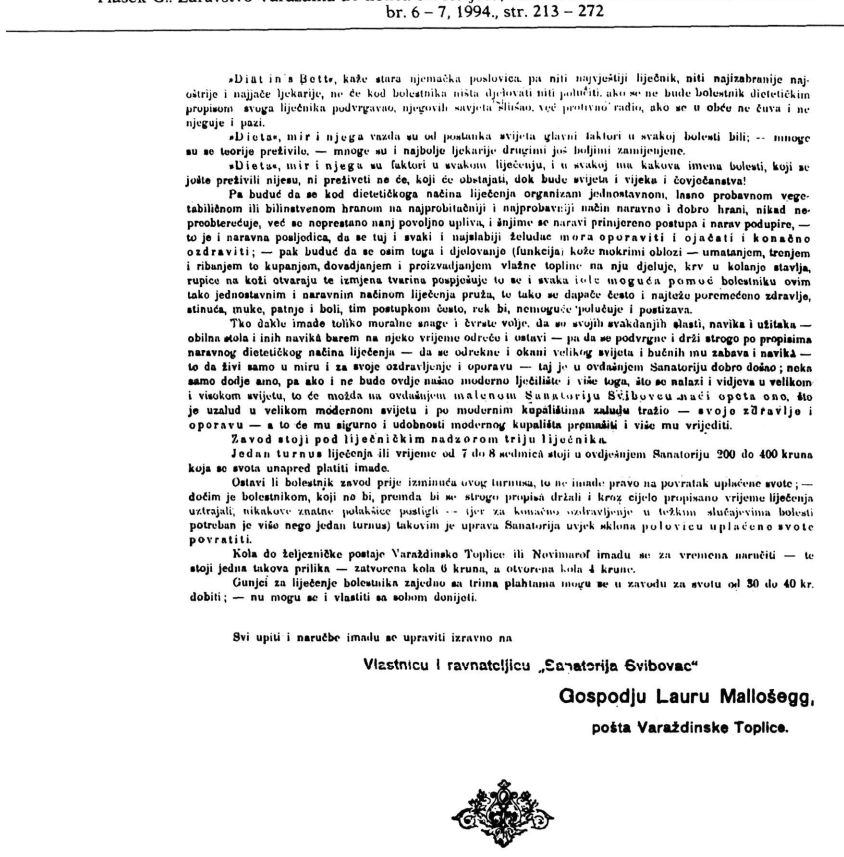
Sve neurednosti probave: kao slab želudac, slaba nedostatna probava i razni pratioci tih boli: žgaravica, nadām (izpuhavanje), pritisak na želudac, grčevi želudačni, želudačni i crijevni kathar (proljev) i protivno začepljenost, glavo- i zubobolja, bez sanenost, slabokrvnost, blijedobolja, bolesti slezena, žižgerice, njehura i bubrega, trganje u kostima, kamenac, razne djetinje i ženske bolesti, škrofuloznost i najteže utrobne (trbušne) boli, velika nervoznost današnje generacije, što je sve tomu drugo uzrokom nego protunaravno hranjenje hrana i protunaravan način života.

Preterećenje i razdraživanje probavila i konačno čitavog tjelesnoga ustrojstva, prekomjerno privadjanje i podavanje mirodijskih, mastnih, pikantnih, ljutih, kiselih i sladkih, odviše hranivih, često težko probavivih ledenih i vrućih, toplih i mrzlih pića, pečenka i tjestenine i inih hrana, mesa i raznovrstnih kolača i tjestenina — najfinijih i najizabranijih delikatesa — uživanje raznovrstnih razpaljujućih pića, težkih vina, piva, rakija, likera, cognaca, ruma, čaja, kave itd. koji su često dapače i patvoreni, te sadržavaju škodljive boje i ine primjesine.

Da li se tuj čuditi, ako se u čovječjem organizmu kod tako protunaravna načina života kod tolikih izabranih, škodljivih užitaka i upliva, pod neprekidnim vječitim atentatom (navaljivanjem) na nebogi naš želudac i čitavo probavilo, kod tolikog svakovrstnoga umaranja i preobterećivanja želudca, — ako, velim, konačno čovječji organizam smalakše, oslabi i oboli; — zli, oštri i bolestni sokovi mah prvotnu, te nastanu bolesti i uzrokuju boli, pukraj kojih možemo samo kukavno životariti, a život u podpunoj njegovoj snazi, kako nam ga je Svevišnji dopitao, i gledamo na drugih sretnih i poznajemo samo od drugih po pripovijedanju!

Današnji vijek, današnji naraštaj, ne poznaje samozatajе, ne zna, što će to reći nadvladati sama sebe: — manjka mu moralna snaga i čvrsta volja.

Slast, užitak, naslada i to u najbujnijoj, najrazkošnijoj i preobilnoj mjeri, to je životno pravilo današnjeg razmaženog pokvarenog i naopakog svjeta, kaže dr. Kypke, pa žalibože, to moramo sa sažaljenjem priznati, da on samo prečesto pravo imade, da se takovim načinom zdravlje ne da niti uzčuvati, a kamo li izgubljeno opet zadobiti, nepobitna je žalibože istina!

»Diät in a Bett«, kaže stara njemačka poslovica, pa niti najvještiji liječnik, niti najizabranije najoštrije i najjače lječkarije, ne će kod bolestnika ništa djelovati niti pomoći, ako se ne bude bolestnik dietetičkim propisom svoga liječnika podvrgavao, njegovih savjeta slušao, već protivno radio, ako se u obće ne čuva i ne njeguje i pazi.

»Dieta«, mir i njega vazda su od postanka svijeta glavni faktori u svakoj bolesti bili; — mnoge su se teorije preživile. — mnoge su i najbolje ljekarije drugimi još boljimi zamijenjene.

»Dieta«, mir i njega su faktori u svakom liječenju, i u svakoj ma kakova imena bolesti, koji se jošte preživili nijesu, ni preživeti ne će, koji će obstajati, dok bude svijeta i vijeka i čovječanstva!

Pa budući da se kod dietetičkoga načina liječenja organizam jednostavnom, lasno probavnom vegetabiličnom ili bilinstvenom hranom na najprobitačniji i najprobavniji način naravno i dobro hrani, nikad neopterećuje, već se neprestano nanj povoljno upliva, i njime se naravi prinjereno postupa i narav podupire, — to je i naravna posljedica, da se tuj i svaki i najslabiji želudac mora oporaviti i ojačati i konačno ozdraviti; — pak budući da se osim toga i djelovanje (funkcija) kože mokrimi oblozi — umatanjem, trenjem i ribanjem to kupanjem, dovadjanjem i proizvadjanjem vlažne topline na nju djeluje, krv u kolanje stavlja, rupice na koži otvaraju te izmjena tvarina pospješuje to se i svaka iole moguća pomoć bolestniku ovim tako jednostavnim i naravnim načinom liječenja pruža, te tako se dapače često i najteže poremećeno zdravlje, stinuća, muke, patnje i boli, tim postupkom često, rek bi, nemoguće polučuje i postizava.

Tko dakle imade toliko moralne snage i čvrste volje, da se svojih svakdanjih slasti, navika i užitaka — obilna stola i inih naviká barem na njeko vrijeme odreče i ostavi — pa da se podvrgne i drži strogo po propisima naravnog dietetičkog načina liječenja — da se odrekne i okani velikog svijeta i bučnih mu zabava i naviká — to da živi samo u miru i za svoje ozdravljenje i oporavu — taj je u ovdašnjem Sanatoriju dobro došao; neka samo dodje amo, pa ako i ne bude ovdje našao moderno lječilište i više toga, što se nalazi i vidjeva u velikom i visokom svijetu, to će možda na ovdašnjem malenom Sanatoriju Svibovcu naći opeta ono, što je uzalud u velikom modernom svijetu i po modernim kupalištima zaludu tražio — svoje zdravlje i oporavu — a to će mu sigurno i udobnosti modernog kupališta premašiti i više mu vrijediti.

Zavod stoji pod liječničkim nadzorom triju liječnika.

Jedan turnus liječenja ili vrijeme od 7 do 8 sedmica stoji u ovdješnjem Sanatoriju 200 do 400 kruna koja se svota unapred platiti imade.

Ostavi li bolestnik zavod prije izminuća ovog turnusa, to ne imade pravo na povratak uplaćene svote; — dočim je bolestnikom, koji se bi, premda bi se strogo propisa držali i kroz cijelo propisano vrijeme liječenja oztrajali, nikakove znatne polakšice postigli — tjer za konačno ozdravljenje u težkim slučajevima bolesti potreban je više nego jedan turnus) takovim je uprava Sanatorija uvjek sklona polovicu uplaćene svote povratiti.

Kola do željezničke postaje Varaždinske Toplice ili Novimarof imadu se za vremena naručiti — te stoji jedna takova prilika — zatvorena kola 6 kruna, a otvorena kola 4 krune.

Gunjci za liječenje bolestnika zajedno sa trima plahtama mogu se u zavodu za svotu od 30 do 40 kr. dobiti; — nu mogu se i vlastiti sa sobom donijeti.

Svi upiti i naručbe imadu se upraviti izravno na

Vlastnicu i ravnateljicu „Sanatorija Svibovac"

Gospodju Lauru Mallošegg,

pošta Varaždinske Toplice.

Tiskara Platzerova u Varaždinu 1901.

Slika 11. – Reklamni listić Sanatorija »Svibovec« otisnut u tiskari Platzer, Varaždin, 1901. g.

Gaj, otac dr. Ljudevita Gaja, osnivača ilirskog pokreta. U toj su se bolnici liječili isključivo ranjeni Zagorci povrijeđeni u ratu s Napoleonom[30]. Godine 1811. naređuje Županija županijskom fiziku dr. Antunu Alojzu Lueffu da uredi vojnu bolnicu u Varaždinu jer ima mnogo ranjenih i bolesnih vojnika. Nemoguće ih je smjestiti u postojeću, a već su popunjene i Varaždinske Toplice. I tamo se nalaze bolesni i ranjeni vojnici. Stanje se pogoršava godine 1814., jer osim bolesnih i ranjenih vojnika u grad dolazi i grupa ranjenih i bolesnih Francuza, od kojih neki boluju od težih zaraznih bolesti. Da sve bude još kompliciranije, pristiže u Varaždin iz Štajerske i grupa zarobljenih Francuza koje treba internirati do sklapanja mira između Austrije i Francuske. I među njima ima oboljelih od zaraznih bolesti pa ih treba izolirati. Sve je to palo na leđa dr. Lueffa. Nije poznato kako je to sve riješio[31]. Pri spominjanju postojeće bolnice u gradu misli se na hospital uz crkvu sv. Florijana (»Bürgerspital«), jer u to vrijeme druge takve institucije u gradu nije bilo.

Godine 1808. spominje se tvornica zemljanog suđa u Sv. Križu vlasništvo grofa Vojkffyja[32]. Najstarija je lončarska tvornica kod nas osnovana na Rijeci1796. godine, a već iduće, 1800., u Krapini[33]. Grof Vojkffy je tražio od Županije da mu ishodi od kralja dozvolu za rad tvornice navodeći da je tvornica lijepo uređena i da će služiti na čast i industriji i zemlji. Preveliko je pobolijevanje radnika u toj tvornici ponukalo županijskog fizika dr. Lueffa pa je počeo inzistirati na gradnji bolnice u Sv. Križu u kojoj bi se liječili ti oboljeli radnici. Iz toga zaključujemo da je Vojkffy dobio dozvolu za rad tvornice, ali vidimo i razumijevanje dr. Lueffa za radnike izložene ekološkim faktorima. Doista je podžupan Varaždinske županije 1810. godine sastavio prijedlog za osnivanje bolnice u Sv. Križu[34], međutim ne spominje se da li je ta bolnica ikada otvorena.

U spisima sjedničkih zapisnika gradskog poglavarstva spominje se godine 1851. »bogečka bolnica« u Varaždinu, no nije navedeno gdje je bila (spis br. 989 iz 1851. g.), a 1852. govori se o premještanju »Građanske bolnice« u Dugoj ulici (današnja Zagrebačka ulica). Ta je bolnica služila za smještaj zaraznih bolesnika, privremeni smještaj luđaka i »po biesnim psima ugriženih osobah« (spis br. 329 iz 1852. godine)[35].

Godine 1853. spominju se dvije bolesnice oboljele od luesa koje su ostale dva dana bez lijekova jer je ukinuta »Varoška bolnica za liečenje siromašnih žitelja« (spis br. 564 iz 1853.). Ni ovdje nije navedena lokacija bolnice. Iste je godine iznajmljena kuća broj 343 vlasništvo Antuna Šoštarića u koju se trebalo smjestiti luetičare i ondje ih liječiti. Nema pobližih podataka gdje je bila ta kuća[35].

U izvanrednim stanjima, kao npr. kada je prijetila kuga 1709. godine, osnivani su u nekim mjestima Slavonske krajine lazareti (Koprivnica, Križevci). I u Varaždinu je jedan osnovan[36], podžupan je imenovan povjerenikom za suzbijanje epidemije[36]. Kada je godine 1893. prijetila kolera gradu nakon što se pojavila u Rusiji i proširila do Srijema, osnovan je izolator za oboljele i smješten najprije u blizini Drave, poslije premješten u blizini groblja da se ne bi ev. mrtvace prenosilo kroz grad radi pokopa[37, 38, 39, 40, 41, 42].

Ljekarne i ljekarnici

Za vrijeme pojave kuge u Zagrebu sastaje se Hrvatski sabor u Varaždinu 21. listopada 1599. i, raspravljajući o njoj, konstatira da u Varaždinu nema momentano ni jednog liječnika, ali isto tako ni ljekarnika. Zaključuje, da se što prije pozove u Varaždin kakav sposoban liječnik i ljekarnik[2]. Zaključak nije bilo lako i brzo provesti. Tek se 1603. godine spominje prva ljekarna u Varaždinu. Osnovao ju je ptujski vojni ljekarnik Sebastijan Grübner koji je morao pobjeći iz Ptuja jer je bio katolik. Ptujski su mu protestanti ondje zatvorili ljekarnu godine 1600., a vodio ju je od 1587. g. Osnovanu ljekarnu u Varaždinu nazvao je »K zlatnom anđelu«. Godine 1611. on prodaje tu ljekarnu i odlazi iz Varaždina[2].

I drugi je ljekarnik, koji se pojavio u Varaždinu 1651. godine, došao iz Ptuja. I on je bio kao i Grübner vojni, no zadržao je ljekarnu u Ptuju. Bio je to Ivan Baptist Donino[2, 43]. Njegova je ljekarna u Varaždinu pregledana 1657. g. i nađena u potpunom *redu i dobro opskrbljena*[49]. *Donino je umro 1677. godine*[2], *a njegovu ljekarnu* kupuje ljekarnik Andrija Jally[2, 43]. Jally je umro od kuge. Neki smatraju da je to bilo 1678.[2], a neki navode godinu 1681.[43].

U to se vrijeme javlja i treći ljekarnik u gradu. Taj nije bio vojni, no bio je Talijan kao i Donino. Zvao se Karlo Sardena[2, 43], odnosno, Sardegna[44], a došao je u Varaždin iz Italije. Sardena je kupio kuću od Matije Kučića 1680. godine[43], a zatim još jednu od varoškog senatora Ruesza 1693.[43]. Postoji još jedno mišljenje prema kojem

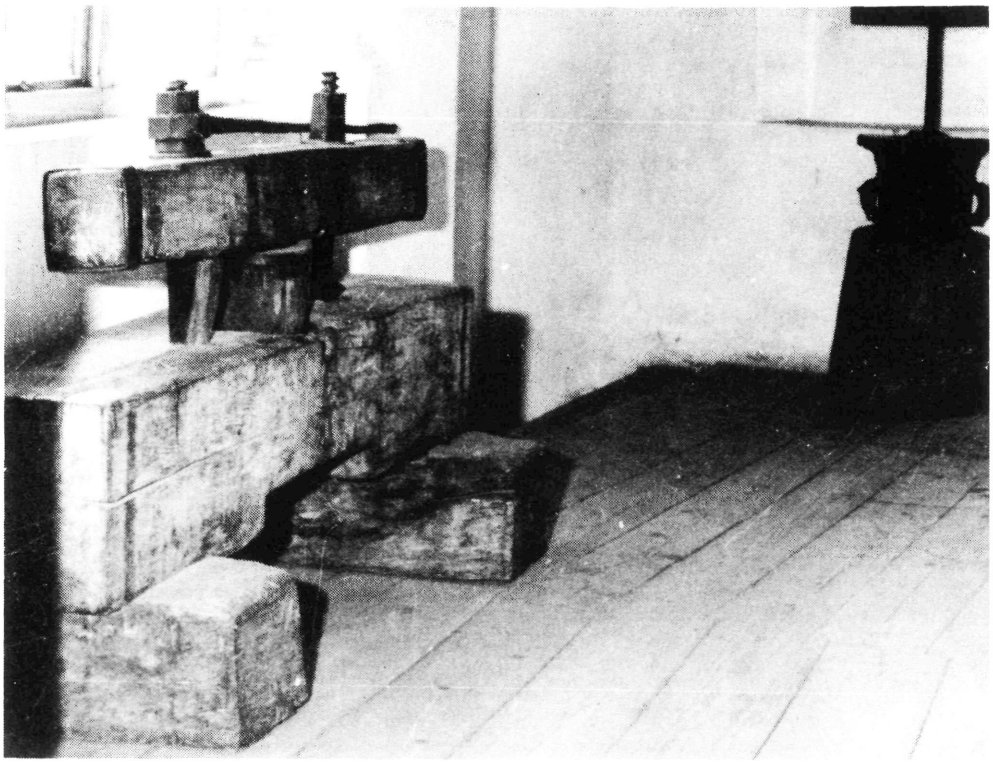
je Sardena kupio kuću od Ruesza 1657. g. i u njoj »na desnoj strani Gradske kuće« (sadašnja Gajeva ulica br. 4) osnovao ljekarnu[45]. Sardena je, dakle, imao dvije ljekarne[2], a neki smatraju da je on osnovao ljekarnu »K zlatnom anđelu«[43].

Poslije smrti ljekarnika Jallya Sardena dobiva dozvolu i za opskrbljivanje vojske lijekovima. U spisima ga se naziva »pharmacopeo civitatis« (gradski ljekarnik). Nakon njegove smrti ljekarnu i dalje vodi njegova udovica.

Još je za života Sardena prodao jednu svoju ljekarnu svom pomoćniku ljekarniku Ivanu Korziskom. U to je vrijeme uslijedila reorganizacija franjevačkog reda i odcjepljenje od Ugarske, pa je u Varaždinu osnovana franjevačka provincija sv. Ladislava. U franjevačkom je samostanu uređen infirmarij i ljekarna. Ljekarnik Korziski stupa u samostan, postaje franjevac, uzima redovničko ime Maksimilijan i svoju ljekarnu, koju je kupio od Sardene, prenosi u samostan 1677. godine te nastavlja u njoj

Slika 12. – Ulazna vrata ljekarne »K zlatnom angjelu«. Vrata se nalaze u Gradskom muzeju Varaždin.

Slika 13. – Ljekarnički mužar iz 1677. g. i preša za bilje iz XIX. stoljeća. Gradski muzej Varaždin.

raditi[2]. Ljekarna je najprije smještena u jednoj maloj sobi pokraj crkve uz svetište. Ta prostorija nije tada bila spojena s crkvom, a poslije ju je preuredio u kapelicu varaždinski trgovac Praunsperger godine 1680. načinivši u njoj obiteljsku grobnicu. Tada ju je i spojio sa crkvom. Apoteka se u toj prostorijici nalazila do 1678. godine. 1693. godine podižu franjevci u dvorištu svog samostana zgradu koja i danas postoji i koja je naknadno nadograđivana. U toj je zgradi u prvom katu uređen infirmarij za redovnike u koji su oni dolazili i iz drugih franjevačkih samostna, a u prizemlju je smještena ljekarna koju i dalje vodi Korziski. Osim što je vodio ljekarnu, Korziski je 1695. godine imenovan i magistrom infirmarija-bolnice. Ta je ljekarna uspješno djelovala sve do smrti Korziskog. Poslije njegove smrti ljekarna nazaduje zbog nesposobnosti i neangažiranosti ljekarnika, pa ponekad nije ni imala lijekova. Neposredno poslije smrti Korziskog radi u ljekarni ljekarnik Gartner[44]. Johannes Bapt. Gartner je od 1690. do 1698. g. vodio franjevačku ljekarnu u samostanu Ivanić Kloštru, zatim je došao u Varaždin[46]. Zbog neuspjeha u radu Gartner je pobjegao u Češku, a ljekarnu preuzima Josip Plum. Iza njega ljekarnu uzima u zakup na 10 godina vanjski ljekarnik Frölich. Pri tom je više gledao svoju korist nego uspješnost rada ljekarne. Godine 1713., nakon isteka zakupa, Frölich otvara vlastitu ljekarnu u gradu[44].

Iza Frölicha ljekarnu u samostanu vodi franjevac Damjan Puecher s franjevcem Benom Bauthsamom. Puecher je umro 1727. g., a uskoro i njegov pomoćnik, pa ljekarnu vodi kirurg Kuzma Hagn, koji umire 1754. g. No još prije njegove smrti preuzi-

ma ljekarnu ljekarnik Wolfgang Frauendienst rodom iz Ptuja[44]. Ovaj poziva poznatog slikara pavlina Ivana Rangera (1700.–1753.) da oslika strop ljekarne, što je on i načinio dovršivši taj posao 1750. godine[2].

Freske su na žalost prilično zapuštene, no boje su svježe još i danas.

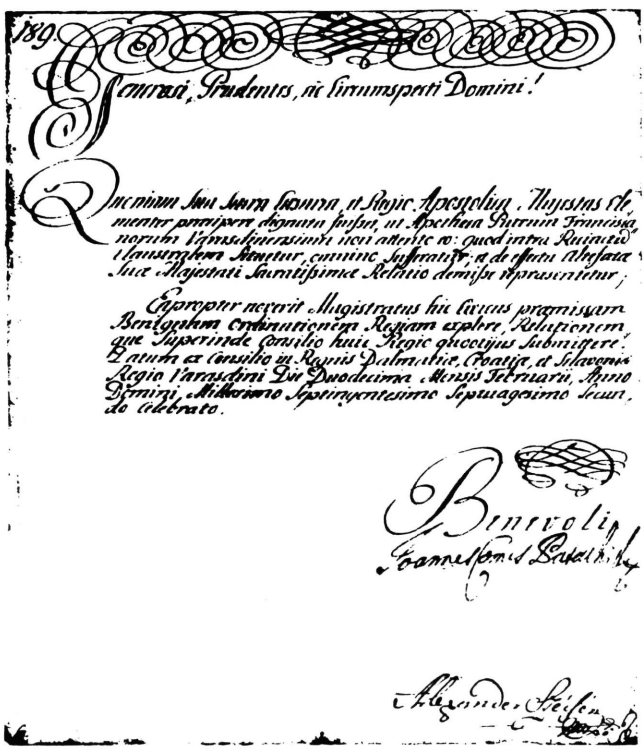
Godine 1741. dobiva Frauendienst pomoćnika franjevca Jakova Kopřivu[44], koji je radio od 1737. do 1741. g. kao kirurg u franjevačkom samostanu i Ivanić Kloštru[46]. Razumljiv je dolazak tih redovnika u Varaždin jer je ovdje bila franjevačka provincija od druge polovice XVII. stoljeća.

S obzirom na postojanje pomoćnika u franjevačkoj ljekarni pretpostavlja se da je rad u njoj bio toliko razgranat pa ga nije mogla obavljati jedna osoba. Ljekarna je opskrbljivala lijekovima i građane Varaždina i okolice. Postoje sačuvani podaci i računi za plaćene lijekove izdane iz franjevačke ljekarne u 1743. godini[47], zatim iz 1756.[48] te 1758.[49, 50] godine.

Osim navedenih ljekarnika spominje se i Bonifacije Gerber, laik-ljekarnik, koji je radio od 1741.–1746. godine u franjevačkoj ljekarni samostana u Ivanić Kloštru, a od 1746. do 1750. g. u franjevačkoj ljekarni u Varaždinu[46]. Bonifacije Gerber je uz zvanje ljekarnika bio i kirurg. Godine 1774. osnovao je ljekarnu u franjevačkom samostanu u Virovitici. To je prva ljekarna ondje*. Godine 1758. spominje se franjevački ljekarnik Joakim Lengerlocher[51].

Smrću Frauendiensta 1754. godine ljekarna ponovno zapada u prijašnje mrtvilo, životari kojekako, upravo kao i samostanska bolnica, dok nije konačno dekretom kraljice Marije Terezije zatvorena koncem 1772. g.[43, 44]. Godine 1761. izdan je carski patent kojim se zabranjuje građanima izdavanje lijekova iz samostanskih ljekarni. Ta se naredba nije u cijelosti provodila, pa je 10. travnja 1773. objavljen obnovljeni patent uz modifikaciju da samostanske ljekarne ne smiju izdavati lijekove građanima ako u mjestu postoji javna apoteka[52]. Vjerojatno je na temelju te naredbe Hrvatsko kraljevsko vijeće u ime kraljice obavijestilo Varaždinski magistrat da se mora ukinuti franjevačka ljekarna[53], a možda se radilo o intencijama gradskih ljekarnika zbog očite konkurencije. Interesantno je napomenuti da je franjevačka ljekarna uprkos carskom patentu iz 1761. godine smatrana jednakom vanjskim ljekarnama i da je na isti način, u smislu »Normativum de re sanitatis«**, bila pregledavana i kontrolirana te su se i o njoj dostavljali izvještaji o nađenom još 1771. godine. Štoviše, u jednoj se naredbi Hrvatskog kraljevskog vijeća Magistratu kaže da se ljekarne u Varaždinu imaju pregledavati svake godine i o tom valja dostaviti izvještaje[54], a slijedeća naredba iz prosinca 1771., dakle iste godine, govori da se mora pregledavati i franjevačka ljekarna[55]. Iduće godine u ožujku zabranjuje se franjevačkoj ljekarni izdavanje lijekova građanima[56], a u travnju 1772. naređeno je da se ljekarna proda u roku tri mjeseca i nalaže se Gradskom magistratu da pronađe kupca[57]. Josip Oppicz, gvardijan franjevačkog samostana u Varaždinu, moli Magistrat da preko Hrvatskog kraljevskog vijeća zamoli kraljicu da se prodajom ljekarne pričeka barem toliko dok se utvrdi njena vrijednost[58]. Ovu je molbu franjevaca primljenu u ožujku 1772. g. Gradski magistrat proslijedio dalje tek u svibnju[59] dajući i time franjevcima vremena za procjenu i odgađajući indirektno prodaju. Već koncem mjeseca svibnja 1772. utvrđuju franjevci vrijednost svoje ljekarne na iznos od 6.200 forinti. Gradski magistrat tada oglašava prodaju ljekarne uz navedeni iznos i šalje obavijest o tom gradovima Ugarske, Štajerske i Austrije[60] na naslove gradskih magistrata u gradovima Beč, Požun, Sopron, Graz, Ljubljana, Pest, Buda i Zagreb te ih moli da obavijeste zainteresirane da će se prodaja ljekarne obaviti oko 27. srpnja 1772. godine[61]. Uskoro, već u lipnju iste godine, Varaždinski magistrat dobiva obavijest iz gradova u kojima je oglašena prodaja ljekarne, da je proglas ondje uredno objavljen, ali se nije našao niti jedan kupac[62, 63]. Ne znajući što bi učinio Gradski magistrat obavještava o tom Hrvatsko kraljevsko vijeće i pita za savjet naglašavajući da je prodaja ljekarne oglašena i da se nakon raspisanog roka nije našao kupac[64]. Odgovor je bio da se kupca

i nadalje traži, a franjevcima naloži da moraju zaposliti sposobnog ljekarnika[65]. Iz ovog bi se moglo zaključiti da su postojale utjecajne osobe koje su nastojale da se franjevačka ljekarna ne proda te da je vlada donekle popustila u svojim zahtjevima, no u listopadu 1772. g. ponovno se naređuje franjevačkoj ljekarni da ne smije izdavati lijekove za javnost[66], a u studenom iste godine Hrvatsko kraljevsko vijeće preko Gradskog magistrata naređuje da se franjevačka ljekarna zatvori, a ljekarnik koji ima ljekarnu u gradu treba preuzeti opskrbu građana lijekovima[67]. Ljekarna je tada zatvorena, inventar vjerojatno prodan. Do danas se taj inventar nije našao[43].

Slika 14. – Dopis Hrvatskog kraljevskog vijeća varaždinskom magistratu od 12. II. 1772. kojim se zabranjuje rad franjevačke ljekarne u Varaždinu za javnost*.

* Prijevod tog dokumenta glasi:

»Plemenita, razborita i poštovana gospodo!

Budući je njezino sveto, carsko i kraljevsko apostolsko veličanstvo bilo dostojno milostivo narediti da će se ljekarna varaždinskih otaca franjevaca jedino dozvoliti zatvorena unutar samostana, treba smjesta pokorno o tom podnesti izvještaj njenom presvijetlom veličanstvu.

Radi toga će naslovljeni magistrat ispuniti ovu dobrostivo ponovljenu kraljičinu naredbu i o tom podastrijeti izvještaj ovom Kraljevskom vijeću.

Dano iz Kraljevskog vijeća kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije u slavnom kraljevskom Varaždinu 12. veljače 1772.

Dobrohotan:
Ivan grof Patačić

(Prijevod: G. Piasek)

Ipak je u tijeku prodaje franjevačke ljekarne postojao jedan interesent za kupnju. Bio je to ljekarnički pomoćnik Josip Hartell. U prosincu 1772. godine on o tom obavještava kraljicu Mariju Tereziju i kaže da je odustao od kupnje franjevačke ljekarne, ali bi zato kupio Illingovu ljekarnu u Varaždinu i moli kraljicu da mu odobri tu kupnju. Potkrepljujući ovo zemaljski fizik Mihael Hinterholzer i županijski fizik J. B. Lalangue izjavljuju da dva ljekarnika, odnosno dvije ljekarne, ne mogu opstojati u gradu te da se Hartellu odobri ta kupnja[68].

Franjevci su imali svoju ljekarnu i u samostanu u Klanjcu[2]. Ta je ljekarna izgorjela zajedno sa samostanom u XVIII. stoljeću. Skupština Varaždinske županije raspravlja 1829. godine o eventualnom uspostavljanju ljekarne u Klanjcu i o uvjetima pod kojim bi se uspostavila[69]. U samostanskoj se kronici u Klanjcu za razdoblje od 1787. do 1856. godine ne spominje ljekarna, ali u istoj kronici za godinu 1780. stoji da je ljekarna postojala te da je jako zapuštena i da bi se u slučaju kakve bolesti jedva našao kakav lijek u njoj. Međutim, za razdoblje iza 1780. pa do 1783. godine zalihe su lijekova opet popunjene. Zabilježeno je da su u godini 1766. bili u samostanu: fra Baltazar Schroff kirurg, fra Mariophyllus Lauter kirurg, fra Sacerdos Schitter pharmacopeus. U godini 1768.: fra Salamon Lippold kirurg, fra Constantin Meissner kirurg. Godine 1769.: fra Gaudentius Zhebull pharmacopeus, fra Aegitus Effner kirurg i godine 1775. fra Deogratias Höff kirurg. Samostanska je ljekarna na kraju prešla u privatni posjed[70].

I katolički red pavlina, čije je sjedište za Hrvatsku u Lepoglavi[71], ima i ljekarnika i kirurga u svojim samostanima u Lepoglavi, Varaždinu i Zagrebu[2]. U uršulinskom samostanu u Varaždinu, osnovanom 1703. godine, postojala je ljekarna za potrebe redovnica i djevojaka koje su kod njih bile na školovanju i internatu. Ljekarnu su vodile izučene i diplomirane opatice[2]. I ovu su ljekarnu htjeli zatvoriti gradski ljekarnici, kao što su podržavali i zatvaranje franjevačke, no Hrvatsko kraljevsko vijeće, koje je izdalo dozvolu za rad uršulinskoj ljekarni, potvrdilo je svoju odluku i apoteka je mogla ostati za potrebe opatica i njihovih štićenica, što je i u skladu s carskim patentom od 1761. i 1773. godine. Apoteka je bila vrlo skromna. Barokni ormar za lijekove iz te apoteke je sada pohranjen u Gradskom muzeju u Varaždinu[72].

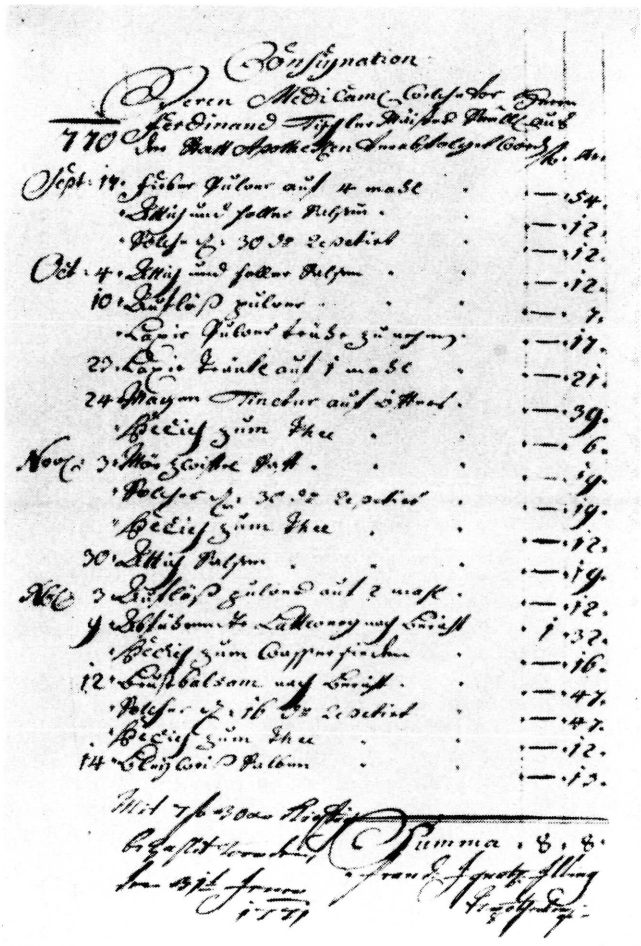
Još za života Sardene imao je u Varaždinu ljekarnu Franjo Antun Walth. Iza Sardenine smrti dobio je Walth dozvolu za vođenje vojne ljekarne. Njegovu apoteku nasljeđuje sin Henrik[43] koji je prodaje ljekarniku Antunu Siegelu[11], a on i dalje vodi samo vojnu, što nastavlja iza njegove smrti njegova udovica[43]. Siegel je bio gradski senator i zamjenik gradskog suca, a imao je kuću na uglu sadašnjeg Trga slobode i ulice nasuprot palači Puttar[11]. Walthova udovica, Franciska Katarina, udaje se za ljekarnika Antuna Siegela i godine 1748. pred Gradskim magistratom proglašava svog muža suvlasnikom svoje kuće navodeći da je Siegel potrošio 1.500 forinti na uređenje kuće kao i na odgoj njene kćeri Terezije[73], a samo nekoliko dana poslije proglašava ga i suvlasnikom cjelokupnog svog imetka. Iz jednog se drugog izvora vidi da se druga Walthova kćerka, Magdalena, zaredila za opaticu u uršulinskom samostanu u Varaždinu[74], dok se ljekarnik Antun Siegel spominje živ 1756. godine[75, 76].

Kupljena ljekarna od Henrika Waltha ostaje vlasništvo obitelji Siegel do 1758. godine kada je kupuje ljekarnik Ignac Illing, a od Illinga njegov zet ljekarnik Josip Hartell 1776. godine[43]. 10. kolovoza 1755. oženio se Franjo Ignac Illing s Katarinom Kamposchin iz Radkersburga[77]. Druga se Illingova apoteka nalazila uz gradsku vijećnicu i prodana je 1785. godine ljekarniku Antunu Halteru, osnivaču ljekarne »K crncu« u sadašnjoj Gajevoj ulici. Ta je obitelj vlasnik ove ljekarne do u XIX. stoljeće[43]. Iza Antuna Haltera vlasnik joj je Ivan Halter te konačno dr. Aleksander Halter. Poslije su vlasnici te apoteke Kussy, Ante Hoffmann te Josip i Franjo Vaňek[2].

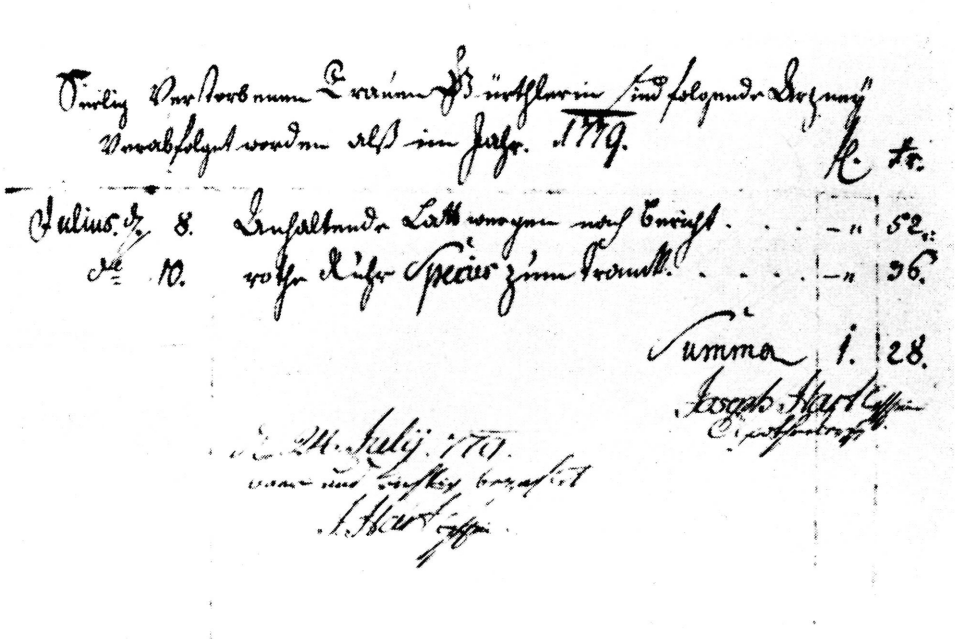
Varaždinski su ljekarnici bili ugledne osobe i izvan Varaždina. Trgovci iz Salzburga i Beča imali su neka potraživanja od varaždinskih građana za koja se Gradski

magistrat u Varaždinu, prema izvještaju gradačkog suca Andrije Ayehera od 28. svibnja 1759., nije htio pobrinuti da se naplate. Zbog toga je isti taj sudac dao zatvoriti varaždinskog ljekarnika Franju Ignaca Illinga kada je došao jednom u Graz i nije ga namjeravao pustiti dok se dugovi Varaždinaca ne podmire, smatrajući ga dovoljno uglednim i vrijednim taocem da se za njega pobrine varaždinski Gradski magistrat. Za to se zainteresirala sama kraljica Marija Terezija tražeći 3. srpnja 1759. g. podrobne podatke o dugovanjima varaždinskih građana. Na njenu intervenciju Illing je pušten iz zatvora[78].

Ljekarnik Josip Halter imao je područnu ljekarnu u Krapini, koju je od njega kupio ljekarnik dr. Ivan Gaj i vodio je dalje kao svoju i samostalnu. Dr. Ivan Gaj, oženjen Julijanom kćerkom kirurga Schidta, otac je dvaju sinova, starijeg Ivana koji je poslije bio ljekarnik kao i otac, te mlađeg, pravnika dr. Ljudevita Gaja, osnivača

Slika 15. – Račun za isporučene lijekove ljekarne Ignaca Illinga iz 1771. g.

Slika 16. – Račun za isporučene lijekove ljekarne Josipa Hartella iz 1779. g.

ilirskog pokreta. Za vrijeme pohađanja gimnazije u Varaždinu Ljudevit je stanovao kod ljekarnika Haltera s kojim je obitelj Gaj bila u rodu i stanovao u tadašnjoj Gospodskoj (danas Gajevoj) ulici. Kuća je sada označena pločom. Ljekarnik dr. Ivan Gaj je u Krapini osnovao i uzdržavao – kako je spomenuto – bolnicu u kojoj su se liječili ranjeni Zagorci povriježeni u ratu s Napolenonom[30].

Josip Frölich, koji je radio kao svjetovnjak-ljekarnik u franjevačkoj ljekarni imajući je u zakup na deset godina, otvorio je vlastitu u gradu po nekima 1713.[43], po drugima 1715. godine[2], nakon što mu je u franjevačkoj ljekarni istekao zakup. 15. II. 1729. sporazumio se ugovorno s ljekarnikom Franjom Antunom Ritterom da će mu prodati svoju apoteku za 2.700 forinti. Sudske parnice oko te kupoprodaje su dugo trajale jer Ritter nije Frölichu isplatio pogođeni iznos. Frölich se obraća magistratu molbom da prisile Rittera na isplatu duga[79]. Izgleda da Frölich nije ni predao ljekarnu Ritteru i zato mu, možda, nije ni platio, jer se još 1733. vodi ljekarna na ime Frölich. Te godine potvrđuje Frölich Ani Gazda primitak žita za isporučene lijekove[80]. Spor oko toga trajao je do 1741. g. kada Gradski magistrat oslobađa ljekarnika Rittera preostalog duga. Ritter je Frölichu za ljekarnu isplatio svega 1.950 forinti[81]. Franjo Antun Ritter spominje se kao ljekarnik u Varaždinu još 1743. godine[88].

Godine 1838. osnovana je u Varaždinu ljekarna »K Salvatoru«[2].

Često se u starim varaždinskim ljekarnama nalazio natpis: »Mors non habet medicinam«[72]* što je trebalo unaprijed upozoravati građane da lijekovi nisu svemoćni, odnosno pristojno se ispričavalo za eventualnu nedjelotvornost lijeka. Nije isključeno da se takve natpise stavljalo radi sasvim određenih razloga: pojedinci su, vjerojatno, i onda – kao i sada – bili osvetoljubivi.

Osim ljekarnika koji su imali ljekarne u gradu postojali su i tkz. materijalisti. Oni su vodili drogerije. Ti su materijalisti, a često i drugi trgovci u svojim trgovinama, prodavali lijekove i konkurirali apotekama. Ljekarnicima to nije išlo u prilog, ne samo zbog materijalne zainteresiranosti već i zbog nestručnosti materijalista i trgovaca za takav posao, pa se oni zbog toga obraćaju 1781. godine zemaljskoj vladi. Vlada nalaže gradskom magistratu da odredi osobu koja će s gradskim fizikom i jednim ljekarnikom obići sve trgovine i drogerije i ustanoviti da li se u njima prodaju bilo kakve masti, tekućine ili slično što nije namijenjeno isključivo tehničkoj uporabi. To pitanje nije bilo nikada konačno riješeno. I mnogo godina poslije vlada upozorava Gradski magistrat da naredi gradskom kapetanu kontroliranje provedbe naredbe Zemaljskog vijeća od 1. srpnja 1854. g. prema kojoj smiju prodavati lijekove isključivo i samo ljekarnici[72].

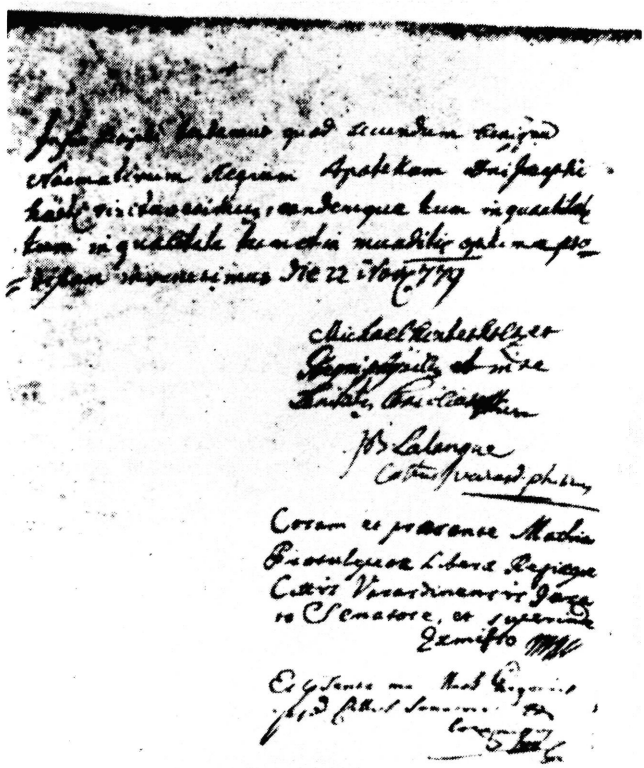
Poslovanje se i rad ljekarni kontrolirao. Iz zapisnika sjednice Gradskog magistrata od 28. rujna 1773. se vidi da su preglede ljekarni obavljali najprije gradski zastupnici-senatori. To su bili nestručnjaci, pa se takva praksa nije mogla održati. U spomenutoj godini to su obavili Gerhard Klein i Matija Turković. Samo nekoliko godina poslije nije više bilo tako. Kontrole su obavljali županijski i gradski fizik[72], a ponekad i zemaljski[43]. Između 27. i 29. listopada 1766. godine pregledana je bila ljekarna Ignaca Illinga. Komisija se sastojala od dva državna liječnika, dr. Verbege i dr. Hinterholzera, županijskog fizika Antuna Dominika de Grassi, ljekarnika iz Ptuja Ivana Bernarda Karrere i trojice gradskih zastupnika: Ivana Jakoba Fricza, Franje Lendvaya i podsuca Varaždinske županije Josipa Kurrily. Ustanovljeno je da je ljekarna opskrbljena svim potrebnim lijekovima i, s obzirom na kakvoću i količinu, da je čista i da može služiti svakom za preporuku[83, 84]. Za godinu 1779. postoje podaci da su pregled ljekarni vršili fizik Kraljevine Mihael Hinterholzer, županijski fizik Ivan Baptis Lalangue i dva varoška senatora, Matija Protulepec i Matija Gregurić.

Komisija se, dakle, sastojala od službenih liječnika i predstavnika grada. Pregled se sastojao od tri dijela: ustanovljenja količine postojećih lijekova, kvalitete lijekova i općeg stanja ljekarne, posebno čistoće. Navedene je godine pregledana Hartelova i Illingova ljekarna. Izvještaj se o nađenom slao preko vijeća kralju u Beč[43]. Zapisnik je komisije bio kratak. Navodio je činjenicu da je pregled obavljen, navedeno je nađeno stanje, datum izvršenog pregleda uz potpise i funkcije članova komisije[85].

Uprkos postojećim zabranama da lijekove ne smiju prodavati nestručnjaci, to se ipak događalo. 6. travnja 1773. Hrvatsko kraljevsko vijeće nalaže gradskom magistratu da izvidi i izvjesti da li trgovci i komu prodaju arsenik i da li se propisi Zdravstvenog normativa provode u drogerijama[86]. Godine 1786. pregledava Lalangue prostorije Jaccominijeve materijalke i prigovara jer je našao da se u njoj prodaje arsenik[72].

No nije uvijek s gradskim ljekarnama bilo sve u redu. Početkom XIX. stoljeća tuži se županijski fizik Dr. Lueff na slabo uređene ljekarne[87]. Godine 1836. moli ljekarnik Teodor Fodor dozvolu vlade da smije otvoriti treću apoteku u Varaždinu. Izgleda da mu je to netko ozbiljno onemogućavao pa je koristeći upliv i veze prijatelja tek nakon tri godine dobio željenu dozvolu. Istovremeno su tužena dva varaždinska ljekarnika, Bernath i Halter. U tužbi se navodi da spomenuti ljekarnici isporučuju neispravne lijekove te da postupaju nekorektno sa strankama[88]. Ljekarnik Teodor Fodor je bio gradski zastupnik. Zdušno je pomagao i surađivao s varaždinskim liječnikom dr. Vilimom Müllerom kada je ovaj 1835. g. započeo uređivati varaždinski gradski park. Fodor je izabran za predsjednika šetališnog odbora, što je mnogo pomagalo toj akciji, jer je kao gradski zastupnik koristio pribavljajući potreban novac iz gradske blagajne[89, 90].

Vrijedno je podsjetiti na jedan značajan događaj iz tog vremena. Prvu kvantitativnu analizu vode Varaždinskih Toplica izvršio je varaždinski ljekarnik Ivan Halter 1821. godine[2]. Isti je taj ljekarnik tiskao i izdao u Varaždinu 1830. godine jednu knji-

Slika 17. – Zapisnik pregleda ljekarne Josipa Hartella iz 1779. g. Potpisi Hinterholzera i Lalanguea*.

* Prijevod zapisnika glasi: »Dolje potpisani potvrđujemo da smo prema dobrohotnom zakonu kraljevina pregledali ljekarnu doktora Jozefa Hartella te smo je našli vrlo dobro opskrbljenom kako u količini tako i u kakvoći lijekova i u najvećem redu. Dana 22. studenog 1779.« Potpisi: Mihael Hinterholzer fizik kraljevstva i zdravstveni savjetnik, J. B. Lalangue fizik Varaždinske županije. U prisutnosti i pred Martinom Protulepecom senatorom slobodnog i kraljevskog grada Varaždina radi gornjeg poslanog. Matija Gregorić.

žicu u kojoj preporuča klorno vapno kao jeftino i djelotvorno sredstvo za dezinfekciju i suzbijanje zaraznih bolesti, naročito kod domaćih životinja. To je njegovo upozorenje značajno tim više jer je objavljeno prije aseptičke ere[91].

Namjesničko vijeće poziva 1859. g. Zagrebački kaptol, vlasnika Varaždinskih Toplica, da pokuša ishoditi ili nagovoriti kojeg ljekarnika da otvori ljekarnu u Varaždinskim Toplicama[29, 92]. Zagrebački se kaptol obratio varaždinskim ljekarnicima s prijedlogom da netko od njih otvori ljekarnu u Varaždinskim Toplicama koje su već daleko poznate i kamo dolazi mnogo ljudi radi liječenja. Čini se da varaždinski ljekarnici nisu bili voljni izaći u susret takvom prijedlogu, pa je Zagrebački kaptol upozorio da će pronaći negdje drugdje ljekarnika i dovesti ga u Varaždinske Toplice što bi predstavljalo opasnost konkurencije[29]. Sporazum je uslijedio s ljekarnikom Maksimilijanom pl. Horvatom[29, 92] koji je dobio stan u Varaždinskim Toplicama[92] i tamo otvorio ljekarnu 1860. godine[29]. Prije ove ljekarne, koju od tada vodi stalni lje-

karnik, u Varaždinskim Toplicama je bila priručna ljekarna koju je osnovao varaždinski kirurg Beil. Ovaj je u Varaždinskim Toplicama namjestio svog pomoćnika Josipa Preskera, kirurga, s potrebnim instrumentima i priručnom apotekom. Ta je priručna apoteka načinjena nakon ugovora sklopljenog između providnika lječilišta Lovrenčića i kirurga Beila 1820. godine[2, 92].

Spomenuti treba i dr. Adolfa Fodora (1853.–1897.), sina Teodora Fodora, varaždinskog ljekarnika, koji je završio studij medicine i farmacije u Beču. Najprije je radio u Varaždinu i Varaždinskim Toplicama, zatim je imao apoteku na Baniji, u Karlovcu, koju je godine 1888. prodao i otišao u Zagreb gdje se namjestio u zdravstvenom odsjeku Zemaljske vlade. Svojim je iskustvom pomagao pri sređivanju i organizaciji zdravstvene službe u zemlji. Smatra ga se zaslužnim za otvaranje Zemaljskog zavoda za proizvodnju animalne limfe u Zagrebu (Gundulićeva ul. 57) čime je započela proizvodnja lijekova i drugih sredstava za liječenje kod nas. Fodor se osim stručnim radom bavio glazbom, književništvom i slikarstvom[93].

Gradska bolnica u Varaždinu, otvorena je 22. X. 1898., nije imala odmah svoju ljekarnu. Hrvatska zemaljska vlada je, doduše, izdala dozvolu za otvaranje bolničke ljekarne još u travnju 1898. g., no bolnička je ljekarna otvorena tek 1. listopada 1899. Do tada su bolnicu opskrbljivale lijekovima i drugim potrebnim materijalom mjesne ljekarne uz popust od 25%[25].

Te iste, 1898., godine pojavljuje se pitanje ljekarničkih asistenata (pomoćnika). Ta pojava, međutim, nije bila samo u Varaždinu, nego šireg značenja i javljala se i u Austriji. Zbog manjka tog kadra ljekarnici su bili prisiljeni uzimati u pomoć za rad u ljekarnama neškolovane i stručno nespremne osobe. Dva su se razloga navodila kao uzrok toj pojavi: tražilo se da pomoćnici imaju istu spremu kao i vlasnici ljekarni, dok je plaća takvom pomoćniku bila vrlo niska. Iz Austrije stižu apeli kojima se vlasnici ljekarni i političke oblasti pozivaju da se provede reforma koja bi trebala omogućiti povećanje tog kadra. Reforma bi se sastojala u tom da asistenti u ljekarnama ne bi trebali imati iste škole kao i vlasnici, tada bi se vjerojatno zadovoljili i plaćom koja im se nudi[94].

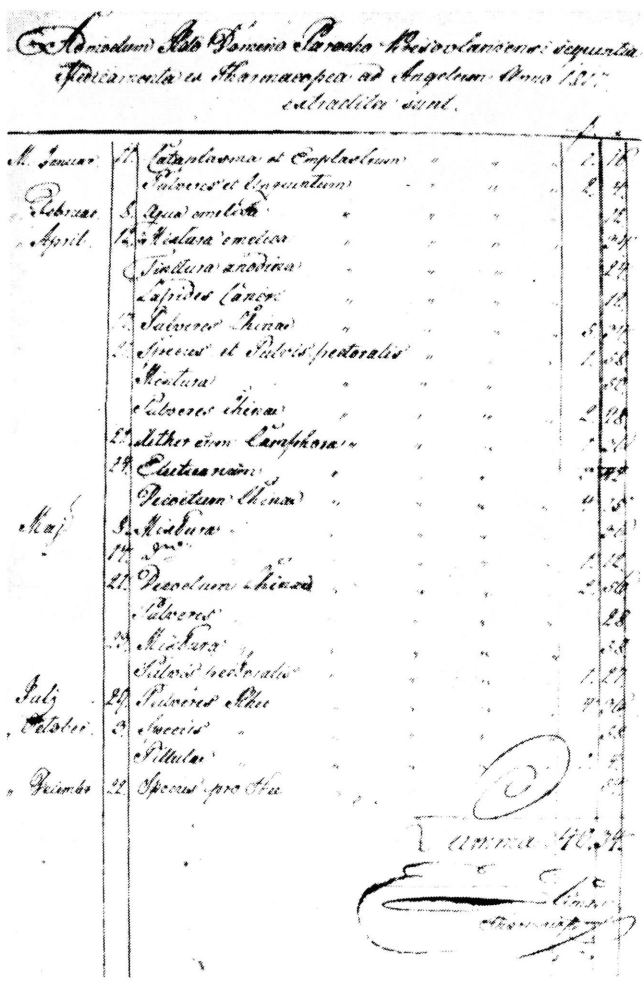
Postupno su otvarane ljekarne i u drugim većim mjestima Varaždinske županije pa se u godišnjim izvještajima spominje da je na području županije bilo 9 ljekarni[95] i taj se broj nije do konca XIX. stoljeća mijenjao. Županijski izvještaj za 1907. godinu navodi da se na području županije nalaze ljekarne u mjestima Ivanec, Klanjec, Krapina, Ludbreg, Novi Marof, Pregrada, Varaždinske Toplice, Vinica i Zlatar. Osim Varaždinskih Toplica i Vinice, sva su mjesta sjedišta kotara. Ručne ljekarne su imali općinski liječnici u Budinščini, Malom Bukovcu i Zaboku. Nekoliko kutija takvih ručnih ljekarni nalaze se sada u Gradskom muzeju u Varaždinu.

Liječnici i javno zdravstvo

Briga oko osobne higijene i čistoće tijela pojavljuje se u Evropi nakon križarskih ratova u kojima su Evropljani to naučili od Arapa. U najranijem srednjem vijeku prevladavaju Evropom vračare i razni nadriliječnici i propada potreba za pravim liječenjem[23]. Ljudi se liječe kojekakvim napicima, travama, magijama i gatanjem. Pod utjecajem onog što su Evropljani vidjeli za križarskih ratova (konac XI. do druge polovice XIII. stoljeća)[96] od Arapa čija je medicina most između klasične grčko-rimske i evropske pri njenom preporodu između XIV. i XV. stoljeća, postupno se vraća pravoj medicini i podizanju higijenskog stanja. U gradovima se podižu kupališta u kojima se za kupače brinu izučeni kupališari. I u Varaždinu postoje polovicom XV. stoljeća kupališta u kojima se kupalo u drvenim kadama. Prema podacima za razdoblje 1454. do 1464. godine zna se da su u to vrijeme u Varaždinu djelovali ku-

palištari Andrija, Jakob, Petar i Tomo. Za prezimena im se ne zna. Građani su ih nazivali »pader« prema njemačkom »Bader«[23], a u susjednoj ih Sloveniji zovu »padar«[52]. Ti su kupališteri-balneatori s brijačima i kirurzima sačinjavali zajednički ceh[23].

U istim se zapisima, u kojima se navode imena kupališteri, nalaze i podaci o liječnicima tog vremena. Spominje se ime liječnika Ivana-Hans Arzt[23], Johannes medicus, godine 1454., no nije sigurno da li je baš bio liječnik[8]. Pretpostavlja se da se zvao Waldmann i da je bio Nijemac[23]. Godine 1457. spominje se Hans Schuster s titulom »spital-meister« prema čemu treba zaključivati da je u Varaždinu moralo nešto postojati što se smatralo bolnicom ili hospitalom[8]. Doista se te godine i spomi-

Slika 18. – Račun za isporučene lijekove ljekarne »K anđelu« iz 1817. g.

nje jedan hospital u gradu[8]. Godine 1462. nailazimo na ime liječnika Matije Kozakovića. Iako je sasvim sigurno domaći sin, i njega se titulira »Arzt«, odnosno »medicus«. Na jednom se samo mjestu spominje ime još jednog liječnika, Frycz Trus, medicus[23].

Iz bilježaka sudova tog vremena se vidi da su liječnici tada sami pripremali lijekove i prodavali ih svojim bolesnicima, pa su sudovi često presuđivali u raznim sporovima bilo da koji bolesnik nije platio lijek ili je pak bolesnik tužio liječnika jer mu lijek nije koristio[23]. Presude su obično bile jedinstvene: liječnik-majstor trebao je pod zakletvom izjaviti koliko su njegovi lijekovi koristili bolesniku ili pokojniku, ako je tužila rodbina, presudom je toliko novaca primljenih u obliku predujma smio zadržati, a ostalo je morao vratiti[97].

Uzevši u obzir postojanje kupališta, kupališťare, hospital i kirurge, Varaždin u to vrijeme nije zaostajao u pogledu zdravstva i higijene za drugim gradovima. Bio je to onda daleko manji grad, a povremeno je imao po tri liječnika, pet kupališťara i više kirurga.

Međutim, kada govorimo o liječnicima i tako ih nazivamo – za ono vrijeme – moramo biti svjesni da to nisu bili školovani liječnici, doktori medicine, nego obrtnici koji su izučili svoj zanat kod kakvog majstora za razliku od dalmatinskih gradova koji su održavali kontinuitet povezanosti sa susjednom Italijom još od doba Rimljana. Tamo nalazimo školovane liječnike. Iza godine 1000. počinju se razvijati svjetovne medicinske škole najprije u Italiji (Salerno), pa u Francuskoj (Montpellier). U Varaždinu sve do XVI. stoljeća, pa i poslije, nalazimo neškolovane liječnike koji su se nazivali »medicus« ili »Arzt« (pisano u spisima »Arztt«), a takvi su već tada nestali iz gradova južne i zapadne Evrope[97]. Počevši od XVII. stoljeća Varaždin ima liječnike fakultetske spreme s nazivom doktor medicine. U to se vrijeme traži već da i kirurzi prođu određene škole, provodi se reforma i njihovog školovanja i ne dozvoljava se obrtnički način učenja. Zadnji školovani kirurg u Varaždinu je bio Slavoljug Tičer, prvi sekundarni liječnik bolnice otvorene 1898. g.[98], umro 1900. godine.

Brijači, ranarnici (kirurzi) i kupališťari (balneatori) osjećaju potrebu udruživanja i organiziranja vlastitog ceha. Postojanje tog ceha vidimo prema pravilima iz 1557.[90, 100] i 1561. g.[100]. Ta pravila potvrđuje ponovno kralj Karlo VI. godine 1724.[100]. Postoji sačuvan jedan cehovski list na kojem je jasan otisak cehovskog pečata. Na pečatu je lik sv. Sebastijana, zaštitnika kirurga, privezanog za drvo i izranjenog strelicama, a uokrug lika je natpis: »HAUBTLAND SIGIL IN WARASDIN. 1577.«[100, 101]. Pravila varaždinskog ceha brijača i kupališťara su prijevod statuta požunskog ceha ranarnika na latinski jezik. U požunskom statutu iz godine 1540. su na prvom mjestu, nabrajajući majstore, kirurzi, dok su u varaždinskim pravilima iz 1577. i 1561. godine najprije brijači[100]. Kirurzi se spominju u gradskim spisima u godinama 1454. i 1464. uz brijače i kupališťare[100], a u XVI. stoljeću ih je bilo u gradu 25. To su bili: Franjo Sveršić, Herceg Juraj, Trobel Ivan, Farkaš Blaž stariji, Farkaš Blaž mlađi, Petronjak Stjepan, Požežec Ivan, Vodopija Nikola, Organušić Stjepan, Kuzmić Juraj, Ivan sin Mihajla, Martin, Šinković Juraj, Galić Petar, Šambar Ivan, Blaž sin kovača, Gombor Franjo, Blaž zet Šambarov, Mihajlo de Eperies, Ivan de Eperies, Stanečić Juraj – zovu ga padar, Bornemisa Nikola, Urban, Jančević Juraj i Mihajlo de Eperies zvan Eperješ. Od ovih su vjerojatno Blaž Farkaš i Mihajlo Eperješ s gradskim bilježnikom Franjom Hadarom išli g. 1577. u Požun radi prijevoda spomenutog statuta ranarničkog ceha na latinski jezik[98]. Varaždinska je medicina bila u to vrijeme u rukama kirurga[8].

Polovicom XVI. stoljeća je živio i radio u Varaždinu brijač-kirurg Franjo Sveršić[105]. Njegova diploma izdana u Požunu godine 1567. sačuvana je u Gradskom muzeju u Varaždinu. Iz nje se vidi da je Sveršić rođen u Križevcima i da je u Požunu učio brijački i kirurški zanat kod tamošnjeg kirurga Dystelera[101] (Dysclera)[99] te da je osposobljen te zanate obavljati u svim gradovima i mjestima zemlje[99, 101]. U

Varaždinu je imao svoju kuću i pet je puta bio izabran za gradskog suca. Prema jednim podacima Franciscus Zwersych, brijački majstor, bio je gradski sudac godine 1592., 1595., 1596. i 1597.[15], a po drugima je to bilo u godinama 1591., 1594., 1595. i 1596.[102]. Peti je put bio izabran za gradskog suca 1600. godine, ali je umro od kuge 27. studenog 1600.[21, 105, 108] u 22 sata[15] ne nastupivši dužnost suca. Organizacijom Vojne krajine (slavonske) za sjevernu Hrvatsku u XVI. stoljeću u kojoj Varaždin zauzima ključno mjesto logističkog uporišta, u gradu se nalazi više vojnih kirurga koji su bili vojsci daleko interesantniji i funkcionalniji nego tadašnji liječnici. Spominje se u godini 1557. Matija Palbirer, pa 1579. u spisima neimenovani Wundarzt te godine 1598. Hans Haselaurer. Ovaj zadnji je imao kuću u gradu i posjed u okolici (umro je g. 1616.)[101].

Godine 1588. boravi kratko u Varaždinu Paulus Fabricius za onda vrlo poznat liječnik[8]. Njegovo se ime spominje u zapisniku gradskog magistrata i navodi da je bio »medicinae doctor«. Rođen je u mjestu Lauban, Gornja Lužica i već je 1553. profesor matematike na bečkom sveučilištu. Istovremeno studira medicinu i promoviran je za doktora medicine 1557. g. Preparirao je prvi čovječji kostur za bečki medicinski fakultet, bavio se botanikom, astronomijom i astrologijom. Konstruirao je neki astronomski aparat. U godini 1578. je član odbora za reformu kalendara. U Varaždinu djeluje kao liječnik. Grad je u to vrijeme pun vojske i ranjenika koji dolaze s bojišta. Drugog školovanog liječnika u to vrijeme u Varaždinu nema. Umro je 1589.[98].

U XVI. stoljeću postaje Varaždin značajan politički, kulturni, zdravstveni i naročito vojni centar. To je stoljeće vladavine sultana Selima I. i Sulejmana I. Veličanstvenog[103], najjače osmanlijske ekspanzije i neprekidnih ratova s njima. Hrvatska je pri tom stekla epitet »antemurale christianitatis«. *Ratovi se vode u blizini Varaždina. Bosanski Ulama-beg zauzima g. 1543. tvrđu Brezovica kod Virovitice, a 5. svibnja 1545. Turci potuku bansku vojsku kod Konjščine. Ratuje se jedva koji kilometar od Varaždina. 3. listopada 1552. prodire opet Ulama-beg iznenada sve do Biškupca s namjerom osvajanja Varaždina, ali ga tamo, dok je logorovao, napadne i potuče ban Nikola Zrinski[104]. Godine 1566. pada Siget, a 1578. je spaljena tvrđava Drnje kod Koprivnice. 1579. Turci napadaju Topolovac kod Križevaca i Đurđevac. Ponovno se ratuje s Turcima godine 1586. oko Đurđevca i Koprivnice, a 1591. dopiru Turci do Zagreba i pod Kalnik (Gušćerovac)[104]. Takvo stanje zahtijeva da se u Varaždinu nalazi veća vojna posada, što opet iziskuje potrebu opremanja vojske. Mnogo su opreme izradili varaždinski majstori. Radi toga u XVI. stoljeću ojačava u gradu obrt, a s tim u vezi nastaju brojni cehovi[105]. Zbog stalno prijeteće turske opasnosti Varaždin postaje najprije sjedište kapetana Štajerske, a kako su ga Turci sve ozbiljnije ugrožavali, Varaždin postaje sjedište generala, zapovjednika Slavonske krajine koja se tada formira[106]. Vojna je krajina osnovana 1553. godine. Posade su smještene u mjestima: Varaždin, Varaždinske Toplice, Remetinec, Čanjevo, Veliki Kalnik, Apatovac, Glogovnica, Ludbreg, Koprivnica, Đurđevac, Kupinec, Topolovac, Cirkvena, Križevci, Ivanić Grad, Sisak i Zagreb. Te godine nisu Turci napadali jer je Sulejman ratovao u Perziji gdje je poginuo Ulama-beg[107]. U Varaždinu je zapovjedništvo obrambenog sistema i centralna je tvrđava sjevernog dijela Vojne krajine. To ostaje sve do prestanka turske opasnosti koncem XVII. stoljeća. U XVI. se stoljeću grad utvrđuje, izgrađuju se oko grada zidine i kule koje se opkoljavaju grabištima i nasipima. Voda koja je dovedena iz Drave i Dravice pravit će velike teškoće javnozdravstvenoj službi zbog legla komaraca u barama koje tako nastaju i zbog nakupljanja svakakvog otpada u njoj. Tako je bilo sve do početka XIX. stoljeća kada je voda odstranjena, grabišta su zatrpana i zidine porušene. Danas su jedini ostaci toga tragovi gradskih zidina u sjeverozapadnom dijelu gradskog parka i velika četverouglata kula na Trgu bana Jelačića[106].

S obzirom na takvo stanje – blizina Turaka, neprekidni ratovi protiv njih, zapuštenost zemlje, brojna zgarišta, prebjezi, neprekidni pokreti vojske – zdravstvene su

prilike jadne. Često je javljaju, bolje reći: stalno traju, razne epidemije, a liječnika praktički nema. Tu i tamo dođe po koji strani, dok se domaći sinovi zbog tako očajnog stanja u zemlji niti ne mogu školovati. Pokušaji da se ipak privuče koji liječnik u te »reliquiae reliquiarum«* izjalovljuje se jer se svi boje Turaka i kuge koja hara Hrvatskom. Takozvani »turski strah« otjerao je i ono malo liječnika koji su prije bili ovdje, a novi zbog toga ne dolaze. Pod konac se tog stoljeća, kako je rečeno, spominje u Varaždinu Paulus Fabricius, no on je samo kratko vrijeme tu boravio[8]. Kuga, koja je tako često prijetila i javljala se, širila se iz Bosne preko Slavonije migracijom stanovništva i pokretima vojske[44].

Godine 1603. dolazi u Hrvatsku dr. Rosemberg. Nije sigurno da li je bio i u Varaždinu. Umro je 1628. g. S njim je bio i dr. Justus Spada koji ga je trebao naslijediti, ali je nakon Rosembergove smrti otišao. Tek je 1650. godine shvatio Sabor da liječnike mora bolje plaćati želi li da ostanu u zemlji. Plaća je liječniku tada povišena na 200 madžarskih forinti[8]. Bilo je kojekakvih samozvanih liječnika i nadriliječnika koji su dolazili od svakuda i svojim radom više štetili nego koristili[44]. Ponovno je o liječnicima raspravljao Hrvatski sabor godine 1641. i zaključio da u Hrvatskoj moraju biti dva državna liječnika: jedan u Zagrebu i jedan u Varaždinu, te da se jedan liječnik mora uzeti u službu i taj bi stalno živio u Varaždinu. Varaždin je u to vrijeme bio veći od Zagreba i u njemu su živjele brojne plemićke obitelji, nositelji vlasti u ondašnjoj Hrvatskoj. Tek je godine 1652. primljen taj novi liječnik sa stalnim boravištem u Varaždinu. Bio je to Leonardus Romanus, doktor medicine i fizike. Određena mu je plaća u iznosu 150 rajnskih forinti, no budući da su s njim svi bili zadovoljni, povećana mu je plaća 1654. godine za 50 rajnskih forinti[108]. I Juraj Habdelić u svom izvještaju generalu isusovačkog reda u Rimu godine 1652. navodi da se u Varaždinu sada nalazi dobar liječnik, a ima i dobra ljekarna (citirano prema R. Horvat: Povijest Varaždina, rukopis u Gradskom muzeju Varaždin, str. 246). Romanus je službovao u Varaždinu do 1668. godine. 6. XI. 1668. imenovan je za državnog liječnika u Varaždinu dr. Ivan Stančević. I njegovim su radom bili zadovoljni pa mu je uskoro povećana plaća na 200 rajnskih forinti[108]. Stančević (Ioannes Sztanchevicz) je bio izvrstan kemičar, sam je priređivao lijekove za svoje bolesnike[44], a prije nego je postao liječnik, bavio se izradom baruta koji je prodavao krajiškim haramijama[109]. Potpisivao se »doctor varasdiensis«. Imao je kuću u unutarnjem gradu[98]. Liječnici su ponekad bili prisiljeni sami izrađivati lijekove, jer čim se desilo da nešto nije bilo u redu s ljekarnama, odmah bi to iskorištavali trgovci i prodavali kojekakve »lijekove«, razne čudotvorne i tajnovite stvari za koje bi bila prava sreća ako nisu štetili. Nije sigurno da li je Stančević 1677. godine umro ili otišao iz Varaždina. Godine 1678. dolazi za liječnika u Varaždin dr. Mijo Karis. Bio je mlad, pa ga se ne oslovljava »excellentissimus dominus,«** nego samo »clarissimus doctor medicinae«.*** Manja mu je i plaća, a kako nije mogao zadovoljiti sve potrebe u gradu, Sabor je angažirao poznatog ptujskog liječnika dr. Ivana Wognera da pomaže Karisu i određuje Wogneru novčanu nagradu. Karis je godine 1680. uspio steći potrebnu vještinu i od tada obavlja sam sve poslove liječnika. Da bi se osigurao liječnik u Varaždinu za budućnost, Sabor stipendira studenta medicine Adama Štoletića koji, kada se Karis odselio u Graz, postaje g. 1682. državni liječnik u Varaždinu nakon što je završio studij. Štoletić je bio izučeni ljekarnik. Oženio se udovicom zagrebačkog ljekarnika Vuka Skolara kod kojeg je prije radio. Žena mu je unijela u brak cjelokupni Skolarov imetak pa je tako bio materijalno dobro osiguran. Radio je kao liječnik u Varaždinu do 1689. godine. Iza njega je imenovan državnim liječnikom Ivan Gotfrid Karlek (Ivan Godefried Carlegg[108]. I njega se u gradskim spisima naziva »excellentissimus«. Na uglu sadašnjeg Trga kralja Tomislava i Kukuljevićeve ulice, na mjestu zgrade u kojoj se sada nalazi ljekarna, bile su u XVII. stoljeću tri kuće. Jedna u Kukuljevićevoj ulici, druga na samom uglu, a treća na trgu. Prva je od njih bila Karlekova, sagrađena od drveta[11]. Karlek je dugo službovao u Varaždinu. Obvezao se prisegom da će ostati raditi u Hrvatskoj, pa mu je zato Sabor povisio plaću. Za vrijeme suspenzije zagre-

bačkog liječnika dr. Ivana Fliszera godine 1700. odlazio je Karlek u Zagreb i tamo umjesto njega radio gotovo pol godine. Istovremeno je radio i u Varaždinu i u Zagrebu[108]. Godine 1751. dr. Karlek je izabran za gradskog senatora[110], a 1757. se spominje kao protomedik[111].

Iza Karleka je u Varaždinu dr. Gašpar Karussi. Imao je kuću u gradu koju je kupio za 600 forinti i isplatio 2. rujna 1709.[112]. Rodom je iz Citadelle, provincija Venecija. Rodio se 1656. g., promoviran je u Padovi. Službovao je u Veneciji i Ljubljani, a od 1700. u Celju. U Varaždin je došao 1706. godine gdje je i umro 1712.[113].

U to su vrijeme u Varaždinu još dva liječnika: dr. Ivan Friedrich Kern i dr. Ivan Baptist Matzamrot[113]. Dr. Ioannes Friedrich Kern, confirmorum ordinarius medicus[98], rođeni Štajerac, doktorirao je u Padovi 1687. i bio je šef pograničnog saniteta u Varaždinu i liječnik u gradu vjerojatno od 1710. do 1714. godine, a prije i poslije boravka u Varaždinu državni liječnik u Grazu. Objavio je mnogo medicinskih opsevacija u najstarijem medicinskom časopisu »Miscelanea Naturae Curiosorum« i »Ephemerides«. Za vrijeme boravka u Varaždinu nije ništa pisao[114].

Dr. Ivan Baptist Matzamrot* se spominje godine 1712. Nije navedeno od kuda je došao, no godinu dana je besplatno liječio ljude, obavljao praksu u Varaždinu i sve druge liječničke poslove, pa ga je Hrvatski sabor za nagradu 4. travnja 1713. g. imenovao zemaljskim liječnikom uz godišnju plaću od 150 rajnskih dukata pod uvjetom da stalno boravi u Varaždinu. Uz to što je imenovan zemaljskim liječnikom, proglašen je i liječnikom »pro civitate Varasdiensi et illarum partium incollis«[115].**

Godine 1716. spominje se u Varaždinu Antun Petrović kao zamjenik gradskog liječnika[116], no ništa se o njemu pobliže ne govori.

Stari dr. Ivan Gottfried Karlek je umro 1759. godine[11]. Imao je mnogo djece. Kumovi su im bili brojni varaždinski plemići: Bathyany, Erdödy, Patačići, Najšići, Draškovići. Jedan od sinova, Ivan Godefridus à Karlegg de Trenneng bio je liječnik i doktor filozofije[113].

Udovicu pokojnog dr. Karleka oženio je dr. Ivan Leopold Payer, liječnik i doktor filozofije[117, 118]. Rodio se u Sopronu, medicinu je studirao u Beču, a promoviran je za doktora medicine u Padovi godine 1702. Bio je najprije liječnik u Köszegu, a od 1706. do 1720. u Varaždinu. Godine 1709. je izdao knjigu tiskanu u Trattnerovoj tiskari u kojoj opisuje ljekovitost sumporne vode Varaždinskih Toplica[121]. Knjiga je pisana latinski i ponovno izdana u Zagrebu 1784.[119], a potpuni joj naslov glasi: »Modicum medicum; sive regni Sclavoniae thermarum in inclyto Varasdiensi comitatu ad venerabile ac antiquissimum capitulum almae ecclesiae Zagrabiensis Jure domini spectanctium succinta et dilucida descriptio. Annexis cautelis in acidulorum usu observandis Authore Joanne Leopoldo Payer Phil. et Med. Doct. Sac. Caes. regiaeque Maj. Physico p.t. inclytorum Statuum et ordinum regnorum Dalmatiae, Croatiae ac Sclavoniae ordinis Varasdiensis. Graecii, typ. Haeredum Widmanstadii 1709. Zagrabiae reimpressum litteris Kotscheianis 1784.«[117, 120]. Ta je Payerova knjižica iz 1709. godine najstarije pisano djelo o Varaždinskim Toplicama i u njoj su iznesena mišljenja i tumačenja o djelovanju termalne vode na čovječji organizam[120]. Knjižica je prevedena i na hrvatski i tiskana pod naslovom; »Od kreposti Toplic Varaždinskih i Krapinskih«[121]. Osim toga Payer je napisao 1710. g. i »Medicina aphoristica«. To je jatrokemijska rasprava. Iste je godine napisao i knjigu »Fundamentum naturae medicatrices adaequatum«. To je djelo jatrokemijska fiziologija prema Helmontovu učenju. Osim što je »Modicum medicum« najstarija knjiga o Varaždinskim Toplicama, ona je i najstarija balneološka knjiga kod nas.***

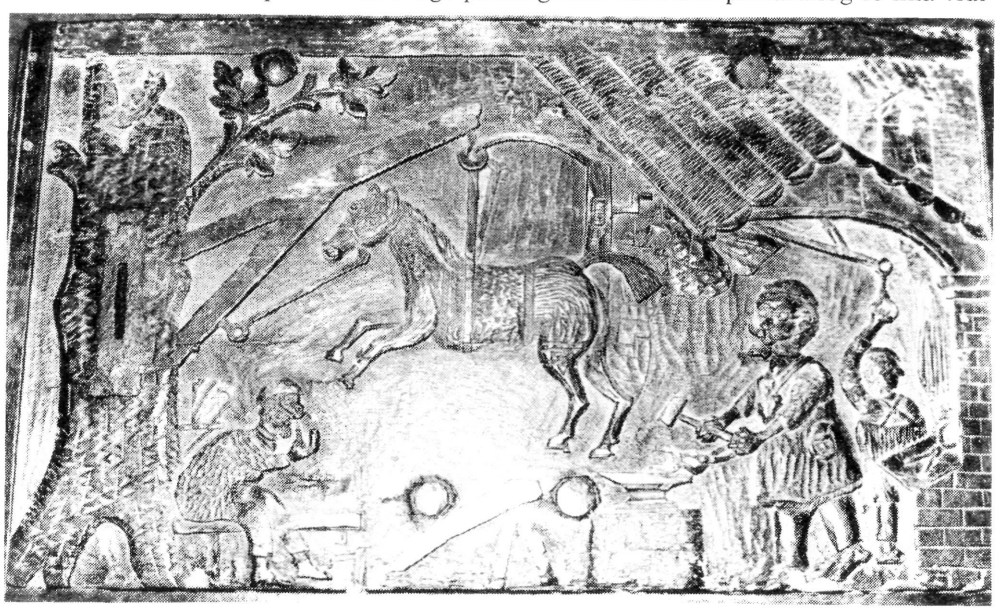
*** Prijevod naslova knjige glasi: »Modicum medicum, kratak i jasan opis toplica kraljevine Slavonije u slavnoj županiji varaždinskoj koje pripadaju po božjem pravu časnom i prastarom kaptolu dobrotvorne zagrebačke crkve. Dodane su opomene koje treba imati pred očima u upotrebi izvorne vode od pisca Ivana Leopolda Payera, filozofije i medicine doktora po sve-

Iz Varaždina je Payer otišao u Petrovaradin[109]. Umro je između 1720. i 1723. godine. Naime, u jednom se dokumentu vidi da je davno prije dr. Payer zajedno sa ženom Cecilijom rođenom Markachin kupio od gradskog fiska »plagam vineae desertae«*, nekoć vlasništvo Franje Šiškovića, na brdu zvanom Pečecki vrh[122]. Taj isti vinograd Cecilija Markachin udova iza dr. Ivana Gotfrida Karleka i udova Ivana Leopolda Payera u ime svoje kćeri Terezije Suzane Karlek i Katarine Josipe Karlek udate za baruna Franju Scherenberga prodaje 23. srpnja 1723. godine svom sinu Ivanu Gotfridu ml. Karleku[123].

Godine 1740. u siječnju umrla je u Varaždinu varoška primalja (obstetrix) Mariana, a 1755. g. je umro kirurg Müller. Godine 1758. su umrli gradski kirurzi Franjo Nyz i Danijel Hren[113].

Od 1760. do 1766. godine živio je u Varaždinu dr. Franjo Valussi, državni liječnik. Čini se da nije bio naročito imućan jer nije imao svoju kuću, nego je stanovao kod građanina Martina Boltižaja kojemu ili nije mogao ili nije htio redovito plaćati stanarinu, pa ga je ovaj tužio i 1765. je Valussi (koji se po nekima zvao Velašić[107]) osuđen platiti dug. Godine 1760. je Valussi zajedno s ljekarnikom Illingom tužio Ivana Bredy-a koga se u spisima naziva »chirurgus Romanus« i »chirurgus et miles Romanus« zbog uvrede časti. Ne čekajući pravdu pozvali su ga na dvoboj[124, 125, 126]. Valussi je umro 1766. godine, a iduće je godine umro i krirug Ivan Bredy[113].

Poseban kuriozum predstavlja sačuvana škrinja kovačkog ceha iz druge polovice XVII. ili najkasnije prve polovice XVIII. stoljeća. Škrinja se nalazi u Gradskom muzeju u Varaždinu. Izrađena je od hrastovine, a na poklopcu je izrezbaren lik kovača koji kuje i pri tom nosi naočale. U to je vrijeme već bila poznata uporaba naočala, no nosili su ih obično plemići ili druge privilegirane osobe. Iz prikazanog se lika vidi

Slika 19. – Poklopac škrinje kovačkog ceha u Varaždinu iz 17./18. stoljeća.

tom carskom i kraljevskom Veličanstvu, fizika punim naslovom slavnih staleža i redova kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije reda varaždinskog. U Gracu, tiskom nasljednika Widmanstadia, 1709., u Zagrebu pretiskano Kotscheianskim slovima 1784.«

da su naočale u to vrijeme nosili u Varaždinu i »obični ljudi«, neprivilegirane osobe. To je ujedno usputni dokaz koliko su Varaždinci dolazili u kontakt s drugima i koliko su od njih primali ono što je korisno. Postoje i mišljenja da su to bile zaštitne naočale pri radu. Teško je braniti tako smjelu tvrdnju, no ne nalazim razlog zašto bi se upravo kovač prikazivao osobom slabog vida ili su mu se naočale stavljale kao simbol[127, 128, 129].

U saborskim se spisima prvi put spominje ime liječnika Mihaela Hinterholzera godine 1746. Ne zna se kada se rodio, a po nekim podacima izgleda da je došao u Varaždin 1758. godine[130] radi pojave težih bolesti u gradu i okolici[131]. Materijalno je slabo stajao, a imao je i tragediju u obitelji. Od četiri kćeri, koliko ih je ukupno imao, tri su umrle od sušice[130]. Bio je prisiljen zamoliti tadašnjeg bana Nadasdya da mu poveća plaću na barem 200 forinti godišnje kako bi mogao živjeti. Sabor mu je 13. studenog 1758. to odobrio uz uvjet da stalno živi u Varaždinu[131]. Materijalne su mu se prilike iza toga poboljšale, ima tada vlastitu kuću koju prodaje 7. lipnja 1767. udovici pukovnika Stjepana Patačića baronici Miseroni de Lyzon[11] i 1772. g. gradi novu kuću u ulici Via ad vallum (Ulica uz nasip, današnja Cankareva ulica). To je još danas sačuvana visoka dvokatnica na broju 9. uz koju je 1827. i 1834. g. sagrađena Muzička škola[1]. Hinterholzer je medicus regis, zemaljski praliječnik i član zdravstvenog vijeća (savjeta)[132].

Slika 20. – Dvokatnica u Cankarevoj ulici br. 9 iz 1772. g. Kuća Dr. I. M. Hinterholzera.

Godine 1766. zaključkom Sabora imenovan je za zemaljskog liječnika dr. Ignac Verbega sa sjedištem u Zagrebu. Njemu je odmah naloženo da odredi koji se lijekovi smiju prodavati u Hrvatskoj. Kako je u Varaždinu bio Hinterholzer i županijski fizik Antun Dominik de Grassi, odlučeno je da to učine sva trojica[133]. Te se godine prvi put spominje de Grassi čije se ime najrazličitije pisalo[134]. Verbega se spominje u Varaždinu samo kao član komisija pri pregledu ljekarni[83, 135].

20. listopada 1740. umro je kralj Karlo III. Naslijedila ga je na prijestolju kćerka Marija Terezija. Godine 1741. zajednički Ugarsko-hrvatski sabor priznaje njenog muža Franju Lotarinškog za kraljičinog suvladara. Franjo Lotarinški je 1745. g. okrunjen za njemačkog cara. Umro je od kapi 1765., a na njemačkom ga prijestolju nasljeđuje sin Josip, kojeg majka Marija Terezija imenuje svojim suvladarom i prepušta mu vojne i financijske poslove za austrijsku, madžarsku i hrvatsku zemlju. Poslije njene smrti Josip će je naslijediti kao Josip II. 7. srpnja 1767. osniva Marija Terezija »Vijeće Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije« kao zemaljsku vladu za vojne, upravne, sudske, financijske, školske i gospodarstvene poslove. Vijeće su sačinjavali: tri plemića, jedan velikaš i jedan crkveni dostojanstvenik. Time je Hrvatska ravnopravna Madžarskoj koja od 1723. ima analogno »Namjesničko vijeće«. U okviru Vijeća Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije formiran je Zdravstveni savjet koji postaje zdravstvena vlast i onda kada nema epidemija. Savjet se brinuo za sva pitanja zdravstva u zemlji i u njegovu je kompetenciju spadala briga za liječnike, kirurge, ljekarnike, ubožnice i bolnice. Član je tog savjeta i medicus-regis, praliječnik Ivan Mihael Hinterholzer[136].

11. kolovoza 1767. odlučuje kraljica Marija Terezija smjestiti Vijeće Kraljevina u Varaždin[137]. Time Varaždin postaje glavni grad Hrvatske. Bio je to sve do katastrofalnog požara koji je izbio 25. travnja 1776.[138] i kada je grad praktički izgorio, a Vijeće preseljeno u Zagreb i smješteno u ispražnjenu zgradu isusovačkog kolegija. Od 1. srpnja 1776. Zagreb preuzima sve dotadašnje funkcije Varaždina i postaje glavni grad zemlje[139]. Godine 1779. prestaje rad i Vijeća i Savjeta. Sve je ukinuto i daljnji posao što ga je obavljalo Vijeće i Savjet predan je Budimpešti[132], a ne Hrvatskom saboru, kako se očekivalo.

Još prije nego je kraljica Marija Terezija osnovala Vijeće Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, započne 1756. godine graditi Novi Varaždin htijući u tom mjestu koncentrirati vojne snage protiv Turaka. U tom bi se mjestu sjedinile križevačke i đurđevačke pukovnije i tako dobila veća i jača vojna jedinica. Grad je sagrađen, ali narod nije prihvatio ime gradu Novi Varaždin, nego ga nazove imenom starog sela, koje je postojalo na tom mjestu, Bjelovar[140].

Godine 1772. spominje se u Varaždinu požunski liječnik Clement, kojemu je te godine umro sin, a godinu dana prije kći. Vjerojatno je tog liječnika doveo u Varaždin kakav velikaš, jer je u to vrijeme zasjedao zajednički Ugarsko-hrvatski sabor[113].

Iza premještaja Vijeća Kraljevina u Zagreb Hinterholzer je ostao u Varaždinu. Uz njega je bio u gradu kao županijski fizik liječnik de Grassi, koji je bio agilan čovjek i imao je razgranatu praksu. Imao je pacijente u Zagrebu i među kaptolskim kanonicima. Bio je sljedbenik Baglivija i Rotaria i gotovo kod svih bolesti propisivao živu. Propisivanje živinih preparata, za onda još nedovoljno utvrđenih doza, bilo je prihvaćano i od drugih liječnika, pa i poznatijih no, izgleda, u Varaždinu ne toliko kao drugdje. Takva su shvaćanja i bila razlog oštrih svađa između de Grassia i Hinterholzera, ali treba naglasiti da su se o korisnosti žive kao lijeka dijelila mišljenja[134].

De Grassi je bio vrlo promućuran. Kao županijski fizik trebao je u okviru plaće besplatno liječiti sve siromašne građane koji ne bi mogli sami platiti pregled i lijekove. Uskoro, kako je postao županijski fizik, predlaže županijskoj skupštini da mu odobri besplatni stan i nekoliko kola ogrjevnih drva godišnje, a on će za to besplatno liječiti siromahe[141]. Izgleda da je uspio tom molbom. Njegovom nasljedniku dr. Ivanu Krstitelju Lalangueu imenovanjem za županijskog fizika dodijeljen je i besplatni stan[131, 142]. Posebnu je pozornost privukao dvjema stvarima: za svoj je rad tražio upravo nevjerojatne honorare, a za gotovo sve bolesti propisivao je živu. Ovim

zadnjim nakopao si je na glavu tešku i mučnu istragu. Liječeći jednog bolesnika u Zagrebu zatražio je od njegove obitelji, iza bolesnikove smrti, honorar od 25 dukata i još jedan dukat za slugu, a drugom bolesniku, nekom ljevaču stakla u Varaždinu, propisao je takav lijek po kojem je bolesniku ozbiljno pozlilo i jedva je ostao živ. I od njega je naplatio honorar u iznosu tri forinte. Naknadnim ispitivanjem je utvrđeno da je lijek sadržavao suviše žive. Protiv de Grassija je povedena istraga koju je vodio Verbega u Zagrebu, a Hinterholzer u Varaždinu. Nastaje vrijeme bezobzirnih napada pogotovo između de Grassija i Hinterholzera, što je i razumljivo, jer obojica žive u istom gradu. De Grassi tvrdi da živa nije otrov, da je to lijek ispitan i provjeren i da je i sam uspješno liječio nekoliko tisuća bolesnika živom. Napadajući Hinterholzera de Grassi govori da je dolaskom u Varaždin došao u barbarsku sredinu u kojoj nitko ne zna za njegove uzore[130]. Odgovarajući na to Hinterholzer je dao u Grazu tiskati jednu knjižicu koju je posvetio banu pod naslovom: »Animadversiones in descriptionem curae physicomechanicoorganicae feliciter terminatae, quem Mercurium vivum in descriptio morbi genere non fuisse indicatum sed empyrice et abusive aplicatum ostenditur«[143].*

Teško je pretpostaviti dokle bi se ta svađa razvila i kakve bi razmjere dobila da 12. prosinca 1769. nije Hrvatsko kraljevsko vijeće objavilo da se pravo liječenja može dati samo školovanim liječnicima i fizicima, a svima se drugima zabranjuje[144]. Tim povodom Zdravstveni savjet, kojem je Hinterholzer bio član, zatražio je da svaki liječnik pridonese na uvid diplomu stečenu na kojem domaćem sveučilištu, Beču ili Pragu, jer se samo takve diplome priznaju[130]. De Grassi je vjerojatno stekao diplomu na kojem talijanskom sveučilištu, a i bio je Talijan, pa je, bojeći se da mu se ne omogući rad, zbog toga otišao iz Varaždina[130, 136], no nije poznato kuda. Ipak, pokušao se vratiti, pa je pod konac 1772. g. uputio molbu samoj kraljici moleći dozvolu za povratak. Hrvatsko Kraljevsko vijeće mu u ime kraljice dozvoljava povratak u Hrvatsku i kao fiziku, ali ne u Varaždin. Istovremeno ga u toj dozvoli upozorava da u slučaju povratka mora živjeti pristojnim životom[138]. Iz ovoga se vidi da je otupjela oštrica zakona kojim se nisu priznavale diplome stečene na sveučilištima izvan habsburških zemalja. Hrvatsko se kraljevsko vijeće sasvim sigurno posavjetovalo sa Zdravstvenim savjetom prije nego je de Grassiju dozvolilo povratak. Ovakva promjena stavova prema »tuđim« diplomama i prema de Grassiju osobno - Hinterholzer je još uvijek član Zdravstvenog savjeta - očit je znak očajnog stanja u Hrvatskoj i evidentnog manjka liječnika u tim krajevima, pa je svaki, tko želi doći, dobro došao. Slavonija je, doduše, oslobođena Turaka nakon bitke kod Slankamena 1691. g., no oni su još uvijek i na desnoj obali Save i »turski se strah« još dobro osjeća! Nije poznato da li se de Grassi vratio u Hrvatsku i kuda.

Dok je još de Grassi obnašao funkciju županijskog fizika, obavljao je mnoge poslove na suzbijanju stočne kuge u Varaždinu i okolici. Godine 1768. secirao je s Hinterholzerom uginule životinje i na temelju obdukcijskih nalaza davao mišljenja i preporuke za suzbijanje epidemije[36]. Budući da se nakon odlaska iz Varaždina nije vraćao, suspendiran je zbog samovoljnog napuštanja funkcije županijskog fizika i na to je mjesto 30. ožujka 1772. postavljen dr. Ivan Krstitelj Lalangue[145].

Hinterholzer u svojim bilješkama spominje »lues venerea«, a 1794. godine u jednoj bilješci navodi da ga je neka plemkinja pitala za savjet »zbog svojih stvari«. Po tom se pokazuje netočnim mišljenje da su lues donijeli Francuzi za vrijeme napoleonskih ratova, bio je poznat i prije[146]. Iz istih se bilježaka znade za tešku epidemiju influence koja je harala cijelom zemljom, a o njoj piše i Sermage[147]. Iz dokumentacije rada Zdravstvenog savjeta, koja je potpuno sačuvana, znade se za epidemiju dizenterije u okolici Lepoglave i Ludbrega, kao i to da je u djelokrugu rada Zdravstvenog savjeta spadala i briga oko stočnih bolesti[132].

* »Prigovori opisu fizikalno-mehaničko-organske metode liječenja za koju se tvrdi da je dobro uspjela i u kojoj je propisana živa kao lijek što prema opisu bolesti nije bilo potrebno, nego je učinjeno iz običaja.«

Godine 1770. objavljuje kraljica Marija Terezija prvi opći Zakon o zdravstvu za sve habsburške zemlje. To je van Swietenov »Normativum de re sanitatis«, normativ kojim se regulira rad cjelokupne zdravstvene službe, posebno preventivnih akcija[148]. Kod nas se uvodi funkcija liječnika-fizika prvenstveno radi provođenja preventive[149]. Osnivaju se vrhovne zdravstvene komisije koje kreiraju posebne formulare i šalju ih gradovima i županijama da bi se putem tih upitnika upoznale s kretanjima bolesti, načinom liječenja, smrtnošću dojenčadi i odraslih te o broju poroda[144]. Preko službenih se izvještaja saznaju pojedinosti o zdravstvenim djelatnicima, vrši se evidencija i za svakog se upisuju podaci o zvanju, starosti, spolu i mjestu službovanja. Godine 1771. kraljica je zatražila od varaždinskog magistrata izvještaj o primaljama u gradu, o njihovim stambenim prilikama i plaćama. Kraljičina se briga za primalje očituje i u naredbi da država dade svakoj od njih po jednu knjigu-priručnik »Liber Passici« koju je napisao bečki opstetričar Rafael Steidele. Tako je Varaždinski magistrat dobio od Vijeća dvije takve knjige da ih podijeli varoškim primaljama i njihovim pomoćnicama[149, 150]. Kraljica se nije oglušila ni na direktne predstavke i molbe primalja, pa je tako varaždinska primalja Ana Marija Kromlin uspjela tužbom upravljenom direktno kraljici isposlovati povećanje plaće koju joj je osporavao Varaždinski magistrat[149]. Međutim, još 16. rujna 1763. godine Ugarska komora, na temelju kraljičine odredbe da se u svakom gradu imaju namjestiti ispitane primalje i samo takve mogu pomagati rodiljama, traži podatke i izvještaj da li se naredba poštuje u Varaždinu i pita kako je plaćena primalja[151]. 11. siječnja 1764. odgovara Magistrat da je varaždinska primalja Elizabeta Simonin učila na bečkom medicinskom fakultetu, a ovdje ispitana po pokojnom liječniku dr. Gotfridu Karleku. Za svoj rad nije plaćena, nego dobiva nagrade, ali će od sada prema odredbi Komorskog vijeća imati plaću na teret gradske blagajne godišnje 20 forinti, 6 mjera raži i 6 mjera žitne smjese. Zbog toga će morati besplatno pomagati siromašnim ženama pri porodu i pri tom ih podučavati[152].

Razočaran svađama između Hinterholzera i de Grassija tadašnji ban Nadasdy moli kraljicu da pošalje u Varaždin kakvog dobrog i sposobnog liječnika. Molio je to tim više jer ga je i sam trebao[142]. U to je vrijeme već van Swieten izradio svoj »Normativum sanitatis«, a taj se odnosio i na provođenje zdravstvenih mjera na granici. Budući da je u Varaždinu bilo zapovjedništvo sjevernog dijela Krajine, trebao je netko doći u Varaždin i ovdje ostvarivati van Swietenove zamisli. U Beču je u to vrijeme radio mladi liječnik Ivan Krstitelj Lalangue (Jean Baptist Lalangue), rođen u Mattonu, belgijski Luksemburg[154], sin Henri Lalanguea i Catherine rođene Lhommer[145] koji je vrlo brzo i uspješno završio studij medicine i bio van Swietenov zemljak i osoba punog povjerenja. Sigurno je van Swieten utjecao na kraljicu Mariju Tereziju, a Lalanguea posebno nagovarao, pa je odlučeno da se Lalangue pošalje u Varaždin i tako udovolji i molbi bana Nadasdya[142]. Da bi pridobio Lalanguea za odlazak u Varaždin, van Swieten mu u ime kraljice obećaje plaću, te osim što će kao banski liječnik dobivati 200 rajnskih dukata godišnje, još posebno će 440 rajnskih dukata godišnje primiti iz dvorske blagajne[155]. Bila je to prilična svota! Jedan rajnski dukat cijeni se na 16 zlatnih američkih dolara[156].

Pristavši ići u Varaždin, najviše za volju van Swietena, dobio je van Swieten pouzdanu osobu za provođenje njegovih ideja u Hrvatskoj[157]. Znajući Lalangue da u Varaždinu nema mnogo liječnika niti izučenih primalja, osposobio se prethodno za porodničara pa je u bečkoj bolnici sv. Marka stekao titulu magistra opstetricije i tada se otputio u Varaždin kamo je došao poštanskom kočijom 1771. g.[142] gdje je 30. ožujka 1772. g. imenovan i za fizika Varaždinske županije[155]. Tako je istovremeno bio banski liječnik i županijski fizik[153]. Stan je dobio u županijskoj zgradi[142], sagrađenoj 1770. godine[158] koja se nalazi na Franjevačkom trgu br. 7. Oženio se zemljakinjom Delbar de Belgio, rođenom 17. rujna 1742[142]. Nadao se ostati kratko vrijeme u Hrvatskoj, tek toliko da ispuni želje svog protektora van Swietena, međutim godinu

dana poslije njegova dolaska u Varaždin, odnosno iste godine u kojoj je imenovan županijskim fizikom, umre u Schönbrunnu kraj Beča njegov pokrovitelj Gerhard van Swieten. Možda upravo zbog toga što je nestalo osobe koja ga je podržavala ili zbog toga što se, kako sam piše, dobro snašao »u horvackim hižama« i, »ar gde je kruh, onde je i domovina«, ostao je u Varaždinu do svoje smrti[155].

Ivan Krstitelj Lalangue je, iako stranac, izuzetno značajan za Varaždin, za hrvatsku medicinu uopće, a posebno za hrvatsku medicinsku publicistiku. Prvi je liječnik koji je napisao stručno medicinsko djelo na hrvatskom jeziku. Sve ono što je prije njega napisano bilo je napisano od nemedicinara ili jednostavno prevedeno[145]. Prvom tiskanom medicinskom knjigom na hrvatskom jeziku smatra se prijevod knjige »Flos Medicinae«* franjevca Emerika Pavića iz 1768. godine[159].

Iste godine kada je imenovan za županijskog fizika, pregledava toplice na području županije. Određuje toplinu termalnih voda i razvrstava ih prema ljekovitosti. U ljetu i jeseni 1772. godine pregledava Krapinske, Varaždinske, Sutinske i Smrdeće (Tuheljske) toplice. Nije izvršio potpunu analizu voda, jer nije raspolagao odgovarajućom aparaturom. O svemu nađenom podnosi opširan izvještaj Županijskoj skupštini pod naslovom: »Inclyti comitatus Varasdiensis aquae minerales[160]. **Ponovno je pretraživao Varaždinske toplice i poslao izvještaj vladi, koja je to tražila, a taj je glasio: »Medica de Varasdiensibus thermis expositio«[160].***

Stanje u Varaždinu nije bilo ni najmanje sređeno. Ukidanjem stare vlasti i stvaranjem Vijeća Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije započinje proces germanizacije pod naslovom prosvjetiteljski apsolutizam. Njemački se jezik uvodi u javni život kao službeni, zabranjuje se latinski, koji je to do tada bio. Iz službe se otpuštaju svi koji ne znaju njemački, a na bivšem pavlinskom posjedu u Varaždinu osniva se njemačka župa u kojoj svećenik podučava djecu i odrasle njemačkom jeziku. Reagiranje građana očituje se potpunom pasiviziranju na sve, a to ide tako daleko da se više ni mrtve ne pokapa dovoljno duboko. Stanje se u gradu još nije potpuno sredilo iza velikog požara, pa županijski fizik ima pune ruke posla. Najviše je zauzet sprečavanjem pojave zaraznih bolesti. Poteškoće mu predstavljaju groblja i pokapanje još uvijek unutar grada u kojima se pokapanje vršilo preplitko. Uviđajući opasnost od toga Lalangue predlaže Županijskoj skupštini 22. ožujka 1789. da se prepuno groblje kod crkve sv. Vida (današnji dio Vidovskog trga) zaspe slojem dovezene zemlje najmanje visokim dvije stope, a zatim da se napusti. Upozoravao je na opasnost zaraza zbog stanja na tom groblju. Za potvrdu njegovih predviđanja oboli iduće noći u Dugoj ulici (današnja Zagrebačka ulica) četrdesetak osoba od neke zarazne bolesti[32].

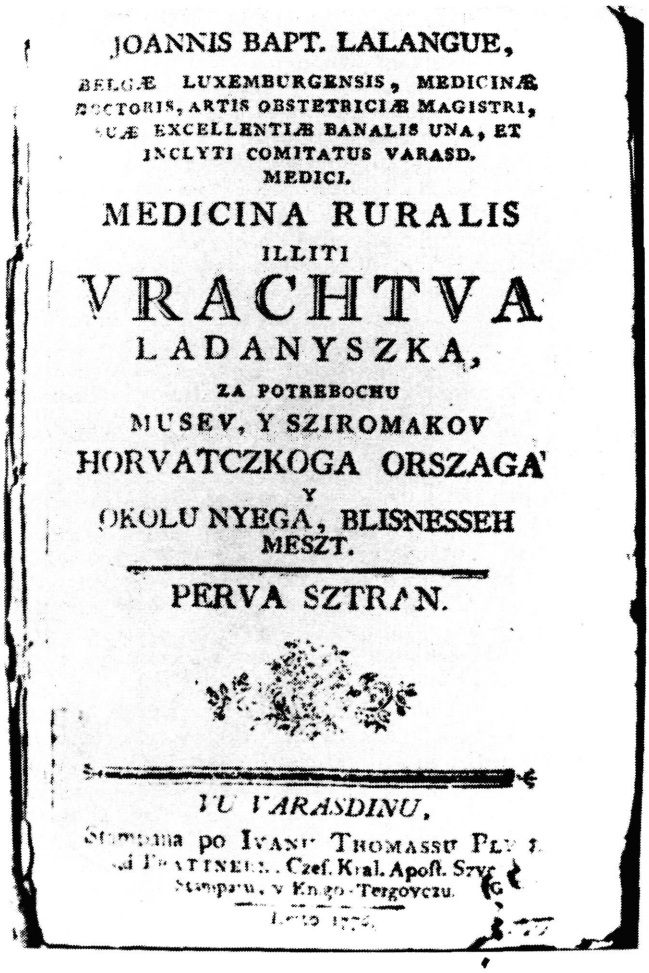
Groblja su u Varaždinu predstavljala velik javnozdravstveni problem. Prve podatke o nastojanju lociranja groblja izvan grada imamo u pozivu Kraljevskog vijeća Magistratu od 3. prosinca 1768. godine. Vijeće traži da Magistrat s mjesnim župnikom poduzme sve što je potrebno da se groblja u gradu ukinu i odredi mjesto izvan grada. Vlada je to već dogovorila s biskupijom[161]. U gradu je bilo nekoliko groblja. Katolici su zakapani na grobljima oko gradskih crkava: kod crkve sv. Florijana, kod župne crkve i u njoj, kod franjevačke crkve, kod kapucinske crkve, kod crkve sv. Vida i kod kapelice sv. Roka[113]. Ima podataka da su mnogi građani pokapani i u blizini kapelice sv. Fabijana i Sebastijana[161]. Nekatolike se zakapalo na »cementerium hereticum«****, pokraj »trpećeg Isusa«. To se groblje nalazilo izvan grada, a bilo je na mjestu gdje danas ulica Pavleka Miškine presijeca željezničku prugu[113]. Magistrat povjerava gradskom kapetanu Ivanu Jakobu Friczu da s mjesnim župnikom Antunom Smukovićem riješi pitanje lokacije groblja izvan grada. Groblja su u to vrijeme bila pod jurisdikcijom crkve. Župnik Smuković je odbio bilo što raspravljati o lokaciji groblja izvan grada, navodeći da nije o tom obaviješten od svojih duhovnih vlasti. Ispričao se zatim bolešću zbog koje ne može s gradskim kapetanom pogledati mjesta za eventualni smještaj groblja. Crkveni prebendar Grangya je umjesto župnika pokazao gradskom izaslaniku dva zemljišta uz kapucinski vrt gdje bi se

moglo smjestiti groblje, a ako ta mjesta ne odgovaraju, on predlaže da se groblje otvori sjeverno od kapelice sv. Fabijana i Sebastijana, na polju koje također pripada kapucinima. Ovaj je zadnji prijedlog Grangya obrazložio time što mnogi građani za života izražavaju želju da ih se pokopa uz tu kapelicu[161]. 24. prosinca 1768. obaviješten je gvardijan franjevačkog samostana da se postojeće groblje oko njihove crkve smatra od sada zatvoreno i da će se ta odluka preko zapovjednika gradske straže objaviti građanima[161]. Uz gradskog kapetana Fricza u rješavanju pitanja ukidanja groblja u gradu radio je i ljekarnik Ignac Illing. Magistrat je 30. prosinca 1768. g. poslao Hrvatskom kraljevskom vijeću prijedlog da se suglasi sa zatvaranjem groblja unutar grada[162]. Novo groblje – cementerium novum – prvo izvan grada spominje se godine 1772.[113], odnosno 1773.[11]. Ono se nalazilo između Jalkovečke ulice i topničke vojarne[11], ali se nije dugo održalo[163]. Sadašnje varaždinsko groblje je otvoreno godine 1773. za što je imao mnogo zasluga i Lalangue[23], ali su još 1789. g. mrtvaci pokapani unutar grada[164]. U gradu je postojao običaj da se mrtvace prije pokopa prenosi iz kuće u crkvu u otvorenom lijesu. To je zabranjeno odlukom Hrvatskog kraljevskog vijeća 1772. godine. U obrazloženju te odluke se kaže da takav način prijenosa šteti zdravlju ljudi, a naročito trudnicama, jer bi gledajući lešine mogle dobiti strah (horror)[165].

Lalangue se nije samo angažirao na području javnog zdravstva, pregledima toplica i epidemiološkim pitanjima. Vrlo je aktivan na području kurativne medicine i kao praktični liječnik liječi svakog tko mu se obrati. Među njegovim su bolesnicima plemići, grofovi, varaždinski purgeri, majstori, djetići i siromašni kmetovi[145]. Bavi se i sudsko-medicinskom ekspertizom. U lipnju 1772. godine zamolio je bečki Gradski magistrat Magistrat varaždinski da provjeri liječničku svjedodžbu izdanu od Lalanguea nekom Antunu Beselu, osumnjičenom na čedomorstvo[166]. Odgovarajući u Beč Magistrat je potvrdio da je Lalangue osobno napisao navedenu liječničku svjedodžbu[167].

Liječeći bolesne kmetove i obilazeći njihova sela i kuće Lalangue upoznaje svu bijedu seljaka, a budući da je i sam dijete »malog« čovjeka – otac mu je bio mlinar – suosjeća s narodom izvrgnutim kojekakvim nedaćama. Ne može se poreći činjenica da nije bio pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja vremena u kojem je živio, kao ni to da nije bio zadojen idejama pisaca onog vremena, naročito Quesnaya koji je posebno isticao vrijednost seljaka u ekonomici zemlje[168]. Duboko ga se doimlje knjiga švicarskog liječnika Simon André Tissota »Avis au peuple sur sa Santé«* koja je u to doba smatrana krajnjim dometom stila i načina zdravstvenog prosvjećivanja najširih slojeva pučanstva. Pišući o svojim razmišljanjima o toj knjizi, koleba se da li da tu knjigu jednostavno prevede ili da pokuša sam nešto napisati što bi koristilo ovdašnjim ljudima u njihovim specifičnim tegobama i bolestima. Smatrajući da postoje razlike u standardu, potrebama i shvaćanjima, kao i u načinu života ljudi za koje se on brine od onih kojima je Tissot namijenio svoju knjigu – iako obojica teže istom cilju – odlučuje se napisati za ovdašnje ljude nešto što će im koristiti i podučiti ih u načinu čuvanja zdravlja i liječenju[136, 145]. Godine 1776. izlazi u Varaždinu njegova prva knjiga, ujedno prva medicinska knjiga na hrvatskom jeziku. Naslov joj je: »Medicina ruralis** illiti Vrachtva ladanyszka, za potrebochu musev, y sziromakov horvatczkoga orszaga y okolu nyega, blisnesseh meszt«. Knjigu je napisao latinski, a s latinskog (dijačkog) jezika ju je preveo na hrvatski franjevac Edmund Platušić koji je poslije postao gvardijan samostana u Krapini[143]. Knjiga je značajna jer se iz nje vidi Lalangueova biografija, vidi se kako su živjeli seljaci u Hrvatskoj u drugoj polovici XVIII. stoljeća i posebno zato jer su u njoj prvi pokušaji stvaranja hrvatskog medicinskog nazivlja. Pojmovi su pisani paralelno latinski, njemački i hrvatski[143] što cijelom djelu daje osobitu vrijednost.

Već iduće godine izdaje Lalangue svoju drugu knjigu »Brevis institutio de re obsteritia*** illiti kratek navuk od mestrie pupkorezne za potrebochu muskeh y sziro-

JOANNIS BAPT. LALANGUE,
BELGÆ LUXEMBURGENSIS, MEDICINÆ
DOCTORIS, ARTIS OBSTETRICIÆ MAGISTRI,
SUÆ EXCELLENTIÆ BANALIS UNA, ET
INCLYTI COMITATUS VARASD.
MEDICI.
MEDICINA RURALIS
ILLITI
VRACHTVA
LADANYSZKA,
ZA POTREBOCHU
MUSEV, Y SZIROMAKOV
HORVATCZKOGA ORSZAGA'
Y
OKOLU NYEGA, BLISNESSEH
MESZT.
PERVA SZTRAN.
VU VARASDINU,
Stampana po IVANU THOMASSU PL[illegible]
[illegible] TTNERN.. Czef. Kral. Apoſt. Szv[illegible]
Stamparu, v Knigo-Tergovczu.
[illegible]

Slika 21. – Naslovna stranica Lalangueove knjige »Vračtva ladanjska« iz 1776. g.

maskeh sen horvatczkoga orszaga y okolu nyega blisnesseh sztrankih«. Knjiga je tiskana u Zagrebu, jer je Trattnerova tiskara nakon požara Varaždina preseljena u Zagreb. I ovu je knjigu napisao latinski, a na hrvatski ju je preveo franjevac Eugen Klimpacher. Kao i u prvoj svojoj knjizi, Lalangue pomaže prevoditelju pri izboru hrvatskog nazivlja[136, 169]. Knjiga je prvi udžbenik i zbirka uputa za primalje na našem jeziku te joj je značenje i vrijednost ogromna. Ponovno je tiskana u Zagrebu, ali već nakon autorove smrti, godine 1804. Pri pisanju te knjige Lalangue se djelomično pomagao udžbenikom za primalje bečkog opstetričara Rafaela Steidelea[170], zatim udžbenicima Crantza i Boerhaavea uz vlastita iskustva[171]. Izdavanje te knjige novčano je omogućila grofica Eleonora Eszterhazy koju je Lalangue upoznao liječeći njenog muža[11].

Godine 1776. Lalangue s varoškom primaljom Elizabetom Gärtin započinje sistematsku obuku žena u primaljstvu teoretski i praktički na modelu ženske zdjelice koji je on pribavio. Gradski magistrat 8. veljače 1787. godine izdaje primaljama upute »Instruction für eine Stadt Hebamme«* kojih je autor Lalangue. Lalangue je, dakle, deset godina prije nego u najstarijoj nam poznatoj primaljskoj školi u Hrvatskoj (Rijeka, 1786.) već organizirano podučavao primalje u Varaždinu[171].

Godine 1779. izdaje on treću knjigu »Tractatus de aquis medicatis regnorum Croatiae et Sclavoniae etc. etc.** illiti izpiszavanye vrachtvenih vod horvatczkoga y szlavonszkoga orszaga y od nachina nye vsivati za potrebochu lyudih«[169]. Ova knjiga predstavlja prvi potpuni popis i opis naših toplica uz upute kako se treba ta voda piti, odnosno koristiti za kupanje[172]. Lalangue nije ni tada sam izvršio kemijske analize voda, nego profesor Crantz u Beču, a Lalangue mu je slao uzorke po jednom umirovljenom dočasniku da bi uzorci bili sigurno i nepatvoreni prenijeti. Opisane su u toj knjizi Varaždinske Toplice, Stubičke Toplice, Krapinske Toplice, Smrdeće (Tuheljske) Toplice, Daruvar, Lipik i Topusko, a od kiselica Jamnička, Kamensko i još neke druge[170]. Uspio je postići da su bar Varaždinske Toplice dobile stalnog kirurga[117] te da su se ondje sagradile nove kupališne zgrade i ograničilo puštanje krvi[172, 173].

Četvrta je Lalangueova knjiga pisana madžarski, a izašla je 1783. godine. Naslov joj je »Lalangue Jánosnak munkája a magyarországi orvosvizekröl«***. U njoj on piše o madžarskim toplicama i mineralnim vodama, ali navodi i sve hrvatske toplice opisane u knjizi »Ispisavanje vračtvenih vod«[117].

Zbog nekoliko uzastopnih nerodnih godina 1784. i 1786. godine zavladala je glad u cijeloj zemlji, naročito u onim dijelovima gdje su bile slabije zemlje. Seljaci nisu imali više ni kukuruznih oružaka pa da barem njih samelju u brašno i od toga ispeku kruh. U to se vrijeme još nije sadio krumpir na području županije, pa je to još više pogoršavalo stanje. Tadašnji ban Balaš izdaje strogu naredbu da se zagorske seljake poduči saditi krumpir[174]. U susjednoj se Štajerskoj krumpir već odavno sadio. I Lalangue se pridružuje akciji podučavanja seljaka i svojom knjigom, petom, »Nachin jabuke zemelyzke szaditi y nye na hassen obernuti za volyu polyakov horvatzkoga orszaga ochituvan«, izdanom u Zagrebu 1788. godine, propagira sadnju krumpira[32]. Lalangue shvaća da se ne može samo zdravstvenim prosvjećivanjem uspjeti održavati zdravlje ljudi, ako im se istovremeno ne omoguće kakvi-takvi životni uvjeti, te da je hrana važan činitelj čuvanja zdravlja i da su mnoge bolesti uzrokovane socijalno-ekonomskim razlozima[169]. Ovu je već knjigu sam pisao hrvatski.

Županijski fizik Lalangue je zaposlen i jedva stiže na sve. Intenzivno se bavi rješavanjem prilika u toplicama, nastoji riješiti pitanje čistoće grada, sanacije bara oko gradskih zidina, a posebno je zabrinut za groblje koje jedva postiže locirati izvan grada[23]. Godine 1796. istražuje kameni ugljen u »Vučjoj jami«, pa ga neki smatraju pobornikom rudarstva u Varaždinskoj županiji[32]. Zbog svega što je učinio za grad i županiju gradski mu magistrat kao strancu godine 1776. podjeljuje građanska prava (upisuje u knjigu građana)[169]. Iz njegovih se bilježaka vidi da je u prvom tromjesečju 1784. g. bilo mnogo siromaha koji su bolovali od upale dišnih organa s teškoćama disanja. Lalangue dijeli svoju knjigu »Vračtva ladanjska« seoskim župnicima da bi mogli savjetovati seljake radi liječenja[170]. Godine 1779. je bila epidemija angine u Varaždinu, pri čemu je umrlo oko 200 djece, a među tom djecom je 20. travnja umrla i Lalangueova kćerka, vjerojatno njegovo jedino dijete. Pokopana je na župnom groblju[113].

Marija Terezija je umrla 1780. g. od vodene bolesti[135]. Na prijestolju ju je naslijedio sin Josip koji je već bio njemački car i »imperator romanus«[176]. Sada nastupa doba reformi na najširem planu, doba prosvjetiteljskog apsolutizma, ali i najenergičnije germanizacije. Odmah na početku vladanja upleo se Josip II. u rat s Turcima. U početku je uspješno ratovao, no zemlja se ekonomski iscrpljivala, a narod nije pri-

hvaćao ni rat, ni reforme. Javlja se sve veći broj ranjenika, pogotovo kada su neuspjesi carske vojske zaredali. Godine 1787. pretvoren je pavlinski samostan u Lepoglavi u vojnu bolnicu. Poznato je da je Josip II. ukinuo mnoge crkvene redove, pa tako i red pavlina. Tu je bolnicu trebalo opskrbljivati. Hrane je, doduše, bilo na područjima županije i za stanovnike, vojsku i bolnicu, no nije se imala čime transportirati jer su seljaci zbog potrebe vojske ostali bez tegleće stoke. Sve je to bilo pogoršavano još velikim brojem prebjega iz turskih krajeva[177].

Pritisnut općim nezadovoljstvom u državi nastalim reformama, a najviše teškim materijalnim stanjem u koje se dospjelo zbog dugotrajnog i neuspješnog ratovanja protiv Turaka, Josip II. 1789. godine odriče se svojih reformi[178], ukida se centralizam i vraćaju stara prava i vlast. Veselju nema kraja! Radost prelazi u obijest pa varaždinski građani protjeruju Židove koji su se zbog prosvjetiteljske ere doselili u uži dio grada i u pravima bili izjednačeni sa starosjediocima. Županijski se službenici skiču noću po gradu, opijaju se i među sobom tuku, a građani su dograbili i samog varoškog suca te ga dobro ispremlatili. Đaci se tuku s pandurima, gradska općina tuži županijsku oblast vladi, a plemići opet gradsku općinu zbog poreza koji im je određen i kojim su stavljeni u red s običnim građanima. Štajerci prisvajaju šumu i posjed Otok, a Međimurci kradu Varaždincima konje i kola u šumi Sokačev Omejek. Sam se veliki župan pravda s rođacima za seniorat i pravo na stari grad[179]. U tom kaosu događaja, koji se zbivaju iza 1790. godine, samo su u zdravstvu sređenije prilike. To treba zahvaliti Lalangueu koji daleko od svega toga i dalje radi na poslovima javnog zdravstva i liječi bolesne[28].

Jedan detalj iz tog vremena osvjetljava kakvo je stanje bilo u pogledu zdravstvenog kadra. Koncem XVIII. stoljeća grofica Petaczy (Petazzi) tuži Lalangeu i Županiji ranarnika Šuntu i njegovog pomoćnika Jurinića nazivajući ih lijenčinama i najobičnijim fušerima koji ništa ne znaju. Ona ih moli da kod bana ishode dozvolu da bi krapinski ljekarnik Gaj, koji je završio studij u Beču položivši sve ispite s odličnim uspjehom, smio liječiti ljude u tom kotaru. Grofica smatra da će to Gaj daleko bolje i uspješnije obavljati nego ona dva neznalice. Iste je godine Gaj dobio tu dozvolu[32].

U bilješkama Hinterholzera i Lalanguea navedene su neke bolesti s kojima su se susretali u svakodnevnoj praksi. Često se navode, osim već spomenutog luesa, malarija, tuberkuloza, ulozi u upale zglobova, glavobolje, zubobolje i uhobolje. Od zaraznih se bolesti spominju epidemički pjegavac (Morbus petechialis hungaricus) koji je endemičan u Madžarskoj, zatim dizenterija, trbušni tifus, ospice i šarlah. Spominju se nadalje skorbut, padavica i teški porodi. Bilo je i kapavca. U Varaždinu su u doba Hinterholzera i Lalanguea poduzimane organizirane racije protiv spolno zaraženih prostitutki[158].

Godine 1784. je Varaždin imao 3.600 stanovnika[150], a 1780. g. 3.989[180]. Godine 1802. živi u Varaždinu 7.784 stanovnika, dok je Zagreb iste godine imao 5.000 žitelja[180]. Godine 1784. djeluju u Varaždinu kirurzi Ivan Bolzer, Antun Grübner, Mihael Horvat, Josip Ludvig i Juraj Šimek. U isto su vrijeme u gradu i dvije primalje, Barbara Rubin i Ana Marija Sečkarin sa svojim pomoćnicama[150]. Tu je i kirurg Antun Hartig, sin također kirurga. Hartig je prije bio vojni kirurg u Karlovcu i odanle došao u Varaždin. 25. srpnja 1791. podjeljuje mu kralj Leopold II. plemstvo[181]. Od liječnika su osim Hinterholzera i Lalanguea još dr. Ivan Baptist Nemec (Nemecz) koji je umro 1796. u 41. godini života i pokopan na groblju kod crkve sv. Vida. Bio je obljubljen u gradu zbog svoje nesebične susretljivosti, naročito prema sirotinji. Godine 1785. su došli ulani u Varaždin, koji su također imali svog kirurga. Pri dolasku to je bio Josip Prettenberger. Umro je iste godine. Godine 1787. je umro kirurg Hertz[113].

Promatrajući broj zdravstvenih djelatnika pod konac XVIII. stoljeća u Varaždinu može se utvrditi da ih je bilo, s obzirom na broj stanovnika, dosta. No, bilo je i vojske u gradu. Utisak je da su građani, pogotovo žene, bili zaštićeni dovoljnim bro-

jem medicinskog kadra. Pretpostavlja se da je u to vrijeme bilo u gradu oko 500 žena fertilne dobi. Njima su bile na raspolaganju dvije primalje sa svojim pomoćnicama. Usporedbe radi, u godini 1789. bilo je u cijeloj Križevačkoj županiji 2 kirurga i jedan liječnik, a čitava je Zagrebačka županija imala pet kirurga[182].

Napoleon se godine 1797. nakon pobjede kod Millesima, Lodia, Castiglionea, Arcole, Rivolia i Mantove približio Beču na 100 km i prisilio Austriju da sklopi mir u Campo Formiu[183]. Ratna je zona udaljena od Varaždina povremeno 13 km. Radi toga je Varaždin pun vojske, ranjenika, ali i zarobljenih Francuza. U gradu se formiraju vojne bolnice i smještene su u isusovačkom samostanu, Zakmardijevoj palači i gradskoj bolnici (»Bürgerspital«). Sve je to razlog da se i ovdje pojavljuju zarazne bolesti[113].

Lalangue je umro 20. svibnja 1799. godine u 56. godini života. U knjizi umrlih je zabilježeno: »Joannes Baptist L' Alangue S. Cttis Varasdiensis medicus 25 anni SStis provisus omnibus ritu catholicae mortus est et sepultus in publici cementerio s. Viti aetatis suae 56 circiter«*[113]. Pokopan je upravo na onom groblju za koje se borio da se zaspe s dvije stope dovezene zemlje i zatim napusti. To groblje više ne postoji, pa tako ni njegov grob[163]. Godine 1800. je umro i Ivan Mihael Hinterholzer, medicus regis, protomedik kraljevine Hrvatske i Slavonije. »Michael Hinterholzer clarissimus medicus mortuus et in crypto Parochiali sepultus est 16. Aprili.«** Pokopan je u kripti župne crkve u Varaždinu[113].

Ideja o međusobnom pomaganju u momentima stradanja, bolesti ili nemoći stara je u Varaždinu gotovo kao i sam grad. Od prvih početaka postojanja tog grada ljudi su se brinuli za bolesne i nemoćne. Ne bismo to smjeli nazivati zdravstvenim niti socijalnim osiguranjem, jer takva shvaćanja nisu ni postojala tada. Ipak vidimo da su građani Varaždina od vremena formiranja najstarijih hospitala težili određenom načinu pomaganja i zbrinjavanja bilo sebe osobno, bilo svoje obitelji ili sugrađana, udružujući se upravo radi toga. U početku se to provodilo na bazi posudbe, poslije kao stečeno pravo na temelju određenih uloga. Građani su se u početku preko svog Magistrata brinuli da im hospitali dobiju najnužnije, pa i više od toga[184].

Osim navedenih javnih organizacija namijenjenih za zbrinjavanje bolesnih, nemoćnih i socijalno ugroženih, postojale su takve institucije i u statutima cehova. Tako u pravilima pećarsko-lončarskog ceha iz 1717. godine stoji da će se potrebno liječenje pomoćnika, ako sam nema novaca, platiti iz cehovske blagajne, a korisnik će nakon ozdravljenja morati ostati kod svog majstora te tako dugo raditi dok ne otplati dug i vrati novac u cehovsku blagajnu. Osim toga, svaki je pomoćnik (djetić) morao tjedno pridonositi u posebnu kasu »puškicu« (Büchse), određeni iznos novca koji se smio trošiti samo za pogrebne troškove majstora, njegove žene ili pomoćnika tog ceha[185]. Godine 1750. osnovana je naoružana građanska četa grenadira i fusilira, uniformirana i nazvana »Varaždinska narodna garda«[186]. Ona ima od 1875. g. zakladu za potpomaganje udovica i siromašnih članova garde. Svrha zaklade je bila davanje pomoći za umrlog člana radi pokrića pogrebnih troškova, kao i pružanje pomoći potrebnima pri dugotrajnijoj bolesti. Pomoć pružena, međutim, nije bila nepovratna. Slično kao i u odredbama cehova korisnici pomoći vraćali bi primljeni novac bez kamata, a u slučaju smrti iznos posuđenog novca za liječenje odbijao se od pogrebnine[187].

Godine 1775. osnovano je prvo dobrotvorno društvo u Varaždinu pod imenom »Zavod građanske nemoćnice«. U 1857. godini taj Zavod posjeduje jednokatnu kuću pokraj crkve sv. Florijana gdje su nemoćni mogli dobiti besplatni stan, ogrjev, liječnika, lijekove i potrebnu podvorbu. Neki su još dobivali i dnevnu potporu u iznosu 4 krajcara. Godine 1784. osnovano je novo društvo pod imenom »Zavod ubogih«. Od kamata glavnice društva dijelila se svaki dan potpora siromašnim stanovnicima grada. Godine 1857. bilo je takvih korisnika 46. Godine 1828. osnovano je humanitarno društvo »Varaždinskih dobročinstva složnost«. Pravila su društvu donesena 1829. go-

dine. Prva je predsjednica društva bila grofica Eleonora Patačić od Zajezde, a prvi potpredsjednik Antun pl. Kukuljević-Sakcinski, tadanji podžupan Varaždinske županije[186]. Ovo je društvo značajno za zdravstvo Varaždina radi toga jer je osnovalo prvu bolnicu u gradu[23]. Znak je društva bio: dvije ruke koje se rukuju na ovalnom polju pod božjim okom[22]. Namjena je društva bila: 1. pomagati udovice koje su ostale bez pomoći, 2. pomagati osobe koje se ne mogu uzdržavati zbog starosti ili siromaštva, 3. pomagati bolesnike koji nemaju sredstva za liječenje, 4. pomagati siromašne obitelji bez obzira na vjeru, stalež ili narodnost. Siromasi su se mogli besplatno liječiti u bolnici, a društvo je plaćalo i pogreb umrlih u bolnici. Za uzdržavanje te bolnice gradska je općina dotirala iznos od 600 forinti godišnje, ostala su se sredstva pribavljala pripomoćima građana, oporučno ostavljenim novcem, zatim od raznih globa, a oni korisnici bolnice, koji su to mogli, plaćali bi liječenje[204].

Godine 1872. osnovano je »Društvo za potporu bolesnika« a utemeljitelj mu je bio Antun Bombek. Društvo je radilo na principu »Help your self«[205].* Uz tjedni doprinos od 10 novčića svaki je član društva za vrijeme bolesti imao pravo na besplatnu liječničku pomoć, besplatne lijekove, dnevnu novčanu pomoć, a u slučaju smrti dobila bi obitelj umrlog 25 forinti kao naknadu za pogrebne troškove[206]. Godine 1886. ono je jedino u gradu[158] i brojilo je 142 člana. Te je godine liječnik društvu bio dr. Hinko Blau[205]. Društvo je pod tim imenom postojalo do 1926. godine kada je promijenilo ime u »I. Hrvatsko bolesničko potporno društvo«[205].

Lalanguea nasljeđuje kao županijski fizik dr. Krašković. Čim je nastupio dužnost odredio je da na području svake crkvene župe mora biti jedna izučena primalja. Osobno se angažira u podučavanju žena u primaljstvu, sakupljao ih, držao im tečajeve i ispitivao. Godine 1801. on saziva posebno povjerenstvo radi isušivanja bara oko gradske tvrđave. Vrlo pomno sastavlja popis defektnih osoba na području Županije, naročito slijepih i gluhonijemih, da bi najprije saznao koliko takvih ima, a intimno ih je želio pokušati uputiti u kakav stručni zavod gdje bi se te osobe mogle za nešto osposobiti[28]. Čini se da je to prvi pokušaj osposobljavanja invalidnih osoba u Varaždinu[189].

Kraškovićeva je najveća zasluga što je prvi započeo i neprekidno poticao uvođenje sistematskog i obveznog cijepljenja protiv velikih boginja[28]. Svoja saznanja i opažanja o uspješnoj vakcinaciji objavio je Jenner 1798. g. napisavši knjižicu o tom. Kod nas se o variolizaciji prvi put pisalo u Kernovoj radnji, objavljenoj u »Novicama« iste godine pod naslovom »Navuk od kosa stavljena«[190]. Kraškoviću je konačno uspjelo provesti cijepljenje protiv velikih boginja godine 1804.[191] »na opće zadovoljstvo svoje oblasti«, kako se to vidi iz izvještaja drugog fizika Županije dr. Lueffa i njegovih ranarnika[192]. Potpuni uspjeh provođenja cijepljenja nije postignut odmah. Dugo će još borba za to potrajati! Prema podacima iz Spomenice Osnovne škole u Varaždinskim Toplicama prvo cijepljenje protiv velikih boginja tamo je izvršeno tek 18. lipnja 1887. godine[193].

Godine 1801. spominju se pojave nekih zaraznih bolesti u Trnovcu i Varaždinu, kao i to da se mrtvace, uprkos svim zabranama, još pokapalo unutar grada[192]. Pod konac XVIII. i početkom XIX. stoljeća djeluju u Varaždinu 4–5 liječnika, uz to postoji i gradski fizik, kirurg i primalje[23]. Taj se broj nije mijenjao tijekom prva dva desenija XIX. stoljeća. Grad se, međutim, povećavao, sve je više bilo bolesnika, pa su građani negodovali zbog premalog broja i liječnika i drugih zdravstvenih djelatnika i često se zbog toga obraćali Magistratu zahtijevajući da ih se više zaposli[192].

Kraškovića nasljeđuje kao županijski fizik dr. Antun Alojz Lueff[23], a kao drugi fizik spominje se dr. Haslinger. Prema Klaiću dr. Haslinger je živio u Vinici[191]. Iako je prošlo već četvrt vijeka od prvih Kraškovićevih nastojanja uvođenja obligatne i redovite variolizacije, Lueff se 1826. g. oštro bori za provođenje obvezatnog cijepljenja. Još uvijek postoje nepomirljivi protivnici tomu[191]. Lueff se morao, upravo kao i njegov prethodnik, cijeli svoj život boriti za to. Prateći rad te dvojice liječnika, ne

možemo ne izraziti divljenje idejama koje su imali i upornosti kojom su se borili za njih. Zapisi o njima i njihovom radu samo su dio onoga što su učinili, no i to je dovoljno da nas duboko impresionira uspoređujući njihove ideje i rad sa shvaćanjima vremena u kojem su živjeli. Po mnogim bismo ih koncepcijama mogli svrstati među medicinare današnjih pogleda.

Polovicom XVIII. stoljeća, točnije 1740. godine, pojavljuje se prva industrija u Varaždinu. Bila je to manufakturna pivovara, uskoro su bile dvije. Godine 1783. osnovana je tvornica svile, nedugo zatim predionica prirodne svile, radionica čokolade, a oko 1830. g. – dakle u Lueffovo vrijeme – javlja se više malih industrija, i to su bile lončarska, tvornica cigara, cikorije, parna pilana, tvornica žeste, rozolije (vrst rakije), vate, soda vode i parni mlin[194, 195]. Već je prije spomenuta tvornica zemljanog suđa u Sv. Križu, koju je tamo osnovao grof Vojkffy 1808. godine[32]. Od svih starih varaždinskih liječnika čini se da je upravo dr. Lueff imao najviše sluha za uzroke oboljevanja radnika te tvornice. To se najjasnije vidi iz njegove brige za te radnike i nastojanja da uredi bolnicu za njih[34].

Radeći svakodnevni posao, opterećen je i tuži se na premali broj ranarnika. Zaključuje da bi bilo potrebno namjestiti jednog na području Martijanca ili Jalžabeta. Zahtjev obrazlaže udaljenošću tih mjesta od Varaždina, osobito zimi ili za lošeg vremena[93]. U selima Radovec, Vinica i oko Križovljana vlada u to doba neka zarazna bolest koju su nazivali »Nervenfieber«. Lueff je mislio da je to epidemija trbušnog tifusa. Ljudi se ne liječe, nemaju novaca. Videći Lueff da je bolest zarazna, naređuje da se umrle treba odmah odnositi u mrtvačnicu i da ne smiju ležati u kućama. Tako je nastojao spriječiti daljnje širenje bolesti[34, 87]. Lueffovo je vrijeme doba ratova s Francuskom, čestih i velikih nakupljanja vojske u Varaždinu, dolazaka ranjenika, bolesnika i zarobljenika. Imao je pune ruke posla sve to kako-tako srediti[31].

Od 1809.–1826. godine radio je u Varaždinu liječnik dr. Ivan Golubić. Sačuvan je koncept knjižice koju je napisao dok je još bio u Beču i sudjelovao pri variolizaciji djece u jednoj ubožnici. U toj je knjižici opisao način i tok cijepljenja. Vrlo se malo zna o njegovom radu i životu u Varaždinu. Potpisivao se kao županijski, a spominje se i kao gradski fizik. Godine 1797. je sudjelovao na suzbijanju kuge u Bukovini. Sačuvan je i njegov rukopis u kojem je zapisao nekoliko povijesti bolesti pod naslovom »Rariones clinici instituti vindobonensis observationes systemate Browniano innixa per Johannem Golubich doctoris ad lectos aegrorum collectos«[173].*

Nešto o zdravstvenom stanju stanovništva varaždinske okolice iz tog vremena spominje poznati engleski kliničar i patolog Richard Bright. Putujući po svijetu bilježio je svoja opažanja i na četrdesetak stranica svojih bilježaka opisao boravak u Hrvatskoj. Godine 1815. došao je preko Beča, Blatnog jezera i Nagykanizse u Međimurje. Bio je u Prelogu i Vidovcu i podrobno opisao ta sela navodeći da je vidio mnogo osoba koje boluju od gušavosti. Boraveći u Varaždinu načinio je crtež koji prikazuje panoramu grada s pogledom od Drave prema Ivančici[196]. U ulazu Festetićevog dvorca (u veži) u Keszthelyu našao sam spomen ploču kojom je obilježen boravak Richarda Brighta ondje. Opisao je floru i faunu Blatnog jezera.

Za vrijeme tih burnih dana dolazaka, prolazaka i boravka vojske, a pogotovo u poratnim godinama iza 1815. događale su se u gradu mnoge stvari i razni izgredi što je za ondašnji patrijarhalno-konzervativni način mišljenja bilo neshvatljivo. Ophođenja i ponašanja ljudi koja se javljaju u situacijama kada olabave uobičajena pravila međusobnih odnosa izgleda da su, za ondašnje shvaćanje, postala presmiona i za najliberalnije. U županijskim se izvještajima registriraju imena mnogih osoba zbog javnog nemorala. Mora da su bile sve mjere prevršene godine 1824. pa Ugarsko namjesničko vijeće izdaje strogu naredbu protiv bluda i zavođenja[197].

Županijski se fizik dr. Lueff još uvijek bori s protivnicima cijepljenja, ovaj put u Klenovniku[198]. Godine 1826. dobiva pomoćnika kada je za gradskog fizika imenovan dr. Bernhard Vilim Müller[23, 198]. Sada su u gradu dva liječnika, ostali su naglo

pomrli. Obojica su prezaposleni i ne dospijevaju obaviti poslove, što je i razumljivo, pa građani opet zahtijevaju od gradske općine da što prije namjesti još kojeg liječnika[198]. Godine 1820. je umro varaždinski liječnik dr. Karlo Vutzay u 40. godini života. Pokopan je na groblju kod crkve sv. Florijana[113]. U godinama 1825. i 1826. ima mnogo oboljelih od boginja u Varaždinu[113], što je odraz nepotpunog provođenja zaštitnog cijepljenja.

U godini 1827. Varaždin ima oko 8.000 stanovnika, tri liječnika, 7 kirurga i dvije ljekarne[113]. Zagreb po malo prerasta Varaždin i već 1817. godine ima 9.005 stanovnika[113].

Rušenje gradskih zidina, podignutih u XVI. stoljeću[195] započinje godine 1807. i završava 1818.[153]. Izvan srušenih zidina srednjovjekovnog utvrđenog grada preostaju grabišta u čijim se jamama nakuplja i zaostaje voda. Nastaju tako bare, legla komaraca[72] i recipijenti smeća i drugog otpada. Koncem XVII. stoljeća prestala je za ove krajeve opasnost od Turaka. Slavonija je definitivno oslobođena od njih 1691. godine pa Varaždin kao tvrđava gubi svoju važnost. Voda dovedena radi zaštite grada u grabe oko njega polako je proticala i bila gotovo stajačica, tim više jer su odvodni kanali uslijed zamuljenja začepljeni i neredovito su čišćeni. Voda je postala izvor smrada, leglo molestanata i od građana prihvaćena kao idealan recipijent u kojeg su bacali sve ono čega su se željeli riješiti. Još 1726. g. Magistrat je prisiljen proglasom zabraniti ubacivanje izmetina i drugog smeća u vodu gradskih opkopa. Naloženo je bilo da se to ne smije niti ostavljati po ulicama, nego se mora odvoziti daleko u polje i tamo zakapati. Istim je proglasom zabranjena ispaša stoke po gradskim bedemima.

Otpremajući delegate u zajednički Ugarsko-hrvatski sabor, koji se održavao 17. lipnja 1764. g. u Požunu, Gradski magistrat u toč. 8 daje instrukcije delegatima, »s obzirom da su sada Turci daleko od granice otjerani«, to traži odobrenje sredstava za izgradnju novih kanala kojim bi se odvela voda iz grabišta oko grada jer je ta voda sada izvor bolesti. Vjerojatno potaknut istupom varaždinskih delegata na Saboru, ban Nadasdy poziva 12. kolovoza 1764. Gradski magistrat pismom iz Požuna da radi čuvanja zdravlja građana i sprečavanja nastajanja zaraznih bolesti dade očistiti opkop, koji je pun svega, i da energično zabrani građanima bacati kojekakve otpatke onamo, naročito hranu i meso, jer to posebno smrdi kada se raspada.

Ponovno je pokušano ukloniti vodu iz grabišta godine 1767. Magistrat se obraća banu Nadasdyu molbom da naredi okolnim kmetovima da pomognu kopati kanal uz Plitvicu i Bednju kojim bi se ustajala voda odvela iz grada. Moli nadalje da bi isto tako pomogli i čišćenje jaraka prema Dravi. Kako nije ni ovaj put ništa riješeno, u rješavanju se osim već angažiranog Magistrata i bana upliće i sama kraljica preko Hrvatskog kraljevskog vijeća. Vijeće 5. listopada 1768. obavještava Magistrat da je kraljica saznala za moćvarnu vodu u grabama koje okružuju grad i da tu vodu smatra škodljivom za opće zdravstveno stanje, pa preko Vijeća nalaže da kakav sposoban geometar izradi plan za sanaciju grabišta i taj plan odmah dostavi Kraljevskom vijeću. Nekoliko dana poslije kraljičine naredbe nalaže Magistrat senatoru i gradskom kapetanu Ivanu Jakobu Friczu da pribavi prijedlog asanacije tvrđavskih grabišta. Fricz je angažirao vojnog geometra poručnika Jägera, koji je svoj plan iznio Friczu usmeno, a ovaj je to pismeno podnio Magistratu 4. studenog 1768. Čini se da je Jägerov plan bio prihvaćen, jer već u siječnju 1769. Kraljevsko vijeće u ime kraljice nalaže Magistratu da pruži svaku pomoć geometru kada bude došao te da mu isplaćuje dnevnice. Jäger je došao u Varaždin 29. ožujka 1769. i najprije želio osigurati teren od poplava, a zatim isušiti grabišta. Magistrat se obratio Kraljevskom vijeću moleći intervenciju jer je smatrao da bi u tom pothvatu trebala sudjelovati i Županija i Tvrđava. Kraljevsko je vijeće odgovorilo neka se Magistrat sporazumi s navedenima, a njih izvijesti o učinjenom. Izgleda da je sve zaostalo zbog manjka novca, pa 10. prosinca 1770. Mirko Volich, županijski fisk, opominje Magistrat da, iako je naređeno kopanje odvodnog kanala radi odstranjenja vode iz opkopa, ništa nije načinjeno, pa

se voda oko grada i dalje puni svakojakim otpacima, onečišćuje se i šteti zdravlju. Volich napominje da će Magistrat tužiti, ako ništa ne poduzme. Za vodu u grabištima zainteresiralo se i Dvorsko ratno vijeće, pa u srpnju 1771. daje nalog glavnom zapovjedništvu banske granice da odmah pošalje u Varaždin majora de la Fontainea koji bi trebao proučiti kako bi se mogla odvesti voda iz gradskih grabišta. Istovremeno Kraljevsko vijeće nalaže Magistratu da de la Fontaineu dade potrebnu pomoć i ljude na raspolaganje kada ovaj dođe u Varaždin. Od svega toga nije bilo ni ovaj put ništa, pa Kraljevsko vijeće naređuje 6. studenog 1771. podžupanu da izvidi stanje i pokuša dati svoj prijedlog kako bi se i uz koji trošak mogla odvesti voda iz opkopa u Dravu. Ni tada nije ništa učinjeno, a to se vidi iz obavijesti upravljenoj Kraljevskom vijeću 3. kolovoza 1784. u kojoj gradski konzul Jakob Vrabec, pučki tribun Josip Ferenčić, zatim Franjo Olemušić, Josip Daindl i gradski kirurg Antun Grübner predlažu neka rješenja. Međutim ni tada nije ništa napravljeno. Zatrpavanjem grabišta započeto je tek početkom XIX. stoljeća, no još su se i onda nalazili ostaci vode u njima[164].

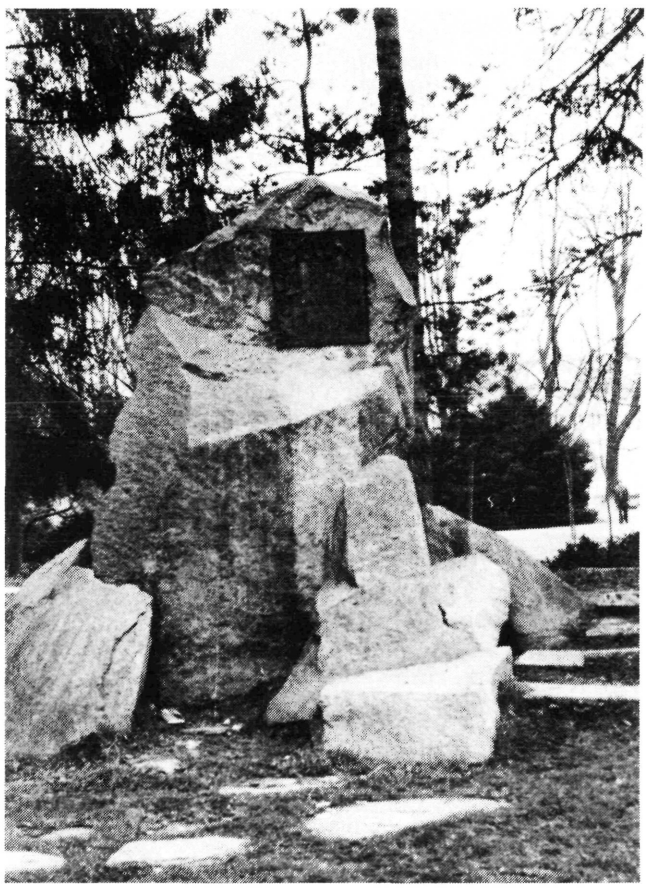
Godine 1835. još je uvijek bilo vode u grabama oko starog grada. U toj se zaostaloj vodi namnožilo mnogo pijavica. Jedna grupa Francuza, preostalih u Varaždinu iza napoleonskih ratova, shvatila je vrijednost tih pijavica. Osnovali su društvo »Societas Gallica«*, najmili radnike koji su za njih lovili pijavice i pakovali ih u posebno izrađene posude, a zatim su ih slali u Francusku gdje su ih vrlo dobro prodavali[207].

Dr. Müller je došao u Varaždin iz Njemačke. Imenovan je za gradskog, a poslije i županijskog fizika[89]. Kupio je kompleks zemljišta u predjelu sadašnje Cesarčeve ulice. Područje današnjeg gradskog parka nalazilo se izvan gradskih zidina, a te su u Müllerovo vrijeme već bile srušene. Na tom se mjestu nalazila kaljuža i smetlište koje nije ni malo estetski djelovalo. Lako je shvatiti da se takav izgled tog zemljišta nije svidio dr. Mülleru koji je, upravo nasuprot, na mjestu sadašnje kuće br. 10 u Cesarčevoj ulici, sagradio sebi kuću. No posebno je kao gradski fizik shvatio i epidemiološko značenje takvog nesaniranog terena gotovo u samom gradu pa je nastojao to ukolniti. Godine 1835. isposlovao je od Magistrata potreban novac i započeo zasipavanjem tog predjela te na tim zasutim močvarama odmah saditi ukrasno bilje i stabla. Stvarao je varaždinski park čime je ne samo ukrasio grad za onda, nego i za budućnost, i izvršio i te kako važan ekološki pothvat i s obzirom na sanitaciju, javno zdravstvo i estetski izgled grada[72, 89]. Pri tom mu je poslu odlučno pomagao varaždinski ljekarnik Teodor Fodor, gradski zastupnik i prvi predsjednik šetališnog odbora[89]. Osnivač varaždinskog parka je liječnik uz zdušnu pomoć jednog ljekarnika. Varaždinci su doktoru Mülleru podigli spomenik s nekoliko riječi sjećanja na njegovo djelo, ime ljekarnika Fodora nije spomenuto.

Spomenutu kuću u sadašnjoj ulici A. Cesarca br. 10 podigao je dr. Müller početkom XIX. stoljeća, ukrasivši dvorište najrazličitijim biljem[3]. U kući je dao načiniti nekoliko kabina kamo su se građani mogli doći kupati, jer grad u to vrijeme nije imao javno kupalište[199]. Müllerovu je kuću poslije kupio grof Oršić, a od njega Koloman Bedeković iz Jalžabeta koji ju je povećao i preuredio u vilu rustikalnog stila davši joj današnji izgled[1, 200].

Dr. Müller je u gradu osnovao manufakturnu tvornicu cikorije koja se nalazila u sadašnjoj Aninoj ulici i poslovala je od 1827. do 1840. godine. Poslije Müllerove smrti tvornicu je kupio N. Jan[1, 200]. Još čitljiv natpis na kući dr. Müllera »Non sibi soli vivere sed et aliis proficere«** moto je franjevaca koji su bili vlasnici kuće neposredno prije II. svjetskog rata.

Dr. Müller je radio kao praktični liječnik mnogo godina u Varaždinu. Kao fizik vršio je preglede ljekarni, o čemu su sačuvani izvještaji u kojima opširno opisuje stanje ljekarni i zdravstva u Varaždinu[72]. Još za života već starog dr. Lueffa izbila je svađa između krapinskog ljekarnika Gaja i liječnika Haslingera, koja je poprimila takve razmjere da se u to morala umiješati i županijska oblast odredivši istragu protiv

Slika 22. – Spomenik osnivaču gradskog parka u Varaždinu Dr. Vilimu Bernhardu Mülleru.

obojice. Uskoro je postupak protiv Haslingera obustavljen po čemu bi se trebalo zaključiti da je krivac svađi bio ljekarnik Gaj. Spor je konačno izgladio dr. Müller, međutim nije zabilježen razlog svađe[191]. Dr. Bernhard Vilim Müller umro je 27. ožujka 1863. g.[199].

Dr. Lueff je umro 1839. godine[191], a za županijskog je fizika imenovan dr. Josip Mlinarić[192]. Dr. Mlinarić je došao u Varaždin 1835. godine[197], doktorirao je disertacijom »De vermibus«[201]. Rođen je u Varaždinu 1804., a umro u Petrinji 1881. g.[202]. Prije dr. Mlinarića bio je u Varaždinu dr. Matija Schaubauer[37]. I on je rođen u Varaždinu. Rodio se godine 1800., bio je županijski fizik, a prije toga liječnik u Varaždinskim Toplicama. Studij medicine završio je u Beču i doktorirao disertacijom »De pubertate«[202, 203]. Oštro je kritizirao nesposobnost kirurga i predlagao da im se broj u Varaždinu poveća jer ih je premalo[86]. To je odavno, još 1814. godine, tražio i Lueff.

Godine 1829. iz Azije se pojavljuje kolera kao nova bolest i nepoznata u našim krajevima. Harala je po cijeloj Evropi do 1837. godine. Zahvatila je Bosnu, Vojvodi-

nu i Srijem, a bilo je oboljelih u Madžarskoj i Zagrebu (srpanj-rujan 1836.), u Varaždinu nije nitko obolio. Za vrijeme te pandemije umrlo je samo u Evropi oko 220.000 ljudi[113]. Polovicom XIX. stoljeća uz druge zarazne bolesti u nekim krajevima je bilo ponovno kolere. Kako u Varaždinu nije bilo oboljelih, a da bi Gradski magistrat omogućio nesmetano putovanje svojim građanima izdavao im je putovnice. Jedna, od 20. rujna 1843. godine, je glasila: »Pokazatelj ovog pašuša (slijedi ime i prezime) iz mesta po milosti božji zdravoga, i od vsakoga kužnoga natepenja, betega – najmre pako ishodne kolere – slobodnoga putuje. Zato vsi i vsaki poseb, kojem ov pašuš vu ruke dojde, dostojno se rekviruju, da rečenog mirno i vsikud iti, prebivati i nazaj se povernuti pustiju i po svojeh – na te postavleneh – dopušćaju. Pašuš ov, koji se daje samo na tri leta, poklamkam ga prečteju, predovcu nazaj poverneju«[216, 217].

Iza godine 1836. dolazi u Varaždin dr. Aleksa Rakovac kao privatni liječnik. Rođen je u Zagrebu 1812. g., doktorirao je u Beču disertacijom »Brevis mineralogiae conspectus historicus«.* Nije se dugo zadržao u Varaždinu, odlazi u Zagreb, a odanle za kupališnog liječnika u Varaždinske Toplice. To je mjesto dobio vezama, otac mu je bio provizor biskupa Vrhovca. Napisao je propagandnu knjižicu o Varaždinskim Toplicama i jednu popularnu knjigu o uzgoju krumpira. Godine 1850. je zajedno s dr. Schonsteinom i dr. Vancašem izradio osnovu (prijedlog) zakona o zdravstvu. Umro je g. 1880.[208, 210].

Godine 1841. dolazi u Varaždin dr. Nevin Ferk[201], također rođen u Varaždinu[206]. Doktorirao je disertacijom »Dentitio physiologica«[201]. U Varaždinu je bio gradski fizik[202]. Od godine 1849. do 1850. radi na suzbijanju kolere[209]. Godine 1846. nalazi se u Varaždinu dr. Martin Zoller. I on je rođen u Varaždinu, g. 1810., medicinski je fakultet završio 1838. g. i doktorirao disertacijom »De hysteria«. Bio je gradski fizik, a u to vrijeme u Varaždinu i na području županije radi 8 kirurga. Dr. Zoller je poslije bio liječnik u Krapini i pisao je i o Krapinskim Toplicama[202, 210]. Godine 1835. tiskan je i izdan, najvjerojatnije u Varaždinu, receptni priručnik za liječnike, kirurge i primalje na području varaždinske županije »Norma praescriptionum medicarum, pro inclyti Comitatus Varasdiensis contribuentibus per respectivos praescribentes et dispensantes oservanda, in generali antelati Comitatus Varasdiensis 9. et sequent. Mensis Novembris 1835. servata congregatione determinata«.** Taj je službeni receptni priručnik sadržavao 99 recepata za odrasle i 43 recepta za liječenje djece, namijenjen je liječnicima, kirurzima i primaljama, a u njemu je i popis lijekova koje smiju držati u svojim priručnim apotekama kirurzi, primalje i veterinari. Uz svaki je recept navedena i cijena[202, 210].

Otpremajući delegate u Sabor godine 1847. Varaždinska im županija daje instrukcije da porade na otvaranju sveučilišta u Zagrebu. U koliko to ne bi uspjeli isposlovati, neka svakako ustraju na otvaranju primaljske škole u kojoj će se primalje podučavati na hrvatskom jeziku[211]. Te se je godine opet raspravljalo o otvaranju sveučilišta za što vlada i car ne daju pristanak. Varaždinska je županija te godine zahtijevala od vlade da se svi zavodi u kojima su smješteni slijepi i nemoćni uzdržavaju na teret općih troškova[202].

Kao i u drugim mnogim mjestima i zemljama, i u Varaždinu polovicom XIX. stoljeća izlaze razne novinske reklame, oglasi i obavijesti kojima se pojedini liječnici, zubari i ljekarnici javljaju ili nešto reklamiraju. 1841. g. kirurg Weiss objavljuje putem zagrebačkih novina da je došao u Varaždin. Varaždinski ljekarnik Bernath oglašava 1844. g. »Zahnkitt«, razne kozmetičke preparate i »Pastille de Vichy«[212]. U zagrebačkom »Pozoru« dr. Brunn objavljuje godine 1863. »obznanu« da će od 15. XI. do 20. XII. te godine u Varaždinu u gostioni »K' janjetu« savjetovati sve one koji pate od zubobolje ili drugih bolesti usta te preporuča vulkanit-zube zbog njihove trajnosti i jeftinoće[213].

** »Pravilo za propisivanje lijekova na području slavne Županije varaždinske . . .«.

U lokalnim se varaždinskim novinama prvi put oglašavaju kontracepcijska sredstva 1893. godine. Reklamu je objavila jedna bečka tvrtka, a taj oglas u cijelosti glasi: »Originalni pariški mjehuri iz gumije i od riba u nenadkriljivoj i najboljoj vrsti. Tucet po 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 i 8 forinti. Za točnu i diskretnu obskrbu skrbi J. Reiff, specijalista, Beč IV Margarethenstrasse 7, prva i najglasovitija tvrdka te struke. Najbolja i najsolidnija podvorba. Točni cienici badava i u zatvorenih omotih.«[214, 215]. Privlačno i zamamno, ali preskupo! Tucet anonsiranih prezervativa srednje kvalitete stajao je, prema reklami, jednu desetinu mjesečne plaće kraljevskog kotarskog liječnika u Varaždinu.

Iako se ne odnosi na zdravstvo Varaždina i liječnike koji su u Varaždinu djelovali, treba spomenuti Milicu Šviglin, prvu Hrvaticu liječnicu.

Rođena u Varaždinu 1867. godine. Roditelji su joj bili Ivan Šviglin odvjetnik i majka rođena Fabković. Nakon očeve smrti preselila se s majkom u Zagreb gdje je završila srednju školu u zagrebačkoj Samostanskoj gimnaziji i maturirala u tadašnjoj muškoj Klasičnoj gimnaziji 1887. godine dozvolom Hrvatske zemaljske vlade. Medicinu je studirala u Zürichu, no prije početka studija morala je tamo polagati ponovno maturu jer su od inozemnih matura priznavali samo one koje su bile stečene u Njemačkoj. Promovirana je za liječnicu 1893. Zaposlila se u Dresdenu u sanatoriju »Weisser Hirsch« kao asistentica profesora Lahmanna. Nakon 4 godine se udala za bugarskog liječnika Dr. Bogdana Čavova i s njim otišla u Sofiju. Imenovana je gradskom liječnicom i radila tamo do mirovine najviše među muslimankama. Umrla je u Sofiji 1947.[218, 219]. U Hrvatskoj u to vrijeme nisu žene smjele obavljati liječničku praksu. To im je dozvoljeno banskom odlukom tek 1903. g.[219]

Slika 23. – Dr. Milica Šviglin Čavova, prva hrvatska liječnica.

U Varaždinu su rođeni još neki liječnici koji nisu radili u Varaždinu. Godine 1837. je rođen Vladoje Čačković, umro u Zagrebu 1875. Bio je praktični liječnik[202]. U Vinici je rođen Vinko Kučinić, promoviran za liječnika 1847. Bio je austrijski vojni liječnik. Godine 1847. je rođen u Varaždinu Ladislav Rakovac, umro u Zagrebu 1906. Bio je tajnik zdravstvenog odsjeka Zemaljske vlade. Godine 1874. rođen je u Knegincu Radovan Marković, šef dječjeg odjela Bolnice milosrdnih sestara u Zagrebu. Umro je 1920.[202]. U Varaždinu je 1882. rođen Aleksander Blašković, prvi naš urolog. Umro je u Zagrebu 1953.[220]. Godine 1886. rođen je u Varaždinu Dragutin Schwarz. Bio je primarni liječnik kirurškog odjela Bolnice milosrdne braće u Zagrebu, umro je u Beču 1917.[221]. 1879. g. rođen je u Varaždinu ljekarnik Ljudevit Reicherzer. Bio je i slikar, a poznata je njegova slika »Sajam na Jelačićevom trgu«. 1903. godine je otišao u Ameriku[222].

O javnim kupalištima u Varaždinu nema podataka gotovo 4 stoljeća. Poznata su ona iz XV. stoljeća kada se kupalo u drvenim kadama pod nadzorom stručnih balneatora. To nisu bila tada kupanja u današnjem smislu i isključivo radi održavanja osobne higijene. Kupališta su iskorištavana radi određenih medicinskih procedura zbog čuvanja ili poboljšanja zdravlja, a ponekad iz terapeutskih razloga. Uz kupanje se obično vršio i kakav zahvat: masaža, puštanje krvi flebotomijom ili stavljanjem rogova, davanje purgativa, klistir i sl. U Varaždinu poslije nije bilo javnog kupališta, osim onog koje je neko vrijeme imao dr. Müller u svojoj kući.

Prvo se javno kupalište nalazilo u sadašnjoj Preradovićevoj ulici (nasuprot gimnaziji) i bilo je vlasništvo obitelji Oršić. Otvoreno je 1890. godine[223], služilo je isključivo za održavanje osobne higijene građana. Za kupalište se nije vodila osobita briga, pa ga je zub vremena pomalo uništavao i konačno je zbog derutnosti i nehigijenskog stanja zabranjeno za korištenje i zatvoreno 1898. godine. Zgrada napuštenog kupališta postojala je do 1945. kada je pod konac II. svjetskog rata razorena pri bombardiranju grada. Iza odstranjenja ruševina zemljište, na kojem je bilo kupalište, uređeno je i pripojeno parku zgrade u kojoj se nalazi dječji vrtić[23]. Tek je 13. lipnja 1899. zaključeno da će se sagraditi novo javno kupalište, do tada su Varaždinci morali putovati na kupanje u Čakovec[224]. Početkom mjeseca prosinca 1900. otvoreno je novo javno kupalište u sadašnjoj ulici A. Šenoe. Već pri samom otvaranju mnogi su prigovarali izgledu zgrade govoreći da pročelje izgleda kao vlastelinska štala[225]. To je kupalište renovirano nešto prije II. svjetskog rata, nakon toga patronat nad njim preuzima Dom zdravlja Varaždin. Ponovno ga je renovirala Gradska općina 1953. godine[23]. Kupalište je bilo vrlo frekventirano, ali se slabo održavalo pa je uskoro postalo neuredno i zapušteno. U godinama 1960./61. kao gradski sanitarni inspektor ozbiljno sam pomišljao zatvoriti kupalište zbog vrlo lošeg stanja u njemu radi nemogućnosti održavanja minimalnih higijenskih uvjeta. Zatvoreno je ipak 1966., a zgrada srušena 1968. godine. Na tom je mjestu do 1980. bilo parkiralište automobila, sada je tamo poslovna zgrada. Grad Varaždin nema javno kupalište.

Nakon što je iz zgrade na uglu Vrazove i Hinkovićeve ulice odseljena bolnica, zaključio je Gradski magistrat da tu zgradu adaptira za vojarnu. Odluka je naknadno promijenjena pa je u njoj uređen stan mjesnog vojnog zapovjedništva[226].

30. svibnja 1895. je odlučeno da se troškom od 6.000 forinti sagradi kanal za otpadne vode od današnjeg Franjevačkog trga preko Trga kralja Tomislava do zgrade Muzeja (stare gimnazije) u Pavlinskoj ulici. Gradnju će izvesti Julije Wilert, isti varaždinski graditelj koji je gradio i bolničke zgrade predane na upotrebu godine 1898. Te je godine, kada je građen spomenuti kanal, otvoreno je i gradsko kupalište na Dravi. Sagradio ga je o svom trošku H. Schwarz[227]. Kao značajan podatak za komunalnu higijenu spominjem da do godine 1899. ni jedna ulica u Varaždinu nije bila asfaltirana. Te je godine, 27. veljače, donesena odluka o zabrani popravljanja i pokrivanja kuća i drugih zgrada slamom[228]. Prva zgrada u gradu, koja je bila pokrivena ka-

menim pločicama umjesto slamom ili drvenim daščicama, bio je isusovački samostan – rezidencija – u sadašnjoj Pavlinskoj ulici čije je pokrivanje izvršeno 1673. godine[229]. U toj je zgradi danas Fakultet organizacije i informatike.

Od 1861. godine Varaždin je jedinstveno naselje. Do tada su kroz stoljeća postojale dvije potpuno odijeljene jedinice: slobodni i kraljevski grad te starogradska općina. Starogradska je općina nastala od nekadašnjih kmetova nastanjenih sjeverno od tvrđave (starog grada) u predjelu današnje Optujske ulice i Ledina. Ti su kmetovi obavljali sve poslove, pa i zanatske, za potrebe feudalaca vlasnika tvrđave i vojne posade. Stanovnici su općine diferencirani u XIII. stoljeću i sačinjavaju poseban društveni sloj. Imaju vlastitu općinu, administraciju, sud, a poslije i vlastite cehove[195]. Ovako podijeljeni građani često su se sukobljavali, ili barem pokazivali međusobnu netrpeljivost, čim bi se negdje sreli. To se još ispoljavalo i oko 1830. godine kada je bio običaj da muškarci nose zelene i plave frakove s bijelim hlačama i visoke cilindre na glavi. Posebno se smatralo modernim i otmjenim nositi jahaće bičeve ili korbače. To je doduše bilo zabranjeno, ali se nitko toga nije pridržavao. Ti su bičevi i korbači imali veliku ulogu pri međusobnim susretima bilo na ulici ili u gostionicama. Razračunavanja, a za njih je bio dovoljan razlog pripadnost gradu ili općini, išla su do krvi i nikakvim se načinom nisu mogla spriječiti. Ti su »običaji« prestali tek kada su iz mode izašli i frakovi i jahaći bičevi[207].

1892. godine prijeti Varaždinu kolera. Grad je bio pošteđen te bolesti za vrijeme evropske pandemije koja je trajala od 1829. do 1837. kako je spomenuto, no kolera se pojavila u gradu 1849. za vrijeme rata s Madžarima (Jelačić). Godine 1849. umrlo je u gradu od kolere 37 osoba, a osim te bolesti, bilo je još oboljelih od velikih boginja, difterije i ospica[113]. Građanstvo je 1892. g. zbog opasnosti širenja kolere obaviješteno da je županijski fizik dr. Gustav Beil (rođen 1854., umro 1925.) preveo upute o liječenju kratelja (kolere) i taj prijevod objavio kao prilog u novinama 13. kolovoza 1892.[231]. U slijedećem broju »Varaždinskog viestnika« je objavljeno da je u Pasteurovom zavodu u Parizu dr. Christmas izvodio pokuse da utvrdi koliko se mora zakiseliti voda pa da u njoj uginu »bacili« kolere. U tom se članku tvrdi da je voda za piće apsolutno sigurna i da u njoj ima jedan gram citronske kiseline na litri vode[232]. Za vrijeme epidemije kolere u Italiji 1974. g. u našem je dnevnom tisku objavljivano »kao najnovije dostignuće nauke« djelotvornost kiseline iz salata u prevenciji kolere. Stari su Varaždinci to čuli prije 100 godina.

Do travnja 1893. građane se neprekidno upozoravalo na opasnost kolere. U gradu je formirano posebno zdravstveno povjerenstvo koje pooštrava već izdane naredbe prema momentanom kretanju bolesti u svijetu. Tom je prilikom načinjen izolator za eventualne bolesnike i smješten najprije pokraj Drave, a poslije je premješten u blizinu groblja. Zabranjuje se održavanje sajmova u gradu tokom mjeseca studenog 1892. Iza travnja 1893. nema više opasnosti od kolere u Varaždinu[37, 38, 39, 40, 41, 42].

U rujnu je godine 1892. objavljeno da je Zemaljska vlada isposlovala besplatno liječenje siromašnih osoba ugriženih od bijesnih ili na bjesnoću sumnjivih životinja. Takvi su se bolesnici mogli liječiti u Pasteurovom zavodu u Budimpešti, sa sobom su morali imati propisanu liječničku uputnicu i svjedodžbu siromaštva od općine. Na željeznicama ministarstava trgovine imali su takvi bolesnici besplatni prijevoz, dok su na južnoj željeznici i riječnim parobrodima uživali popust. Bolesnike se trebalo slati na liječenje dok je rana još bila svježa[233].

Obligatno zdravstveno osiguranje, osnovano zakonom, prvi je put uvedeno u Hrvatskoj zaključkom zajedničkog Ugarsko-hrvatskog sabora člankom XIV. 1891. »radi podupiranja obrtnih i tvorničkih namještenika u slučaju bolesti«[234]. Naredbom kraljevske zemaljske vlade br. 15.459 od 30. ožujka 1892. ustanovljena su sjedišta i opseg rada okružnih blagajni i tom je naredbom ustrojena i Varaždinska okružna blagajna za područje varaždinske županije[235]. To je objavljeno preko lokalnih novina i u nji-

ma su u nekoliko nastavaka objašnjena i pravila o dužnostima poslodavaca i pravima korisnika[184]. Okružna je blagajna započela radom u Varaždinu 28. siječnja 1894. godine[95].

Iste godine u mjesecu svibnju pojavilo se u gradu više osoba oboljelih od velikih boginja. Nemamo podatke o izvoru zaraze, no pojava bolesnih najrječitije govori da se zaštitno cijepljenje nije provodilo kako su ga zamišljali Krašković i Lueff. Građani su odmah pozivani radi cijepljenja da se bolest ne proširi[236].

Godine 1871. preustrojilo se pjevačko društvo u Varaždinu i predsjednik mu postaje dr. Ante Schwarz[237]. On je rođen 1832. u Požegi, umro je u Zagrebu 1880. Bio je županijski fizik u Varaždinu od 1869.–1875.[223]. Dok je službovao u Varaždinu, započeo je publicističkom djelatnošću. U »Narodnim novinama« objavljuje 1870. g. rad »Kako bi se žiteljstvo okuženog predjela protiv pošasti čuvalo«. U varaždinskom tjedniku »Pučki prijatelj« tiskani su članci u nastavcima »Nješto k' strukovnom nazivlju« i »O dobracu (blekah)«. 1872. godine je izdao popularnu knjižicu »Nješto o koleri«. Ponovno se živo raspravlja o osnivanju medicinskog fakulteta u Zagrebu. Dr. Schwarz doprinosi svoj obol tom velikom nastojanju i godine 1873. objavljuje u Zagrebu prvi dio svoje knjige »Opisna anatomija ili razudbarstvo čovječjeg tijela« u kojem je obradio kostur, mišičje i osjetila, a 1874. izlazi mu drugi dio »Opis droblja, živčevlja i žila s popisom terminoloških riječi«. Ta je knjiga prvo veće znanstveno medicinsko djelo pisano izvorno hrvatskim jezikom, a trebala je biti udžbenik anatomije za studente budućeg medicinskog fakulteta u Zagrebu[202, 210]. Poslije, kao tajnik vlade u odsjeku za zdravstvo, zaslužan je za otvaranje prve primaljske škole i prve bolnice za umobolne u užoj Hrvatskoj. Osnivač je stručnog časopisa »Liječnički vjesnik« kojemu je bio prvi urednik od 1877.–1880. godine[239]. Taj časopis izlazi još i danas.

Godine 1896. umire u Varaždinu dr. Slavoj Mařik, rođen u Ludbregu 1856. Bio je kotarski liječnik i pisao o kljenutima uslijed trovanja arsenom te o privikavanju na arsenik[230]. Inicijativom velikog župana Županije varaždinske Radoslava Rubido de Zichy od Zagorja i Zicha osnovana je u Varaždinu godine 1887. podružnica Crvenog križa[239].

Županijska skupština na prijedlog Gradskog zastupstva od 14. travnja 1894. imenuje za gradskog fizika dr. Placida Kralja, a za kotarskog liječnika dr. Slavoljuba Tičera. Istovremeno je za prvu gradsku primalju izabrana Josipa Friber, a za drugu Hedviga Kumerle[240]. Gradski će fizik imati plaću 800 forinti i 200 forinti za stan godišnje, a kotarski liječnik 700 forinti godišnje i stan u naravi[215]. Na sjednici Gradskog zastupstva 15. lipnja 1894. pročitan je dopis zemaljske vlade kojim se odobravaju ta imenovanja[241]. Dr. Placido Kralj umro je 17. srpnja 1911. u 74. godini života[242] nadživivši svog kolegu dr. Slavoljuba Tičera koji je umro kao prvi sekundarni liječnik nove bolnice u Varaždinu 30. lipnja 1900. u 58. godini života[25].

Pod konac 1894. dobiva grad električnu rasvjetu. Prvi javni objekt električni je rasvjetljena novootvorena »Centralna kavana« na Trgu Franje Josipa I. (sada Trg kralja Tomislava) dok je cijeli grad definitivno elektrificiran 17. prosinca 1895.[243, 244].

Godine 1885. donesene su dvije naredbe Županijske oblasti. Prva je naredba velikog župana kojom se zabranjuje održavanje gozbi dok je mrtvac u kući i neposredno iza pokopa. Donijeta je naredba da svako groblje potpada pod zdravstveno-redarstveni nadzor općine, ako već nije pod nadzorom kotara ili koje više instance[245]. Određuje se tko je vlasnik groblja, crkvena ili upravna općina. Određeno je kako treba uređivati groblja, kakav treba imati položaj i kakav mora biti sastav tla, udaljenost od naselja, veličina grobova i razmak među njima. Određena je veličina groblja te kada i kako se vrše prekapanja i, konačno, kakve trebaju biti mrtvačnice[245]. Druga je naredba značajnija za sam grad Varaždin. U toj se godini izvodi gradska kanalizacija i na nju se mogu priključivati izljevi iz kuća[246].

Prvu informaciju o rendgenskim zrakama objavio je pronalazač 1895. godine, a iduće je pokazao prve rendgenske snimke. Šest godina poslije instalirani su prvi rendgen-aparati kod nas: jedan u kirurškom odjelu Bolnice milosrdnih sestara u Zagrebu i jedan u bolnici u Ogulinu. U varaždinskoj je bolnici postavljen prvi rendgen-aparat 1911. godine. Međutim, na sastanku liječnika i ljekarnika u Varaždinu 8. srpnja 1904. liječnik dr. Hinko Blau iz Lepoglave pokazuje rendgensku snimku fungoznog koljena. Rendgenski je aparat već bio nabavljen i postavljen u Lepoglavi[247].

Iako su dr. Aleksa Rakovac kao sudionik grupe koju su sačinjavali još liječnici dr. Vancaš i dr. Schönstein izradili »Osnovu za uređenje zdravničkog upraviteljstva u krunovini Hérvatskoj i Slavoniji« godine 1850. i kojom predlažu u ime Zbora liječnika postavljanje liječnika u općinama, to je ostvareno tek zakonom u godini 1894. Od tada možemo govoriti o značajnom napretku i poboljšanju organizacije i provođenja zdravstvene službe. Iz općina nestaju kirurzi, ranarnici i drugi nedovoljno kvalificirani medicinari, a na njihova mjesta dolaze liječnici, doktori medicine[248]. U županijama se formiraju zdravstvene općine, samostalne ili udružene (uzadružene). Na čelu takve općine je liječnik fakultetski obrazovan medicinar. Samostalna općina prekriva područje upravne općine, a udružena zdravstvena općina područje više upravnih općina. Varaždinska je županija imala 8 kotareva s 36 općina. U godišnjem izvještaju iznesenom na skupštini Varaždinske županije, održanoj 11. lipnja 1894., govorilo se o provedbi Zakona o uređenju zdravstvene službe objavljenom u siječnju te godine. Izvjestitelj navodi da je Županija podijeljena u 15 »uzadruženih« zdravstvenih općina (od 1909. je broj zdravstvenih općina povećan na 16). Formirane su slijedeće zdravstvene općine:

Zdravstvena općina	Broj stanovnika
1. Ivanec – Bednja	24.951
2. Klanjec – Kraljevec – Sela i Tuhelj	17.733
3. Vel. Trgovište – Zabok – Sv. Križ	17.792
4. Krapina – Đurmanec	17.531
5. Bukovec Mali – Đelekovec	12.398
6. Ludbreg – Martijanec – Rasinja	20.846
7. Rijeka Gornja – Breznica	10.211
8. Novi Marof – Varaždinske Toplice	16.973
9. Desinić – Hum	13.469
10. Krapinske Toplice – Pregrada	15.642
11. Biškupec – Jalžabet – Vidovec	21.085
12. Petrijanec – Vinica – Maruševec	21.393
13. Zajezda – Hrašćina	9.319
14. Lobor – Zlatar	13.503
15. Mače – Mihovljan	14.165

Grad Varaždin imao je status slobodnog kraljevskog grada sa samostalnom upravom i nije spadao ni pod koju općinu, kotar ili županiju.

U navedenim zdravstvenim općinama godine 1894. obavljalo je službu 8 kotarskih i 4 općinska liječnika. Bilo je još liječnika na području županije. Osim privatnih bilo ih je namještenih kao županijski, odnosno gradski fizici, u lječilištu Varaždinske Toplice, u kaznioni Lepogava. Osim liječnika bilo je i 9 ljekarnika, 41 primalja, 1 županijski i 6 kotarskih veterinara. Sam grad Varaždin imao je (osim fizika) 2 gradska liječnika, 5 privatnih, 1 gradskog veterinara, 3 ljekarnika, 2 gradske i 8 privatnih primalja[249]. Na području županije stvaraju se zaklade, iz kojih se namiruju potrebe zdravstvene službe (materijalni troškovi, osobni rashodi i sl.) kao i troškovi liječenja siromaha. Od ukupnog novca, skupljenog kao porez, za zdravstvo se moglo koristiti najviše 2,5%. Za veći postotak novca morao je dati suglasnost Sabor[248].

Piasek G.: Zdravstvo Varaždina do konca 19. stoljeća, Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin, br. 6 - 7, 1994., str. 213 - 272

ZDRAVSTVO VARAŽDINA DO KONCA XIX. STOLJEĆA

SAŽETAK

Prikazan je razvoj zdravstva grada Varaždina od najstarije dobi (XIII. stoljeće) do konca XIX. stoljeća kada, postavljanjem liječnika u općinama kao najnižim teritorijalno-administrativnim jedinicama i primjenom zakona o zdravstvenom osiguranju u godini 1894. te otvaranjem nove bolnice u Varaždinu godine 1898., završava jedno doba bogate zdravstvene kulture tog grada. Čitava je materija, zbog lakšeg praćenja i orijentacije, podijeljena u tri poglavlja: 1. Hospitali i bolnice, 2. Ljekarne i ljekarnici, 3. Liječnici i javno zdravstvo.

Tradicija brige za bolesne i nemoćne u Varaždinu seže u daleku prošlost. Ona traje preko 5 stoljeća, a neki je istraživači spominju još daleko prije. Sakupljeni su brojni podaci, pa uz one u Povijesnom arhivu grada izložena je slika brige za čovjekovo zdravlje putem hospitala, bolnica, ljekarni, ljekarnika, liječnika i, u određenom dobu, djelovanjem javnozdravstvenih institucija: gradskih i županijskih fizika i Zdravstvenog vijeća. Opisane su djelatnosti zdravstvenog prosvjećivanja i podizanja zdravstvenog standarda, što se je sve zbivalo ukorak istim nastojanjima i u ostaloj Europi.

GESUNDHEITSWESEN IN DER STADT VARAŽDIN BIS ZUM ENDE DES 19. JHS.
Zusammenfassung

Es wird die Entwicklung des Gesundheitswesens in der Stadt Varaždin seit der ältesten Zeit (vom 13. Jh.) bis zum Ende des 19. Jhs. dargestellt. Dann endet nämlich mit der Einstellung der Ärzte in den Gemeinden (den kleinsten teritorialen und administrativen Einheiten), mit der Einführung des Gesetzes über die Sozialversicherung (im Jahre 1894) und mit der Eröffnung des neuen Krankenhauses in Varaždin (im Jahre 1898) das Zeitalter der reichen Gesundheitskultur dieser Stadt.

Der ganze Stoff wird wegen des leichteren Begreifens und der übersichtlicheren Orientierung in drei Abschnitte eingeteilt: 1. Hospitale und Krankenhäuser, 2. Apotheken und Apotheker, 3. Ärzte und öffentliches Gesundheitswesen.

Die Tradition der Kranken- und Altersversorgung in Varaždin reicht tief in die Vergangenheit. Sie umfaßt den Zeitraum von 5 Jahrhunderten, und von einigen Forschern wird sie schon viel früher vermutet.

Es wurden zahlreiche Angaben gesammelt, und auf Grund der Beweismittel im Historischen Archiv der Stadt wird eine Darstellung der Fürsorge für die menschliche Gesundheit in Hospitalen, Krankenhäusern und Apotheken (durch Apotheker und Ärzte) und in bestimmten Zeiten auch durch die Wirkung von Anstalten der öffentlichen Gesundheit, d.h. der staatlich beamteten Ärzte der Geminde und Gespanschaft (Physikus) und des Gesundheitsrates unterbreitet. Es werden die Tätigkeiten der gesundheitlichen Aufklärung und Erhöhung des gesundheitlichen Standards, was paralell in Europa vor sich ging, dargestellt.

LITERATURA I IZVORI PODATAKA

1. LENTIĆ-KUGLI, I.: Varaždin nakon požara 1776., Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 1973., str. 7.
2. TARTALJA, H.: Povijest ljekarništva u Varaždinu, Savez farmaceutskih društava Jugoslavije, Sekcija za bolničku farmaceutsku službu, II. savjetovanje, Varaždin, 28. IX. do 1. X. 1967.
3. FILIĆ, K.: Franjevci u Varaždinu, 1944., str. 10, 12.
4. Enciklopedija leksikografskog zavoda, Zagreb, 1958., sv. 3, str. 603.
5. TARTALJA, H.: Hospitalci u Hrvatskoj, »Far. glasnik«, br. 7–8, str. 298, 1961.
6. KUŠEC, S.: Pabirci iz starog Varaždina, »Varaždinske novosti« br. 318, 1936.
7. CVEKAN, P.: Djelovanje franjevaca u Varaždinu, str. 46, 43, 142, Varaždin, 1978.
8. RIJAVEC, A.: Prvi varaždinski liječnici, »Varaždinske vijesti«, br. 1244, 1968.
9. MUŠIČ, D.: Iz povijesti bolnica, »Pro medico«, LEK Ljubljana, br. 2/IV, str. 22, 1972.
10. Historijski arhiv Varaždin (HAV), Arhiv grada Varaždina (AGV) kutija(k) CII, spis 76.
11. WISSERT, A.: Bilješke o nekim varaždinskim kućama, Spomenica varaždinskog muzeja 1925–1935., Muzealno društvo Varaždin, br. 1, str. 33, 1935.
12. HAV, AGV, k. 55, 76.
13. HAV, AGV, k. CII, 50.
14. HAV, AGV, k. CII, 67.
15. FILIĆ, K.: Varaždinski gradski suci (načelnici), Spomenica varaždinskog muzeja 1925–1935., br. 1, str. 15, 1935.
16. HAV, AGV, k. 82, 105.
17. ANDROIĆ, M., BAYER, V., PUSIĆ, E., ŠTAMPAR, S.: Varaždin u XVIII. stoljeću i političko kameralni studij, Zagreb-Varaždin, 1972., str. 21.
18. DEDUŠ, V.: Varaždin, Varaždin i Hrvatsko Zagorje, MCMXXXVI, str. 125.
19. WISSERT, A.: Bilješke o nekim varaždinskim kućama, Spomenica varaždinskog muzeja 1925–1935., str. 53–54, 1935.
20. DEDUŠ, V.: Varaždin, Varaždin i Hrvatsko Zagorje, MCMXXXVI, str. 123.
21. ČABRIJAN, J., GORENC, M.: Pregled povijesti Varaždinskih Toplica, »Vjesnik muzealaca i konzervatora Hrvatske«, br. 5, str. 16.
22. Statuten des von Sr. kais. königl. apostolischen Majestät allergnädigst genehmigten Wohlthätigskeits-Vereins zu Warasdin, Agram, Buchdruckerei des Karl Albrecht, 1865.
23. FILIĆ, K.: Zdravstvo Varaždina tijekom stoljeća, rukopis, vlasništvo autora.
24. STRAHONJA, E.: Iz prošlosti varaždinske bolnice, »Acta medicorum«, Varaždin, br. 1, str. 86, 1975.
25. PIASEK, G.: Javna gradska bolnica Franje Josipa I. u Varaždinu, »Acta medicorum«, Varaždin, br. 2, str. 60, 1975.
26. »Varaždinski viestnik«, br. 47, 1900.
27. PIASEK, G.: Bolnica »Saluti« u Novom Marofu, »Lij. vjesnik«, god. 97, str. 106, 1975.
28. JANKOVIĆ, J.: Pabirci po povijesti županije varaždinske, Brzotisak Stj. pl. Platzer, Varaždin, 1898, str. 75.
29. JANKOVIĆ, J.: Op. c. str. 98.
30. GRMEK, M., D.: Ljekarnici u nekadašnjem javnom životu Hrvatske, »Farm. glasnik«, br. 7–8, str. 274, 1955.
31. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 89.
32. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 61.–62.
33. PEROŠ, R.: Keramika i ljekarničko posuđe u svijetu i kod nas, »Farm. glasnik«, br. 11, str. 410, 1961.
34. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 84.
35. STRAHONJA, E.: Ponešto o građi za medicinsku povijest grada Varaždina u razdoblju od 1850. do 1900., neobjavljen rukopis (ljubaznošću autora).
36. PIASEK, G.: Neki podaci o kugi u Varaždinu i okolici od XVI. do XVIII. stoljeća, Godišnjak gradskog muzeja Varaždin, br. 5, str. 67, 1975.
37. »Varaždinski viestnik«, br. 35, 1892.
38. »Varaždinski viestnik«, br. 36, 1892.
39. »Varaždinski viestnik«, br. 43, 1892.
40. »Varaždinski viestnik«, br. 44, 1892.
41. »Varaždinski viestnik«, br. 12, 1893.

42. »Varaždinski viestnik«, br. 15, 1893.
43. ANDROIĆ, M.: Prvi apotekari, »Varaždinske vijesti«, br. 1313, 1970.
44. PICHLER, L.: Stare varaždinske ljekarne i ljekarnici (I.), »Farm. glasnik«, br. 6, str. 220, 1951.
45. KLJUČENKO-FOLGAR, V.: Povijest varaždinske ljekarne »Dr. Gaj«, Zagorski kalendar, str. 130, 1962.
46. ŠIPUŠ, D.: 300 godina ljekarne u Ivanić-Kloštru, »Saopćenja«, PLIVA, Zagreb, br. 1, sv. 15, str. 51–52, 1972.
47. HAV, AGV, k. 20, 102.
48. HAV, AGV, k. 69, 16
49. HAV, AGV, k. 89, 34
50. HAV, AGV, k. 89, 25
51. HAV, AGV, k. 65, 8
52. MINAŘIK, F.: Zdravstvo mesta Kamnik v starejši dobi, »Farm. glasnik«, br. 12, str. 459, 1961.
53. HAV, AGV, k. 7, 122
54. HAV, AGV, k. 7. 46.
55. HAV, AGV, k. 7, 85.
56. HAV, AGV, k. 57, 14.
57. HAV, AGV, k. 8, 25.
58. HAV, AGV, k. CII, 81.
59. HAV, AGV, k. 61, 28.
60. HAV, AGV, k. CII, 91.
61. HAV, AGV, k. 55, 106.
62. HAV, AGV, k. 60, 81.
63. HAV, AGV, k. 60, 88.
64. HAV, AGV, k. 55, 107.
65. HAV, AGV, k. 8, 105.
66. HAV, AGV, k. 57, 14.
67. HAV, AGV, k. 8, 166.
68. HAV, AGV, k. CII, 39.
69. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 98.
70. METZGER, M.: Fragmenti za povijest ljekarne u Klanjcu s posebnim osvrtom na bivšu samostansku ljekarnu, »Far. glasnik«, br. 2, str. 86, 1955.
71. Enciklopedija leksikografskog zavoda, Zagreb, sv. 5, str. 688, 1962.
72. PICHLER, L.: Stare varaždinske ljekarne i ljekarnici (II.), »Farm. glasnik«, br. 7, str. 269, 1951.
73. HAV, AGV, k. 72, 97.
74. HAV, AGV, k. 73, 179.
75. HAV, AGV, k. 47, 79.
76. HAV, AGV, k. 67, 31.
77. HAV, AGV, k. 67, 23.
78. HAV, AGV, k. 1, 33.
79. HAV, AGV, k. 32, 3.
80. HAV, AGV, k. 77, 117.
81. HAV, AGV, k. 54, 79.
82. HAV, AGV, k. 20, 102.
83. HAV, AGV, k. 55, 125.
84. PIASEK, G.: Antun Dominik de Grassi, »Acta medicorum«, Varaždin, god. II., br. 1, str. 66, 1976.
85. ANDROIĆ, M., BAYER, V., PUSIĆ, E., ŠTAMPAR, S.: Op. c., str. 57.
86. HAV, AGV, k. 46, 24.
87. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 85.
88. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 91.
89. FILIĆ, K.: Postanak i razvitak varaždinskog šetališta, »Varaždinske vijesti«, br. 1205, 1968.
90. FILIĆ, K.: Postanak i razvitak varaždinskog šetališta, »Varaždinske vijesti«, br. 1206, 1968.
91. BAZALA, V.: Lijekovi i otrovi važni za kulturnu i medicinsku povijest«, »Far. glasnik«, br. 7–8, str. 395, 1955.

92. ČABRIJAN, J.: Ljekarna u Varaždinskim Toplicama, »Farm. glasnik«, br. 7–8, str. 283, 1960.
93. TARTALJA, H.: Suradnja Zbora liječnika Hrvatske i Zbora ljekarnika na organizaciji zdravstva, Iz hrvatske medicinske prošlosti, Spomen knjiga ZLH, str. 268, Zagreb, 1954.
94. »Varaždinski viestnik«, br. 26, 1898.
95. Izvješće upravnog odbora i kr. podžupana županije Varaždinske ob uredovnom djelovanju pomenutog odbora, kr. županijske i područnih joj kotarskih oblasti za vrieme od 1. siečnja do 31. prosinca 1894. – Tisak Josipa Platzera sin, Varaždin, 1895.
96. Enciklopedija leksikografskog zavoda, Zagreb, sv. 4, str. 436, 1959.
97. WISSERT, A.: Nekoliko podataka o varaždinskim liječnicima, »Lij. vjesnik«, god. 60, str. 79, 1938.
98. Op. c., str. 116.
99. FILIĆ, K.: Svjedodžba Mihajla Dysclera, kirurga u Požunu (Bratislavi) Franji Sveršiću kirurgu i brijaču, »Lij. vijesnik« god. 84, str. 807, 1962.
100. WISSERT, A.: Pravila ranarničkog ceha Varaždina, J.A.Z.U., Zagreb, Odjel za filozofiju i društvene nauke, »Starine«, br. 48, str. 231, 1958.
101. ANTAUER, Đ.: Povijest kirurškog ceha u Varaždinu, »Far. glasnik«, br. 2, str. 61, 1968.
102. HORVAT, R.: Varaždin koncem 16. vijeka, Zemaljska tiskara, Zagreb, 1912. (Preštampano iz »Vjesnika kr. zemalj. arhiva«).
103. Znameniti i zaslužni Hrvati od 925–1925, Zagreb, 1925., str. XVIII.
104. Znameniti i zaslužni Hrvati od 925–1925., Zagreb, 1925., str. XLVII–XLIX.
105. DEDUŠ, V.: Op. c., str. 122.
106. ANDROIĆ, M., ILIJANIĆ, M.: Varaždin, Izdanje Prosvjetnog vijeća Općine Varaždin, 1957.
107. HORVAT, R.: Povijest Varaždina, rukopis u Gradskom muzeju Varaždin, str. 108.
108. HORVAT, R.: Hrvatski državni liječnici u XVII. stoljeću, »Lij. vijesnik«, god. 53, str. 352, 1931.
109. DUGAČKI, V.: Liječnici kemičari, »Saopćenja«, PLIVA, Zagreb, br. 14, str. 110, 1971.
110. HAV, AGV, k. 45, 105.
111. HAV, AGV, k. 55, 152.
112. HAV, AGV, k. 31, 20.
113. CHLOUPEK, D.: Mortalitet i natalitet u Varaždinu od XVIII. vijeka do danas, »Miscelanea«, br. 4, str. 97, 1941., Biblioteka CHZ, Zagreb.
114. GRMEK, M., D.: Inauguralne disertacije hrvatskih, srpskih i slovenačkih liječnika (1600–1865.), »Starine« J.A.Z.U., knjiga 43, str. 203, Zagreb, 1951.
115. HORVAT, R.: Povijest grada Varaždina, rukopis u Gradskom muzeju Varaždin (GMV), str. 312.
116. HAV, AGV, k. 31, 16.
117. THALLER, L.: Povijest medicine Hrvatske i Slavonije od 1770–1850., str. 41, Karlovac, 1927.
118. HAV, AGV, Radikalni arhiv (R. a.), fasciculus (fasc) LVII, 1436.
119. FILIĆ, K.: Varaždin, vodič i adresar, Turistički ured Varaždin, 1955., str. 11.
120. HAJDUK, S.: Rad na arheologiji mr. ph. Josipa Čabrijana, »Farm. glasnik«, br. 10, str. 374, 1972.
121. THALLER, L.: Op. c., str. 72.
122. HAV, AGV, k. 76, 82.
123. HAV, AGV, k. 47, 92.
124. HAV, AGV, k. 26, 5.
125. HAV, AGV, k. 93, 29.
126. HAV, AGV, k. 28, 8.
127. ŠTAJDUHAR, J.: Prikaz naočala na varaždinskoj cehovskoj škrinji iz XVIII. stoljeća, Iz hrvatske medicinske prošlosti – Spomen knjiga ZLH, str. 202, Zagreb, 1954.
128. ŠAKIĆ, D.: Naočari, Medicinska enciklopedija leksikografskog zavoda, Zagreb, str. 175, sv. 7, 1963.
129. PIASEK, G.: Djelatnost nekih varaždinskih liječnika oko zbrinjavanja radnika i defektnih osoba u prošlosti, »Arhiv za hig. rada i toksikologiju«, J.A.Z.U., vol. 28, str. 361, Zagreb, 1977.
130. THALLER, L.: Op. c., str. 36.
131. HORVAT, R.: Povijest Varaždina, rukopis GMV, str. 360.
132. THALLER, L.: Op. c., str. 34.
133. HAV, AGV, k. 95, 62.
134. PIASEK, G.: Antun Dominik de Grassi, »Acta medicorum« br. 1, str. 65, Varaždin, 1976.
135. HAV, AGV, k. 56, 5.

136. PIASEK, G.: Ivan Krstitelj Lalangue, »Acta medicorum«, br. 1. str. 65, Varaždin, 1975.
137. HAV, AGV, k. 1, 52.
138. HAV, AGV, k. 70, 5.
139. HORVAT, R.: Povijest Varaždina, Rukopis, GMV, str. 391.
140. Znameniti i zaslužni Hrvati 925–1925., str. LXII, Zagreb 1925.
141. HAV, AGV, k. 57, 123.
142. THALLER, L.: Op. c., str. 38.
143. THALLER, L.: Op. c., str. 35.
144. HAV, AGV, k. 5, 41.
145. GRMEK, M., D.: Prvijenac hrvatske medicinske književnosti, Biblioteka K.P.D.H.Z. »Matija Gubec«, sv. 1, Zagreb, 1957.
146. THALLER, L.: Op. c., str. 37.
147. THALLER, L.: Op. c., str. 44.
148. THALLER, L.: Op. c., str. 33.
149. ANDROIĆ, M.: Primalje u 18. stoljeću, »Varaždinske vijesti«, br. 1312, 1970.
150. ANDROIĆ, M., BAYER, V., PUSIĆ, E., ŠTAMPAR, S.: Op. c., str. 54.
151. HAV, AGV, k. 3, 15.
152. HAV, AGV, k. 3, 55.
153. GLESINGER, L.: Gerhard van Swieten, Medicinska enciklopedija leksikografskog zavoda, sv. 9, str. 395, Zagreb, 1964.
154. GRMEK, M., D.: Ivan Krstitelj Lalangue, Medicinska enciklopedija leksikografskog zavoda, sv. 6, str. 311, Zagreb, 1962.
155. GRMEK, M., D.: Prvijenac hrvatske medicinske književnosti Biblioteka K.P.D.H.Z. »Matija Gubec«, sv. 1, str. 5, Zagreb, 1957.
156. Enciklopedija leksikografskog zavoda, sv. 6, str. 384, Zagreb, 1962.
157. THALLER, L.: Op. c., str. 32.
158. THALLER, L.: Op. c., str. 18.
159. TARTALJA, H.: Još jedan rukopis o dijetalnim propisima iz 18. stoljeća, »Farm. glasnik«, br. 2–3, str. 100, 1961.
160. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 54.
161. HAV, AGV, k. 4, 73.
162. HAV, AGV, k. XLVI, 43.
163. FILIĆ, K.: Od brijača do liječnika »Varaždinske vijesti«, br. 687, 1959.
164. PIASEK, G.: Prilog poznavanju javnozdravstvenih i socijalnih prilika u Varaždinu u drugoj polovici XVIII. stoljeća, »Lij. vjesnik«, god. 98, str. 47, 1976.
165. HAV, AGV, k. 8, 12.
166. HAV, AGV, k. 60, 115.
167. HAV, AGV, k. 69, 119.
168. THALLER, L.: Op. c., str. 30.
169. Medicinska enciklopedija, sv. 6, str. 311, Zagreb, 1962.
170. THALLER, L.: Op. c., str. 40.
171. GRMEK, M., D.: O meštriji pupkoreznoj, Biblioteka K.P.D.H.Z. »Matija Gubec«, sv. 5, Zagreb, 1958.
172. METZGER, M.: Lalangue o našim kupalištima, »Farm. glasnik«, br. 11, str. 345, 1955.
173. THALLER, L.: Op. c., str. 69.
174. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 57.
175. Znameniti i zaslužni Hrvati od 925–1925., str. LXIV, Zagreb, 1925.
176. THALLER, L.: Op. c., str. 31.
177. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 59.
178. ŠIŠIĆ, F.: Pregled povijesti hrvatskog naroda, Matica Hrvatska, Zagreb, 1962., str. 338.
179. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 62.–64.
180. PICHLER, L.: Statistika »Varaždinske novosti«, br. 425, 1938.
181. ZMAJIĆ, B.: Medicinski simboli u grbovima naših liječnika, ljekarnika i ranarnika, Iz hrv. med. prošlosti, Spomen knjiga ZLH, str. 120, Zagreb, 1954.
182. THALLER, L.: Op. c., str. 43.
183. Enciklopedija leksikografskog zavoda, sv. 5, str. 335, Zagreb, 1961.
184. PIASEK, G.: Prilog proučavanju razvoja zdravstvenog osiguranja u Varaždinu s posebnim osvrtom na prve godine rada Okružne blagajne, Godišnjak gradskog muzeja Varaždin, br. 5, str. 77, 1975.

185. ANDROIĆ, M.: Pravila varaždinskog ceha pećara-lončara na hrvatskom jeziku iz 1717. godine s nekim podacima o varaždinskim pećarima-lončarima od 16. do 19. stoljeća, »Arh. vjesnik«, XI–XII, str. 81, 1968–69.
186. BELOŠEVIĆ, S.: Županija varaždinska i slob. i kralj. grad Varaždin, Zagreb, 1926., str. 155.
187. Pravilnik o zakladi utemeljenoj na podporu udovicah i neimućnih članova građanske uniformirane oružane fusilierske divizije i glasbene bande u slob. i kralj. gradu Varaždinu, Varaždin, 1881.
188. »Hrvatska straža«, br. 8, 1886.
189. BELOŠEVIĆ, S.: Op. c., str. 168–169.
190. THALLER, L.: Op. c., str. 64.
191. THALLER, L.: Op. c., str. 75.
192. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 75.–76.
193. FILIPAN, B.: Podatak iz spomenice Osnovne škole u Varaždinskim Toplicama, obavijest kod autora.
194. ANDROIĆ, M., BAYER, V., PUSIĆ, E., ŠTAMPAR, S.: Op. c., str. 46.
195. ANDROIĆ, M., ILIJANIĆ, M.: Varaždin, Izdanje Prosvjetnog vijeća Općine Varaždin, Varaždin, 1957.
196. HONTI, J.: Putovanja Richarda Brighta po Hrvatskoj, »Lij. vjesnik«, god. 91, str. 446, 1969. Prijevod: Ž. Dürrigl.
197. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 92.
198. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 93.
199. HORVAT, R.: Povijest Varaždina, rukopis u GMV, str. 502.
200. HORVAT, R.: Povijest Varaždina, rukopis u GMV, str. 552.
201. THALLER, L.: Op. c., str. 100.
202. GRMEK, M., D.: Hrvatska medicinska bibliografija I., Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb, 1955.
203. GRMEK, M., D.: Inauguralne disertacije hrvatskih, srpskih i slovenačkih liječnika (1600–1865), J.A.Z.U., »Starine«, knjiga 43, str. 130, Zagreb, 1951.
204. HORVAT, R.: Povijest Varaždina, rukopis u GMV, str. 473.–474.
205. BELOŠEVIĆ, S.: Op. c., str. 168.
206. HORVAT, R.: Povijest Varaždina, rukopis u GMV, str. 527.
207. JANKOVIĆ, J.: Op. c., str. 102.
208. GRMEK, M., D.: Inauguralne disertacije hrvatskih, srpskih i slovenačkih liječnika (1600–1865), J.A.Z.U., »Starine«, knjiga 43, str. 143, Zagreb, 1951.
209. GRMEK, M., D.: ibidem, str. 188.
210. PIASEK, G.: Doprinos varaždinskih liječnika medicinskoj publicistici do osnutka »Liječničkog vjesnika«, »Lij. vijesnik«, god. 99, str. 579, 1977.
211. THALLER, L.: Op. c., str. 109, 101.
212. THALLER, L.: Op. c., str. 96.
213. KALLAY, J.: Iz povijesti stomatologije, »Pro medico«, LEK, Ljubljana, br. 2/IV, str. 97, 1972.
214. »Varaždinski viestnik«, br. 2, 1893.
215. HORVAT, R.: Povijest Varaždina, rukopis u GMV, str. 613.
216. »Varaždinski viestnik«, br. 38, 1893.
217. HORVAT, R.: Povijest Varaždina, rukopis u GMV, str. 440.
218. BELICZA, B.: Prve hrvatske liječnice, »Lij. vijesnik«, god. 92, str. 1192, 1970.
219. BELICZA, B.: Žene u medicine kroz vjekove s posebnim osvrtom na prve liječnice kod nas, »Pro medico«, LEK, Ljubljana, br. 2/IV, str. 60, 1972.
220. GRMEK, M., D.: Blašković Aleksandar, Med. enciklopedija leksikografskog zavoda Zagreb, sv. 2, str. 92, 1958.
221. PIASEK, G.: Dragutin (Karl) Schwarz, »Acta medicorum«, god. III., br. 1, str. 79, Varaždin.
222. Znameniti i zaslužni Hrvati 925–1925., str. 228, Zagreb, 1925.
223. HORVAT, R.: Povijest Varaždina, rukopis u GMV, str. 590/a.
224. HORVAT, R.: ibidem, str. 630.
225. HORVAT, R.: ibidem, str. 633.
226. HORVAT, R.: ibidem, str. 626.
227. HORVAT, R.: ibidem, str. 618/a.
228. HORVAT, R.: ibidem, str. 628.
229. HORVAT, R.: ibidem, str. 264.
230. GRMEK, M., D.: Hrvatska medicinska bibliografija II., J.A.Z.U. Zagreb, 1970.
231. »Varaždinski viestnik«, br. 33, 1892.

232. »Varaždinski viestnik«, br. 34, 1892.
233. »Varaždinski viestnik«, br. 36, 1892.
234. »Varaždinski viestnik«, br. 51, 1893.
235. Pravila blagajne za potporu bolesnika okružja županije varaždinske, Knjigotiskara J. B. Stiflera, Varaždin, 1905.
236. »Varaždinski viestnik«, br. 18, 1894.
237. HORVAT, R.: ibidem, str. 525.
238. GRMEK, M., D.: Schwarz Ante, Medicinska enciklopedija leksikografskog zavoda Zagreb, sv. 8, str. 645, 1963.
239. HORVAT, R.: ibidem, str. 591/a.
240. »Varaždinski viestnik«, br. 20, 1894.
241. HORVAT, R.: ibidem, str. 613/a.
242. HORVAT, R.: ibidem, str. 683.
243. »Varaždinski viestnik«, br. 50, 1894.
244. »Varaždinski viestnik«, br. 51. 1895.
245. »Varaždinski viestnik«, br. 29, 1895.
246. »Varaždinski viestnik«, br. 34. 1895.
247. Petrovčić, F.: Počeci dijagnostičke rendgenologije u Hrvatskoj, Iz hrv. medicinske prošlosti, Spomen knjiga ZLH, Zagreb, 1945., str. 291.
248. GLESINGER, L.: Medicina u Hrvatskoj od 1874. do danas, Iz hrv. medicinske prošlosti, Spomen knjiga ZLH, Zagreb, 1954., str. 67.
249. PIASEK, G.: Javno zdravstvo varaždinske županije koncem XIX. i početkom XX. stoljeća, Godišnjak gradskog muzeja Varaždin, god. 8, str. 105–113, 1988.

---

* vojnici sv. Ivana Jeruzalemskog (str. 214)
** »za oporavak slabih, utjehu bolesnih i prijem bilo kojeg putnika. Stoga bolesni, siromasi, stranci kao i ostali prolaznici milosrdno su prihvaćani« (str. 214)
* Gradski hospital slobodnog i kraljevskog grada Varaždina podignut 1776., obnovljen 1827. i 1903. (str. 216)
* Prema kazivanju preč. dr. M. Markova nekadašnjeg stanovnika te zgrade. (str. 217)
* Iz saznanja spas 1890. (str. 223)
* podatak spomenut u emisiji radio Zagreba 28. IX. 1980. (str. 230)
** Zdravstveni zakon. (str. 230)
* Smrti nema lijeka. (str. 234)
* predziđe kršćanstva. (str. 240)
* ostaci ostataka. (str. 241)
** najodličniji, preuzvišeni gospodin. (str. 241)
***presvijetli doktor medicine. (str. 241)
* Dr. Ivan Baptist Matzamrot se još spominje i kao dr. Ivan Baptist Maczacurachy. Vjerojatno se rądi o različitoj transkripciji istog prezimena. (str. 242)
** za grad Varaždin i okolicu. (str. 242)
* vinograd (str. 243)
* Cvijet medicine (str. 248)
** Mineralne vode slavne varaždinske županije (str. 248)
*** Medicinski izvještaj o Varaždinskim Toplicama. (str. 248)
**** groblje krivovjernih (str. 248)
* Uputa narodu o njegovom zdravlju (str. 249)
** Medicina sela (str. 249)
*** Kratka poduka o porodiljstvu (str. 249)
* Uputa za gradsku primalju (str. 251)
** Rasprava o ljekovitim vodama kraljevina Hrvatske i Slavonije itd. itd. (str. 251)
*** Rad Ivana Lalanguea o madžarskim ljekovitim vodama (str. 251)
* »Ivan Krstitelj L' Alangue liječnik grada Varaždina 25 godina, opskrbljen svim presvetim sakramentima katoličkog obreda umro je u dobi oko 56 godina i pokopan na javnom groblju sv. Vida«. (str. 253)

HRVATSKA AKADEMIJA
ZNANOSTI I UMJETNOSTI
ZAVOD ZA ZNANSTVENI RAD
V A R A Ž D I N

** »Slavni liječnik Mihael Hinterholzer umro je i pokopan u kripti župne crkve 16. travnja«. (1800. g.). (str. 253)

* Pomozi si sam. (str. 254)

* »Rijetka opažanja kod bolesnika proučavana u bečkoj klinici Brownovom metodom prikupljanja po dr. Ivanu Golubiću«. (str. 255)

* Galsko društvo. (str. 257)

** »Ne živi samo za sebe, nego koristi i drugima«. (str. 257)

* »Kratki povijesni pregled mineralogije«. (str. 259)

Primljeno: 1993–11–20

05
RAJ
HANOI
HAZV
VŽ
6-7/1994.